

ISSN: 2618-6543

Bilecik Şeyh Edebali
Üniversitesi

Oğuz-Türkmen **Araştırmaları Dergisi**

Journal of Oghuz-Turkman Researches

Cilt /Volume: 1 , Sayı /Issue: 1 , Yıl / Year: Aralık/ 2017

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
OĞUZ-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI UYGULAMA VE
ARAŞTIRMA MERKEZİ

OĞUZ-TÜRKMEN
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(OTAD)

JOURNAL OF OGHUZ-TURKMAN RESEARCHES
(JOTUR)

I/1
(ARALIK)

BİLECİK / 2017

DergiPark
AKADEMİK

OĞUZ-TÜRKMEN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Hakemli Dergi

Haziran ve Aralık aylarında yayımlanmak üzere yılda iki defa çıkmaktadır.

ISSN: 2618-6543

Sahibi

BŞEÜ Oğuz-Türkmen Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
Müdürlüğü Adına Yönetim Kurulu Üyesi

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Basım Yeri

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları, Gülümbe/Bilecik

Basım Tarihi

Aralık 2017

Baskı Türü: pdf

Yazışma Adresi

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü F
Blok Kat: 2, No:217 (Oğuz-Türkmen Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
Müdürlüğü) Gülümbe/BİLECİK

Tel: 0 228 214 17 47

Editör e-mail: ahmet.altungok@bilecik.edu.tr

Editörler

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Yayın Kurulu /Editorial Board

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK (Trakya Üniversitesi)

Prof. Dr. Bülent YILMAZ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa KOÇ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. Salim KOCA (Gazi Üniversitesi)

Doç. Dr. Mustafa BAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Ali YİĞİT (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Yakup ÖZTÜRK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Danışma ve Hakem Kurulu

Prof. Dr. Ali TEMİZEL (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Prof. Dr. Enis ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Füsün KARA (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Gazanfer PASHAYEV (Azerbaycan)

Prof. Dr. İbrahim TAŞ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. İlhan ERDEM (Ankara Üniversitesi)

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Halis Demir Üniversitesi)

Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir Üniversitesi)

Prof. Dr. Khaled TADMORİ (Lübnan)

Prof. Dr. Mahir NAKİB (Çankaya Üniversitesi)

Prof. Dr. Mavlyuda YUSUPOVA (Özbekistan)

Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALİN (Türk Dil Kurumu Başkanı)
Prof. Dr. Oguljeren HAJIYEVA (Türkmenistan)
Prof. Dr. Omar TADMORI (Lübnan)
Prof. Dr. Ömer KAZANCI (Irak)
Prof. Dr. Salim KOCA (Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Yirmidokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. Ali SHAMIL (Azerbaycan)
Doç. Dr. Kürşat KOÇAK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. Pınar ÜLGEN (Gaziosman Paşa Üniversitesi)
Doç. Dr. Oktay Selim KARACA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. Tarana HASHIMOVA (Azerbaycan)
Doç. Dr. Taner YILDIRIM (Fırat Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Dauood REZAEI (İran)
Yrd. Doç. Dr. Dilara USLU (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Seda Y. VURGUN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Selma G. ÇETİNKAYA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Seyhun ŞAHİN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Masoumeh KHANZADEH (İran)
Dr. Ablet SEMET (Almanya)
Dr. Efzaladdin ASGAROV (Azerbaycan)
Dr. Uwe BLÄSING - (Hollanda)
Dr. Yakhshikhanim NASIROVA (Azerbaycan)
Dr. Yong Söng Lİ (Güney Kore)
Dr. Zulfiyya VALIYEVA (Azerbaycan)

Yayın İlkeleri

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi temelde Türk dünyası üzerine yapılan bütün çalışmalarla ilgili araştırma-inceleme, olay analizi, haber, makale, çeviri, kitap tanıtımı, kritik, anı, gezi-gözlem, Türk Dünyası izlenimleri, yurt dışında yaşayan Türk toplulukları hakkında yazılan yazıları yılda iki defa olmak üzere yayınlamak amacıyla kurulmuştur.

Dergide yayımlanan bütün yazıların etik, ilmi, fikri, adli tüm sorumlulukları yazarlara aittir.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisinde yayınlanmış bir çalışmanın başka bir yayının adı altında yayınlanmış olması bilimsel etik kurallarının ihlali sayılır.

Yayımlanmak üzere dergimize gönderilen bilimsel çalışmalar iki hakem tarafından verilen yayımlanabilir onayından sonra yayımlanacak aksi halde yayımlanmayacaktır.

Dergide yayımlanacak olan makalelerin bilim dili, Arapça, Farsça ve İngilizce yazılan çalışmaların dışında Türkçedir.

Dergide yayımlanacak olan makaleler 50 sayfadan fazla olmamalıdır.

Çevirisi yapılan yabancı dildeki metinlerin uzunluğu 70 sayfayı geçmemelidir.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi tarafından yayınlanan makaleler, derginin yayını kurulunun vereceği yazılı izin haricinde başka bir yayında kullanılmaz.

Dergide yayınlanan çalışmaların izinsiz olarak ayrı basımı, tıpkı basımı veya ticari amaçlarla kullanılması durumunda Oğuz-Türkmen Araştırmaları dergisi kanuni haklarını kullanmakla yetkilidir.

Yazım Kuralları

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde gezi, gözlem ve tanıtım yazıları hariç yayınlanan makale çalışmalarının Türkçe ve İngilizce özet kısımlarıyla beraber beşer adet anahtar kelimeye sahip olmalıdır.

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisinde yayımlanacak olan bilimsel çalışmalarda metin altı kaynak gösterme esas alınmıştır.

Kaynaklar yazar soyadı, tarih ve sayfa numarası şeklinde gösterilmelidir.

Kağıt boyutu 16,3 x 23,5 ebatında, yazı karakteri Garamond 12 punto, dipnotlar Garamond 10 punto olmalıdır.

Dergide yayımlanacak olan bilimsel çalışmalarda resmi web siteleri haricindeki siteler kaynak olarak gösterilmemelidir.

Editör dergide yayımlayacağı metinlerdeki resimler ve grafikler üzerinde dizgi amacıyla değişiklik yapma hakkına sahiptir.

Editör makale üzerindeki imla hatalarının düzeltilmesiyle ilgili sorumluluk hakkına sahip değildir.

Hakem onayından geçmeyen makaleler sahiplerine iade edilmez.

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. Aydın ÇELİK (Fırat Üniversitesi)

Prof. Dr. Bülent YILMAZ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Prof. Dr. Gazanfer PAŞAYEV (Azerbaycan)

Prof. Dr. İlyas GÖKHAN (Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa KOÇ (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Doç Dr. Ali SHAMİL (Azerbaycan)

Doç. Dr. Kürşat KOÇAK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Doç. Dr. Oktay Selim KARACA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Doç. Dr. Pınar ÜLGEN (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)

Doç. Dr. Taner YILDIRIM (Fırat Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Dilara USLU (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Seda YILMAZ VURGUN (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Selma GÖKTÜRK ÇETİNKAYA (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Seyhun ŞAHİN (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Yakup ÖZTÜRK (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	7
ÖNSÖZ	9
TAKDİM	10
MAKALELER	11

Abdulhalik BAKIR

Kûtü'l-Amâre Adı ve Tarihsel Alt Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme / <i>An Assessment on the Name of Kut el-Amara and its Historical Background</i>	13
--	----

Salim KOCA

Sultan Sancar ve Büyük Selçuklu Devletinin Çöküşten Önce Son Parlayışı / <i>Sultan Sanjar and the Final Rise of the Great Seljuk Sultanate Before Its Collapse</i>	31
--	----

Ali TEMİZEL

Birinci Dünya Savaşında İran'da Kaşkay Türkleri'nin Mucadelesi / <i>The Reflection of the Qashqai Turks in Iran in the First World War</i>	81
--	----

Bülent YILMAZ

Pazırık'dan Günümüze Türk Halı Sanatı / <i>Turkish Carpets from Pazirik to Today</i>	98
--	----

Rifat ÖZDEMİR

Tarih Bilincinin Oluşması ve Tarihi Vesikaların Değerlendirilmesinde Nelere Dikkat Edilmelidir / <i>How Should be Acted in the Forming of Historical Consciousness and in the Evaluation of Historical Documents</i>	108
--	-----

Ahmet ALTUNGÖK

İnançlar Bağlamında Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri / <i>Turkish-Persian Relations Within the Context of Beliefs from Past to Present</i>	137
--	-----

Abdulhalik BAKIR - Muhammet BERBEROĞLU

Beylikler Dönemi Öncesinde Karadeniz’de Uluslararası Ticaret / *International Trade in Black Sea Before Beylicates Era*..... 153

GEZİ-GÖZLEM YAZILARI 179

Abdulkadir ŞENER

Türkmeneli’nde Bir Yıl 3 Ay 180

ÇEVİRİLER..... 189

Mahmood NACMÂBÂDÎ

Sasaniler Dönemi Tıbbı 190

Mustafa Şerif el-ÂNÎ

Edebiyat ve Tıp Arasındaki Güçlü Bağlar..... 267

ÖNSÖZ

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi olarak bilim ve akademi dünyasına yeni bir çalışma daha kazandırmış olmanın kıvancı içerisindeyiz. Bu anlamda Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi'nin kendi alanında önemli bir boşluğu dolduracağını ümit etmekteyim. Oğuz-Türkmen Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Türkiye'de bir ilk olmak üzere üniversitemiz bünyesinde kurulmuştur. Bu merkezin çalışmalarından amaç Anadolu coğrafyası ile bu coğrafya dışında yaşayan soydaşlarımız arasında manevi köprüler inşa etmektir. Bundan dolayı adı geçen merkezimiz sadece yurt içinde değil yurt dışında; Kafkasya'da, Balkanlarda, Ortadoğu'da, Orta Asya'da ve Afrika kıtasında yaşayan Oğuz ve Türkmen toplulukları üzerine araştırma-inceleme yapmak ve bu araştırma sonuçlarını bilim dünyasıyla paylaşmak amacını gütmektedir. Bu tür bilimsel çalışmalardan maksat sınırlarımız dışında yaşayan soydaşlarımızın varlığına dikkat çekmek, dertleriyle dertlenmek, onları unutmadığımızın farkında olmalarını sağlamaktır. Böylece ülkemiz sınırları dışında yaşayan soydaşlarımızla ilgili yapacağımız çalışmalar onlarda sahiplenme duygusunu artıracak ve Anadolu'ya dönük kendilerinde bir aidiyet duygusu meydana getirecektir.

Özellikle Ortadoğu'da Selçuklu bakiyesi coğrafyalarda günümüze kadar varlıklarını devam ettirmiş olan Türkmen toplulukları üzerine çalışmak, tarihimizin kapalı kalan, yazılmamış konularını aydınlatmak ve bilinmeyenleri ortaya çıkarmak açısından da bu çalışmalar önemli bir boşluğu dolduracaktır. Ayrıca Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi'nin bu çerçevedeki bilimsel araştırmalara ek olarak sosyal ve beşeri alanların bütün konularında çalışma yapan akademisyenlerimizin çalışmalarına da yer verecek olması da dergimiz için ayrı bir zenginlik kaynağı olacaktır.

Bu itibarla araştırma merkezimiz yönetim kuruluna çalışmalarında başarılar diliyor, Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi'nin hayırlara vesile olmasını temenni ediyorum.

Prof. Dr. İbrahim TAŞ

(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Rektörü)

TAKDİM

Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi mevcut sayısı ile beraber yayın hayatına başlamış bulunmaktadır. Dergimizin akademi dünyasına yeni bir soluk getirmesi temennisiyle beraber Bismillah diyerek yeni sayımızı yayınlıyoruz. Dergimiz; temelde Oğuz-Türkmen Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezinin bilimsel çalışmalarını bilim dünyasına kazandırma amacına matuftur. Bununla beraber sosyal ve beşeri alanların tümünde bilimsel çalışma yapan bütün akademisyenlerimiz için dergimiz makale kabul etmektedir. Dergimiz ilk etapta dijital ortamda pdf şeklinde yayınlanacaktır. Bu anlamda derginin pdf şeklinde olması aslında basım masrafları ve kağıt israfını önleme noktasında önemlidir. Fakat ilerleyen sayılarımızda dergimizdeki makalelerin yazarları ve kütüphaneler için birer nüsha bastırmak suretiyle sınırlı sayıda baskı yapmayı da hedeflemekteyiz. Kıymetli üstad Salim KOCA'nın mevcut sayımıza göstermiş olduğu alakadan ve göndermiş olduğu kıymetli çalışmasından dolayı kendisine teşekkür ediyoruz. Hocamız Büyük Selçuklu devletinin çöküşten önceki son parlak dönemi ve Sultan Sancar'la ilgili güzel bir çalışmayla dergimize renk katmıştır. Abdulkadir ŞENER hocamızın da Kerkük ve Irak izlenimleriyle ilgili gezi-gözlem yazısından dolayı kendisine teşekkür ediyoruz. Kıymetli Ali TEMİZEL hocaya Birinci Dünya Savaşında İran'da Kaşkay Türkleri'nin Mücadelesi adlı çalışmasından dolayı teşekkür ediyoruz. Bunun yanında kıymetli arkadaşımız Bülent YILMAZ'ın da Pazırık'tan günümüze Türk halı sanatı adlı bir çalışması bulunmaktadır. Ayrıca kadim dostumuz ve kıymetli hocamız Rifat ÖDEMİR'e de göndermiş olduğu kıymetli çalışmasından dolayı teşekkür ediyoruz. Dergi editörleri olarak şahsımızın da mevcut sayıda birkaç çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bir tanesi Kûtü'l-Amâre adının tarihsel alt yapısı hakkında bir değerlendirmeye ilgilidir. Diğer bir çalışma ise Türk ve İran halklarının dini inanç bağlamında sahip oldukları müşterek inançlardan bahsetmektedir. Bunun yanında Beylikler Dönemi Öncesinde Karadeniz Ticareti ile ilgili makale çalışmasındaki emeğinden dolayı Muhammet BERBEROĞLU'na teşekkür ediyoruz. Ayrıca bu sayımızda İranlı bilim adamı Mahmood Nacmâbâdî'nin Sâsânîler Dönemi Tıbbı adlı çalışması Türkçe'ye çevrilmiştir. Çeviride emeği geçen arkadaşımız Cemal BİLİCİ'ye teşekkür ediyoruz. Ayrıca Edebiyat ve Tıp arasındaki güçlü bağlar adlı çevirideki emeğinden dolayı bölümümüz araştırma görevlisi olan Abdulhamit DÜNDAR kardeşimize de çalışmalarında başarılar diliyoruz. Sözümüzün sonunda da diyoruz ki ne mutlu hiç karşılık beklemeden çalışanlara.

Abdulhalik BAKIR - Ahmet ALTUNGÖK

MAKALELER

Kûtü'l-Amâre Adı ve Tarihsel Alt Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme

An Assessment on the Name of Kut el-Amara and its Historical Background

Abdulhalik BAKIR

Özet

Tarihimizde Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Türk ordusu ile İngiliz ordusu arasında başlayan Kûtü'l-Amâre Savaşı'nın yapıldığı Kut şehrinin adını, Akkadlar'dan sonra, yaklaşık olarak bir yüzyıl (M. 2150-2050) boyunca Mezopotamya bölgesini yöneten son derece savaşçı bir Türk kavmi olan Gutiler'den zamanımıza intikal eden bir hatıra olarak görmekteyiz. Memleketimizde zamanımıza yakın dönemde bilimsel çalışmalar yapan bazı araştırmacılar tarafından Gutiler ya da Gutlar diye adlandırılan bu kavmin, (Gut=Guz=Oğuz) Oğuzlar oldukları söylenmektedir. Bu araştırmacıların başında da Prof. Dr. Benna Landsberger gelir. Anılan bilim adamı, "Orta Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri" başlığını taşıyan bildirisinde, Oğuz Türklerinin tarihini, günümüzden 4200 yıl öncesine dayandırmaktadır. Fars ve Türk Dili Alfabesinin bir harfi olan (G) harfi, Arapçada bulunmadığından dolayı birçok kelimeye (K) harfine dönüştürülerek telaffuz edilmektedir. Dolayısıyla da anılan kelime, çok eski dönemlerden beri (Gut) yerine (Kut) şeklinde telaffuz edilmiştir. Bununla birlikte Kut şehrinin daha güneyinde yer alan ve Osmanlılar zamanında Basra sancağına tabi olan o dönemin Kuveyt kazası ve bugünkü Kuveyt Devleti ve bu devletin başşehrine ait adların da *Kut* kelimesinin bir ism-i müsağğar yani küçültülmüş isminden ibaret olduğunu belirtmek isteriz.

Makalemizde yukarıda ileri sürdüğümüz düşünceleri, çok eskiye dayanan tarihsel bilgilerle kanıtlamaya çalışacağımız gibi, bazı çağdaş yabancı ve Türk yazarların ileri sürmüş olduğu Kût isminin Hintçe Kot (kale) kelimesine dayandığı fikrinin de tarihsel bilgilerden ve kaynaklardan yoksun olduğunu ve herhangi bir bilimsel temele dayanmadığını ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Kûtu'l-Amare, Gutiler, Oğuzlar, Türk, Irak, Birinci Dünya Savaşı

Abstract

We see the name of Kut, where the battle of Kut had taken place between Turkish and British troops in World War I, as a memory from "Gutians or Guteans", who were a warlike Turkish people and governed the whole Mesopotamian region for nearly a century (A.D. 2150-2050), after the Akkadian Era. Gutians, or Guts, are to be said to have been Oghuzs (Gut=Guz=Oğuz) by some researchers who have recently realized scholarly studies in our country. Amongst them, Prof. Dr. Benna Landsberger comes first. This scholar, in her submission titled "Orta Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri (The Principal Issues of Ancient Central Asia History)", have based the history of Oghuz Turks upon 4200 of years ago. Because Letter "G", which exists in Persian (Farsi) and Turkish alphabets, does not exist in Arabic alphabets, this letter in Arabic grammar is pronounced as "K" being transformed from "G". Therefore, this word aforesaid, have been pronounced as "Kut" instead of "Gut" for a long time. Besides, we would like to determine that both Kuwait area, or today modern Kuwait, which is located in further South and formerly was subject to Vilayet of Basra in Ottoman Era, and also certain names of the capital of the country consist of a diminutive form (musaghar mode) derived from the word "Kut" itself.

In this submission, we try to put forth that, as we will prove thoughts alleged above by some historical knowledge dated back to ancient times, the assertion by certain modern foreign and Turkish authors that word "Kut" derived from "Kot" (fortress) in Hindu is deprived of historical knowledge and sources and is not based on any scholarly ground

Giriş

Tarih araştırmalarında yer adları, milletlerin tarihi, kültürü ve medeniyeti açısından büyük önem taşımaktadır. İnsanlar yeryüzünde var olduğu dönemden günümüze kadar kendi adlarını, kültürlerini, hayat felsefelerini, dünya görüşlerini, düşünce ve duygularını ve hatta inanışlarını simgeleyen sözleri, yaşadıkları ve çeşitli nedenlerle göç ederek kendilerine yurt edindikleri bölge ve coğrafyalardaki yerlere (ülke, bölge, şehir, kasaba, köy, nehir, dağ,

tepe) vermeye çalışmışlardır¹. İnsanlar tarih boyunca bu geleneği sürdürürken, herhangi bir yer adını bazen hiç değiştirmeden olduğu gibi, bazen de az bir telaffuz değişimiyle kendi dillerine uyarlamak suretiyle kullanmaya devam etmişlerdir. Ancak en eski çağlardan günümüze dek yeni yer adlarını kullanma ve eski yer adlarını değiştirme geleneği bakımından milletlerin ve toplulukların çok farklı uygulamalarına rastlamak mümkündür. Bu milletler arasında özellikle yer adlarını değiştirme konusunda en itidalli milletin Türkler olduğunu söyleyebiliriz. Türkler, bir bölgeye göç ettiklerinde, genellikle şu dört şeyden birini yapıyorlardı:

1. Telaffuz yönünden bir sıkıntı bulunmuyorsa, o yerin adını hiç değiştirmeden kullanmaya devam ediyorlardı; bugün Anadolu'da bulunan, Samsun², Isparta³ şehirlerinin adlarında olduğu gibi.

---

* Bu çalışma, 12-15 Kasım 2014 tarihinde Antalya'da Akdeniz Üniversitesi ile Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesinin ortaklaşa düzenlediği "Savaşan Devletlerin Tarihçilerinin Gözüyle" 100. Yılında I. Dünya Savaşı (Through the Eyes of the Warribg Countriws'Historians The First World War Centenary) adlı Uluslararası Sempozyum'da sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

**Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
1 Eski çağda ve Ortaçağda meşhur hükümdarlar herhangi bir bölgeyi veya ülkeyi fethettikten sonra o bölge veya ülkede kurmuş oldukları şehirlere ya kendi adlarını ya da bir yakınlarının adını veriyorlardı. Onlar bu uygulamayı daha ziyade kendilerini ve çok sevmiş oldukları bir yakınlarını ebedileştirmek amacıyla yapıyorlardı. Örneğin, bugün Mısır'ın önemli liman şehirlerinden olan İskenderiye şehri, Makedonyalı Büyük İskender'in, İran'ın Cüdişapur şehri, Sâsânî kralı I. Şapur'un, Kostantiniyye (İstanbul) şehri, Bizans kralı I. Konstantin'in, Ortaçağlarda el-Cezire bölgesinin meşhur şehri Dârâ, Pers kralı Dârâ'nın (Darius) adını yaşatmaktadır. Bkz. Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, 1977, c. I, s. 183, c. IV, s. 347, c. II, s. 170, c. II, s. 418.

2 Samsun adı Yunanca "amisos" kelimesine dayanır. Roma İmparatoru Pompeius M.Ö.64 yılında şehre geldiğinde buraya Peiopolis adını vermiştir. Bugünkü Samsun adının ise bölgeye geldikten sonra Türkler tarafından konulduğu söylenmektedir. Bu şekilde şehrin adı XII. Ve XIII yüzyıllarda yazılan türk kaynaklarında geçmektedir. Batı kaynaklarında bu ad Sampson olarak geçmektedir. Bkz. Mehmet Öz, T. D. V. İslam Ansiklopedisi, Samsun Maddesi, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 83.

3 Antik kaynaklarda Baris/Bareos adlı şehrin burada bulunduğu ifade edilmektedir. Bazı araştırmacılar buraya Hitit veya Lidya dilinde Barida denildiğini iddia eder. Şehrin adı Grekçede eis Barida olarak anılmış daha sonra da barda veya Isbarda/Isparda şekline dönüşmüştür. Şehrin bugünkü adının ilk defa Selçuklu tarih kaynaklarından İbn Bibî'nin "el-Evâmirü'l-'alâ'iyye" adlı eserinin muhtasar Türkçe Tercümesinde açık bir şekilde Isparta şeklinde geçmektedir. Buda zamanla Türkler tarafından Isparta şeklinde telaffuz edilmiştir. Feridun Emecen, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, Isparta Maddesi, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 194-195.

2. Türkler telaffuz yönünden bir zorlukla karşılaştıklarında o yerin adını azıcık değiştirerek kullanmaya devam ediyorlardı. Örneğin onlar, Hartebirt'i Harput⁴a, Kerhini'yi Kerkük⁵'e dönüştürmüşlerdir.

3. Türkler fethettikleri şehirlerin adları telaffuz bakımından çok çetrefilli ise eski adlarını bırakarak o şehirler için yeni adlar kullanıyorlardı. Örneğin, Polydorion Burdur⁶, Dorylaion/Dorylaeun Eskişehir⁷, olarak değiştirilmiştir.

4. Onlar yeni kurdukları şehirlere ise yeni adlar koyuyorlardı. Tarihin her devresinde Türk kavimleri, ele geçirdikleri topraklarda kurmuş oldukları küçük büyük şehirleri kendi kültürlerini simgeleyen çeşitli adlar vermeyi de vazgeçilmez bir gelenek haline getirmişlerdir. Anadolu'da bunun örneklerini Balacuk (Bilecik)⁸, Altunköprü (Kerkük)⁹ gibi il ve ilçelerin

---

4 Arap coğrafyacıları Harput'u Hısn Ziyâd Hartebirt olarak adlandırmaktadırlar. Bu ismin ise Urartu ve Hurri dillerine geçtiği gibi çivi yazılı Asur tabletlerinde Karpata şeklinde söylendiği ileri sürülmektedir. Bizans kroniklerinde Kharpote ve Frank tarihçilerinin eserlerinde Quartapiert olarak yazılan isim Osmanlı dönemi kaynak ve vesikalarında Hartabird, başka bir deyişle de Harput veya Harpud telaffuzuyla anılmaktadır. XIX. Yüzyıldan itibaren resmî belgelerde ve halk arasında Harput deyişi daha da yaygınlık kazanmıştır. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Harput Maddesi, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 232. Ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ Harput'una Dair Bazı Kayıtların Değerlendirilmesi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 2011, Cilt: 6, Sayı: 1, s. 35-42.

5 Şehir, eski ve antik çağda çeşitli isimlerle anılmıştır. Örneğin, Asur kralı "Sartnabal'ın şehri" anlamında Kerh suluh Seleukoslar zamanında Seleukos olarak adlandırılmaktadır. Sâsânîler burayı Kermakân, Süryanî ve Hıristiyan kaynakları Beyt-i Kermay ve el-Kerh olarak isimlendirirler. Şehrin bugünkü adı ise Timur döneminde yaygınlık kazanmış ve bu şekliyle de ilk defa Şerefeddin Ali Yezdi'nin tarihinde anılmıştır. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, *el-'İrâk Kadîmen ve Hadîsen*, Beyrut, 1971, s. 217-218; Abdulhalik Bakır, "Eskiçağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak 2008, Cilt: VI, Sayı:1 Elazığ, 2009, s. 27; Ahmet Gündüz, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, Ankara, 2002, c. XXV, s. 290-291.

6 Metin Tuncel, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Burdur Maddesi, İstanbul, 1992, c. VI, s. 427.

7 Bkz. Yusuf Oğuzoğlu-Feridun Emecen, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir Maddesi, İstanbul, 1995, c. XI, s. 398.

8 Belokome (Belekome, Belocome) adlı bir kalenin şimdiki Bilecik'in merkezi olduğu iddia edilmektedir. Ancak Bizans tarihçisi Pachymeres'in eserinde geçen bu adın Bilecik'in Rumcaleştirilmiş şekliyle ibaret olduğu da ileri sürülmektedir. Şehrin Türkçe olan Balacuk telaffuzunun en doğru ispatı ise İlk Osmanlı kaynaklarında Belecük, Balacuk ve Balacük imlâsıyla kaydedilmesidir. Bkz. Feridun Emecen, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Bilecik Maddesi, İstanbul, 1992, c. VI, s. 154.

9 Selçuklular veya Moğollar tarafından kurulduğu ileri sürülen ve önceleri Kerkük'ün daha sonrada Erbil'in bir ilçesi olan şehrin bu telaffuzla adı, Ali el-Yezdi'nin "Zafernâme", Abdullah b. Fethallah el-Gıyyâsi'nin "Tarihü'l-Gıyyâsi" ve el-Kermelî'nin "Ravzatü'l-Safâ" adlı

adlarında görmekteyiz. İşte bugün Irak'ın güneyinde (Sevâd toprakları) yer alan ve Birinci Dünya Savaşı esnasında, tarihimizde Türk askerinin unutulmaz kahramanlık destanlarından birini yazdığı Kûtü'l-Amâre muharebesinin yapıldığı Kut şehrine ait adın da böyle bir geleneğin hatırasını taşıdığını düşünmekteyiz

I. Kut Şehrinin Coğrafi Özellikleri

Eskiden Irak'ın bir livası olan Kut şehri, daha sonra bugünkü Vâsıt¹⁰ muhafazasının merkezi durumuna getirilmiştir. Başkent Bağdat'tan 180 kilometre uzaklıkta bulunan ve Dicle nehrinin sol kıyısında yer alan bu şehrin nüfusu, 1965 yılı sayımına göre 54493 kişiden meydana gelmekteydi. Üç taraftan Dicle sularıyla çevrilen Kut toprakları bir nevi yarım ada şeklindedir. Buranın kuzey tarafı ise Bağdat'a uzanan çevre yoluna bağlanır¹¹. Bu haliyle de Kut'un kuzeyinde Diyalâ¹² ve Bağdat, doğusunda İran, güneyinde 'Îmâre¹³, batısında Hille¹⁴ ve ed-Dîvâniyye¹⁵ bulunmaktadır. Buranın,

---

eserlerinde geçmektedir. Geniş bigi için bkz. Cemâl Bâbân, *Usûl Esmâ' ve'l-Mevâki' el-Îrâkiyye*, Bağdad, 1989, s. 26-29.

10 Vâsıt, Emevî dönemi Irak Genel valisi el-Haccâc b. Yusuf es-Sakafî tarafından Şam ordularının bir askeri garnizonu olarak H. 83/M 702-H. 86/M. 705 yılları arasında kurulmuştur. Burası Basra, Ehvaz ve Kûfe arasında kurulduğu için bu adı almıştır. Günümüzde aynı adı taşıyan muhafazanın merkezi olan Kûtü'l-Amâre'nin 80 km. güneybatısında Bağdat'a 180 km. uzaklıktadır. Irak'ta bulunan ve aynı adı taşıyan yerleşim merkezlerinden ayırmak için buraya Vâsıtü'l-Kasab, Vâsıturak, Vâsıtü'l-Haccâc gibi adlar verilmiştir. Vâsıt, Moğollar tarafından tahrip edildiği güne kadar özellikle Emevîler ve Abbasîler zamanında Irak'ın mamur bir şehri olarak şöhretini devam ettirmiştir. Yıkılışına kadar bu şehir, Zenciler, Karmatîler, Berîdiler, Mezyediler, Hamdâniler, Büveyhiler, Selçuklular, İlhanlılar, Timurlular, Celâyirîliler ve Muşa'sa'lar tarafından yönetilmiştir. Şehir, Hicrî onuncu yüzyılda Dicle'nin mecrası değiştiikten sonra şöhretini ve önemini yitirmeye başlamıştır. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 80-81. Bugün Kut şehrine bağlı küçük bir nahiye de Vâsıt adını taşımaktadır. Bkz. el-Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Abbârü'l-Îbâd*, Beyrut, (Trz.), s. 478; Cemâl Bâbân, *Usûl Esmâ' ve'l-Mevâki' el-Îrâkiyye*, Bağdad, 1989, s. 304.

11 Cemâl Bâbân, s. 260.

12 Irak'ın önemli bir şehri olup kuzeyinde Kerkük ve Süleymaniye'nin bir kısmı, güneyinde Kut şehri, doğusunda İran'ın Biştükûh Havrumân dağları, batısında Başkent Bağdat bulunur. Bu şehrin güneydeki düzlük topraklarda buğday ve arpa, meyve olarak da limon, portakal, nar, üzüm, armut, elma, şeftali ve siyah erik yetişmektedir. Yüzölçümü 16, 640 kilometre kare, nüfusu ise 1957 sayımına göre 329813 kişidir. Livanın merkezi olan Ba'kuba dışında Mendeli, Hanekîn ve el-Hâls adında üç kazası bulunmaktadır. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 206-207.

13 Irak'ın Meysân muhafazasının merkezi olan el-Îmâre'nin yüzölçümü 18395 kilometre kare, 1965 yılı sayımına göre nüfusu ise 78162 kişidir. el-Îmâre, Kal'atü Sâlih ve Ali'l-Ğarbî

nispeten engebeli olan İran'ın Luristan¹⁶ eyaletine bakan doğu kısmı dışında toprakları düz bir araziden oluşur. Kut şehrinin tam karşısında Dicle'den el-Ğurâf denilen kol ayrılarak el-Hayy¹⁷ kazasını sular. Şehirde daha ziyade buğday, arpa, mısır, susam, mâş ve hertuman¹⁸ yetiştirilmektedir. Son zamanlarda pamuk ekimi de gerçekleştirilmiştir. Kut şehrinde şu beş kabilenin yaşadığı bildirilmektedir: Rabi'a¹⁹, Zübeyd²⁰, Benû Lâm²¹,

---

adında üç kazası bulunan el-İmâre, Bağdat'tan 390 kilometre, Basra'dan da 190 kilometre uzaklıktadır. Burada şehrin bir yakasını diğerine bağlamak için dört köprü bulunmaktadır. Şehirde ikamet eden en büyük Arap kabilesi Âlbu Muhammed olarak adlandırılmaktadır. Şehirde ayrıca Benû'l-Müntefik ve Benû Lâm adında Arap kabileleri de yaşamaktadır. Burası Osmanlılar döneminde Kut şehri ile birlikte birer askeri garnizon durumundaydı (1861). Şehrin en büyük mahallesi, el-Kâdiriyye olarak adlandırılmaktadır. Mahallenin bu ismi, burada ilk defa kaymakamlık yapan Abdulkadir adında bir görevliye nispet edilerek almıştır. Bkz. Cemal Bâbân, s. 210.

14 Yüzölçümü 5451 kilometre kare, nüfusu 1957 nüfus sayımına göre 353614 olan Hille, sulak toprakları sayesinde Irak'ın tarım yönünden en zengin şehridir. Burada her türlü hububat yetiştirildiği gibi, çeşitli meyve ağaçlarıyla da donatılmış durumdadır. Seddetü'l-Hindiyye (el-Hindiyye barajı) denilen sulama şebekesinden azami derecede istifade eden Hile'nin kuzeyinde Bağdat, güneyinde Divâniyye, doğusunda Kut ve batısında Kerbelâ şehirleri bulunmaktadır. Merkez kazası dışında el-Hindiyye, el-Müseyyib ve el-İskenderiyye adında üç kazası vardır. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 139-140.

15 Eskiden Irak'ın bir şehri olan ed-Divâniyye, günümüzde el-Kâdisiyye muhafazasının merkezidir. 'Afek, eş-Şâmiyye ve el-Hamza adında üç kazası bulunmaktadır. 1965 nüfus sayımına göre burada 548830 kişi yaşamaktaydı. Bkz. Cemal Bâbân, s. 222.

16 Hüzistan ve İsfahan arasında İran'a bağlı geniş bir eyalettir. Önceleri Hüzistan'a, fakat daha sonra Cibâl bölgesine bağlanan ve arazisinin büyük kısmı dağlardan oluşan Lûristan verimli topraklarıyla tanınmaktadır. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. V, s. 25.

17 Vâsıt muhafazasına bağlı bir kaza merkezi olup 1965 yılı sayımına göre nüfusu 16988'dir. Ali Han ailesi tarafından 1232 (1816) yılında kurulan el-Hay kazası, Dicle nehrinin el-Ğurâf kolunun sol kıyısında yer alır. Buranın kuzey doğusunda ve 24 kilometre uzağında günümüzde el-Menâre denilen eski Vâsıt harabeleri bulunmaktadır. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 102.

18 Buğday ve arpa tohumu demektir.

19 Arap yarım adası ile Irak'ta yaşayan birkaç fırkadan meydana gelip soyları el-Ğarîr ve el-Hamânilere dayanmaktadır. Bkz. Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cem Kabâ'ili'l-Arab*, Beyrut, 1997, c. II, s. 426.

20 Irak'ın el-Müseyyib ve el-Hille arasında yerleşmiş bir kabiledir. Yemen'den geldikleri söylenir. Bu kabilenin bir kısmı Dicle kıyısında ikamet etmektedir. Bu kabileden ayrılan kollar ise şöyledir: el-Ma'âmire, el-Cühayş, Elbu Sultan. Bu aşiretin büyük bir kısmı tarım ve hayvancılıkla uğraşmaktadır. Bkz. Aynı eser, c. II, s. 464.

21 Irak'ın özellikle on dokuzuncu yüzyılda nam salmış en önemli kabilelerinden biridir. Bkz. Ömer Rıza Kehhâle, c. III, s. 1007.

Şemmer²², ed-Düleym²³. Bu kabilelerin dışında önemli miktarda Fars ve hatta Türk kökenli insanların da yaşadığı tespit edilmiştir. Kut şehrinin idari birimleri ise şehir merkezi ile birlikte, el-Hayy, Bedre²⁴ ve es-Suveyre²⁵ kazalarıyla Ümmü Hallâne²⁶ ve en-Nu'mâniyye²⁷ nahiyelerinden oluşmaktadır²⁸.

---

22 Arap Yarım adasında yaşayan bir kabileler topluluğunun adıdır. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yaşadıkları yerler İmâretü'r-Reşid, Irak krallığı ve Suriye cumhuriyeti olarak tanınmaktaydı. Bu kabileler birçok kollara ayrılır. Şemmer kabilesinin bazı kolları Âlü'l-Cerbâ' bayrağı altında Necid bölgesinden ayrılarak Irak ve Suriye'ye yerleşmiştir. 15000 aileden meydana gelen ve Âl Muhammed kabilesinin başkanları başkanlığında bulunanların üçte biri Irak'ta, diğer üçte biri de Bilâdü'ş-Şam'da ikamet etmektedir. Bkz. Aynı eser, c. II, s. 608-609.

23 Dicle ile Fırat arasında dolaşan aşiretlerden biridir. Bu aşiret hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Bkz. Aynı eser, c. I, s. 386.

24 Kut şehrinin kuzeydoğusunda yer alan, şehirden 81 km. uzaklıkta büyük bir köydür. Aslında bu köy, tarihi Bâdrayâ şehrinin enkazı üzerine inşa edilmiştir. Burası yine tarihte şöhret kazanan Bâksayâ'ya 100 km. uzaklıktadır. Yakut tarafından ileri sürülen bir bilgiye göre Bâdrayâ, Hz. İbrahim'in yakılması için içinden odun toplanan ilk köydür. 1947 nüfus sayımına göre Bedre'de 5800 insan yaşamaktaydı. Kazanın nüfusu ise 16189'dur. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 203-204. Bugün burası Türkmeneli'nin güneydeki son yerleşim merkezi konumuna sahiptir. Zira Irak Türkmenlerinin yayıldığı topraklar, Türkiye sınırına yakın bir yerde bulunan Telafer'den Güneydeki Mendeli ve Bedre'ye kadar uzanmaktadır.

25 1869 yılında Bağdat valiliği görevinde bulunan Mithat Paşa'nın teşviki ile es-Seyyid Alivî Behye tarafından buraya bir hükümet konağı yaptırılmış ve zamanla bedevilerin burada evler inşa etmesi sonucunda mamur hale gelmiştir. Bugün mamur bir kasaba halinde olan es-Suveyre, Kut şehirden 120 km. uzaklıkta 5000 nüfuslu (1947 sayımına göre) güzel bir görünüme, tatlı sulara, temiz havaya sahip bir kasabadır. Bkz. Aynı eser, s. 204-205.

26 Kut kasabasının arka planında ve Dicle'nin sağ kıyısında yer alan nahiyenin merkezidir. Küçük bir köyden ibaret olsa da burada büyük ve meşhur tarımsal arazilere sahiptir. Bkz. Aynı eser, s. 201.

27 Eski adı el-Bağîle'dir. Bu ise el-Bağle kelimesinin ism-i taşğiri olup büyük bir gemi olan el-bağle'den gelmektedir. Ancak 1930 yılında burası, İslam öncesi dönemde Hirelilerin (el-Menâzire) meşhur hükümdarı olan en-Nu'man b. el-Münzir b. Kays b. Mâ'üsemâ'a nispet edilerek en-Nu'mâniyye olarak adlandırılmıştır. Günümüzde ise burası güzel görünümlü, tatlı sulu ve temiz havalı bir kasabadır. Kut şehirden 48 km. uzaklıkta Dicle'nin sağ kıyısında bulunan en-Nu'maniyye'nin etrafında zengin tarlalar, verimli bostanlar ve kerpiçten yapılmış binalar yükselmektedir. Nüfusu 7573'dür. Bkz. Aynı eser, s. 200-201. İslam öncesi dönemde önemli bir Arap beyliği olan Hireliler hakkında bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, Erken Ortaçağ'da Irak'ın Meşhur Şehri: el-Hîre, Dördüncü Uluslar arası Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Orta Doğu), 29-31 Mayıs 2009, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2008, Cilt: VI, Sayı: 2, Elazığ 2010, s. 117-143.

28 es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 196-197.

II. Bir Türk Kavmi Olan Kutlar (Gutlar) Hakkında Tarihsel Bilgiler

M. Ö. 3. Binyılın ortalarından itibaren, İran'ın batısındaki Zağros dağlarının her iki yakasında Kutti (Kutlar, Gutlar) ve Lullubi²⁹ adlı toplulukların yaşadığı bilinmektedir. Birinciler, ikincilerin kuzey ve doğusunda yaşamaktaydılar ve küçük bir topluluk olmalarına rağmen tarihteki rolleri büyük olmuştur. Akkadlar, M. Ö. 2350'de eski Subar ülkesini işgal ederek büyük bir imparatorluk kurdular³⁰. Akkad devletinin yıkılışı ise, Lullubilere karşı yapılan yıpratıcı savaşlar ve Zağros dağlarının ortasındaki Hemedan bölgesinde yaşayan Kutların korkunç saldırıları sonucunda gerçekleşti (M. Ö. 2150)³¹. Bu önemli olaydan sonra Kutlar 100 yıl kadar Mezopotamya'ya hakim oldular³².

Çağımızda yapılan araştırmalara göre, Kasit³³, Kutti, Huri³⁴, Lullubi gibi halklar Elamlar'ın diline yakın dillerle konuşuyorlardı. Bunlar coğrafi bir

---

29 Diyale ırmağının yukarı bölümüyle Urumiye Gölü arasında yaşamış olan eski bir halk olup, Akkad kralı Naram-Sin (İ.Ö. 2200'lerde), Lullubiler üzerine kazandığı zaferi Derbend-i Gavr'daki Irak'ın Süleymaniye şehri yakınında) kabartmayla anar. Annubanini adındaki bir Lullubi kralı, bu kabartmadan esinlenerek, Ser-i Pul-i Zühab'daki (İran) Akkadca yazıtlı kabartmayı yaptırmıştır. Yazıttan, İ.Ö. 2000'lerde bu bölgede bir Lullubi devletinin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul, (Trz.), c. XV, s. 7574.

30 Fazıl Abdulvâhid Ali, es-Sümeriyyûn ve'l-Ekediyyûn, *el-İrâk fi't-Târih*, Bağdad, 1983, s. 72.

31 Aynı eser, s. 78.

32 Aynı eser, s. 72.

33 Babil dilinde Kaşşular olarak telaffuz edilen bir Mezopotamya kavmidir. Kökenleri hâlâ bilinmeyen Kasitler, İ. Ö. XVIII. Yüzyılda tarih sahnesine çıkarak 1741'de Babil krallığına saldırmışlardır. Mezopotamya'ya geldikten kısa bir süre sonra Babil kültürünü benimsediler. Geçek anlamda bir Kasit sanatından söz etmek mümkün olmamakla birlikte Kasitler, bugünkü Bağdat kentinin 30 km. batısında yer alan başkentleri Dur-Kurigalzu'da bir ziggurat, bir de saray kurdular. Varka'da (eski Uruk) kral Kara-İndaş, İ. XV. yüzyılda tanrıça İnna'ya bir tapınak yaptı ve bu binayı bir yenilik olan, pişmiş topraktan yapılmış küçük tanrı heykelcikleri ile süsledi. Bu çağın silindir-mühürleri genellikle tanrıyı gösterir ve Sümerce uzun bir yazıt içerir. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c. XIII, s. 6481.

34 İ. Ö. XXI. yy.'dan İ.Ö. XII. yy'a değin Anadolu'nun dağlık bölgelerinde Van Gölü dolaylarında yaşamış ve Yakınoğu tarihinde ve kültüründe önemli rol oynamış bir halktır. Bilinen ilk Huri hükümdarları İ.Ö. XXI. Yüzyılda Subaru'ya yerleşmişti. İ.Ö. II. binyıl başlarında göç ederek Suriye'ye ve Anadolu'ya yayıldılar ve buralarda krallıklar kurdular. Hurilerin kurduğu en önemli devlet Mittani devletidir. Bu kavmin, Hitit tarihinde de önemli bir yeri vardır. Bu güne değin yapılan araştırmalarda, Huri sanatına ait bulgular taş oymacılığına ve çanak çömlekçiliğe dayanır. Mühürler üzerinde yaygın olan motifler karma

bütünlük içindeydiler. Yani Hint okyanusuna bakan sahil bölgeleri hariç, şimdiki İran'ın hemen tamamı bu halklarca yerleşmişti. Arkeolojik kazılar sonucunda Sümer ve Elam eserlerine benzer eserler, Horasan ve Türkmenistan'da da bulunmuştur³⁵. Ayrıca Kutlar hakkında yapılan araştırmalar, Kutça'nın şüphe götürmez şekilde Türkçe ile bağlantılı olduğunu göstermiştir. Kut krallarının isimleri açık şekilde Türkçedir. Bu isimleri şöyle sıralamak mümkündür: Şarлак, el-Ulumeş, İnima Bakış, Yarlakab, Yarla, Kurum, Yarlakanda, Tirikan. IX. Yüzyılın başında hüküm süren ve İstanbul'u kuşatan ünlü Tuna Bulgar hanının ismi de Kurum³⁶'dur³⁷.

A. Wodual'ın tespitlerine göre, Sülaleler öncesi Firavunlarına ait en eski yazıtlar olarak Ebidus krallık mezarında bulunan Akkadlı Sargon'un yazıtları, bu kralın ve kraliçesinin mezarının Mısır'ın Akdeniz sahillerinde olduğunu bildirmektedir. Bu yazar, ayrıca bu dünya fatihinin, Kafkas kökenli olduğunu ifade etmekte ve Sind vadisi tabletlerinde, Büyük Sargon'la oğlu Menes'in ve bağlı oldukları sülalelerinin, kendilerine, "Gut" veya "Goth" adını verdiklerini ileri sürmektedir³⁸.

III. Kut Şehrinin Adı ve Varlığı İle İlgili Bilgiler

Çağımızda Kut ile ilgili yapılan araştırmalarda, şehrin adının Hintçe veya Portekizce olup kale anlamına geldiği iddia edilmektedir. Bu görüşü önce

---

hayvanlar, kutsal ağaç ve gök kubbeyi taşıyan sütunlardır. Bkz. Komisyon, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, c. XI, s. 5427.

35 Osman Karatay, *İran ile Turan Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*, Ankara, 2003, s. 68.

36 Kurum Han 804 yılında hükümdar oldu. Bu esnada Bulgaristan'ın yanı başında büyük olaylar meydana gelmekteydi. Büyük Avar Devleti 803'de yıkılmış ve Franklar batı Avar ülkesini, işgal etmişlerdi. Tam bu sıralarda Kurum Han, Doğu Macaristan ile Erdel'i ele geçirdi. Arkasından 811'de Bizans İmparatoru Nikeforos'u yenerek Karadeniz kıyısındaki önemli şehirleri işgal etti. 813 yılında ise İmparator I. Mihail'in ordusunu hezimete uğratan Kurum Han, Başkent Kostantiniyye'nin (İstanbul) çevresini tahrip etti. Bu güçlü Bulgar hükümdarı, yurduna döndükten sonra Bizans'a tekrar saldırmak amacıyla büyük bir ordu teşkil ederken ananeye göre Attilâ'nın öldüğü şartlar altında öldü. Bkz. Geza Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara, 1999, s. 52-53. (Eser bir heyet tarafından Macarcadan Türkçeye çevrilmiştir).

37 Aynı eser, s. 72-73. Ayrıca bkz. Osman Karatay, *Türklerin Kökeni*, Ankara, 2012, s. 237.

38 A. Wodual, *el-Usûlü's-Sümeriyye li'l-Hadâretü'l-Mısrıyye*, (Arp. Çev. Züheyr Ramazan), Amman, 1999, s. 43-44. Yukarıdaki tespitler doğruysa, önemli dünya fatihlerinden biri olarak tanıtılan Akkadlı Sargon'un Kut (Gut) kavmine mensup olduğu ve dolayısıyla da bir Türk olduğu ortaya çıkmaktadır. Böyle bir tezini doğruluk payının yüksek olduğunu düşünüyoruz. Zira bir çok devletin siyasî ve askeri bünyesinde diğer milletlerden kumandan ve hükümdarların bulunduğu tarih şahitlik etmektedir.

Iraklı tarihçi Abdurrezzak el-Hasenî³⁹ herhangi bir kaynak göstermeden ortaya atmış, sonra aynı görüşü yine bir Iraklı araştırmacı olan Cemal Bâbân⁴⁰ da herhangi bir değerlendirme yapmadan olduğu gibi naklederek savunmuştur. Türkiye’imizdeki araştırmacılar ise anılan yazarların görüşlerini herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmadan doğru kabul ederek nakletmişlerdir. Bu araştırmacılardan biri T. D. V. İslam Ansiklopedisi’nde Kûtü'l-Amâre maddesini yazan Mustafa L. Bilge’dir⁴¹. Adı geçen araştırmacılar, Kut şehri ile ilgili vermiş oldukları tarihsel bilgileri de çok geç bir tarih olan 1802’den sonraki bir tarihle sınırlandırmaktadırlar. Abdurrezzak el-Hasenî, Kût kalesinin, H. 1227/M. 1812 yılında Rabi’a kabilesinin bir kolu olan Meyyâh kabilesi şeyhlerinden Seb’ b. Hamîs için kerpiçten inşa edildiğini, dolayısıyla da; anılan kalenin şehrin gelişmesine de yardımcı olduğunu ve buranın o dönemde, “Kûtü Seb” olarak adlandırıldığını ifade etmiştir⁴². Aynı yazarla Cemal Bâbân, Kût şehrinin varlığının 1802 yılında Süleyman Paşanın valiliği esnasında kanıtlandığını ileri sürerler⁴³.

Kut şehri, Kûtü'l-‘Îmâre ve Kûtü'l-‘Amâre olarak adlandırılmıştır. Bu konuda iki görüş vardır. Birincisi, şehrin kuzeyinde ve etrafında yerleşen Rabi’a kabilesinin emirlerine (şeyhleri) nispet edilerek söylenmiş olması yönündedir. İkincisi ise Dicle nehrinin şehrin kuzeyinde yer alan en-Nu’maniyye’den, şehrin güneyinde yer alan el-Kurna⁴⁴’ya kadar akması sebebiyle buraya “Şattü'l-‘Îmâre” denilmesi şeklindedir. İkinci görüşü savunmak için de şu gerekçe ileri sürülür: “Şehrin, bir yandan Şattü'l-‘Amâre üzerine düşmesi, diğer yandan onu, Irak’ta bulunan Kûtü’z-Zeyn (Zeyn Kut’u), Kûtü’l-Mu’ammer (Muammer Kut’u), Kûtü’l-İfrecî (Frenk Kut’u),

---

39 es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî

40 Cemal Bâbân, s. 260.

41 Mustafa L. Bilge, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kûtü'l-Amâre Maddesi, c. XXVI, Ankara, 2002, s. 502.

42 es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 197.

43 Aynı eser, s. 197; Cemal Bâbân, s. 260-261.

44 Basra’ya bağlı aynı ismi taşıyan bir kazanın merkezi olup, 1965 yılı sayımına göre nüfusu 102000 kişi olarak belirtilmektedir. es-Süveyb, el-Medîne, ed-Dîr, Talha ve el-Hüveyr olarak adlandırılan beş nahiyesi bulunmaktadır. Dicle ile Fırat’ın nehirlerinin birleştiği noktada yer alır; bu nehirlerden birincisi Kurna’nın doğusundan, ikincisi ise batsından geçmektedir. Irak’taki hurma ağaçlarının üçte birinin burada bulunduğu söylenmektedir. Eski kaynaklarda bu yerleşim merkezinin kuruluşu hakkında net bir bilgiye rastlanmaz. Onunla ilgili en eski kayıt ise 1563 yılında bu bölgede seyahat eden Şîrâz Fredrik’in sözleridir. Ayrıca 1667 yılında Şeyh Fethallah b. ‘Ulvân el-Ka’bî adında bir kişinin yazmış olduğu mektupta Kurna’nın adı geçmektedir. Bkz. Cemal Bâbân, s. 225-226.

Kûtü'l-'Usaymî 'Usaymî Kut'u), Kûtü'l-Bâşâ (Paşa Kut'u) ve Kûtü İbn Ni'me (Ni'me oğlu Kut'u) adındaki köylerden ayırmak amacıyla buraya "Kûtü'l-'Amâre" adı verilmiştir."⁴⁵. Kûtü'l-'Amâre adının telaffuz şekline bakıldığında el-Hasenî'nin de savunduğu ikinci görüşün daha doğru olduğu ortaya çıkmaktadır.

IV. Değerlendirme

Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Osmanlı ordusunun İngilizlere karşı büyük bir zafer kazandığı Kûtü'l-'Amâre'nin adı ve kuruluş tarihi ile ilgili olarak yukarıda isimlerini zikrettiğimiz yerli ve yabancı yazarların vermiş oldukları bilgilerin doğru olmadığı, bu şehirle ilgili sunmuş olduğumuz tarihsel bilgilerden net bir şekilde anlaşılmaktadır. Biz burada bu meselenin daha da ikna edici bir çözüme kavuşması için şu önemli hususları hatırlatmak istiyoruz:

1. Günümüz Irak'ında bulunan başkent Bağdat⁴⁶ ve yakınındaki Samarra başta olmak üzere Musul⁴⁷, Basra⁴⁸, Kerkük⁴⁹, Erbil⁵⁰ ve küçüklü büyüklü bir çok yerleşim merkezinin ad ve kuruluş tarihinin, çağımızla ya da çağımıza yakın bir çağla alakalı olmadığını, aksine bu şehirlerin binlerce yıl öncesinden süzülüp gelen köklü geçmişimizin birer uygarlık hatıraları olduğunu belirtmek isteriz. Bu tespit sadece Irak'taki şehirler için değil,

---

45 es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 199. Bilindiği gibi Arapçada ilk harfi ayn olan "el-'amâre" kelimesi, Türkçemizde amaret yani bayındır anlamına da gelmektedir. Dolayısıyla da bu kelimenin bayındır Kut anlamına gelme ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim Arapçada apartmana da ayn harfiyle başlayan 'imâre denilmektedir.

46 Abdulhalik Bakır-Seyhun Şahin, "Türk ve Arap Kültürü Işığında Bağdat ve Samarra Şehirlerinin Abbasî Dönemi Mimari Özellikleri", *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, (Haz. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Prof. Dr. Suphi Saatçi, Prof. Dr. Ali İhsan Öbek), Bilecik 18-19 Nays 2012, s. 1-30.

47 Abdulhalik Bakır, "Türkmen Şehri Musul'un Geç Ortaçağlardaki Fiziki Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan Sayısı, Cilt: XXV, Sayı: 1 Temmuz 2010, Bornova-İzmir, s. 55-76.

48 Abdulhalik Bakır, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Basra Maddesi, İstanbul, 1992, c. V, s. 108-111.

49 Abdulhalik Bakır, "Eskiçağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak 2008, Cilt: VI, Sayı:1 Elazığ, 2009, s. 27.

50 Abdulhalik Bakır, "Türkmen Şehri Erbil'in Fizikî Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Merv'den Söğüt'e Türk Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu*, (Ed. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Doç. Dr. Bülent Yılmaz, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Altungök), Bilecik 11-12 Eylül 2014, s. 1-29.

Anadolu'muz da dâhil Orta Doğu'da kurulmuş olan şehirlerimizin büyük bir kısmı için de geçerlidir⁵¹. Dolayısıyla da Kûtü'l-'Amâre adı ve kuruluş tarihi belirtildiği gibi, XIX. yüzyılın başlarına ait bir tarih olmayıp, bizim tespitlerimize göre Sümer ve Akkadlarla yaşıt olan ve bir Türk kavmi oldukları kanıtlanan Kutlar (diğer telaffuzları ile Kuttiler, Gutiler, Gutlar) dönemine kadar uzanmaktadır. Ayrıca Kut kelimesinin, hem çok köklü bir tarihi olan bir kavmin adında hem de Irak'ın güneyinde bir şehrin isminde yer almasının tesadüf eseri olacağına ihtimal vermiyoruz.

2. Kut şehrinin çok eskiye dayanan bir şehir ve bu şehrin eski bir Türk kavmi olan Kutlarla ilişkili olduğunu ortaya koyan güçlü bir kanıtta buranın, Irak'ın iklimsel yapısından farklı bir coğrafi özelliklere sahip olmasıdır. Bir defa anılan şehir, daha önce de belirttiğimiz gibi, İran'la iç içe olması hasebiyle hem bitki örtüsü hem de tarımsal özelliği bakımından anılan ülkenin şehirlerine benzemektedir. Ayrıca Sâsânîler döneminden Osmanlı devletinin çöküşüne kadar tarihin her devresinde Araplar, Farslar ve Türkler, anılan şehrin en önemli sosyal kitlelerini teşkil etmişlerdir. Emevî halifesi Abdulmalik b. Mervan döneminde, Irak Genel Valisi el-Haccâc b. Yusuf es-Sakafî'nin ve onun vefatı üzerine yerine geçen oğlu Ubeydullah b. Ziyâd'ın, Basra'da yaşayan ve Buhara'dan getirilen Türkleri, Kut şehrinin çok yakınında bu amaçla inşa edilen Vâsit şehrine yerleştirmesinin ise ikinci bir rastlantıdan ibaret olduğu çok zayıf bir ihtimal olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira biz, bu uygulamanın, stratejik bir plan çerçevesinde bilinçli olarak şehrin tarihsel özelliği, demografik yapısı ve stratejik konumu göz önünde tutularak yapıldığına inanıyoruz⁵². Bilindiği gibi yeni bir ordugâh, bir ordunun sosyo-kültürel yapısına uygun bir mevkide veya yerleşim merkezinde kurulur. Zira bu stratejik uygulama, o ordunun hem güvenliği hem de moralinin ve potansiyel gücünün yüksek düzeyde tutulması bakımından yaşamsal önem

51 Abdulhalik Bakır, "Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında İstanbul Şehri", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul*, (Editör: Prof. Dr. Feridun M. Emecen), İstanbul, 2010, s. 149-174; Abdulhalik Bakır, *Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi*, T. C. Diyarbakır Valiliği 1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 *Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 837-848; Abdulhalik Bakır, *Erken Ortaçağda Irak'ın Meşhur Şehri: el-Hîre, Dördüncü Uluslar arası Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Orta Doğu)*, 29-31 Mayıs 2009, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2008, Cilt: VI, Sayı: 2, Elazığ 2010, s. 117-143.

52 el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'-Ömer Enîs et-Tabbâ'), Beyrut, (Trz.), s. 407; el-Kazvinî, *Âsâriü'l-Bilâd ve Abbâru'l-'İbâd*, s. 478; Mehmet Mahfuz Söylemez, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Vâsit Maddesi, c. XXXXII, İstanbul, 2012, s. 541-544.

taşımaktadır. Bunun bir örneğini de daha sonra Abbasî halifesi el-Mu'tasım'ın, Mâverâünnehr bölgesinde yer alan ve bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nde önemli bir şehir olan Semerkant'tan getirdiği Türk askerlerinin Bağdat'ın yakınında ordugâh şehir olarak kurduğu Samarra'da görmekteyiz⁵³.

3. Yukarıda da belirtildiği gibi, Emevîlerin ve Abbasîlerin Vâsıt ve diğer adıyla Kûtü'l-'Amâre şehrine duymuş oldukları ilginin ve vermiş oldukları önemin aynısını, daha sonraki dönemlerde sırasıyla Büveyhîler, Selçuklular, İlhanlılar, Timurular, Celâyirîler ve Osmanlılar da göstermişlerdir. Böylece burası coğrafyası ve nüfus potansiyeli bakımından bir Türk şehri olma özelliğini sürdürmeye devam etmiştir. Bunun en önemli kanıtını da şehir halkının, Kûtü'l-'Amâre muharebesi sonucunda İngiliz kuvvetlerinin yenilerek buradan ayrılması ve Osmanlı ordusunun burayı teslim alması esnasında büyük sevinç gösterilerinde bulunması teşkil etmektedir⁵⁴. Bugün çoğunluğu Sünnî Müslümanlardan oluşan şehir halkının hâlâ aynı duyguları taşıması ise anılan tarihsel bağın ve bağlılığın devam ettiğini göstermektedir.

4. Kut şehrinin kader çizgisi de eskiçağlardan beri Orta Doğu'da kurulan diğer şehirlerin kader çizgisine benzemektedir. Tarih boyunca yeryüzünde kurulan küçük büyük yerleşim merkezlerinin insanlar gibi bir kader çizgisi vardır. Onlardan bazıları önceleri bir köy olarak kurulur, sonra şartların yardımıyla gelişerek küçük bir şehir, arkasında da yine şartlar elverişli olursa büyük bir şehir haline dönüşür⁵⁵. Bazı yerleşim merkezleri ise doğal afet, savaş ve ekonomik şartların değişimi (anılan yerleşim merkezinin

---

53 Bkz. el-Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağan), İstanbul, 2002, s. 39-50. Ayrıca bkz. Kakajan Bayramov, "Türkmenler İçin İnşa Edilen Kent: Samarra", *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, (Haz. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Prof. Dr. Suphi Saatçi, Prof. Dr. Ali İhsan Öbek), Bilecik 18-19 Mayıs 2012, s. 428-433.

54 Bilge, Mustafa L., *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kûtü'l-'Amâre Maddesi, c. XXVI, s. 503.

55 Irak'ın Bağdat, Samarra ve diğer şehirleri örneğinde görüldüğü gibi. Hamurabi (M. Ö. 1792-1750) kanunlarında Bağdat ile bilgi verildiği söylenmektedir. Kral Nizamarataş (M. Ö. 1341-1346) zamanından kalma bir sınır taşında Bağdat bölgesinden söz edildiği ileri sürülmektedir. Ayrıca eskiden beri burada bir Nesturî manastırı ve yine Bağdat adında bir köyün var olduğu da söylenir. Bkz. Abdulhalik Bakır-Seyhun Şahin, "Türk ve Arap Kültürü Işığında Bağdat ve Samarra Şehirlerinin Abbasî Dönemi Mimari Özellikleri", s. 12-13. Samarra'ya gelince, T. D. V. İslam Ansiklopedisi'nde, bu şehrin adı ile ilgili şöyle denilir: "... 1010-1913 yıllarında yapılan arkeolojik kazılar, şehrin olduğu yerde kuruluşu tarih öncesi zamanlara kadar giden bir yerleşim merkezinin bulunduğunu ve ismin muhtemelen Asurlular'ın Sur-Marrati, Greklerin Souma, Romalıların Sumere, Süryanîlerin Şumasra ve Sâsânîlerin Sâ-murra dedikleri bu tarihi şehrin adından geldiğini göstermektedir." Bkz. Mustafa Demirci, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 70.

bulunduğu bir nehir yatağının veya ticaret yolunun değişmesi) gibi sebeplerden dolayı ya tamamen yer yüzünden silinerek başka adlarla başka bir zaman ve mekanda anılmaya başlar ya da büyük ve mamur bir şehir halindeyken yine ağır şartların etkisiyle küçülerek aynı adı taşıyan bir köy haline gelir. İşte Kut şehri de aynı yazgıyı yaşayarak günümüze kadar gelmiştir. Üstelik bugün Kut şehrinin yakınında yer alan Kut adında çok eski bir köyün bulunması, buranın çok eski bir yerleşim merkezi olduğunu kanıtlar mahiyettedir⁵⁶. Bize göre Kut şehrinin adı, şu iki şeyden birisi sonucunda ortaya çıkmıştır:

A. Bu ad, anılan ve aynı adı taşıyan eski köyün adından esinlenerek şehre verilmiştir.

B. Bu ad, anılan ve aynı adı taşıyan eski şehrin adı kullanılarak günümüze kadar gelmiştir.

Sonuç

Kûtü'l-Amâre veya eski adıyla Kût şehri, coğrafi konumu, köklü tarihsel özelliği ve demografik, sosyal ve kültürel yapısı itibarıyla bir Türk şehri hüviyetine sahiptir. İran'ın yoğun bir Türk nüfusunu barındıran Luristan bölgesi ve bir Türk şehri hüviyetine sahip olan Hemedan şehrine çok yakın bir coğrafyada yer almakta ve aynı coğrafi özellikleri taşımaktadır. Burada çalışmamızın özet kısmında da belirttiğimiz gibi, Kut şehrinin daha güneyinde yer alan ve Osmanlılar zamanında Basra sancağına tabi olan o dönemin Kuveyt kazası ve bugünkü Kuveyt Devleti ve bu devletin başşehrine ait adların da *Kut* kelimesinin bir ism-i müsağgar'ı yani küçültülmüş isminden ibaret olduğunu hatırlatmak isteriz. Biz bu çalışmamızda bir nebze de olsa, bu Türk şehrinin (Kûtü'l-Amâre) sadece adı ve tarihsel alt yapısı hakkındaki bir yanlış düzeltmek maksadıyla bilgi vermeye ve bir değerlendirme yapmaya çalıştık. Tarihimizle iç içe olan ve bizi çok yakından ilgilendiren birçok şehir gibi, Kûtü'l-Amâre de bütün yönleriyle tarihçilerimizin ilgi ve alakasını beklemektedir.

KAYNAKLAR

Bakır, Abdulhalik-Şahin, Seyhun, “Türk ve Arap Kültürü Işığında Bağdat ve Samarra Şehirlerinin Abbasî Dönemi Mimari Özellikleri”, *Irak Coğrafyasında*

---

56 es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, s. 197.

Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu, (Haz. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Prof. Dr. Suphi Saatçı, Prof. Dr. Ali İhsan Öbek), Bilecik 18-19 Mayıs 2012, s. 1-30.

Bakır, Abdulhalik, "Türkmen Şehri Musul'un Geç Ortaçağlardaki Fiziki Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Tarih İncelemeleri Dergisi*, Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan Sayısı, Cilt: XXV, Sayı: 1 Temmuz 2010, Bornova-İzmir, s. 55-76.

Bakır, Abdulhalik, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Basra Maddesi, İstanbul, 1992, c. V, s. 108-111.

Bakır, Abdulhalik, "Eskiçağlardan Günümüze Kadar Türkmen Şehri Kerkük", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Ocak 2008, Cilt: VI, Sayı:1 Elazığ, 2009, s. 27-76.

Bakır, Abdulhalik, "Türkmen Şehri Erbil'in Fizikî Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Merv'den Söğüt'e Türk Tarihi, Kültürü ve Medeniyeti Sempozyumu*, (Ed. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Doç. Dr. Bülent Yılmaz, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Altungök), Bilecik 11-12 Eylül 2014, 1-29.

Bakır, Abdulhalik, "Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında İstanbul Şehri", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul*, (Editör: Prof. Dr. Feridun M. Emecen), İstanbul, 2010, s. 149-174.

Bakır, Abdulhalik, "Klasik İslam Kaynaklarında Amid (Diyarbakır) İle İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi", T. C. Diyarbakır Valiliği 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu 20-22 Mayıs 2004 *Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, s. 837-848.

Bakır, Abdulhalik, "Erken Ortaçağda Irak'ın Meşhur Şehri: el-Hîre", Dördüncü Uluslararası Orta Doğu Semineri (İlkçağlardan İslamiyet'in Doğuşuna Kadar Orta Doğu), 29-31 Mayıs 2009, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2008, Cilt: VI, Sayı: 2, Elazığ 2010, s. 117-143.

Bakır, Abdulhalik, "Ortaçağ Harput'una Dair Bazı Kayıtların Değerlendirilmesi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 2011, Cilt: 6, Sayı: 1, s. 34-46.

Ali, Fazıl Abdulvâhid, es-Sümeriyyûn ve'l-Ekediyyûn, *el-İrâk fi't-Târih*, Bağdad, 1983.

Bâbân, Cemâl, Usûl Esmâ' ve'l-Mevâki' el-İrâkiyye, Bağdad, 1989.

Bayramov, Kakajan, "Türkmenler İçin İnşa Edilen Kent: Samarra", *Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, (Haz. Prof. Dr. Abdulhalik Bakır, Prof. Dr. Suphi Saatçı, Prof. Dr. Ali İhsan Öbek), Bilecik 18-19 Mayıs 2012, s. 225-441.

- el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'-Ömer Enîs et-Tabbâ'), Beyrut, (Trz.), s. 407.
- Bilge, Mustafa L., *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kûtü'l-'Amâre Maddesi, c. XXVI, Ankara, 2002, ss. 502-503.
- Demirci, Mustafa, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Sâmerâ Maddesi, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 7071.
- Emecen, Feridun, *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, Isparta Maddesi, İstanbul, 1999, c. XIX, s. 194-200.
- Feridun Emecen, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Bilecik Maddesi, İstanbul, 1992, c. VI, s. 154-156.
- Feher, Geza, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara, 1999.
- Gündüz, Ahmet, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Kerkük Maddesi, Ankara, 2002, c. XXV, s. 290-292.
- el-Hasenî, es-Seyyid Abdurrezzak, *el-İrâk Kadîmen ve Hadîsen*, Beyrut, 1971.
- Karatay, Osman, İnan ile Turan Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu, Ankara, 2003.
- Karatay, Osman, *Türklerin Kökeni*, Ankara, 2012.
- el-Kazvinî, Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd, Beyrut, (Trz.).
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cem Kabâ'ili'l-Arab*, Beyrut, 1997.
- Oğuzoğlu, Yusuf-Emecen, Feridun, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Eskişehir Maddesi, İstanbul, 1995, c. XI, s. 398-401.
- Öz, Mehmet, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Samsun Maddesi, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 83-88.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz, *T. D. V. İslâm Ansiklopedisi*, Vâsıt Maddesi, c. XXXXII, İstanbul, 2012, s. 541-544.
- Ünal, Mehmet Ali, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Harput Maddesi, İstanbul, 1997, c. XVI, s. 232-235.
- Wodual, A., *el-Usûlü's-Sümeriyye li'l-Hadâreti'l-Mısıriyye*, (Arp. Çev. Züheyr Ramazan), Amman, 1999.
- el-Ya'kubî, *Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul, 2002.
- Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, 1977.

Sultan Sancar ve Büyük Selçuklu Devletinin Çöküşten Önce Son Parlayışı

*Sultan Sanjar and the Final Rise
of the Great Seljuk Sultanate Before Its Collapse*

Salim KOCA*

Özet

Büyük Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı olan Sultan Sancar, 21 yıl Horasan meliki, yani vassal/tâbi hükümdar olarak, 39 yıl da Büyük Selçuklu Devleti sultanı, yani bağımsız hükümdar olarak toplam 60 yıl gibi uzun bir süre hükümdarlık yapmıştır. Onun bu uzun saltanatu, Büyük Selçuklu Devleti'nin son parlak devri olmuştur. Sancar'ın gerek meliklik devri olsun gerekse sultanlık devri olsun her ikisi de yoğun ve başarılı siyasî ve askerî faaliyetlerle geçmiştir.

Sancar, izlemiş olduğu siyasî ve askerî faaliyetlerde belirli ve önemli bir amaç gütmüştür. Onun bu amacını şu şekilde belirtmek mümkündür: Bilindiği gibi, Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşâh gibi büyük Selçuklu hükümdarları, siyasî ve askerî faaliyetlerde büyük bir başarı göstererek, İslâm dünyasında siyasî ve manevî birliği büyük ölçüde sağlamışlardı. Sancar da, babasının ve dedelerinin bu büyük başarısını daima korumak, devam ettirmek ve geliştirmek gayreti içinde olmuştur. Bunun için o, hem meliklik hem de sultanlık döneminde, devletin çekirdek arazisi olan Horasan'ı vassal (tâbi) devletlerle çevirerek, Büyük Selçuklu Devletini güvenlik altına almıştır. Böylece o, bu ülkeyi (Horasan) huzur ve güvenlik içinde bir istikrar adası hâline getirmiştir. Fakat onun bu başarısı Moğol Karahıtaylar karşısında uğradığı bozgun ile kesintiye uğramış, Türkmen (Oğuz) ayaklanması ile de

---

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, e-posta: skoca@gazi.edu.tr

son bulmuştur. Tarihin garip tecellisidir ki, Türkmenler nasıl bir zamanlar kendi devletleri olan Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasında birinci derecede rol oynadıysalar, yıkılmasında da aynı rolü oynadılar. Bu makalede, özellikle Türk tarihinin bu ibret verici olayı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Melik Sancar, Sultan Mahmûd, Sultan Berk Yaruk, Sultan Muhammed Tapar, Sultan Sancar, Emir Komaç, Horasan, Merv Şehri, Belh Şehri, Harezmsâhlar, Karahanlılar, Gurlular, Katavan Bozgunu, Türkmen (Oğuz) Ayaklanması.

Abstract

Sultan Sanjar, the last ruler of the Great Seljuk Sultanate, reigned for a long period of 60 years in total, of which he ruled as a vassal ruler as the malik (prince) of Khorasan for 21 years, and as the sultan of the Great Seljuk Sultanate, i.e. as an independent ruler, for 39 years. His long reign was the last bright period of the Great Seljuk Sultanate. Sanjar's two periods of reign, both as a malik and as a sultan, were filled with intensive and successful political and military activities.

Sanjar pursued a certain and significant goal in his political and military activities. It is possible to assert his goal as such: As already known, great Seljuk rulers such as Toghril Beg, Alp Arslan and Malik Shah showed a great success in their political and military activities, forming a political and spiritual union in the Islamic world on a major scale. Sanjar too was in the pursuit of preserving, continuing and improving this great success of his father and his grandfathers. In order to accomplish this, he maintained the security of the Great Seljuk Sultanate during his periods as both a malik and a sultan by encircling Khorasan, core territory of the sultanate, with vassal polities. Thus, by doing so, he turned this land (Khorasan) into an island of stability in peace and security. However, his success was interrupted by the defeat he suffered against the Mongolic Qara Khitai, and it ended with the rebellion of the Turkmens (Oghuz). As a strange fate of history, the Turkmens played the primary role in the collapse of the Great Seljuk Sultanate, just as they had done so in the foundation of this very state once. In this article, this exemplary event of Turkish history has been especially evaluated.

Keywords: Malik Sanjar, Sultan Mahmud, Sultan Bark Yaruq, Sultan Muhammad Tapar, Sultan Sanjar, Amir Komach, Khorasan, City of Merv, City of Balkh, Khwarazmshahs, Qarakhanids, Ghurids, Defeat of Qatawan, Turkmen (Oghuz) Rebellion.

Giriş

Türklerin İslâm dini ve medeniyeti dairesi içine girmeleri, hiç kuşkusuz, Türk, İslâm ve dünya tarihinin en önemli olaylarından biridir. Bu tarihî olay, X. yüzyılın ikinci yarısına doğru, başında **Selçuk** adında bir beyin bulunduğu küçük bir **Oğuz** (Türkmen) **kütlesinin** siyasî bir ihtilâf yüzünden kendi devletinden (Oğuzlar Devleti veya Oğuz Yabgu Devleti) ayrılarak, Ceyhun nehrinin kenarında bir uç şehri olan Cend'e gelip Müslüman olmasıyla başlamıştır. Burada hemen belirtelim ki, bu tarihî olay, küçük bir kütlenin Müslüman olmasıyla sınırlı kalmamıştır; Selçuk'un açtığı yolu takip eden daha pek çok Türk kütlesi arka arkaya Müslüman olarak, bu tarihî gelişmeyi tamamlamıştır. Bundan böyle, Müslüman olan Oğuzlara İslâm dünyasında "**Türkmen**" denmeye başlanmıştır. Öte yandan, Selçuk ve onu takip eden oğulları (Arslan Yabgu) ve torunları (Tuğrul ve Çağrı Beyler), kendi devletlerini kurabilmek ve varlıklarını koruyabilmek için önce Mâverâünnehir'de **Karahanlılara**, sonra Horasan'da **Gaznelilere** karşı çetin bir mücadele vermek zorunda kalmışlardır. Özellikle Selçuk'un torunları **Tuğrul ve Çağrı Beyler**, Horasan'da Gaznelilere karşı arka arkaya kazandıkları zaferlerle (Nesa, 1035; Serahs, 1038), tarihin akışını Gaznelilerin aleyhine, kendilerinin lehine değiştirmişlerdir. Bu mücadelenin son safhasını "**Dandanakan zaferi**" (1040) oluşturmaktadır. Selçuklu beyleri, Dandanakan zaferi sonucunda ise, İslâm tarihçilerinin "**Selçukîyyân**" veya "**Selâcıkâ**" adıyla andıkları, modern tarihçilerin de "**Selçuklular veya Büyük Selçuklu Devleti**" adını verdikleri Türk-İslâm devletini kurmuşlardır.

Selçuklu beyleri, Horasan'da yeni bir devlet kurmakla kalmamışlar; bu devleti cihân şümûl (üniversal) bir Türk-İslâm devleti hâline getirmek istemişlerdir. Bu gayeye ulaşabilmek için de başta devletin kurucusu **Tuğrul Bey** olmak üzere onu takip eden **Alp Arslan, Melikşâh ve Sançar** gibi büyük Selçuklu sultanları, daima şöyle bir plân dâhilinde hareket etmişlerdir¹:

1-) Bir takım mahallî hükümdarların ve meliklerin idaresinde bulunan parçalanmış İslâm ülkelerini sistemli bir şekilde ele geçirerek,

1 Krş. Cahen, 1968: 22; 1984: 40.

bu yerleri Selçuklu hâkimiyeti altında birleştirmek. Başka bir deyişle, İslâm dünyasında Selçuklu hâkimiyeti altında siyasî ve manevî birliğini kurmak.

2-) Ele geçirilen ve hâkimiyet altına alınan bu yerlerde ve ülkelerde, hâkimiyetin kalıcı ve devamlı olabilmesi için Selçuklu idarî mekanizmasını kurmak ve bu mekanizmayı düzenli bir şekilde işletmek.

3-) İslâm ülkelerinde ve yeni medeniyet çevresi içinde, Türk devletlerinin kendisine özgü ekonomik, sosyal, kültürel ve dinî politikalarını uygulayarak, ilerlemesi çoktan beri durmuş ve statik hâle gelmiş bulunan İslâm medeniyetine yeni bir hamle gücü ve kudreti kazandırmak².

Dandanakan zaferinden itibaren ileriye doğru bakıldığı zaman, bu plânın Selçuklu hükümdarları tarafından sistemli bir şekilde adım adım gerçekleştirilmiş olduğu görülmektedir: **Selçuklu Devletinin ilk sultanı Tuğrul Bey, 23 yıllık saltanat döneminde Orta Doğu İslâm ülkelerinin büyük bir kısmına hâkim olarak, İslâm dünyasının idarî ve siyasî sorumluluğunu kendi üzerine almıştır.** Bu hususta pratik ve akılcı bir yol izleyen Tuğrul Bey, kendileri ile işbirliği yapmak isteyen yerli Müslüman halka devletin idarî kadrolarını tamamen açmıştır; yetişmiş, yetenekli, zeki, çalışkan yerli elemanları idarî kadrolarda bol bol istihdam ederek, onlardan yararlanmışır³. Böylece, çoktan beri bozuk olan devlet-halk ilişkileri düzeltilerek, bugünkü demokrasilerin başlıca hedefi olan devlet-halk bütünleşmesi ideali gerçekleştirilmiştir.

Tuğrul Bey ve onu takip eden Selçuklu sultanları bununla da kalmamışlar; sönmeye yüz tutmuş olan İslâm'ın cihat ruhunu yeniden canlandırmak suretiyle onun askerî misyonunu da yüklenmişlerdir. Özellikle Sultan Alp Arslan, Malazgirt zaferiyle Bizans ordusunu büyük ölçüde imha ederek, Anadolu'yu Türklüğe ve İslâmiyete açmıştır. Alp Arslan'ın yerini alan oğlu Melikşâh devrinde ise, Selçuklu Devleti, cihan şümûl bir Türk-İslâm devleti olma yolunda büyük mesafeler almıştır. Melikşâh, 1092 yılında vefat ettiği zaman geride, İran, Irak ve güney Azerbaycan'a doğrudan, Kuzey Suriye, Filistin,

---

2 Koca, 1997: 85.

3 Köymen, 1979: 73, 116.

Anadolu, kuzey Azerbaycan, Kafkaslar, Harezm, Mâverâünnehir, Sistan, Mekran, Kirman, Hicaz, Yemen ve Aden gibi ülkelere ve bölgelere de dolaylı olarak hükmeden devasa bir devlet bırakmıştır⁴.

Daha da önemlisi, onlar, kendilerinden önce hızlı bir çöküş içine girmiş olan İslâm medeniyetine yeni bir hamle kudreti kazandırmışlardır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, İslâm dünyasında fetih ruhunun sönmesi ve idarî mekanizmanın bozulmasıyla başlamış olan siyasî bölünme ve mezhep ayrılıklarından kaynaklanan karışıklık ve anarşi, Selçuklu sultanlarının İslâm ülkelerine hâkim olmalarıyla son bulmuştur; İslâm dünyasına yeniden düzen, refah, emniyet, adâlet huzur ve barış gelmiştir. Kısaca söylememiz gerekirse, Selçuklu beyleri, İslâm dünyasında yeni bir “bir İslâm rönesansı” yaratmışlardır.

Fakat Sultan Melikşâh’ın ölümünden sonra İslâm dünyasındaki bu gelişme ve istikrar durumu devam etmemiştir; Büyük Selçuklu Devletinin kuvvetli durumu birden iktidar kavgalarıyla sarsılmaya başlamıştır. Zira Melikşâh’tan sonra başta sultanın eşi **Terken Hatun** olmak üzere Selçuklu hanedan üyeleri, devlet adamları ve komutanlar, bazen iki, bazen de üç gruba ayrılarak, birbirleriyle kıyasıya bir iktidar mücadelesine girişmiştir. Başka bir deyişle, Selçuklu hanedan üyeleri, iç ve dış tehditlerle ilgilemeyecek kadar aile içi iktidar kavgasına gömülmüş bulunuyordu. Bu durum, Horasan **Meliki Sancar**’ın 1118 yılında iktidara el koyup devlete yeni bir düzen vermesine kadar devam etmiştir. Bu arada, yani 1092-1118 yılları arasında, Melikşah’ın oğullarından sırasıyla **Mahmûd, Berk Yaruk ve Muhammed Tapar** Selçuklu tahtına çıktılar. Özellikle, Sultan Mahmûd, annesi Terken Hatunun gayretiyle tahta çıkarıldığında iktidarın gerektirdiği sorumluluğu taşıyacak bir yaşta bulunmuyordu; henüz 4-5 yaşlarında bir çocuk idi. Berk Yaruk ve Muhammed Tapar ise, henüz çok genç ve tecrübesiz oldukları için devlet adamlarının ve komutanların etkisinden kendilerini kurtaramadılar. Öte yandan, devlet adamları ve komutanlar da, üzerlerindeki otoritenin zayıf olmasından yararlanarak, birbirlerine karşı sık sık Batınîlerin cinayet yöntemlerine başvurdular. Başka bir deyişle, rakiplerini birer suikastla öldürdüler. Selçuklu hükümdarları ise, duruma tam hâkim olamadılar. Bu durumun zararını ve ızdırabını kendilerinden çok halk çekmekteydi. **Bu**

---

4 Râvendî, 1957: I, 167. Melikşâh’ın en küçük oğlu Sancar da bu durumu korumuş ve devam ettirmiştir (Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 65).

yüzden, bu dönemde, iç ve dış tehlikelere ve tehditlere karşı, yani Batınîlere ve Haçlılara karşı yeteri kadar mücadele edilemedi. Bu fırsattan yararlanan Batınîler, propaganda ve cinayetlerle dolu yer altı faaliyetleriyle devlete kafa tutacak ve kurulu düzeni sarsacak kadar güçlendiler. Haçlılar da Urfa (1098), Antakya (1098) ve Filistin'e yerleştiler. Buralarda birer kontluk, prenslik ve krallık kurdular. Daha da kötüsü, bölgede 1,5 asırdan fazla sürecek olan bir anarşinin ve huzursuzluğun temelini ve gerekçesini oluşturdular.

Biz bu yazımızda, meliklik döneminden başlayarak Sultan Sancar'ın uzun saltanat dönemini ele alacağız. Burada hemen belirtelim ki, Sultan Sancar'ın saltanatı Büyük Selçuklu Devletinin son parlak dönemi olmuştur. Sultan Sancar'ın 1157 yılında ölümünden sonra devletin siyasî varlığını devam ettirecek dirayetli bir Selçuklu hanedan üyesi çıkmamıştır; dolayısıyla Büyük Selçuklu Devletinin Horasan'daki 117 yıllık siyasî varlığı tamamen sona ermiştir.

A-) SANCAR'IN ÇOÇUKLUK DÖNEMİ (1086-1097)

Sancar, Sultan Melikşâh'ın 9 oğlundan biridir⁵. 1086 yılında doğmuştur. Annesi, **Başuh Hatun** olup Kıpçak kökenli bir cariyeye (ümmül-veled) idi⁶. Babası ona, İslâmî dönem Türk geleneğine uygun olarak hem Türk kültüründen, hem de İslâmî kültürden birer isim vermiştir. Türkçe ismi “**sançmak**” fiilinden “**sancar**” şeklinde geniş zaman çekim ekiyle yapılmış bir kelime olup, “**mızrak saplar, mızrak vurur**” gibi anlamlara gelmektedir⁷. İslâmî ismi ise, **Ahmed**'dir. Sancar'a bu isim sonradan verilmiş olmalıdır. Zira Melikşâh'ın Sancar'dan önce doğmuş, Ahmed isminde bir oğlu daha vardı. Melikşâh, çok sevdiği bu oğlunu kendisine veliht tayin etmişti. Fakat Ahmed, 1088 yılında tutulduğu çiçek hastalığından kurtulamayarak ölmüştür. Öyle anlaşılıyor ki, Sultan Melikşâh, pek sevdiği oğlunun adını Sancar'a ikinci isim

5 Melikşâh'ın 9 oğlundan 8'inin adı bilinmektedir. Bunların adları, Berk Yaruk, Dâvud, Ahmed, Mahmûd, Muhammed Tapar, Sancar, Tuğrul, Humarın idi. Muhammed Tapar ile Sancar, aynı anneden doğmuşlardır. Bunlardan Muhammed Tapar, yaşça Sancar'dan büyük idi.

6 İbnü'l-Esir, 1987: X, 469; Sümer, 1999: II, 598-600; Bazı kaynaklarda Sancar'ın annesinin adı “Seferiye Hatun” şeklinde zikredilmiştir.

7 Kaşgarlı Mahmûd, 1941: III, 420. Bazı tarihçiler bu Selçuklu hükümdarının adını “Sencer” şeklinde söylemekte iseler de bu tamamen yanlış bir söyleyiştir. Zira Türkçede “senc (er) diye ne bir fiil ne de bir kelime bulunmaktadır.

olarak vermek suretiyle⁸ bu bahtsız oğlunun hatırasını Sancar'ın şahsında yaşatmak istemiştir. Daha doğrusu, Sultan Melikşâh, Ahmed'in yerine Sancar'ı koymuştur. Ahmed'e gösterdiği yakın ilgiyi, bundan böyle Sancar'a göstermeye başlamıştır.

Kaynaklarda, Sancar'ın çocukluk hayatına dair pek az bilgi bulunmaktadır. Onun hayatının başlangıç dönemine ait ilk bilgi, geçirmiş olduğu bir hastalıkla ilgilidir: Sancar, çocuk iken son derece dikkat çekici bir yüz güzelliğine sahip idi. Bir Kıpçak Türk'ü olan annesinin güzelliği, âdeta onda tezahür etmişti. Sancar, bu dönemde ağır bir suçiçeği hastalığına tutulmuştu. Hatta ölecek bir duruma gelmişti. Doktorlar bile onun hayatından ümidini kesmişlerdi. Sancar, iyileşerek ölümden kurtuldu ise de, bu hastalık yüzünden yüz güzelliği büyük ölçüde bozulmuştur. Daha doğrusu, hastalıktan dolayı yüz derisinde derin izler kalmıştır. Özellikle, yüz teninin zedelenmiş olan yerlerinde sakal çıkmamıştır⁹. Fakat bu hastalık, onun fizikî yapısındaki düzgünlüğü fazla etkilememiştir. Zira bütün kaynaklar, Sancar'ın fizikî bakımdan son derece yakışıklı ve etkili bir erkek olduğunu belirtmişlerdir.

Sancar'ın çocukluk hayatına dair önemli bir bilgiye de, onun saltanat döneminde Abbasî halifesine yazdığı bir mektupta rast gelinmektedir. Bu mektubun bir yerinde Sancar, kendi hayatının ilk dönemine dair şöyle demektedir: **“Henüz 3 yaşında iken Tanrı'nın lütuf ve teveccühüne nail oldum. O zamandan beri her gün bu lütuf ve teveccüh artarak, aralıksız devam etti. Babam, şahsıma olan teveccühü dolayısıyla bu yaşta geniş vilâyetler bağışladı; hizmetime de devlet erkânı ve âyândan ünlü şahıslar verdi. Beni, kendisi yetiştirdi; hükümdarlık terbiye ve kurallarını öğretti”**¹⁰.

Bu bilgi, yeniden gözden geçirilip değerlendirilecek olursa, durum şudur: Her Selçuklu şehzadesi gibi, Sancar'ın da şahsına, daha çocuk yaşta bir vilâyet tahsis edilmiştir. Yetişmesi için de ünlü devlet adamlarından ve komutanlardan öğretmenler (atabey) tayin edilmiştir. Daha da önemlisi, babası Melikşâh, onunla özel olarak ilgilenmiş, kendisine hükümdarlık terbiye ve kurallarını öğretmiştir. Fakat Sancar'ın eğitimi çok uzun sürmemiş; babasının ölümü ile birden kesilmiştir.

8 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 130; Köymen, 1991: V, 233.

9 Râvendî, 1957: I, 163.

10 Köymen, 1991: V, 219;

Görüldüğü gibi, Sancar'ın eğitimi henüz başlangıç safhasında kalmıştır. Zira o, babası Melikşâh vefat ettiği zaman henüz 6 yaşında bulunuyordu. 1092 yılında, yani Melikşâh'ın ölümü ile Selçuklu hanedan üyeleri arasında başlayan ve bir türlü sonu gelmeyen iktidar mücadeleleri ise, Sancar'a hiçbir zaman eğitimine devam etme ve tamamlama imkânı vermemiştir. Fakat bu eksiklik, Sancar'ın içinde bir ukde olarak kalmış, daha sonraki hayatında kendisini daima rahatsız etmiştir. Öyle ki, biraz önce zikri geçen mektubunun bir yerinde Sancar, bu eksikliğini mütevazı bir ifade ile halifeye fazla **“okuma ve yazma”** bilmediğini söylemek suretiyle dile getirmiştir¹¹.

Melikşâh, pek erken bir yaşta, yani 38 yaşında vefat ettiği zaman hayatta 4 oğlu bulunuyordu: **Berk Yaruk, Muhammed Tapar, Sancar ve Mahmûd**. Bunlardan Mahmûd'u annesi Terken Hatun Isfahan'da, Berk Yaruk'u da Nizâmü'l-Mülk'ün oğulları ve adamları Rey'de sultan ilân ettiler¹². Bu arada kendisini Selçuklu sultanı ilân eden bir hanedan üyesi daha vardı. O da Sultan Melikşâh'ın kardeşi olan Suriye Meliki Tutuş idi. Bu durumun anlamı şuydu: Selçuklu Devleti ve saltanatı, artık üç hanedan üyesi arasında bölünmüş bulunuyordu. Fakat her üç hanedan üyesi bakımından da mesele çözülmüş sayılmazdı. Zira bir hanedan üyesi için tahta çıkmak yetmemekteydi; iktidarı korumak ve devam ettirmek de gerekmekteydi. Bu da, tahtın yeni sahibinin karşısına çıkan her taht davacısını bertaraf etmesine ve bütün ülkede otoritesini kurmasına bağlıydı. Durum böyle olunca, mesele, her zaman olduğu gibi **“kuvvet ve mücadele”** yoluyla çözülecek demektir. Nitekim öyle de oldu: Kendisini sultan ilân eden hanedan üyeleri arasında hemen iktidar mücadelesi başladı. Tapar ve Sancar kardeşler ise, bu mücadelede Berk Yaruk'un yanında yer aldılar. Berk Yaruk da, bu tavrından dolayı Azerbaycan'daki Gence ve çevresini kardeşi Muhammed Tapar'a ıkt etti (1093)¹³.

Selçuklu iktidarını tek başına oğlunun şahsında toplamak için ilk harekete geçen Terken Hatun oldu. Terken Hatun, oğlu Mahmûd adına yaptığı mücadelede Berk Yaruk'a yenilip esir düştü. Terken Hatun, tekrar mücadelesine devam etmek istediye de, 1094 yılında bir suikast sonucunda hayatını kaybetti. Annesinin desteğinden mahrum kalan Mahmûd,

11 Köymen, 1991: V, 234.

12 Bundârî, 1943: 83 vd.; Sadrüddîn Hüseyinî, 19543: 52; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 184 vd.; Râvendî, 1957: I, 137.

13 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 237.

mücadeleye devam edemedi; birkaç sene sonra o da hastalanarak öldü. Terken Hatundan sonra Berk Yaruk'un üzerine Tutuş yürüdü. Ordusu ile Rey şehrine kadar gelen Tutuş, burada yeğeni Berk Yaruk ile yaptığı savaşı hayatıyla birlikte kaybetti (1095).¹⁴ Böylece, iki rakibini de bertaraf eden Berk Yaruk, tahtın tek başına sahibi olarak, büyük ölçüde rahatladı.

B-) SANCAR'IN MELİKLİK DÖNEMİ (1097-1118)

Sultan Berk Yaruk'un rahatlaması uzun sürmedi. Horasan meliki olan amcası **Arslan Argun**, istiklâlini ilân ederek, Büyük Selçuklu Devletinin doğudaki bütün topraklarına el koydu. Berk Yaruk bir süre amcası ile uğraşmak zorunda kaldı. Amcasının üzerine önce diğer amcası Börü Bars'ı gönderdiyse de, Arslan Argun kardeşini yenerek, ortadan kaldırdı. Berk Yaruk bu defa, Arslan Argun'a karşı küçük kardeşi **Sancar**'ı, atabeyi Komaç¹⁵ Bey ile birlikte Horasan'a gönderdi. Bu, Sancar'ın askerî faaliyetlerde üstlendiği ilk görev idi. Berk Yaruk, Sancar'a tam güvenememiş, yani onun şahsında yeni bir rakip yaratmaktan korkmuş olmalı ki, arkasından ordusuyla birlikte kendisi de Horasan'a geldi. Fakat Berk Yaruk'un Arslan Argun'a müdahalesine ihtiyaç kalmadı. Zira Arslan Argun, kendi kölesi tarafından bir suikast sonucu ortadan kaldırılmış ve arkasındaki ordu da dağılmıştır (1097)¹⁶.

Sultan Berk Yaruk, amcasının isyanını bastırmak üzere Horasan'a gelip onun bertaraf olduğunu görünce, hemen geri dönmedi; Mâverâünnehir üzerine bir sefer yapmaya karar verdi. Bu düşünce ile Ceyhun nehrinin üst yakasında bulunan Tirmiz şehrine kadar geldi. Tirmiz halkı hiç direnmeden Sultana teslim oldu. Bu sefer sırasında, Berk Yaruk'un yanında kardeşi Sancar da bulunuyordu. Sultan, 7 ay Tirmiz'de kaldı. Berk Yaruk, bu arada, Mâverâünnehir üzerinde hâkimiyet kurmak suretiyle Karahanlı hükümdarını tekrar Büyük Selçuklu Devletine bağladı¹⁷.

Burada hemen belirtelim ki, bu sefer, sadece Berk Yaruk açısından değil, Sancar açısından da müspet sonuç verdi. Zira Sancar, bu sefer esnasında abisi Berk Yaruk'un tam güvenini kazandı. Sultan Berk Yaruk da,

---

14 Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 52 vd.

15 Tarihçiler, bu Selçuklu beyinin adını “Kamaç, Kumaç ve Komaç” gibi farklı şekillerde okumuşlar ve yazmışlardır. Kanaatimizce, bu kelime, tıpkı “tutmaç (tutma ve aç)” kelimesinde olduğu gibi “koma” ve “aç” kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelmiş (koma+aç=komaç) ve “aç koyma, aç bırakma” anlamında bir kelime olmalıdır.

16 Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 59 vd.; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 217-221; Bundârî, 1943: 234.

17 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 222; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 60 vd.; Bundârî, 1943: 235.

İsfahan'a dönmeden az önce bu güvenin bir tezahürü olarak Sancar'ı **"Horasan Meliki"**, Emîr Komaç'ı **"ataney"**, Ebû'l Feth Ali b. El-Hasan et-Tuğrâî'yi de ona **"vezir"** tayin etti (1097)¹⁸. Gazneliler Devleti sınırına kadar Belh şehri ve çevresini de kendisine ıktâ etti. Böylece, Sancar'ın melik olarak devlet hayatı başlamış oldu. Sancar, bu sırada 11 yaşında bulunuyordu.

Bütün Türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da şehzadeler, askerî ve idarî faaliyetler içerisinde yetişmekte ve pek erken yaşlarda hem idarenin hem de komuta sanatının bütün inceliklerini öğrenmekteydiler. Nitekim Sancar da böyle yetişmiştir. Zira Sancar'ın çocukluk hayatının büyük bir kısmı, iktidar mücadelelerinin neden olduğu taht kargalarının kargaşası içinde geçmiştir.

1-) Melik Sancar'ın Horasan'daki İlk Faaliyetleri

Sancar'ın Horasan meliki olmasına, Selçuklu hanedanından Emîr Muhammed razı olmadı. Gazneliler Devletinden aldığı destek ile Melik Sancar'ın üzerine yürüdü. Emîr Muhammed'in hareketini tam zamanında haber almış olan Sancar, onun üzerine bir süvari birliği ile sürpriz bir baskın düzenledi. Emîr Muhammed'in ordusunu, bir saatlik çarpışma sonucunda bozguna uğrattığı gibi kendisini de esir aldı. Bu başarı, Melik Sancar'ın hem itibarını yükseltti, hem de Berk Yaruk'un gözünde güvenini artırdı. Zira Emîr Muhammed başarılı olsaydı, Horasan'ı Gazneliler Devletine bağlamak niyetindeydi¹⁹.

Melik Sancar, henüz çok genç yaşta olmasına rağmen Harezm bölgesinde çıkan olayları kendi lehine değerlendirerek, askerî faaliyetlerde olduğu gibi, siyasî faaliyetlerde de yeteneğini gösterdi: Ceyhun nehrinin Aral gölüne dökülen deltası ile bu delta'nın çevresindeki bölgeye Harezm denmekteydi. Bu bölge, **"Harezmşah"** unvanı verilen Selçuklu valileri tarafından yönetilmekteydi. Bu sırada Sultan Berk Yaruk,

---

18 Râvendî, 1957: I, 141; Müneccimbaşı, 2000: I, 111. Horasan, bugün kuzey-doğu İran ile güney Türkmenistan topraklarını kapsayan büyük bir ülkedir. Bu isim Farsça kökenli iki kelimenin birleştirilmesiyle meydana olup (hûr: güneş, âsân: doğan. hûr+âsân=hûrasân=Horasan) tıpkı Harezm kelimesi gibi "güneşin doğduğu ülke" veya "güneşin yükseldiği yer" gibi bir anlamına gelmektedir (Steingass, 1963: 451). Bölge Selçuklu devrinde, büyük şehirleri, medenî üstünlüğü ve ticarî cazibesi ile büyük imkânlar arz etmekteydi. Daha da önemlisi bu bölge, doğu-batı ve kuzey-güney ülkeleri arasındaki transit ticarete aracılık ediyordu. Ayrıca Akdeniz'e ve Hindistan'a ulaşan İpek Yollarının bir kısmı bu ülkeden geçiyordu.

19 İbnü'l Esîr, 1987: X, 222.

Kıpçak Türklerinden Koçkaroğlu Ekinci'yi Harezme vali tayin etmişti. Selçuklu komutanlarından Kavdan ile Yaruktaş, kendi aralarında anlaşarak, Harezmsah Ekinci'yi bir baskın sonucunda ortadan kaldırdılar. Melik Sancar, bu olay karşısında tamamen sessiz kaldı. Hâlbuki, Sancar'dan Berk Yaruk adına bu olaya müdahale etmesi beklenirdi. Fakat o, bu müdahaleyi yapmadı. Sultan Berk Yaruk, Emîr Kavdan ile Yaruktaş'ı cezalandırmak üzere, Horasan'a vali olarak **Emîr-i Dâd Habeşî b. Altuntak**'ı gönderdi. Habeşî, Emîr Yaruktaş'ı yakalayıp bertaraf etti. Emîr Kavdan ise, kaçıp Sancar'a sığındı. Bu yüzden Emîr Habeşî Kavdan'a dokunamadı. Öte yandan Habeşî, Emîr Ekinci'nin yerine vali olarak, kuvvetli bir şahsiyet olan Taşdâr Anuştekin'in oğlu Muhammed'i tayin ederek, bölgeyi sükûnete kavuşturdu²⁰.

Berk Yaruk'un Habeşî'yi bölgeye göndermekten amacı, uzaktan kontrolü güç Horasan'ı ve buradan sorumlu olan Melik Sancar'ın hareketlerini yakından takip etmektir. Zira Berk Yaruk, kendi politikasına uygun hareket etmeyen Sancar'dan bir hayli şüphelenmişti. Böylece, bölgeye Emîr Habeşî'nin tayini ile Horasan'da Melik Sancar'ın yanında merkeze bağlı bir otorite daha ortaya çıkmış oldu.

Melik Sancar, akılcıca bir politika izleyerek, Muhammed'in Harezme'deki valiliğini onayladı. Harezmsah Muhammed de, Sancar'a karşı uyumlu davranarak, dostluk ilişkilerini geliştirdi²¹. Sultan Berk Yaruk ile Melik Sancar arasındaki kriz de böylece son bulmuş oldu.

1098 yılında, Toharistan'da, etrafında bir kuvvet oluşturan Selçuklu hanedanından Devletşah, Horasan'ı ele geçirmek üzere Belh üzerine yürüdü. Melik Sancar da karşı harekete geçti. İki hanedan üyesi Belh çevresinde karşı karşıya geldiler. Yapılan çarpışmada Devletşah yenildi ve esir oldu; kuvvetleri de dağıldı. Melik Sancar, Devletşah'ın gözlerine mil çektirip hapse koymak suretiyle kendisini zararsız hâle getirdi²².

2-) Melik Sancar'ın Horasan'da Tek ve Rakipsiz

Bir Siyasî Güç Hâline Gelmesi

Melik Sancar, Emîr Habeşî'nin Horasan'da bulunmasından dolayı rahatsızdı. Fakat Berk Yaruk'tan çekindiği için Emîr Habeşî'ye dokunamıyordu. Emîr Habeşî'yi Horasan'dan uzaklaştırmak için fırsat

20 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 222 vd.; Cüveynî, 1988: II, 6.

21 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 224.

22 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 232.

kolluyordu. Nitekim Sancar'ın aradığı fırsat aradan çok geçmeden kendiliğinden ortaya çıktı: 1099 yılında, Azerbaycan Meliki Muhammed Tapar, devlet adamlarının ve komutanların teşviki ile üvey kardeşi Berk Yaruk'a karşı çıkararak, kendisini sultan ilân etti. Berk Yaruk, Melik Tapar'ı itaat altına alabilmek için harekete geçti. Hemedan yakınlarında, **Sefid-rûd** (Ak nehir) civarında, hanedanın iki kuvveti arasında kanlı bir çarpışma meydana geldi. Berk Yaruk'un ordusu bozgun halinde dağıldı. Sultan, yanında kalan 50 süvari ile kaçmak zorunda kaldı. Abbasî halifesi, Muhammed Tapar'ın sultanlığını onaylayarak, Bağdat'ta adına hutbe okuttu. Berk Yaruk, mücadeleye devam edebilmek için başta Horasan valisi Emîr Habeşî olmak üzere bütün bölge emîrlerinden yardım istedi²³. Öte yandan, Berk Yaruk'un içine düştüğü bu durum, Melik Sancar için iyi bir fırsat oldu.

Melik Sancar, tarihin önüne çıkardığı bu fırsatı kaçırmak istemedi; hemen Emîr Habeşî'nin üzerine yürüdü. Bu defa Emîr Habeşî, Melik Sancar'ın üzerine gelmekte olduğunu Berk Yaruk'a bildirip, kendisinden yardım istedi. Berk Yaruk, Horasan'ın tamamen Sancar'ın eline geçmesini istemediği için hemen Emîr Habeşî'nin yardımına koştu. Melik Sancar'ın bundan, yani Berk Yaruk'un gelişinden haberi olmadı. Bu durum, Melik Sancar'ın aleyhine değil, lehine oldu. Sancar, karşısında savaştığı ordunun başında Sultan Berk Yaruk'un bulunduğunu daha önce öğrenmiş olsaydı, belki, cesareti kırılacak ve savaşmaktan vazgeçecekti. Daha da kötüsü, Sancar'ın safında bulunan komutanlardan bazılarının karşı tarafa geçme ihtimali de olacaktı. Çünkü Selçuklu devlet adamları ve komutanları, çıkarlarını ve geleceklerini düşünerek, sık sık saf değiştirmekteydiler.

İki kardeş arasındaki çarpışma çok uzun sürmedi. Berk Yaruk, bizzat ileri atılıp, Sancar'ın merkez kuvvetleri komutanını yaralayıp öldürünce, savaşın gidişi Sancar'ın aleyhine döndü. Daha doğrusu, bu durumu gören Sancar'ın kuvvetleri, korku ve panik halinde kaçışmaya başladı. Berk Yaruk'un kuvvetleri, Sancar'ın ordusunu kovalamaktan vazgeçip, yağmaya daldı. Bu durumu fark eden Sancar'ın bazı komutanları, geri dönüp, sürpriz bir baskın yaptılar. Bu defa bozguna uğrayıp kaçan Berk Yaruk'un kuvvetleri oldu. Bu arada, Sancar'ın siyasî rakibi Emîr Habeşî, yakalanıp bertaraf edildi²⁴. **Bu zafer sonucunda, Melik Sancar, siyasî rakibini bertaraf edip Horasan'ın tek hâkimi hâline geldiği gibi, metbu' hükümdar Berk**

23 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 238 vd, 243; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 53.

24 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 245 vd.; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 61; Bundârî, 1943: 236.

Yaruk karşısında da durumunu bir hayli kuvvetlendirmiş oldu. Artık onun, istiklâlini ilân etmesi için önünde ciddî bir engel kalmadı. Fakat Sancar istiklâlini ilân etme hususunda pek acele davranmadı. Çünkü anneleri bir olan kardeşi Muhammed Tapar, az önce Berk Yaruk'a gâlip gelerek, kendisini sultan ilân etmiş bulunuyordu.

Hanedan üyeleri arasındaki bu çarpışmada, Sancar'ın annesi Başulu Hatun, oğlunun savaş meydanındaki karargâhında bulunuyordu. İlk çarpışmada Sancar bozguna uğrayınca, Başulu Hatun da Berk Yaruk'un askerleri tarafından esir alınmıştır. Sancar, annesinin öldürülmesinden korkuyordu. Fakat durum Sancar'ın korktuğu gibi olmadı. Berk Yaruk, üvey annesi Başulu Hatuna saygılı ve kibar davrandı. Onu hemen serbest bırakarak, oğlunun yanına gönderdi. Gerçekten de, **Berk Yaruk, çok genç yaşta olmasına rağmen insanî duyguları son derece kuvvetli bir hükümdardı. Sâkin, hoşgörülü, bağışlayıcı, vefalı bir karakter yapısına sahipti. Bu güzel karakterinden dolayı da, halk ve ordu tarafından takdir edilmekte ve sevilmekteydi**²⁵.

Berk Yaruk, Sancar'a yenildikten sonra yeniden asker toplayıp, taht iddiası kardeşi Muhammed Tapar'ın üzerine yürüdü. Yapılan çarpışmada, bazı beylerin saf değiştirmeleri sonucunda Muhammed Tapar yenildi. Bu defa Muhammed Tapar, Horasan Meliki Sancar'ın yardımına başvurdu. İki kardeş, güçlerini birleştirip, üvey kardeşleri Berk Yaruk üzerine yürüdüler. Böylece, Sancar da, Muhammed Tapar'ın yanında, Berk Yaruk'a karşı iktidar kavgasına karışmış oldu. Öte yandan, tarafların orduları karşı karşıya gelince, boş yere kardeş kanının dökülmesinden son derece rahatsız olan iki tarafın da askerleri savaşmak istemediler. Devlet adamları ve komutanların araya girmesiyle taraflar anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmaya göre, **Muhammed Tapar ve Sancar kardeşler, üvey kardeşleri Berk Yaruk'un sultanlığını kabul ettiler. Buna karşılık, Muhammed Tapar, "melik" unvanı ile Azerbaycan, el-Cezîre ve Diyarbakır'ı aldı. Muhammed Tapar, bundan böyle tâbi hükümdarlık sembolü olarak, günde üç nebet çaldıracaktı. İstendiği zaman da, Berk Yaruk'a askerî yardımda bulunacaktı. Sancar ise, Horasan meliki olarak yerinde kalacaktı**²⁶.

25 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 245; Sümer, 1999: II, 599.

26 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 250 255, 269-271; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 53 vd.

Bundan sonra Melik Sancar, Horasan'a döndü. Böylece, şeklen de olsa mesele çözülmüş, devletin ve saltanatın birliği korunmuş oldu.

Fakat Muhammed Tapar ile Berk Yaruk arasında yapılan anlaşma, uzun süre devam etmedi. Zira devlet adamları ve komutanlar, iktidar üzerindeki güçlerini artırmak için durmadan Selçuklu beylerini tahrik ve teşvik etmekteydiler. Nitekim yanındaki devlet adamlarının ve komutanların tahrik ve teşvikine kapılan Muhammed Tapar, anlaşmayı bozarak, kendisini tekrar sultan ilân etti. Melik Sancar abisi Muhammed Tapar'ın bu hareketi karşısında yine tarafsız kalmadı. Horasan'da hutbeyi Muhammed Tapar adına okutmak suretiyle abisinin yanında yer aldı. Muhammed Tapar ve Berk Yaruk'un orduları Azerbaycan'ın Hoy şehri önlerinde karşı karşıya geldiler. Muhammed Tapar, bir kere daha yenildi ve kaçtı. Fakat Muhammed Tapar, mücadeleden vazgeçmedi. Bu defa Doğu Anadolu Türk beylerinin desteğini yanına alarak, tekrar Berk Yaruk'un karşısına çıktı. Erdemli devlet adamları araya girip iktidar kavgası yüzünden devlet adamlığı görevlerini ihmal etmiş olan Selçuklu beylerini tekrar barışa razı ettiler²⁷.

İktidar mücadelelerinde, taraflarının yenişememesi, yani birinin diğeri üzerinde tam bir üstünlük ve hâkimiyet sağlayamaması, daima devletin ve saltanatın bölünmesine yol açmaktaydı. İşte Berk Yaruk ile Muhammed Tapar kardeşler arasındaki iktidar kavgasında da durum böyle oldu. İktidar kavgası yüzünden memleketin harap olduğunu ve düşmanların Selçuklu ülkesine göz dikmiş olduklarını gören erdemli devlet adamı Berk Yaruk, işlerin daha da kötüye girmesini önlemek için devletin ve saltanatın bölünmesine mecbur oldu. Yapılan yeni anlaşmaya göre, Azerbaycan'daki Sefid-rûd sınır olmak üzere Kafkaslardan Mısır Fâtımîleri sınırına kadar devletin bütün kuzey bölgeleri Muhammed Tapar'a verildi. Yeni sultan olarak bu yerlerde hutbe Muhammed Tapar adına okundu (1104). Daha çocuk yaşta ağır mücadelelere atılmak zorunda kalarak büyük meşakkatler çeken Berk Yaruk'un vücudu daha fazla dayanamadı. Kardeşi ile yaptığı bu anlaşmadan az sonra vefat etti. Devlet adamları, Berk Yaruk'un henüz 5 yaşında olan oğlu Melikşâh'ı (II.) tahta çıkardılar. Selçuklu ordularının komutanı Emîr Ayaz, çocuk sultanın atabeyi oldu. Fakat bu duruma Muhammed Tapar razı olmadı. Emîr Ayaz ile anlaşıp Melikşâh'ı iktidardan düşürerek, Büyük Selçuklu

---

27 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 272-274, 292-294

Devletinin başına geçti (1105)²⁸. Bu suretle, bir yıl önce parçalanmış olan devlet ve saltanat, tekrar Muhammed Tapar'ın şahsında birleştirilmiş oldu.

3-) Melik Sancar'ın Çevresindeki Ülkeleri ve Devletleri Kendisine

Bağlaması ve İktidarını Kuvvetlendirmesi (1102-1118)

Sancar'ın iki komutanı, yani **Bozkuş** ile **Aydoğdu** arasında gizli bir rekabet vardı. Sancar'ın bunlardan Bozkuş'a daha çok güvenmesi ve değer vermesi, Aydoğdu'yu son derece kızdırmaktaydı. Bu yüzden Emîr Aydoğdu, hem Sancar'a hem Bozkuş'a karşı içten içe kin beslemekteydi. İntikam almak için de fırsat kollamaktaydı. Sonunda, Sancar'ın öz kardeşi Muhammed Tapar'a yardım için meliklik merkezinden ayrılmasını fırsat bilen Emîr Aydoğdu, Batı Karahanlı hükümdarı Kadir Han ile temas kurup, Horasan'ı istilâ etmesi için kendisini teşvik ve tahrik etti. Bu fırsatı kendi lehine değerlendirme arzusuna kapılan Kadir Han da, 1102 yılında büyük bir ordunun başında Ceyhun nehrini geçip, Horasan'ı istilâyâ başladı. Kadir Han'ın istilâ harekâtını tam zamanında öğrenen Sancar, süratle Horasan'a döndü.

Burada yeri gelmişken şu hususu belirtmeden geçmeyelim: **Melik Sancar, bundan sonra bir daha devletin batısı ile ilgilenmedi; iktidar mücadelesine hiç karışmadı; metbu' hükümdar olarak tanıdığı büyük kardeşi Muhammed Tapar ile iyi geçindi; bu arada bütün gücünü ve enerjisini Horasan'daki hâkimiyetini sağlamlaştırma ve yayma faaliyeti üzerinde topladı. Bundan dolayı, bütün faaliyetlerinde son derece başarılı oldu.** Bu hususta Melik Sancar ilk başarıyı, Karahanlı istilâsı karşısında gösterdi: Kadir Han, Sancar'ın yokluğundan yararlanarak, kolayca Belh şehrine kadar ilerledi. Burada karargâh kurdu. Bir miktar askerle ava çıktı. Ordusu ile Belh civarına gelmiş olan Sancar ise, casusları vasıtasıyla Kadir Han'ın, ordusunu Belh'te bırakıp 300 civarında bir atlı birlikle sürek avına çıkmış olduğunu öğrendi. Sancar, bu fırsatı değerlendirerek, Kadir Han'ın üzerine Emîr Bozkuş'u gönderdi. Bozkuş, sürpriz bir baskınla Kadir Han'ın kuvvetini kısa sürede imha etti; kendisini de esir aldı. Sancar, Kadir Han'a aman vermeyerek, kendisini ortadan kaldırdı. Yerine de, kendisine tâbi olarak, Karahanlı hanedanından Muhammed Kadir Han'ı tayin etti. Sancar bununla da kalmadı; ordusunun bir kısmını Muhammed Kadir Han ile

28 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 300 vd.; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 343 vd.; Bundârî, 1943: 261.

birlikte Mâverâünnehir'e gönderdi. Muhammed Kadir Han, bu ordu sayesinde, ülkesinde iktidarını kurup yerleştirdi²⁹. **Bu, Sancar'ın komşu bir devlete karşı kazandığı ilk siyasî zafer idi. Bu zaferle Melik Sancar, ülkesini istilâ ve işgal edilmekten kurtardığı gibi, Batı Karahanlılar Devletini de kendisine bağlamış oldu.**

Sancar 1106 yılında tehlikeli bir iç mesele ile karşılaştı. Bu iç mesele devletin Taberistan, Kuhistan, Curcan Toharistan bölgelerinde yayılmış ve halk arasında çok sayıda taraftar bulmuş olan Batınîlik meselesi idi. Batınîler, Sancar'ın vezirini öldürerek, kendisine meydan okumuşlardı. Sancar, bu tehlikeli sapıklığa karşı hareket geçmeyi devletin önemli görevlerinde biri sayarak, Batınîlerin üzerine derhal bir ordu gönderiyse de bu gizli teşkilât karşısında istediği sonucu alamadı.

Muhammed Kadir Han, zayıf bir hükümdar idi. Bu yüzden zaman zaman Karahanlı beylerinin muhalefetiyle karşılaşmaktaydı. Böyle zamanlarda, Muhammed Kadir Han metbu' hükümdar olarak Sancar'dan yardım istemekteydi. Sancar ise, vassalına yardım etmekten hiçbir zaman kaçınmamaktaydı; Mâverâünnehir'e ordu sevk ederek, Muhammed Hanı uğramış olduğu tehdit ve tehlikelerden kurtarmaktaydı. Buna rağmen Muhammed Han ise zaman zaman metbu'una karşı samimî davranmamaktaydı. Başka bir deyişle, vassallık yükümlülüğünü bazen yerine getirmekten kaçınmaktaydı. Bu yüzden Sancar, 1113 yılında ordusunu alıp, Mâverâünnehir üzerine yürüdü. Sancar'a karşı koyamayacağını anlayan Muhammed Han, metbu'unu Ceyhun nehri kenarında karşılayarak, derhal özür diledi. Sancar da büyüklük gösterip, vassalını cezalandırmaktan vazgeçerek affetti³⁰.

Sancar'ın bölgedeki faaliyeti, sadece Batı Karahanlı Devletini yenip vassal hâle getirmekle kalmadı; bunu başka devletlerin tâbi hâle getirilmesi takip etti. Meselâ, Sîstan mahallî hükümdarı ile Gur hanedanı bunların başında gelmekteydi. Sancar, Horasan'ın güneyinde yer alan Sîstan'ı kendisine bağladığı gibi Gur ülkesi üzerinde de hâkimiyet kurdu³¹.

29 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 283-286; Bundârî, 1943: 237 vd.; Râvendî, 1957: I, 165. Muhammed Kadir Hanın ismi ve unvanı, bazı kaynaklarda Arslan Han veya Ahmed Han şeklinde zikredilmektedir.

30 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 298, 381 vd, 396 vd.

31 Râvendî, 1957: I, 165; Köymen, 1980: İA, Sencer mad., X, 487.

Sancar, komşu devletleri kendisine bağlama ve iktidarını kuvvetlendirme faaliyetinde asıl başarıyı Gazneliler Devleti karşısında gösterdi: Gazneli Türk hanedanı, Dandanakan yenilgisinden sonra (1040), savaşın geçtiği yerden itibaren batıda kalan bütün topraklarını Selçuklu beylerine kaptırmıştı. Melik unvanı ile Horasan'a yerleşen Çağrı Bey, Dandanakan zaferinden hemen sonra Belh çevresi ile Toharistan'ı almasına rağmen Gaznelilerin çekirdek arazisine dokunmamıştı. Hatta aynı Çağrı Bey, Gaznelilerle 1059 yılında, Hindukuş dağları sınır olmak üzere bir barış antlaşması yapmıştı. Bu antlaşma ile iki Türk devleti arasında uzun bir barış dönemi açılmıştı. Bu barış hâli de, kesintisiz 56 yıl kadar sürmüştü³². Bu süre içinde Selçuklular ile Gazneliler arasında hiçbir sorun yaşanmamıştı. Hatta hanedanlar arasında, evlilikler yoluyla dostluklar bile kurulmuştu. Bir ara Sultan Melikşah, Gazneliler Devletini kendisine bağlamak istediye de, vezir Nizâmü'l-Mülk buna engel olmuştu³³. Şimdi ise, Sancar'ı Gaznelilere karşı harekete geçiren sebep şu idi: 1115 yılında ölen Gazneli hükümdarı Ebû Sa'd Mesûd'un yerine, oğlu Arslan-şah geçti. Arslan-şah, iktidarı önünde tehlike olarak gördüğü kardeşi Behram-şah'ı tutuklayıp hapse koydu. Bir fırsatını bulan Behram-şah, kaçıp, Horasan'a geldi. Gazne tahtını ele geçirmek için Sancar'dan yardım istedi. Sancar, kardeşinin hakkını gözetmesi için Sultan Arslan-şah'a sert bir ültimatom verdi. Bunun üzerine Arslan-şah, Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'a başvurarak, Sancar'dan şikayetçi oldu. Tapar ise, meselenin çözümünü tamamen kardeşi Sancar'ın inisiyatifine bıraktı. Siyasî baskı yoluyla bu meseleyi halledemeyeceğini anlayan Sancar, bizzat ordusunun başına geçerek, Gazne üzerine yürüdü. En iyi birlikleriyle tecrübeli komutanlarını önden gönderdi. Arslan-şah, Selçuklu komutanlarına çok miktarda para ile ağır hediyeler göndererek, kardeşinin kendisine teslim edilmesi teklifinde bulunduya da, onun bu teklifi Selçuklu komutanları tarafından kabul edilmedi³⁴.

İki ordu, Gazne'ye bir fersah mesafede bulunan Şehrâbâd mevkiinde karşı karşıya geldi. Her iki ordu da savaş için merkez (kalp), sağ kol (meymene) ve sol kol (meysere) olmak üzere klâsik tarzda tertiplendi. Gazneli ordusunda, Selçuklu ordusundan farklı olarak 50 kadar fil vardı. Her filin üzerine de en usta okçular yerleştirilmişti. Arslan-şah, bu filleri, Sancar'ın başında bulunduğu Selçuklu merkez kuvvetinin üzerine saldırttı. Amacı,

32 İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 564; 1987: IX, 429 vd.

33 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 404.

34 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 401 vd.

Sancar'ın merkez kuvvetini birden çökerterek, kısa sürede sonuca gitmekti. Gerçekten de bu filler çok etkili oldu: Süratle üzerlerine gelen bu fillerden Selçuklu süvarilerinin atları ürkerek, geri kaçmaya başladılar. Sancar'ın merkez kuvveti neredeyse çökmek üzere idi. Bunun üzerine Sancar, hemen 3 bin okçu Türk gulâmını ileri sürerek, bu filleri ok yağmuruna tutturdu. Beylerden biri de, fillerden birinin altına girip, karnını yardı. Böylece, birçok fil telef edilmiş oldu. Kalan filler de geri dönüp kaçmaya başladılar. Bundan sonra, Arslan-şah'ın ordusu bozgun halinde dağıldı; Arslan-şah da yanında kalan pek az adamıyla Hindistan'a kaçtı³⁵.

Bundan sonra, Sancar, savaşın galibi olarak, ordusu ile Gazne'ye yöneldi. Amacı şehri işgal etmek değildi; yanında bulunan Behram-şah'ı tâbi hükümdar olarak Gazne tahtına oturtmaktı. Sancar'ın ordusu, şehre girerken dikkati çeken manzara şu idi: Sancar, metbu' hükümdar olarak atının üzerinde Gazne sarayına doğru ordusunun önünde ilerlemekteydi. Behram-şah ise, Sancar'ın atının önünde yaya olarak yürümekte ve atı yedemekteydi. Bu, tâbi olan hükümdarların yerine getirmesi gereken bir âdet idi. Böylece saraya gelen Sancar, Behram-şah'ı tâbi hükümdar olarak Gazne tahtına oturttu. Tâbilik şartlarına göre de, **Behram-şâh, bundan böyle bütün Gazne ülkesinde sırasıyla Abbasî halifesi, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar ve Horasan Meliki Sancar adına hutbe okutacaktır. Ayrıca o, her yıl Sancar'ın hazinesine 365 bin dinar vergi ödeyecektir. Bu vergi de, Sancar'ın Gazne şehrine tayin ettiği bir “âmil” (vergi memuru) tarafından toplanacaktır.**

Sancar'ın statüsünü göz önüne alan bazı çağdaş tarih yazarları, bu tâbilik durumunu **“garip bir olay”** olarak nitelendirmişlerdir³⁶. Çünkü tarihte ilk defa **“melik”** unvanına sahip ve vassal bir hükümdar, kendisinin üzerinde **“sultan”** unvanını taşıyan bağımsız bir hükümdarı vassal hâle getirmiş bulunuyordu. Böylece, Gazneliler Devleti hükümdarı, vassalın da vassalı bir hükümdar durumuna düşürülmüş idi.

Sancar, bu sefer sırasında Gazne halkını koruyucu bir tutum içinde olmuştur. Özellikle, Gazne'de kaldığı süre içinde ordusuna yağma yaptırmamıştır. Yağmaya teşebbüs eden askerleri de, sert bir şekilde cezalandırmıştır. Öte yandan bu arada, Sancar'ın eline, Gazneliler Devletine ait **5 adet taç, değerli mücevherlerle süslü 500 adet takı eşyası, altın ve**

35 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 402 vd.

36 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 403; Râvendî, 1957: I, 164.

gümüştan yapılmış **17 taht** gibi muazzam bir servet geçti. Sancar, Gazne'deki işlerini tamamladıktan sonra Horasan'a döndü (1115)³⁷.

Arslan-şah, Sancar'ın Horasan'a döndüğünü duyunca, Hindistan'dan topladığı kuvvetlerle Behram-şah'ın üzerine yürüdü. Kardeşine karşı koyamayacağını anlayan Behram-şah, Bâmiyân bölgesine çekilerek, Sancar'dan yardım istedi. Sancar, komutanlarının yönetiminde ordusunu tekrar Gazne'ye gönderdi. Arslan-şah Selçuklu ordusunun karşısına çıkmaya cesaret edemedi; kaçıp dağlara saklandı. Behram-şah ile güçlerini birleştiren Selçuklu komutanları, Arslan-şah'ın peşini bırakmadılar; saklandığı yerden bulup Behram-şah'a teslim ettiler. Behram-şah da, kardeşini hemen öldürttü³⁸.

Buraya kadar verilen bilgidan çıkan sonuç şudur: **Sancar, Büyük Selçuklu Devletinin iç mücadelelerle sarsıldığı bir dönemde, devletin en önemli bölgelerinden bir olan Horasan'a idareci olarak tayin edilmiştir. Bu sırada Sancar, henüz çocukluktan kurtulmuş değildi. Üstelik, babasının ölümü ile hanedan üyeleri arasında başlayan iç mücadele yüzünden de, eğitimini sürdürüp tamamlayamamıştı. Buna rağmen Sancar, ağır iç ve dış meseleler karşısında hiçbir zaman ezilip kalmamış, yaşının çok üzerinde olgun bir devlet adamı gibi hareket etmiştir. Horasan'daki iktidarının, özellikle Isfahan'daki Büyük Selçuklu yönetimi tarafından kontrol edilmesine ve sınırlandırılmasına hiçbir zaman razı olmamıştır. Bu yüzden metbu' hükümdar Berk Yaruk ile çatışmaktan çekinmemiştir. Sultanlık mücadelesinde yardımına başvuran öz kardeşi Muhammed Tapar ile dayanışma içinde olmuştur. Berk Yaruk ile ilişkileri bozulduktan sonra, Muhammed Tapar'ı metbu' hükümdar olarak tanımıştır. Muhammed Tapar ile olan ilişkilerini de sonuna kadar düzgün ve sağlıklı bir şekilde yürütmüştür. Bu durum, her ikisi için de faydalı olmuştur.**

Melik Sancar, iki iç meselenin dışında hep dış meselelerle meşgul olmuştur. Özellikle Mâverâünnehir, Sistan ve Gur bölgeleri üzerinde hâkimiyet kurarak, bu yerlerdeki devletleri ve hükümetleri kendisine bağlamıştır. Bunu, Gazneliler Devletinin tâbi hâle getirilmesi takip etmiştir. Hâlbuki Selçuklu beyleri, Dandanakan savaşıyla büyük bir zafer kazanmış oldukları hâlde, Gazneliler Devletini kendilerine bağlayamamışlardı. Sancar'ın meliklik

37 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 404.

38 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 400.

döneminde, Büyük Selçuklu Devleti doğuda, dış istilâlara karşı tâbi devletlerle çevrilerek, tamamen güvenlik çemberi içine alınmıştır. Bu sayede, Sultan Berk Yaruk ve Sultan Muhammed Tapar, batıda, hem iç hem dış meselelerde rahat hareket edebilmişlerdir.

Sancar'ın meliklik dönemi için şu hükme varmak mümkündür: Sancar, devlet idare edecek yaşta ve hazırlıklı olmadığı hâlde, hem iç hem dış meselelerde son derece başarılı olmuştur. O, genellikle iktidar mücadelelerin dışında kalarak, askerî gücünü gereksiz yere yıpratmamıştır. Öte yandan, batıdaki Selçuklu ülkeleri, iç mücadeleler yüzünden harap olur, düzeni ve güvenliği bozulurken, Sancar'ın dirayetli ve istikrarlı idaresi sayesinde Horasan'da Selçuklu düzeni daima korunmuştur. Özetle söylemek gerekirse, Horasan'ın iç ve dış güvenliği sağlanmış ve kuvvetlendirilmiştir.

C-) SULTAN MUHAMMED TAPAR'IN ÖLÜMÜNDEN SONRA

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN DURUMU

1-) Sancar'ın Büyük Selçuklu Devletinin Tahtına Çıkışı

1118 yılının nisan ayı, Büyük Selçuklu Devletinde acılı bir olaya sahne oldu: Tıpkı Berk Yaruk'ta olduğu gibi, devamlı mücadeleye Sultan Muhammed Tapar'ın da narın ve hassas vücudu dayanamadı; Sultan hastalanarak yatağa düştü. Öleceğini anlayan Sultan, Türk âdeti gereğince, halka açık büyük bir ziyafet (toy) verdi. Yine, Türk âdeti gereğince, ziyafetten sonra Sultanın sofra takımı halk tarafından yağmalandı. Sultan Muhammed, hastalığı daha da ağırlaşınca, en büyük oğlu Mahmûd'u yanına çağırdı. Selçuklu hanedan üyelerinden tıpkı Kutalmış gibi, yıldız ilminde bilgi sahibi olan Mahmûd, bu görüşmede babasına ilk söz olarak, **“Bu ne talihsiz bir gün”** dedi. Sultan, oğlunun içi dolmuş bir halde, ağlamaklı bir tavırla ağzından dökülmüş olan bu sözüne karşılık, **“Evet doğru söyledin; fakat bu baban için talihsiz bir gün. Sana gelince, saltanatın kutlu olsun”** dedi. Böylece, Sultan Muhammed Tapar, bu sözüyle en büyük oğlu Mahmûd'u kendisine halef ve veliaht tayin etmiş oldu³⁹.

Sultan Muhammed Tapar, 18 Nisan 1118 tarihinde hayata gözlerini yumdu. Devlet adamları ve komutanlar, Tapar'ın vasiyeti gereğince, şehzâde

39 İbnü'l-Esîr, 1979: X, 549; 1987: X, 417.

Mahmûd'u "sultan" ilân ettiler. Melik Sancar'ın hâkim olduğu ülkelerin dışındaki bütün Selçuklu ülkelerinde yeni Sultan Mahmûd adına hutbe okundu. Bu sırada Sultan Mahmûd, 14 yaşını henüz doldurmuş bulunuyordu⁴⁰.

Öte yandan, Melik Sancar, bütün saltanatları boyunca hem Berk Yaruk'a hem de Muhammed Tapar'a karşı saygılı davranmıştı. Kendi adına hiç saltanat davasına kalkışmamıştı. Fırsatı ve imkânı olduğu hâlde kendisini hiç sultan ilân etmemişti. Daima sırasını ve zamanını beklemişti. Şimdi ise, sıranın ve zamanın kendisine gelmiş olduğunu düşünmekteydi. Bunun için harekete geçmekte gecikmedi; çok sevdiği abisi için yas âdetini yerine getirdikten sonra kendisini sultan ilân etti. Melik iken kullandığı "**Nâsırü'd-dîn**" (Dinin Yardımcısı) lakabını bırakıp "**Muizzü'd-dîn**" (Dinin Ağrıluyucusu) lakabını aldı⁴¹. Böylece, tıpkı Berk Yaruk zamanında olduğu gibi, Büyük Selçuklu Devleti ve saltanatı ikiye bölünmüş, iki sultan ortaya çıkmış bulunuyordu.

Başka bir deyişle Selçuklu ailesi kendi içinde bölünmüştü. Sultan Sancar, bu durum karşısında bir süre sessiz ve hareketsiz kaldı. Yeğenine karşı sultanlık hakkını dile getirmekte acele etmedi. Kendisi için en uygun zamanı bekledi.

Devletin ve saltanatın bölünmüş hâli bir yıl kadar devam etti. Sultan Sancar, devleti ve saltanatı birleştirmek arzusundaydı. Harekete geçmek için de bir sebep ve bahane aramaktaydı. Sultan Sancar'ı harekete geçirecek sebep ve bahane bu bir yıl içinde kendiliğinden ortaya çıktı: Sultan Mahmûd, idarede zayıf ve yetersiz kalmıştı. Başta veziri olmak üzere devlet adamları ve komutanlar, onu hükümleri altına almışlardı. Bu şahıslar, devleti istedikleri gibi idare etmekteydiler. Hatta onlar, sık sık Sultan Mahmûd'u korkutup devletten büyük paralar sızdırmaktaydılar⁴².

Sancar'ın anlayışına göre, zayıf ve yetersiz bir kişinin Büyük Selçuklu Devletinin başında bulunması doğru değildi. Sultan Sancar, görünürde yeğenini devlet adamlarının tahakkümünden kurtarmak, gerçekte ise, bölünmüş olan devleti ve saltanatı birleştirmek gayesiyle harekete geçti. Öte yandan, Sultan Mahmûd, amcası Sancar'ın gücünden çekinmekteydi. Bu yüzden amcasına karşı çıkmak istemiyordu. Etrafındaki devlet adamları ve

40 İbnü'l-Esîr, 1979: X, 549; 1987: X, 417.

41 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 435.

42 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 436, 437 vd.; Bundârî, 1943: 121.

komutanlar ise, Sultan Sancar ile mücadele etmek azmindeydiler. Devlet adamlarının ve komutanların tahrik ve teşvikiyle sonunda o da amcasıyla savaşa razı oldu. Böylece, hanedanın iki kuvveti, **Sâve şehri** civarında karşı karşıya geldi. Sultan Mahmûd'un ordusu sayı ve silâh bakımından Sancar'ın ordusundan daha kuvvetliydi. Hatta Mahmûd'un karargâhında, 900 yük yedek silâh bulunmaktaydı. Taraflar, klâsik tarzda savaş düzeni aldılar. İlk çarpışmada Sancar'ın sağ ve sol cephelerdeki kuvvetleri çöktü. Savaşı Sultan Mahmûd'un tarafı kazanmak üzere idi. Karşılarında, sadece, Sultan Sancar'ın başında bulunduğu merkez kuvveti kalmıştı. Bu kuvvet de çökertildiği takdirde, zafer Sultan Mahmûd'un olacaktı. Sancar'ın yenilmiş olan sağ ve sol kol kuvvetleri, panik ve korku içinde kaçmaya başlamışlardı. Bazı komutanlar, Sancar'a da kaçmayı teklif ettiler. Son derece soğukkanlı ve kararlı bir hükümdar olan Sancar, onların kaçma teklifine **“ya zafer ya ölüm; bozguna hayır”** karşılığını vererek, bu teklifi sert bir şekilde ret etti, karşı çıktı. Hemen ordusunda bulunan filleri ileri sürdü. Kendisi de ileri atıldı. Sultan Sancar'ın bu anî çıkışı hareketi, kısa sürede olumlu sonuç verdi: Karşı taraftaki süvarilerin bindiği atlar, fillerden ürküp, kaçmaya başladılar. Bu karışıklıktan yararlanan Sancar'ın kuvvetleri, şiddetli bir saldırı ile Mahmûd'un ordusunu kısa sürede dağıttılar. Savaşı kaybettiklerini anlayan Mahmûd'un komutanları, Sultanı da yanlarına alıp kaçtılar⁴³.

Bundan sonra, Abbasî halifesine bir mektupla zaferini bildiren Sancar, halifeden bütün Selçuklu ülkelerinde kendi adına hutbe okutulmasını istedi. Sancar'ın bu isteği halife tarafından hemen yerine getirildi; halife Sultan Mahmûd adına okunan hutbeyi kaldırıp, bundan böyle Sultan Sancar adına okutmaya başladı⁴⁴. Artık, **filen olmasa da, hukuken Büyük Selçuklu Devleti ve saltanatı Sultan Sancar'ın şahsında birleştirilmiş oldu. Sancar da, bu devletin tek ve rakipsiz hükümdarı hâline geldi. Bu başarıdan sonra halife Sancar'ın sultanlığını onayladı. Böylece Sultan Sancar, bütün Selçuklu ülkelerindeki iktidarına meşru ve sağlam bir temel kazandırmış oldu.**

2-) Sultan Sancar'ın Büyük Selçuklu Devletini

Yeniden Düzenlemesi

43 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 436-438; Sadrüddîn Hüseyînî, 1943: 62; Râvendî, 157: I, 165, 197; Münecçimbaşı, 2000: I, 115. .

44 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 438; Münecçimbaşı, 2000: I, 115.

Sancar, yeğeni Mahmûd'u yenip Bağdat'ta adına hutbe okuttuysa da, sultanlık meselesi tamamen çözülmüş değildi. Mevcut anlayışa göre, meselenin kesin çözümü, rakibin tamamen ortadan kaldırılması veya etkisiz hâle getirilmesiyle mümkün olacaktı. Şimdiye kadar bütün iktidar mücadelelerinde durum hep böyle olmuştu. Mücadelenin galibi, daima mağlubu ya tamamen ortadan kaldırmış ya da etkisiz hâle getirmişti. Sultan Sancar da, meselenin çözümünü bu şekilde düşünmemekteydi. İnsanı duyguları çok yüksek bir hükümdar olan Sancar, mücadele sırasında dahi yeğeni Mahmûd'u ortadan kaldırmayı istememişti. Hatta bir ara, fillerin yeğeni Mahmûd'u korkutmasında endişe bile duymuştu. Sancar'ın arzusu, Mahmûd'un kendisine direnmeden tâbi olmasıydı. Aksi takdirde, olay Sultan Sancar'ın da istemediği bir mecraya doğru gidebilirdi. Sancar'ı endişelendiren bu gelişme olmadı. **Meselenin çözümünde Türk âilesindeki büyüğe saygı geleneğinin emsalsiz bir örneği yaşandı:** Sancar'ın annesi Başulu Hatunun oğlu ile torunun arasına girerek, şöyle bir çözüm önerdi: Mahmûd gelip amcasına itaatini arz edecekti. Sultan Sancar da, yeğeni Mahmûd'un hayatına dokunmayacaktı; ona akrabalık hukukunun gerektirdiği şekilde davranacaktı. Başka bir deyişle, bir hanedan üyesi olarak Mahmûd'un hakkını gözetecekti. Bundan sonraki gelişme plânlandığı gibi gerçekleşti: Mahmûd, itaatini arz etmek üzere Rey'de bulunan amcası Sultan Sancar'ın huzuruna geldi. Amcası onu memnuniyetle karşıladı. Mahmûd, tâbi hükümdarlık âdetlerini birer birer yerine getirdi: İlk karşılaşmada amcasının huzurunda yer öptü. Getirdiği hediyeleri birer birer takdim etti. Amcasının yanında kaldığı bir ay içinde de, hükümdarlık ve hâkimiyet sembolü olarak, **"Türk borazanı"** (buk-ı Türkî) çaldırmadı, yani nevbet (devlet orkestrası) vurdurmadı; **"kırmızı otağ"** kurdurmadı. Törenlerde daima amcasının huzurunda ayakta durdu. Gezintilerde de (seyran), amcasının atının önünde, yaya olarak yürüdü⁴⁵. Bu bir aylık süre içinde Mahmûd'un bağlılığından emin olan Sancar, yeğeni ile kendisi arasındaki ilişkileri, özellikle devletin yeni yapısını şu şekilde düzenledi:

1-) Sancar, "Sultanü'l-Â'zam" (en büyük Sultan) unvanını aldı⁴⁶. Daha önce Mahmûd'un hâkimiyetinde bulunan Rey, Mâzenderân, Damgan, ve Kumis gibi şehir ve bölgeleri kendi topraklarına kattı. Batıda kalan bütün Selçuklu ülkelerini ise, Mahmûd'a bağışladı. Kızını

45 Râvendî, 1957: I, 166; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 62; Bundârî, 1943: 123 vd.

46 Sancar'ın tam unvanı şöyle idi: "Sultanü'l-Âzam Muizzü'd-Dünya v'ed-Dîn Ebû'l-Haris Sancar" (Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 85).

Mahmûd'a eş olarak vermek suretiyle akrabalık ilişkisini daha da kuvvetlendirdi. Daha da önemlisi, onu veliyaht tayin ederek, kendisine varis ve halef yaptı⁴⁷. Zira bu sırada Sultan Sancar'ın erkek çocuğu bulunmuyordu. Daha sonra da olmamıştır.

2-) Sultan Sancar, yeğeni Mahmûd'da da, "Sultanü'l-Mu'azzam" unvanını verdi. Başta Irak olmak üzere batıdaki bütün Selçuklu topraklarını onun idaresine ve sorumluluğuna bıraktı. Bu topraklarda da, onun kendisine tâbi olarak, istediği gibi hüküm sürmesine imkân verdi. Ayrıca, her çeşit hükümdarlık ve hâkimiyet sembolünü almasına ve kullanmasına müsaade etti. Daha önce Mahmûd'un üzerinde hâkimiyet kurmuş olan ve ona her istediklerini yaptıran devlet adamlarını ve komutanları görevden aldı; yerlerine de kendi adamlarını tayin etti. Mahmûd'un kardeşlerinden Tuğrul'a Irak-Acem'in doğu yarısı ile Gilân bölgesini, diğer kardeşi Selçuk-şah'a da Isfahan, Fars bölgesi ile Hûzistan'ın yarısını verdi⁴⁸.

3-) Sancar'ın batıdaki Selçuklu topraklarını yeğeni Mahmûd'a bırakmasıyla yeni bir Selçuklu devleti, yani "Irak Selçuklu Devleti" kurulmuş oldu. Yeni devletin merkezi, Isfahan'dan alınıp Hemedan'a nakledildi. Büyük Selçuklu Devletinin merkezi ise, Isfahan şehrinde Merv şehrine geçti. Sultan Sancar, ölünceye kadar Selçuklu ülkelerini buradan idare etti.

4-) Öte yandan, Sancar'ın "sultan" unvanını derecelendirmesiyle de, Selçuklu ülkelerinde tek sultan anlayışı tamamen son buldu. Bu duruma göre, en büyük sultan Sancar idi. Gazneli, Irak Selçuklu ve Türkiye Selçuklu sultanları ise, Sancar'a tâbi ikinci derecede sultan durumuna geldi. İkinci derecedeki sultanlar da, daima iç ve dış işlerinde tam bir serbestlik içinde hareket ettiler; fakat onlar, Sancar'ın sahip olduğu "Sultanü'l-Âzam" (en büyük sultan) unvanını, onun saltanatı boyuca alıp kullanamadılar.

Sultan Sancar, yanında kaldığı süre içinde yeğeni Mahmûd'a değerli bir misafir muamelesi yaptı. Kendisini iltifatlara ve hediyelere boğdu. Mahmûd

47 Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 63; Râvendî, 1957: I, 197 vd, 201; Köymen, 1991: 86 vd; Köymen, 1980: X, 488.

48 Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 63; Bundârî, 1943: 128; Köymen, 1980: X, 488.

da onu, bir baba saydı. Buruklarını efendisinin emri olarak eksiksiz yerine getirdi.

Ç-) SANCAR'IN SULTANLIK DÖNEMİ

1-) Sultan Sancar'ın Batı Siyaseti

Sultan Sancar, yeğeni Mahmûd ile arasındaki metbu'-tâbi ilişkisini düzenleyip, bu hususta gerekli tedbirleri almakla yetinmedi; yeğenin kendi politikasının izinden yürüyüp yürümediğini de dikkatli bir şekilde takip etti: Mahmûd, önce kardeşleri Mesud ve Tuğrul'un isyanlarıyla uğraştı. Kardeşlerini birer birer yenip her ikisini de itaat altına aldı. Mahmûd, kardeşlerine gâlip gelmiş olmaktan aldığı cesaretle, bu defa, Abbasî halifesi Müsterşid ile büyük sultan Sancar'a karşı bir ittifak kurdu. Bu ittifakın amacı, büyük sultan Sancar'ı bertaraf etmektir. Fakat müttefiklerden halife Müsterşid'in amacı bununla sınırlı değil idi. Daha doğrusu, onun asıl amacı, Mahmûd'un başarısına yardım etmek değildi; önce Sultan Sancar'ı, sonra daha kolay rakip olan Mahmûd'u da bertaraf edip halifeliğin tâ Tuğrul Bey zamanında (1058) Selçuklu sultanlarına kaptırılmış oldukları siyasî ve askerî yetkilerini tekrar elde ederek, İslâm dünyasına bütünüyle hâkim olmaktı. Nitekim bu durum, hanedanlarının (Abbasî) bir zamanki şöhrat ve kudretini canlandırmayı hayal eden Halifeyi ümitlendirip cesaretlendirmişti. Bu ittifakı, adamları vasıtasıyla tam zamanında haber almış olan Sancar, halifenin gerçek niyetini anlayarak, bu hususta yeğen Mahmûd'u uyardı. Hatta yeğenine verdiği emirle bu ittifakı hemen bozdurdu⁴⁹.

Sultan Mahmûd, halife ile yaptığı ittifakı bozmakla kalmadı; Bağdat şahnesi Barankuş'un gelip kendisini halifenin gerçek niyeti hususunda aynı uyarıda bulunmasıyla halifeye karşı harekete geçti. Mahmûd, ordusu ile Bağdat üzerine yürüyüp halifeyi yendiye de, sonunda onunla anlaşma yoluna gitti⁵⁰. Bu defa, uzaktan emir ve talimatla tâbi Irak Selçuklu Devletinde işlerin yürümediği gören Sancar, bölgeye bizzat sefer yapmaya karar verdi. Ordusu ile Rey şehrine geldi. Durumu görüşmek, gerekli düzenlemeleri yapmak üzere tâbi hükümdar Sultan Mahmûd'u huzuruna çağırdı. Mahmûd, itiraz etmeden, bahane göstermeden ve gecikmeden amcasının huzuruna geldi ve itaatini arz etti. Sancar, yeğenin bu tavrından dolayı çok memnun kaldı. Mahmûd'u kendi yanına, yani aynı tahta oturttu. Pek çok ikramda bulundu. Metbu' ve

49 Köymen, 1991: 84-91; Köymen, 1980: X, 488.

50 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 502-504; Râvendî, 1957: I, 198; Sadrüddîn Hüseyînî, 1943: 68..

tâbi hükümdar birlikte bir süre Rey'de kaldıktan sonra, bütün meselelerde anlaşmış olarak, Sultan Sancar Merv'e, Mahmûd da Hemedan'a döndü⁵¹.

Kaynaklarda, amca-yeğen, yani metbu'-tâbi hükümdarlar arasında nelerin konuşulduğu belirtilmemiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Sultan Sancar bu görüşmede, metbu' hükümdar olarak, tâbi hükümdar Mahmûd'a, hâkim olduğu ülkelerde izleyeceği politikaya dair bazı yeni emir ve talimatlar vermiş olmalıdır. Bunların başında Abbasî halifesi Müsterşid'in emellerine set çekilmesi gelmekteydi. Ayrıca, bu emir ve talimatlar arasında, Sancar'ın yapılmasını istediği bazı yeni tayinler de bulunmaktaydı. Bu da, Sultan Sancar'ın, tâbi Irak Selçuklu Devletinde aleyhine bir gelişmeye fırsat vermemek istediğini ve vassalını daima kontrol altında tutmak arzusunda olduğunu açıkça göstermekteydi.

Sultan Mahmûd, ikinci Rey görüşmesinde, metbu' hükümdar olan amcası Sultan Sancar'dan aldığı talimat ile halife Müsterşid'i görevden almaya hazırlandığı bir sırada vefat etti (1131). Devlet adamları ve komutanlar, büyük sultan Sancar'a danışmadan Mahmûd'un daha çocuk yaşta olan oğlu Davud'u tahta çıkardılar. Mahmûd'un kardeşi, yani Davud'un amcası Mesud, bu durumu kabul etmedi; derhal harekete geçip, Davud'u tahtan indirerek, kendisini sultan ilân etti. Mesud'un kendisini sultan ilân etmesiyle mesele kapanmadı; bu defa Mesud'un karşısına kardeşi Selçuk-şah çıktı. Irak Selçuklu Devletindeki iktidar mücadelesini fırsat bilen halife Müsterşid de, gayesini gerçekleştirmek için tekrar sahneye çıkıp Mesud'a karşı kardeşi Selçuk-şah ile ittifak kurarak, mücadeleye o da dâhil oldu⁵².

Kendisine tâbi Irak Selçuklu Devletinde işlerin bir hayli karışmış ve kontrolden çıkmış olduğunu gören metbu' Sultan Sancar, bu gelişme karşısında daha fazla ilgisiz kalmadı; ordusu ile harekete geçerek, Rey şehrine geldi. Yanında, yeğeni, yani Mesud ve Selçuk-şah'ın kardeşi Tuğrul da bulunuyordu. Tuğrul'un niyeti, amcası sayesinde Irak Selçuklu tahtına sahip olmaktı. Öte yandan, Sancar'ın üzerine gelmekte olduğunu duyan Mesud, halife ve Selçuk-şah ile savaşı kesip, Sancar'a karşı onlarla ittifaka girdi. Bu ittifakın amacı, Sancar'ın Irak Selçuklu Devleti üzerindeki metbu' hükümdarlık haklarına son vermektir. Taraflar arasında, Dînever'de kanlı bir çarpışma meydana geldi. Sultan Sancar, kısa sürede müttefik ordusunu dağıtarak, savaşı kazandı (1132). Yanında getirdiği Tuğrul'u da, kardeşi

51 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 515.

52 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 531-533.

Mesud'un yerine Irak Selçuklu tahtına çıkardı. Tuğrul'un vezirini de bizzat kendisi tayin etti. Yeni hükümdar Tuğrul'a, Irak Selçuklu Devleti topraklarını ve hanedanın onurunu koruması, kendi rızasına aykırı harekette bulunmaması, hiçbir zaman muhalefet etmemesi ve halife Müsterşid meselesini halletmesi gibi bir takım talimatlarda bulundu. Kendi arzusu dışında Irak Selçuklu tahtına çıkan ve kendisine karşı savaşan Mesud'u da affedip idaresine Azerbaycan'ı verdi⁵³. Böylece, Sultan Sancar, Irak Selçuklu Devletindeki iktidar mücadelesine sona erdirip, devleti yeniden düzenledikten sonra tekrar kendi hâkimiyet sahası olan Horasan'a döndü.

Fakat Sultan Sancar'ın Irak Selçuklu Devletinde kurduğu yeni düzen uzun süre yaşamadı. Yeni düzene karşı ilk tepki, şehzade Davud'dan geldi. Davud, tahtı ele geçirmek için amcası Tuğrul'un üzerine yürüdüysen de, yenilip kaçtı. Bu defa, Tuğrul'un karşısına Davud ile güçlerini birleştiren Mesud çıktı. Halife Müsterşid de bu ittifaka destek vererek, Mesud'u sultan ilân etti ve adına hutbe okuttu. Sultan Tuğrul, müttefik güçlere karşı mücadele ettiyse de yenildi ve Sultan Sancar'ın hâkimiyetindeki Rey şehrine sığınmak zorunda kaldı⁵⁴. Buradan mücadeleye devam eden Tuğrul, birkaç savaştan sonra üstünlüğü ve hâkimiyeti tekrar ele geçirdi (1134). Fakat Tuğrul, tahtına tekrar kavuştuktan sonra çok uzun yaşamadı; aynı yıl içinde vefat etti. Yerine, Sancar'ın rızasını almadan Mesud geçti.

Kendisine tâbi olarak kurduğu Irak Selçuklu Devletinde aldığı bütün tedbirlerin işe yaramadığını gören Sultan Sancar, bu defa daha hoşgörülü davrandı. Yeğeni Mesud'un, kendi onayını almadan Irak Selçuklu Devleti tahtına çıkışını kabul etmek zorunda kaldı. Buna rağmen Sancar, yine de Irak Selçuklu Devleti üzerindeki metbu' hükümdarlık haklarından vazgeçmedi: Sultan Mesud'un yanında bulunan bazı komutanlar, olumsuz davranışlarıyla Sancar'ı bir hayli kızdırmışlardı. Sancar, kendisine tâbi saydığı Mesud'a emrederek, ondan bu komutanların bertaraf edilmesini istedi. Mesud, bu emri yerine getirmediği gibi, durumdan komutanlarını haberdâr etti. Bundan da anlaşılıyor ki, Sultan Mesud, açıkça amcası Sancar'ın metbu' hükümdarlığına karşı çıkmaktadır⁵⁵. Buna karşılık Sancar da, ordu sevk edip, kendinse tâbi saydığı Mesud'u cezalandırma yoluna gidememiştir.

53 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 533 vd.

54 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 540 vd.

55 Köymen, 1980: X, 489.

Sultan Mesud, sadece amcasının kendi üzerindeki metbu' hükümdarlık haklarını değil, aynı zamanda Abbasî halifesi Müsterşid'in Irak, daha doğrusu bütün İslâm ülkeleri üzerinde hâkimiyet kurma emellerini de başarıyla önledi: Bazı Selçuklu komutanları, arkalarındaki birliklerle Mesud'un saflarından ayrılıp Bağdat'a gelerek Abbasî halifesi Müsterşid'in emrine girdiler. Onlar, bununla da kalmadılar, halifeyi Mesud'a karşı kıskırttılar. Emellerine ulaşabilmek için tarihin önüne iyi bir fırsat çıkardığı kanaatine varan halife, Selçuklu komutanlarıyla birlikte Sultan Mesud'un üzerine yürüdü. Halifenin kuvvetleri, Mesud ile karşılaşarak savaş başlayınca, aynı Selçuklu komutanları saf değiştirerek karşı tarafa geçtiler. Böylece halife, Sultan Mesud'a yenildi ve esir düştü. Tutsak Halife, Sultan Mesud'un isteklerine boyun eğmemekte bir hayli direndi. Bu yüzden, bir süre Mesud'un yanında tutsak olarak kaldı (1135). Bu arada halifenin bütün ümitleri kırıldı. Sonunda Sultan Mesud'un bütün isteklerini kabul ederek, onunla anlaşmak zorunda kaldı. Taraflar arasında varılan anlaşmaya göre, **halife, siyasî emellerinden tamamen vazgeçiyordu. Başka bir deyişle o, bundan böyle, hiçbir suretle asker toplamayı ve sarayının dışına çıkmamayı kabul ediyordu**⁵⁶. Halife, tıpkı Tuğrul Bey zamanında olduğu gibi, siyasî ve askerî yetkilerini tamamen Sultan Mesud'a bırakıyor; kendisi de sadece dinî bir lider olarak İslâm dünyasının başında kalıyordu.

Bu anlaşmadan sonra halife Müsterşid, Bağdat'a dönmek üzere serbest bırakıldı. Fakat Bağdat'a dönmek, halifeye nasip olmadı. Zira halife, dönüş hazırlığı yaparken bir Bâtınî tarafından öldürüldü. Yerine oğlu Râşid, halife oldu. Halife Râşid, babasının Sultan Mesud ile yaptığı anlaşmayı tanımadı. Bağdat'taki hutbelerden Mesud ve Sancar'ın adlarını kaldırdı. Üstelik babasının intikamını almak için hemen hazırlıklara girişti. Bunun üzerine, Sultan Mesud, ordusunu alarak, halife Râşid'e karşı harekete geçti. Mesud'a karşı koyamayacağını anlayan halife Râşid, Bağdat'ı terk etti. Ordusu ile Bağdat'a giren Mesud, Râşid'i devrin kadılarına azlettirerek, yerine hanedandan Muktefi'yi halife yaptı⁵⁷.

Görüldüğü gibi, **Sultan Mesud, metbu' hükümdar Sancar karşısında büyük bir dirayet ve cesaret göstermek suretiyle onun Irak Selçuklu Devleti üzerindeki nüfuzunu büyük ölçüde kırmıştır. Ayrıca, halife Müsterşid'i yeni teslim almak suretiyle onun da siyasî**

---

56 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 32-35.

57 İbnü'l-Esîr, 1987: XI,

emellerine tamamen son vermiştir. Fakat bu başarıya rağmen Sultan Mesud, komutanların nüfuzu altına girmekten kendisini kurtaramamıştır.

1141 yılındaki Katavan yenilgisi, büyük Sultan Sancar'a askerî gücünü tamamen kaybettirdiği gibi, onun siyasî gücünü de büyük ölçüde sarstı. Sancar, bu yenilgiden sonra kısa sürede kendisini toplayarak, siyasî ve askerî gücünü yeniden elde ettiyse de, uzun bir süre batı ile ilgilenme fırsatı bulamadı. Bu arada o, daha çok doğuda itaatsizlik gösteren vassallarıyla uğraşmak zorunda kaldı. Sancar, doğuda, özellikle Harezmsaş Atsız'ı tekrar itaat altına aldıktan sonra, ancak batıya yönelebildi. Sancar'ın batıya yeni bir sefer düzenlemesi, Irak Selçuklu Devletindeki komutanların tutumu ile ilgili idi: Has-bey Balangari adında bir Selçuklu beyi, Irak Selçuklu iktidarı üzerinde nüfuz kurmuştu. Balangari, tıpkı Sancar'ın temsilcisiymiş gibi davranmakta, sık sık devletin iç işlerine karışmaktaydı. Sultan Mesud ise, onun bu davranışı karşısında sessiz kalmaktaydı. Bu yüzden metbu' hükümdar Sancar ile tâbi hükümdar Mesud arasında defalarca elçi gidip geldi. Fakat mesele bir türlü çözülemedi. Sancar, Mesud'u bu komutanın aşırı nüfuz ve iktidar kazanmasına meydan vermekle suçluyor ve onun işbaşından uzaklaştırılmasını istiyordu. Sancar'a göre, memleketin harap olmasından ve halka zulüm yapılmasından bu komutan sorumlu idi. Mesud ise, bu hususta Sancar'ı oyalıyor, emrini yerine getirmiyordu. Sancar'ın ordusuyla Rey şehrine geldiğini duyan Mesud, birden tavrını değiştirerek, Sultanın huzuruna gelip itaatini arz etti. Bu görüşmede, meselenin çözümü hususunda metbu' hükümdar ile tâbi hükümdar tam bir anlaşmaya varmış olmalı ki, bundan sonra Sancar Merv'e, Mesud da Hemedan'a döndü⁵⁸.

Buraya kadar verilen bilgidен çıkan sonuç şudur: **1118 yılında sultan olan Sancar, Büyük Selçuklu Devletini, daha küçük bir sahada, fakat daha güçlü bir devlet olarak devam ettirmek istemiştir. Bunun için, Büyük Selçuklu Devletini Irak merkezli bir devlet olmaktan çıkarıp Horasan merkezli bir devlet hâline getirmiştir. O bununla da yetinmemiştir; Irak Selçuklu Devletini kurdurup tıpkı doğuda olduğu gibi, Büyük Selçuklu Devletini, batıda da vassal devletlerle çevirmek suretiyle tam bir güvenlik sistemi içine almıştır. Fakat hanedan üyeleri arasında çıkan iktidar mücadeleleri ve bu mücadelelerden halifelerin yararlanmak isteyişleri yüzünden Irak Selçuklu Devletinde bir türlü**

58 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 123; Köymen, 1980: X, 489.

huzur ve istikrar sağlanamamıştır. Bundan dolayı, Sancar defalarca Irak Selçuklu Devletindeki meselelere müdahale etmek zorunda kalmıştır. Bu karışıklıktan yararlan bazı atabeyler de (Şam atabeyi Tuğtekin, Musul'da Zengî oğulları, Azerbaycan'da İl-deniz oğulları, Fars bölgesinde Salgurlular v.s. gibi), buldukları bölgelerde iktidarlarını güçlendirip, Irak Selçuklu Devleti ile birer birer bağlarını keserek, kendi bağımsız idarelerini oluşturmaya başlamışlardır.

2-) Sultan Sancar'ın Doğu Siyaseti

Yukarıda görüldüğü gibi, Sultan Sancar, meliklik zamanında (1097-1118), Harezm, Sistan, Gur, Mâverâünnehir ve Gazne'de bulunan hükümetleri ve idareleri kendisine bağlamak suretiyle Horasan'ı güvenlik çemberi içine almıştır. Ülkesini dış istilâlara karşı koruyabilmek için Sultan Sancar'ın doğu politikası, yeni dönemde de, bu hükümetler ve idareler üzerinde metbu' hükümdarlık haklarını korumak ve hâkimiyetini sürdürmek şeklinde olmuştur. Bu hükümetler ve idareler de, kendilerini güçlü hissettikleri veya önlerine bir fırsat çıktığı zamanlarda, vassallık şartlarına aykırı hareket ederek veya mücadeleye geçerek, Sancar'ın vesayetinden kurtulma yoluna gitmişlerdir. Daha kesin bir ifade ile söylememiz gerekirse, onlar, bağımsızlıklarını elde etmek istemişlerdir. Bu yüzden, metbu' hükümdar Sancar ile tâbi hükümdarlar arasında birçok savaş meydana gelmiştir. Şimdi, metbu'-tâbi hükümdarlar arasında cereyan eden bu mücadeleleri, kronolojik sıraya göre birer birer ele alalım:

Sultan olduktan sonra doğuda Sancar'a karşı ilk harekete geçen Gur hükümdarı oldu: Türk soyundan olan Gur hükümdarları, İran'ın dağlık Gur bölgesine hâkimdiler. Sultan Sancar, Gur hanedanını meliklik zamanında kendisine bağlamıştır. Kalelerinin sağlamlığına ve dağlarının sarplığına güvenen Gur hükümdarı Kutbeddîn Muhammed, 1121 yılında Sancar'ın hâkimiyetine karşı isyan etti. Sancar, Kutbeddîn Muhammed'in üzerine derhal komutanlarının yönetiminde Selçuklu ordusunu gönderdi. Selçuklu komutanları, Kutbeddîn Muhammed'i yenip, Sultan Sancar'a itaatini yeniden sağladıktan sonra Horasan'a döndüler⁵⁹.

Sultan Sancar, 1130 yılında da, Batı Karahanlı Devletinin merkezinde meydana gelen olaylar yüzünden Mâverâünnehir üzerine seferine çıktı. Sancar'ın bu seferden maksadı, vassalı Muhammed Kadır Hanı cezalandırmak

---

59 Köymen, 1991: V, 157.

değildi; aksine ona yardım etmekte. Fakat Sancar, Kadir Han'ın olumsuz tutumu yüzünden vassalını cezalandırmak zorunda kaldı. Bu olayın hikâyesi devrin kaynaklarında şöyle nakledilmiştir: Bir hayli yaşlanmış olan Muhammed Kadir Han, felç geçirmiş ve yatağa mahkûm olmuştur. Yerine de oğlu Nasır Han'ı naib tayin etmiştir. Batı Karahanlı iktidarını ele geçirmek niyetiyle hareket eden Semerkant şehrinin fakihî ve reisi, kendi aralarında anlaşıp Nasır Hanı öldürmüşlerdi. Suçluları cezalandırmakta âciz kalan Muhammed Kadir Han ise, bir taraftan diğer oğlunu yanına çağırırken, diğer taraftan da metbu' hükümdar Sancar'dan da yardım istedi. Sancar'ın yardımı gelmeden, Muhammed Kadir Hanın diğer oğlu suçluları yakalayıp cezalandırmak suretiyle meseleyi halletti. Bunun üzerine Sancar'a tekrar haber gönderen Kadir Han, yardıma ihtiyaç kalmadığını, oğlunun ve kendisinin itaat üzere olduklarını bildirip Sultandan geri dönmesini istedi. Kadir Han bununla da kalmadı; bir suikast timi gönderip Sultan Sancar'ı öldürtmeye kalkıştı. Suikast timi teşebbüsünde başarılı olamadı; Sancar tarafından yakalanıp bertaraf edildi. Bu davranışından dolayı Muhammed Han'a son derece öfkelenen Sultan Sancar, geri dönmedi; ordusuyla Mâverâünnehir'e girdi; Batı Karahanlı Devletinin merkezi Semerkant üzerine yürüdü. Muhammed Kadir Han, açığa çıkan suikast teşebbüsü yüzünden Sancar'ın karşısına çıkmaya cesaret edemedi; kaçıp bir kaleye saklandı. Sancar, Semerkant'ı ele geçirdi. Karahanlı Devletinin hazinesine ve bütün silâhlarına el koydu. Muhammed Kadir Han'ı da azletti. Yerine de, hanedandan **Hasan Tigin'**i han olarak tayin etti⁶⁰. Böylece Sultan Sancar, Mâverâünnehir'de iç barışı ve huzuru bir kere daha sağlamış olmanın mutluluğu içinde Merv'e döndü.

Yukarıda belirtildiği gibi, Behram-şah, 1115 yılında Sancar sayesinde Gazne tahtını elde etmiştir. Bu tarihten beri, Gazne tahtında, yine Sancar'a bağlı olarak hüküm sürmekteydi. 20 yıl gibi uzun bir süre, metbu'-tâbi hükümdarlar arasında hiçbir sorun yaşanmamıştır. Behram-şah, kendisini güçlü hissetmiş olmalı ki, 1135 tarihinde birden Sancar'a vermekte olduğu vergiyi keserek, istiklâlini ilân etti. Sultan Sancar, mevsimin kış, şartların ağır olmasına rağmen, derhal Behram-şah'ın üzerine yürüdü. Sancar'ın Gazne önlerine gelmiş olduğunu öğrenen Behram-şah, Selçuklu ordusu ile mücadeleyi göze alamadı; gönderdiği elçi ile yaptığı hatadan dolayı özür diledi ve affını istedi. Sancar, bizzat huzuruna gelip itaatini arz etmek şartıyla Behram-şah'ın özrünü kabul edeceğini bildirdi. Behram-şah, Sancar'ın isteğini yerine getirmek için Selçuklu karargâhına yaklaşıncâ, Sultanının niyetinden

60 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 522 vd.; Bundârî, 1943: 239.

şüphelenmiş olmalı ki, birden fikir değiştirip kaçtı. Bunun üzerine Sancar, ordusu ile Gazne şehrine girdi. Behram-şah'ın ödemediği vergiyi, bizzat kendi memurlarına toplattı. Sancar, buradan tekrar Behram-şah'a haber gönderip ülkesinde gözünün olmadığını ve sadece kendisinden itaat beklediğini bildirdi. Behram-şah, korktuğu için gelmediğini ve bu yüzden ayıplanmaması gerektiğini beyan ederek, tekrar özür diledi. Bundan sonra Sancar, meseleyi uzatmadı; Behram-şah'ın huzuruna gelmesini beklemeden, eski tâbilik şartlarını yerine getirmek üzere Gazne ülkesini kendisine vererek, Horasan'a döndü⁶¹.

Behram-şah'ı itaat altına alan Sancar, aynı gaye bu defa Harezm üzerine yöneldi (1138). Çünkü Harezm valisi Atsız, Sancar'a itaatten ayrılıp olumsuz bir tutum içine girmiş bulunuyordu: Bilindiği gibi, Harezm, tâ meliklik zamanından beri Sancar'ın sorumluluğu altında bulunan bir ülke idi. Vaktiyle Atsız'ı buraya, Sultan Sancar vali tayin edilmişti (1128). Atsız da, Sancar'ın bütün seferlerine ve savaşlarına katılmış, Sultanın güvenini ve takdirini kazanmıştı. Fakat son Gazne seferinde bazı komutanların etkisiyle Sultan ve Atsız arasında bir soğukluk başlamıştı. Seferden sonra Harezm'e dönen Atsız, Cend ve Minkışlak gibi Büyük Selçuklu Devletinin uç bölgelerini istilâ etmiş, bu yerlerdeki akın teşkilâtını dağıtmış, gazileri öldürmüş, ribatlarını da yıkmıştı. Başka bir deyişle, Sultan Sancar'dan izin almadan, tıpkı bağımsız bir hükümdar gibi topraklarını genişletmiştir. Daha da kötüsü, Harezm'deki Selçuklu Devletinin bütün temsilcilerini öldürüp mallarını müsadere etmek suretiyle Sultan Sancar'a karşı düşmanca bir tavır içine girmiştir⁶².

Sultan Sancar, Atsız'ın bu tavrından dolayı son derece öfkelenmişti. Kendisini cezalandırmak için Harezm'e bir sefer yapmaya karar verdi. Ordusunu alarak, Atsız'ın üzerine yürüdü. Sancar'ın ordusu ile üzerine gelmekte olduğunu duyan Harezmşah Atsız, özür dileyip, kendisini Sancar'a affettirmek şöyle dursun, hemen ordusunu hazırlayarak, karşı harekete geçti. İki ordu Harezm topraklarında Hezâresb denilen yerde karşı karşıya geldi. İlk çarpışmada Sultan Sancar'ın ordusu galip geldi. Atsız'ın ordusu ise, bozgun hâlinde dağıldı. Çok sayıda Harezmli asker öldürüldü. Öldürülenler arasında Atsız'ın oğlu Atlığ da bulunuyordu. Harezmşah Atsız ise, ancak kaçmak

61 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 35-37; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 64 vd; Bundârî, 1943: 239.

62 Köymen, 1991: V, 315.

suretiyle canını kurtarabildi⁶³. Bundan sonra Sancar, hiçbir dirençle karşılaşmaksızın bütün Harezm'e hâkim oldu.

Sultan Sancar, Harezm'i ilhak etmedi; idesini kendisine tâbi olarak yeğeni Süleyman-şah'a verdi. Ayrıca ona **“vezir, atabey ve hâcib”** tayin ederek, Harezm'deki Selçuklu idaresini kuvvetlendirdi. Bundan sonra Sancar, ordusu ile Horasan'a döndü. Sancar'ın Harezm'den ayrılmasını fırsat bilen Atsız, kaçtığı yerden geri geldi. Halkın desteği ile Süleyman-şah'ı ve Selçuklu idaresini Harezm'den attı ve tekrar bölgeye sahip oldu (1139)⁶⁴. Atsız, bununla da kalmadı; Buhara'yı da işgal ederek, Sancar'ın buradaki valisini de öldürdü. Böylece, Sancar'ın emniyet çemberindeki bir cephe tamamen çökerek, doğuda büyük bir gedik açılmış oldu. Fakat bu durum uzun sürmedi.

Atsız, tekrar ülkesine sahip olduysa da, Sancar karşısında uzun süre dayanamayacağını çok iyi bilmekteydi. Bir süre Sancar'ın öfkesinin yatışmasını bekledikten sonra, bizzat Sultan Sancar'a başvurarak, itaatini arz etti. Sancar, Mâverâünnehir'deki gelişmeler yüzünden Atsız'ın itaat arzını kabul etmek zorunda kaldı. Taraflar arasında, Atsız'ın çok ağır yeminlerle teyit ettiği bir anlaşma yapıldı⁶⁵. Böylece, Sancar'ın doğu cephesinde açılmış olan gedik de, görünürde de olsa kapanmış oldu (1141).

3-) Katavân (Katvân) Savaşı ve Talihin Tersine Dönüşü

a-) Savaşın Sebebi

Batı Karahanlı Devletine bağlı Türk topluluklarından Karluklar, Semerkant çevresinde sâkin bir hayat yaşamaktaydılar. Nüfusları ve malları bir hayli artmış bulunuyordu. Karlukların güçlenmelerinden endişe duyan Selçuklu komutanları, ellerinden mallarını, çocuklarını ve kadınlarını alarak, bu Türk topluluğu üzerinde zulüm ve baskı yapmaya başladılar. Karluklar, bu zulümden ve baskıdan kurtulmak için Selçuklu hazinesine hediye olarak 15 bin deve, 5 bin at, 50 bin koyun göndererek, Sultan Sancar'ın himayesini kazanmaya çalıştılar. Fakat Sultan, komutanların etkisiyle Karlukların hediyelerini kabul etmedi. Artık çaresiz kalmış olan Karluklar, Karahanlılara ve Selçuklu komutanlarına isyan ederek, doğudan gelmiş bulanan Moğol kökenli Karahıtaylardan yardım istediler⁶⁶. Öte yandan Sultan Sancar'a bağlılık

63 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 67; Cüveynî, 1988: II, 7.

64 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 67; Cüveynî, 1988: II, 7.

65 Köymen, 1991: V, 322 vd.

66 Bundârî, 1943: 248 vd.; Râvendî, 1921, 1957: 172, 168.

yemini etmiş olan vassal Harezmi beyi Atsız, el altından yürüttüğü gizli teşebbüslerle Karahıtay hükümdarını Büyük Selçuklu Devletine karşı tahrik ve teşvik etmekteydi⁶⁷.

Karluğların isyanını bastırmak için Batı Karahanlı hükümdarı Mahmûd Han, üzerlerine yürüdü. Mahmûd Han, Karluğların yardımına gelen Karahıtaylara Hocend civarında yenildi. Ülkesinin Karahıtaylar tarafından istilâ edilmesinden korkan Mahmûd Han, derhal metbu' hükümdar Sancar'dan yardım istedi. Sancar, çoktan beri Karahıtayların faaliyetlerini dikkatle takip etmekteydi. Şimdi ise, Batı Karahanlı engelini kırmış olan bu kavmin, istilâ hareketlerini batıya doğru yaymalarından endişe etmekteydi. Sultan Sancar, Karahıtayların istilâsını önlemek ve tâbi Batı Karahanlı Devletindeki karışıklıklara son vermek üzere Mâverâünnehir'e yeni bir sefer yapmaya karar verdi. Bunun için ordusunu topladı; hazırlıklarını yaptı. Sancar'ın ordusu, tâbi hükümdarların kuvvetleriyle birlikte 100 bin atlıya ulaşmıştı. Sultan, ordusunu bizzat kendisi teftiş etti. Bu orduda çok miktarda din adamı da bulunmaktaydı⁶⁸. Bundan da anlaşılıyor ki, Sultan Sancar, Karahıtaylarla yapacağı savaşa cihat mahiyeti kazandırmak istemekteydi. Çünkü Karahıtaylar, putperest idiler. Üstelik onlar, İslâm ülkelerini istilâ etmeye kalkışmışlardı.

b-) Savaşın Psikolojik Cephesi

Sancar, ordusu ile Semerkant'a geldi. Burada, Karahıtay hükümdarı Kür-han'dan bir mektup aldı. Kür-han, bu mektubunda, âdeti Sultan Sancar'ın üzerinde bir hükümdarmış gibi, Karluğlar için şefaatte bulunuyor, ondan bu topluluğu affetmesini istiyordu. Kür-han'ın bu tavrı, Sancar'ı son derece kızdırdı. Çünkü Kür-han'ın bu teşebbüsü, doğrudan doğruya Sancar'ın iç işlerine karışmak anlamına gelmekteydi. Bundan dolayı Sancar, Kür-han'a, kendisini küçümseyen ve tehdit dolu bir mektup yazarak, karşılık verdi. O, bu mektubunda Karluğ meselesinden hiç söz etmiyordu. Buna karşılık, Karahıtay hükümdarını İslâm dinine davet ediyor ve davetin kabul edilmemesi hâlinde de, üzerine yürümekle kendisini tehdit ediyordu. Ayrıca o, mektubunun bir yerinde de, oklarıyla bir kılı bile ikiye ayırabilen askerlere sahip olduğunu söyleyerek, ordusunun savaş yeteneği ile öğünüyor ve karşı

67 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 84 vd. Müneccimbaş, 2000: I, 120.

68 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 80, 83.

tarafa gözdağı veriyordu⁶⁹. Fakat bu böbürlenme, hiç kuşkusuz İslâm dinin gerektirdiği mütevazılıkla bağdaşmıyordu.

Sultan Sancar'ın tehdidi ve gözdağı, işe yaramadı. Daha doğrusu, bu tehdit ve gözdağı Kür-han'ı korkutmadı. Aksine onu tahrik etti. Kür-han, mektubu getiren Sancar'ın elçisini, ağır bir hakarete tâbi tutarak, onu fecî bir şekilde hırpaladı. Bu olay, kaynaklarda nakledildiği şekli ile şöyle cereyan etmiştir: Kür-han, huzurunda bir adamına elçinin bütün sakallarını yoldurttu. Sonra, elçinin eline bir iğne ile sakal kıllarından birini verdi. Ona, **“Haydi, bu kılı, iğne ile ikiye ayır”** dedi. Tabî, elçi bunu yapamadı. Bunun üzerine Kür-han, elçiye hitaben, **“Sen iğneyle bile bir kılı ikiye ayırmaktan âcizsin, diğerleri kılı okla ikiye nasıl ayırabilir?”** diyerek, Sancar'ın ordusu ile alay etti⁷⁰. Bundan sonra Kür-han'ın Sultan Sancar'ın mektubuna cevap verip vermediği bilinmemektedir. Fakat Kür-han'ın elçinin şahsında Selçuklu ordusuyla alay etmesi, onun da en az Sancar kadar savaşmak azminde olduğunu göstermektedir.

c-) Savaş Düzeni ve Çarpışma

Selçuklu ve Karahıtay orduları, 9 Eylül 1041 tarihinde Semerkant'ta 5 fersah (25 km) mesafede Katavân çölünün kıyısında karşı karşıya geldiler⁷¹. Her iki ordunun savaş gücü 100'er bin asker civarındaydı, yani birbiriyle eşit durumdaydı. Karahıtay ordusu, başta Moğollar olmak üzere Türkler, Çinliler ve diğer kavimlerden oluşmaktaydı. Ayrıca, Karluklar da bütün kuvvetleriyle bu ordunun yanında yer almışlardı⁷².

Her iki ordu da klâsik tarzda, yani merkez, sağ kol ve sol kol olmak üzere savaş düzeni aldılar. Selçuklu ordusunun merkezinde Sultan Sancar bulunuyordu. Aynı ordunun sağ koluna Emîr Komac, sol koluna da Sîstan meliki Tâceddîn Ebû'l-Fazl Nasr komuta ediyordu⁷³.

Savaş, iki tarafın da karşılıklı saldırısıyla başladı. En şiddetli saldırıyı yapanlar, Sancar'a ve Selçuklu komutanlarına son derece kızgın olan Karluk Türkleri idi⁷⁴. Başlangıçta her iki taraf da birbirine üstünlük sağlayamadı. Her iki taraf da bütün gücüyle savaşmaktaydı. Fakat Karahıtayların Selçuklu

69 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 83.

70 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 83.

71 Katavan çölü, Semerkant civarında verimsiz bir düzlüktür.

72 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 84.

73 Köymen, 1991: V, 331.

74 İbnü'l-Esîr, 1987: XI,

ordusunu çember içine alivermesi, savaşın kaderini birden değiştirdi. Sancar ve ordusu kahramanca çarpışmasına rağmen, Karahıtay çemberi gittikçe daralmaya başladı. Sancar'ın hayatı ve ordusu tehlike içine girdi. Bu durumu fark eden Selçuklu ordusunun sol kol komutanı Tâceddîn, hemen Sultanın yanına gelip ona kaçma tavsiyesinde bulundu. Fakat kaçmak için bile çok geç kalınmıştı. Çünkü Karahıtay çemberi, Sancar'ın etrafını tamamen sarmış bulunuyordu.

ç-) Kaçış ve Kurtuluş

Sultan Sancar'ın hayatı üzerindeki halka gittikçe daralmaktaydı. Kaçmak, onun bu sırada başvuracağı tek çare idi. Her şeyin kaybedildiği bir andı. Komutan Tâceddîn, Sultanı kurtarmak için burada büyük bir fedakârlık ve feragat örneği gösterdi; Sultanın çetresinin (şemsiye) altına girerek, Karahıtay askerlerini yanıltmayı ve oyalamayı üstlendi. Çünkü saltanat çetresi, nerde olursa olsun, hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü olarak Sultanın bulunduğu yeri göstermekteydi. Komutan Tâceddîn, Karahıtay askerlerini yanıltıp oyalarken, saray gulâmlarından 300 zırhlı süvari çemberi yarıp Sultana kaçması için yol açmaya başladı. Bu 300 zırhlı süvarinin gayretiyle sonunda çember yarıldı ve Sultan emniyetli bir şekilde savaş meydanının dışına çıkarıldı. Artık Sultan Sancar'ın yanında bir avuç cesur savaşçıdan başka Selçuklu ordusu diye bir şey kalmamıştı. Ünlü Sultan, büyük bir ordu ile geldiği savaş meydanından her şeyini kaybetmiş bir zavallı olarak tek başına kaçıyordu. Sultan Sancar, hemen hemen komuta heyetinden tamamen mahrum kalmıştı. Zira yüksek rütbeli subayların bir kısmı ölmüş, bir kısmı da tutsak düşmüştü. Daha kesin bir ifade ile söylersek, Sultan kurtulduğunda, yanında 300 zırhlı süvariden ancak 15 süvari kalmıştı; gerisi tamamen ölmüştü. Bundan sonra Sultan Sancar, takipten kurtulmak için 15 kişilik müfreze ile çöle daldı. Bölgeyi çok iyi bilen bir Türkmen'in yardımı ile Belh şehrinin yanından geçip Tirmiz'e sığındı⁷⁵.

Sultan Sancar, komutan Tâceddîn'in fedakârlığı ve saray gulâmlarının kahramanlığı sayesinde hayatını kurtarmış; fakat kaybı çok büyük olmuştur. Daha kesin bir ifade ile söylemek gerekirse, Katavân çölü, 30 bin Selçuklu askerine mezar olmuştur. Bunların 10 bini kaçma esnasında, savaş meydanının yanında bulunan Dargam nehrinden geçerken suda boğulmuştur⁷⁶.

75 Köymen, 1991: V, 331 vd.; Sadrüddî Hüseyinî, 1943: 65 vd.

76 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 84; Barthold, 1981: 407.

Selçuklu ordusunun bütün ağırlıkları Karahıtayların eline geçmiştir. Başta Sultanın eşi Terken Hatun olmak üzere Selçuklu komutanları, devlet erkânı ve din adamlarının hepsi, Karahıtaylar tarafından esir alınmıştır. Karahıtay hükümdarı Kür-han, beklemediği hâlde büyük bir zafer kazanmıştır. Dolayısıyla o, Sultan Sancar'ın bir savaş kurnazlığı yapabileceği korkusuna kendisini kapılmıştır. Bu yüzden ordusunu savaş meydanında üç ay gibi uzun bir süre savaş düzeninde ve teyakkuzda tutmuştur.

Bir yıl sonra, Sultan Sancar Karahıtaylara büyük miktarda fıdye ödemek suretiyle eşini ve bazı komutanlarını kurtarmıştır. Emîr Tâceddîn Ebû'l-Fazl Nasr ise, savaşta gösterdiği fedakârlıktan ve kahramanlıktan dolayı takdir edilerek, fıdye alınmaksızın serbest bırakılmıştır⁷⁷.

Öte yandan Karahıtay hükümdarı Kür-han, beklemediği bu büyük zafer karşısında şaşırıp kalmıştır. Dolayısıyla o, Sultan Sancar'ın herhangi bir savaş kurnazlığı (hilesi) yapabileceği korkusuna kapılmıştır. Bu yüzden ordusunu savaş meydanında üç ay gibi uzun bir süre teyakkuz hâlinde tutmuştur.

d-) Savaşın Sonuçları

Katavân yenilgisi, Türk-İslâm tarihinin önemli dönüm noktalarından biridir. Hem Türk hem de Moğol tarihi bakımından etkileri asırlarca devam edecek sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçları şu şekilde belirlemek mümkündür:

1-) Sultan Sancar'ın Katavan savaşında yenilmesinde ve bütün ordusunu kaybetmesinde iki etken başlıca rol oynamış gözükmektedir. Bunlardan biri Sancar'ın komutanları arasındaki iç çekişme⁷⁸, diğeri ise Karahıtay ordusunun kuşatmasına Sultanın fırsat ve imkân vermesi, yani taktik hatadır. Özellikle Sultan Sancar'ın komutanları arasındaki iç çekişme, onun ordusunu maddeten ve manen zayıflatmıştır.

2-) Karahıtaylar, Katavân savaşında Büyük Selçuklu Devletine karşı ilk büyük zaferi kazanarak, daha sonraki Moğol (Cengiz Han ve halefleri) istilâsına uygun bir zemin hazırlamışlardır. Zira bu yenilginin olumsuz etkileri, bütün Selçuklu tarihi boyunca devam etmiştir.

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 84; Köymen, 1991: V, 332; Sultan Sancar, Karahıtay hükümdarına eşi için 500 bin, Emir Komaç için de 100 bin dinar kurtuluş akçesi teklif etmiştir. Karahıtay hükümdarı da, Sultan Sancar'ın kendisine sunduğu bu çekici öneriyi geri çevirmemiştir.

⁷⁸ Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 65.

Memlûkler istisna, bütün Türk-İslâm dünyası Moğollar karşısında bundan böyle pek büyük direnç gösterememiş; daima çekingen bir tavır sergilemiştir. Dolayısıyla, Katavân savaşı, tarihin akışını Moğolların lehine, Türklüğün aleyhine değiştiren bir savaştır.

3-) Karahıtay hükümdarı Kür-han, gâlip geldiğine inanmamış ve Sancar'ın yeni kuvvetle aniden üzerine tekrar saldıracağını düşünmüş olmalı ki, savaş meydanında 3 ay gibi uzun bir süre ordusuyla beklemiştir. Sonunda Sancar'ın, bir daha altından kalkamayacak kadar ağır bir yenilgiye uğratmış olduğunu anlamıştır. Fakat Kür-han, Sancar'ın ordusunu ve teşkilâtını tamamen dağıtmış olduğu hâlde daha fazla ileri gidememiş; yani Horasan'ı istilâ ve işgal edememiştir. Sadece Mâverâünnehir'in teşkilâtını yeniden düzenleyerek, bu bölge üzerinde hâkimiyet kurmakla yetinmiştir.

4-) Savaş ve taktikte son derece usta ve dikkatli bir başkomutan olan Sancar, hayatında ilk defa ağır bir yenilgiye uğramıştır. Bu ağır yenilgi, Sancar'ın İslâm dünyasındaki yenilmezliği fikrini tamamen yıkmıştır. Artık Sancar, eski itibarını bir daha kazanamamıştır. Bundan böyle Sancar'ın iktidarında devamlı bir düşüş ve çöküş yaşanmıştır. Bu yenilgiden sonra Sancar'ın elde ettiği başarılar bile bu düşüşü ve çöküşü engelleyememiştir.

5-) Bu yenilgi ile Sancar'ın devletin çekirdek arazisini vassal devletlerle çevirmek suretiyle meydana getirmiş olduğu emniyet sisteminde önemli bir cephe çökmüştür. Başka bir deyişle, ilk defa Sancar'ın emniyet sisteminde bir daha kapanmamak üzere büyük bir gedik açılmıştır. Yine ilk defa, bu yenilgi sonucunda önemli bir İslâm ülkesi, Müslüman olmayan bir devletin idaresi ve hâkimiyeti altına geçmiştir⁷⁹.

D-) SELÇUKLU HÜKÜMDARLARININ TÜRKMEN POLİTİKASI VE

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN DRAMATİK SONU

1-) Türkmen Ayaklanmalarının Tarihi Temelleri

---

79 Krş. Köymen, 1991: V, 333-335.

Türkmenlerin, Selçuklu beyleri hakkındaki düşünceleri: **“Selçuklular, bizim gibi Türkmen olup sizinle karındaşız dedilerse de halka faydaları dokunmadı”**.

Ebû'l-Gazi Bahadır Han

Büyük Selçuklu Devletinin kuruluş döneminde (935-1040), Selçuklu beylerinin ordusu, tamamen Türkmen atlı savaşıçılardan meydana geliyordu. Bu, doğal bir ordu idi. Her Türkmen; sefere ve savaşıa atını, silahını ve azığını kendisi getirmekteydi. Savaşıçıların tek kazancı, ganimetten aldıkları pay idi.

Dandanakan zaferinden sonra (1040) Gaznelileri kendilerine örnek alan Selçuklu beyleri, tıpkı onlar gibi ordularını **“gulâm sitemi”**ne göre yetiştirilmiş hür Türklerden teşkil etmeye başladılar. Bunun için onlar, gerek Dandanakan savaşıından önce gerekse bu savaşı sırasında kendilerine sığınan Gazneli gulâmları hizmete aldılar. Böylece yeni Selçuklu ordusunun temeli atılmış oldu. Öte yandan büyük zaferin kazanılmasına ve devletin kurulmasına kadar bir asırdan fazla bir süre, yersiz ve yurtsuz bir hâlde, sığınmacı (*mülteci*) olarak bin bir sıkıntı çekmiş olan Türkmenler, geri plana itilerek, devletin bütün imkânlarından mahrum edildi. Selçuklu beylerinin bu tutumu, Türkmenler arasında haklı olarak ihmale ve ihanete uğramışlık duygusu uyandırdı. Bu duygu onlarda Selçuklu beylerine karşı şiddetli bir hoşnutsuzluk yarattı. Bu yüzden Selçuklu Beylerine küsen Türkmenlerin bir kısmı, başta **Batı İnan** (Irak-ı Acem) olmak üzere, **Kuzey Irak** (Irak-ı Arap) ve **Azerbaycan** gibi batı ve kuzey uçlarına yerleşerek, başlarındaki beylerin yönetiminde kendi hayatlarını yaşamaya başladılar.

Burada sorulması ve cevaplandırılması gereken soru şudur: Selçuklu beyleri, devlet kuruluncaya kadar kendilerine, gönüllü ve masrafsız tam bir ordu sağlayarak büyük fedakârlıklarda bulunmuş olan Türkmenleri neden tasfiye etmişlerdir? Burada özellikle belirtelim ki, bu tasfiyede iki faktör rol oynamış gözükmetedir. Bunlardan birincisi, Türkmen kitlelerinde aile ve boy bilincinin hâlâ çok kuvvetli olmasıydı. Dolayısıyla her Türkmen, Selçuklu beylerinden çok başlarında bulunan aile büyüklerine ve boy beylerine itaat ve bağlılık göstermekteydi. Öyle anlaşılıyor ki, Selçuklu beyleri, kendi iktidarları ve gelecekleri için bu durumu tehlikeli ve zararlı görmüşlerdir. Öte yandan Türkmenlerdeki bu kuvvetli aile ve boy bilinci, gulâmlarda pek fazla görülüyordu. Çünkü onlar, çocuk yaşta devlet hizmetine alınıyor, hükümdara tam bir itaat ve bağlılık anlayışı içinde, saray terbiyesi ve gelenekleriyle yetiştiriliyordu. Bu eğitimin sonunda, hükümdarın şahsına tam

bir itaat ve bağıllık göstermeyi en büyük erdem sayan bir insan tipi ortaya çıkmaktaydı ki, Selçuklu sultanlarının da istediği bu idi.

Bu tasfiyede rol oynayan ikinci sebep de şudur: Büyük Selçuklu Devletinin hâkimiyet sahasında Türkmenlerden başka, başta Farslar ve Araplar olmak üzere birçok yabancı soydan ve kültürden topluluk bulunmaktaydı. Bu toplulukların iyi bir şekilde idare edilmesi ve memnun edilmesi gerekmektedir. Bu da hiç kuşkusuz yerli halklar ile iş birliği yapılmasına ve onların da desteklerinin alınmasına bağlıydı. Bunun için bu toplulukları temsil eden uzmanlara ve elemanlara idarede yer verilerek, onların da idareye katılmaları ve iktidarın nimetlerinden faydalandırılmaları sağlanmalıydı. Daha doğrusu Selçuklu Devletinin başında bulunan ilk hükümdar **Tuğrul Beyin** bu husustaki düşüncesi ve politikası şu idi: **Eğer iktidar paylaşılacaksa, bu kendi soyundan değil, daha önemsiz ve zararsız gözükən yabancı soydan ve kültürden kişilerle olmalıydı.** Burada hemen belirtelim ki, Tuğrul Beyin temelini atmış bulunduğu bu politika ve bu hususta göstermiş olduğu tutum, sadece Selçuklu Devletinin idarecilerinde değil, Selçuklulardan günümüze kadar devam eden bütün Türk devletlerinin idarecilerinde de yerleşmiş ve değişmez bir anlayış olarak devam etmiştir⁸⁰.

Türkmen kitlelerinin İslâm ülkelerinde yerleşmiş oldukları yerlerde hayat tarzlarından kaynaklanan bazı olaylara sebep olmaları, Tuğrul Beyi Türkmenler için yeni bir politika geliştirmeye ve uygulamaya zorladı: Türkmenler dinamik ve hareketli bir kitle oldukları için uzun süre sükûnet içinde kalmazlardı. Dış hedeflere olduğu gibi iç hedeflere de saldırmaları her zaman kendilerinden beklenebilirdi. Nitekim böyle de olmuştur: Türkmen kitleleri, İslâm ülkelerinde girdikleri her yeri kendi sürülerinin serbest otlakları olarak görmüşler ve kabul etmişlerdir. Hatta onlar, zaman zaman yerli halkın ekili ve dikili sahalarına zarar vermişlerdir. Onların bu tutumu da, başta Abbasî Halifesi olmak üzere Tuğrul Beye kadar uzanan şikâyetlere sebep olmuştur. Bu şikâyetler üzerine Tuğrul Bey, Türkmen kitlelerinin başında bulunan boy beylerini devlet hizmetine alarak, onları daha yakından kontrol

---

80 Türk idarecileri, yabancı soydan olanlara gösterdikleri erdemli davranışları kendi soyundan olanlara göstermekten daima kaçınımlardır. Başka bir deyişle onlar, başka soydan olanlarla birleşip kaynaşmada gösterdikleri başarıyı, kendi soyundan olanlar için gösterememişlerdir. Daha doğrusu onlar, Türkmenleri memnun etmek ve devlete bağlamak için hiçbir gayrette bulunmamışlardır. Birbirlerine karşı, daima anlamsız bir güvensizlik ve soğukluk içinde olmuşlardır.

etmek istedi. Fakat Türkmenler, Selçuklu beylerine kırgın ve kızgın oldukları için Sultanın bu teklifini kabul etmediler⁸¹. Yine de Türkmenlerin geleceğinden kendisini sorumlu sayan Tuğrul Bey, engin tecrübesiyle bu kitleye yeni bir hedef ve ülke göstermesi lâzım geldiğini anlamakta gecikmedi. Bunun için o, bir taraftan yerli meliklere Türkmenleri gazaya sevk etmeleri tavsiyesinde bulunurken, diğer taraftan **Melik Hasan, İbrahim Yınal ve Kutalmış** gibi hanedan üyelerini de, onlara yol açmaları ve rehberlik yapmaları için Anadolu'ya yapılan gazâların merkezi Azerbaycan'a gönderdi⁸². Bunlardan İbrahim Yınal, Tuğrul Beyin emri üzerine Türkmen beylerine, **“Sizin burada kalmanızdan dolayı ülkemiz sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa, yapacağınız en doğru iş, Rûmlara karşı gazâyâ çıkıp Allâh yolunda cihat etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Ben de aranızdan gelip yapacağınız işlerde size yardımcı olacağım”** şeklinde bir haber göndererek⁸³, ordusu ile Azerbaycan'a hareket etti (1046). Böylece Türkmenlerin bir kısmı, İbrahim Yınal'ın bu yerinde tavsiyesine uyarak, Anadolu'ya gazâ yapmak, daha iyi ekonomik imkânlarla sahip olmak ve üzerinde hür olarak yaşayabilecekleri bir yurt tutmak gayesiyle Azerbaycan'da toplanmaya başladılar. Çünkü onların, geride bırakacakları ve kaybedecekleri bir şeyleri yoktu. Bütün varlıkları, geçimlerini temin ettikleri sürüleri, bindikleri atları ve develerinin taşıdığı yüklerden ibaretti. Azerbaycan ise, çoktan beri Seyhun ötesindeki yurtlarından kopup gelmiş iman mücahitleriyle Türkmen kitlelerinin toplanmış olduğu bir bölge idi.

Görüldüğü gibi, **Selçuklu Devletinin başında bulunan Tuğrul Bey, Türkmenleri gazâ ve cihat faaliyetine özendirerek, onları merkezden uzaklaştırma, yerli halkı da kendileriyle iş birliğine teşvik etme fikrine dayanan bir politika izlemiştir.** Tuğrul Beyin temelini attığı bu politika, halefleri **Alp Arslan, Melikşâh ve Sancar** gibi sultanların zamanında da devam etmiştir. **Bu politikanın doğal sonucu olarak da Selçuklu Devleti bir Türk devleti olmaktan çıkıp İranlılaşmaya, devletin başında bulunan sultanlar ile Türkmenler de birbirlerine karşı yabancılaşmaya başlamışlardır.**

Selçuklu hükümdarlarının idare anlayışlarından kaynaklanan bu hatalı politikaları tepkisiz kalmamıştır: Türkmenler, Dandanakan zaferinden sonra

81 İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 508; 1987: IX, 388.

82 İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 389; 1987: IX, 301.

83 İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 546; 1987: IX, 415.

geri plâna itilmiş olmalarını, düzeni sağlamak için Selçuklu idaresi tarafından sık sık yerlerinden edilmelerini ve özellikle kendi devletlerinin gittikçe yerli halkın devleti hâline gelmesini ve Türk kültüründen uzaklaşmasını bir türlü içlerine sindirememişlerdir. Selçuklu idaresine karşı devamlı bir muhalefet ve tepki içine girmişlerdir. Onlar, zaman zaman Selçuklu sultanlarına karşı iktidar için harekete geçen **İbrahim Yınal** (1059⁸⁴), **Kutalmış** (1063) ve **Kara Arslan Kavurt** (1072) gibi hanedan üyelerinin arkasında topluca yer alıp onlara destek vererek, bu muhalefet ve tepkilerini açıkça ve defalarca göstermişlerdir. Fakat bu hanedan üyeleri, Türkmenlerin tam desteğini almalarına rağmen, giriştikleri iktidar mücadelesinin hiçbirinde başarıya ulaşamamışlar, yani Türkmenler, arzu ve gayelerine uygun olarak Selçuklu iktidarını değiştirememişlerdir. Böylece dışlanmışlık ve ihmal edilmişlik duygusu Türkmenlerin kafalarında ve ruhlarında şiddetli bir travma yaratmıştır. Bu travmanın etkisi zaman içinde ne azalmış ve ne de ortadan kalkmış; Türkmenlerin hayatını zehirlemeye devam etmiştir.

2-) Türkmenlerin Sultan Sancar'ın İdaresine Karşı Ayaklanmaları

Türkmen beyleri, Selçuklu hükümdarlarının kendilerine karşı izledikleri politikaya iki büyük ayaklanma ile karşılık vermişlerdir. Bunlardan ilki Büyük Selçuk Sultanı Sancar'a karşı **"Oğuz (Türkmen) Ayaklanması"**(1153), ikicisi ise Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddîn Keyhüsre'e karşı **"Babaîler Ayaklanması"**dır (1240). Biz burada, bunlardan sadece ilk Türkmen Ayaklanmasını ele alıp inceleyeceğiz.

a-) Ayaklanmanın Sebep ve Gerekçeleri

Göktürk Devleti'nin çökmesinden sonra Orta Asya'dan zaman zaman meydana gelen göçlerle Maverâünnehir'de çok miktarda Türkmen kitlesi toplanmış bulunuyordu. Türkmenler, Katavân Bozgunundan (1141) sonra bölgenin tek ve en büyük hâkimi hâline gelen Moğol kökenli Karahıtaylar ile Türk kökenli Karlukların baskısına maruz kalarak, topluca Horasan'a geçtiler ve Huttelân, Belh ve Saganıyân yöresindeki otlaklara yerleştiler⁸⁵. Türkmenler, bu sırada eski Türk devlet yapısındaki ikili sisteme göre **"Bozok ve Üçok"**

84 Türkmenler, İbrahim Yınal'ın iktidar mücadelesine destek verirken ondan "kendilerine sormadan hiç kimseyi vezir tayin etmeyeceğine ve buldukları yerlerden de hiçbir sebeple başka yerlere sürülmeyeceklerine" dair söz almışlardır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1998: XVIII, 31; Köymen, 1963: 61).

85 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 154.

olarak iki kol hâlinde teşkilâtlanmışlardı. Bozok kolunun başında **Korkut**, Üçok kolunun başında da **Dudu** (Tutî) **Bey** bulunuyordu. Sayıları, bir kaynağın ifadesine göre, 40 bin çadır idi⁸⁶. Her ailenin büyük birer koyun sürüsü vardı. Türkmen beyleri, her yıl vergi olarak Sultan Sancar'ın mutfağına 24 bin baş koyun gönderiyorlardı⁸⁷.

Türkmenler kendilerini doğrudan Sultan Sancar'ın şahsına bağlı ve onunla akraba bir topluluk olarak (ra'iyet-i hâss-i Sultan) görüyorlardı. Sultan Sancar da aynı anlayışın bilincindeydi⁸⁸. Fakat Sultan Sancar'ın Türkmenler üzerinde pek fazla hâkimiyeti yoktu. Bunlar, Sultan Sancar'dan çok başlarındaki boy beylerinin ve aile büyüklerinin sözlerini dinliyorlar ve onlara bağlılık gösteriyorlardı.

Türkmenler, Horasan'daki Türk toplumunun saf ve karışmamış kısmını oluşturuyordu. Bunlar, bağımsızlıklarına düşkün ve direniş ruhu çok yüksek bir topluluk idiler. Dinamik ve hareketli bir kitle oldukları için de uzun süre aynı yerde ve sükûnet içinde kalmazlardı. Ganimet için dış hedeflere, otlak söz konusu olduğu zaman da iç hedeflere saldırmaktan çekinmezlerdi. Özellikle haksızlığa uğramak, onların ruhunda sert tepkilere yol açmaktaydı.

Türkmenlerin yoğun olarak yaşadıkları Belh yöresi Emir Komaç'a ıktâ edilmişti. Başta Komaç olmak üzere Selçuklu beyleri ve komutanları, devletin asli unsuru olmalarına rağmen Türkmenler güvenmemekte ve onları devletin en tehlikeli düşmanları olarak görmekteydiler. Buna rağmen ilişkiler soğuk da olsa problemsiz sürmekteydi. Fakat 1152 yılında ilişkiler birden bozuldu. Bunun başlıca sebebi şu idi.

Büyük Selçuklu Devletinin vergi memuru (muhasıl), 1152 yılının vergisini toplamak üzere Türkmen obalarına geldiğinde Türkmen beyleri tarafından gizlice öldürüldü. Bu cinayetin birkaç sebebi vardı. Bunları kaynaklara dayanarak şu şekilde belirtmek mümkündür:

1-) Vergi memuru, görevini yaparken Türkmenlere büyük güçlükler çıkarmıştır.

2-) Vergi memuru, görevini yaparken vergi mükelleflerine ağır hakaretlerde bulunmuştur.

86 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 81; Turan, 21980: 47.

87 Râvendî, 1957: I, 177, 173; Turan, 1987: 247.

88 Sultan Sancar ile Türkmenlerin birbirlerine karşı davranışlarına bakılacak olursa, her iki taraf da aynı soydan ve kültürden olmanın bilincine sahipti.

3-) Vergi memuru, görevini yaparken Türkmenlerin zenginlerinden sürekli rüşvet istemiştir.

Türkmen beyleri, yukarıda belirtildiği gibi bu zillete daha fazla tahammül edememişler, vergi memurunu ortada kaldırma yoluna gitmişlerdir⁸⁹.

Öte yandan Emir Komaç, Türkmenlerin Horasan'ı istilâ peşinde koştuklarını ileri sürerek, Sultan Sancar'dan Belh valiliği görevi ile Türkmenleri devamlı kontrol altında tutabilmek için üzerlerine "şahne" tayin etme yetkisi almıştır⁹⁰.

Emir Komaç, bu yetkiye dayanarak, Türkmenlerin üzerine hemen bir şahne⁹¹ tayin etti ve bu şahne vasıtasıyla Türkmen beylerinden öldürdükleri vergi memuru için yüksek miktarda kan parası (resm-i cinayet=diyet) istedi⁹². Türkmen beyleri, devlete verdikleri vergiyi 24 binden 30 bine çıkardılarsa, bu cazip teklifi Emir Komaç tarafından kabul ettiremedi. Bu defa Türkmen beyleri, devletin temel unsuru olduklarını ileri sürerek hiç kimsenin emri altına girmeyeceklerini bildirerek, Emir Komaç'a meydan okudular. Üzerlerine tayin edilen şahneyi de görev yerinden kovdular⁹³. Bunun üzerine Emir Komaç, büyükçe bir ordunun başında Türkmenlerin üzerine yürüdü. Burada özellikle belirtelim ki, Emir Komaç'ın amacı, vergiyi artırmaktan çok Türkmenleri bölgeden atmaktı. Dolayısıyla vergi meselesi Türkmenleri cezalandırmak için bir sebep değil, bahane idi.

Emir Komaç, Türkmenlere karşı harekete geçerken onların kolayca ezilip itaat altına alınabileceğini düşünmüştü. Fakat o, bu hususta yaptığı hesapta yanılmıştır. Daha doğrusu, emir Komaç'ın kör gururu kendisine pahalya mal olmuştur. Onun büyük ordusu, dinamik Türkmen kuvvetleri karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştır. Üstelik bu çarpışmada emir Komaç ve oğlu hayatlarını kaybetmiş; orduları da bozgun hâlinde dağılmıştır⁹⁴.

89 Râvendî, 1921, 1957: I, 177, 173; Köymen, 1991: 407.

90 Râvendî, 1921, 1957: I, 177 vd, 74 vd

91 Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde, askerî vali veya garnizon komutanına şahne/şihne denmekteydi. Burada şahne, belirli bir devlet işinin yürütülmesinden sorumlu özel görevli anlamında kullanılmıştır. Şahneler, genellikle muktedir ve güvenilir Türk komutanları arasından seçilmekteydi.

92 Râvendî, 1921, 1957: I, 177, 174.

93 Râvendî, 1921, 1957: I, 178, 174.

94 Râvendî, 1921, 1957: I, 178, 174. ,

Bu beklenmedik yenilgi, Merv sarayında şok etkisi yaptı. Bu hususta yapılan ilk değerlendirmede (savaş meclisi), Sancar'ın barışçı fikirleri ile komutanların hamasi fikirleri çarpışmıştır. Komutanlara göre, bu duruma göz yumulmalıdır. Mesele küçük görülmemelidir Türkmenlere hadleri bildirilmelidir, Aksi takdirde Türkmenler zulümlerini, cüretlerini ve taşkınlıklarını daha da artıracaklardır⁹⁵. Bu duruma fırsat ve imkân vermemek için Türkmenler, Selçuklu Devletinin askeri gücü ile ağır bir şekilde cezalandırılmalı ve itaat altına alınmalıdır.

Sultan Sancar, belki yaşlılığın etkisiyle belki de millî duygularının kabarmış olmasıyla askerî faaliyete ve bu faaliyet sonucunda Türkmenlerin ezilmesine gönlü razı değildi. Fakat o, burada komutanlar üzerinde sultanlık otoritesini de kullanamadı; komutanların etkisi altında girdi; böylece kendi fikrini feda edip onların fikirlerini kabul etmek zorunda kaldı.

Bunun üzerine Büyük Selçuklu ordusu hazırlandı. Sultan Sancar, bu ordunun başına geçerek, Türkmenlerin üzerine yürüdü. Bu durumu duymuş olan Türkmen beyleri, telaşa kapılarak, derhal Sultan Sancar'a bir elçi gönderdiler. Onlar bu elçi vasıtasıyla Sultan Sancar'a tâbi olduklarını, Sultan'ın şahsına itaatten geri kalmadıklarını, fermanları gereğince hareket ettiklerini, buna karşılık Emir Komaç'ın ocaklarına kastettiği için aile ve çocuklarını korumak maksadıyla zorunlu olarak karşı koyduklarını bildirdiler. Sultan'ı barışa razı edebilmek için de 100 bin dinar Emir Kumaç'ın oğlu için diyet parası ödeme, 1000 de Türk kökenli köle verme vaadinde bulundular⁹⁶. Türkmen beyleri, en son olarak, 200 bin dinar, 200 bin koyun, 50 bin at ve deve, 10 adet köle verme teklifinde bulundular. Fakat onlar, Sultan Sancar'ı ikna edebilmek için boş yere çırpınıp durdular; bir türlü sonuç alamadılar. Sultan Sancar, komutanların etkisiyle Türkmenlerin her türlü uzlaşma önerisini hiç düşünmeden geri çevirdi⁹⁷.

b-) Çarpışma ve Uygulanan Taktikler

Her iki taraf da 1153 yılının ilkbaharında Belh yöresindeki otlaklarda tıpkı iki düşman gibi karşı karşıya geldiler. Kadınlarına, çocuklarına ve yaşlılarına varıncaya kadar bütünüyle Türkmenler, bu ölüm kalım gününde tam bir ordu hâline geldiler. Türkmen beyleri, çadırlarını arka arkaya dizdiler. Çadırlarının aralarını bir dehliz gibi boş bıraktılar. Çadırların etrafını da canlı

95 Râvendî, 1921, 1957: I, 178, 174.

96 Turan, 1980:

97 Râvendî, 1921, 1957; 178 vd., 175.

ve cansız mallarla berkittiler. Bu malları kendilerine siper yaparak, mevzi aldılar. Bundan da anlaşılıyor ki, Türkmen beyleri, Türk savaş taktiğinin bir gereği olarak Selçuklu askerlerini gurup gurup bu dehlizlere çekip burada kurdukları pusularla imha edeceklerdi.

Savaş, Selçuklu birliklerinin ok atışıyla başladı. Bu oklar canlı ve cansız malları kendilerine siper yapmış olan Türkmen savaşçılarına tesir etmedi. Bu defa Selçuklu savaşçıları dehlizlere girdiler. Dehlize giren her Selçuklu askeri bir daha geri çıkamıyor, içeride bertaraf ediliyordu. Böylece Selçuklu ordusu bir hayli yıpratıldı. Bundan sonra Türkmen okçuları, siperlerinden çıkıp saldırıya geçtiler. Selçuklu birlikleri, akalarında yer alan bir boğaza çekilme gafletinde bulundular. Türkmen savaşçıları, Selçuklu birliklerini bu boğazda sıkıştırıp imhaya başladı. Bu çarpışma kısa sürede Türkmenlere, o güne kadar görmedikleri derecede büyük bir zafer, Sultan Sancar'a da büyük bir felaket getirdi. Sultan Sancar ve komutanları, Türkmenlerin eline tutsak düştü. Selçuklu ordusunun kalan kısmı ise bozgun hâlinde dağıldı. Sancar'ın tutsaklık haberi, kısa sürede ve dalga dalga memleketin en ücra köşesine kadar dağıldı; memleketin her yerinde duyulan bu haber, halk arasında büyük endişe ve korku yarattı⁹⁸.

c-) Ayaklanmanın Sonuçları

Baskıya ve ihanete uğramışlık duygusu, Türkmenler arasında Selçuklu hükümdarına ve komutanlarına karşı şiddetli bir hoşnutsuzluk yaramıştı. Bu yüzden tutsak alınan bütün Selçuklu komutanları öldürüldü. Fakat Sultan Sancar'ın hayatına dokunulmadı; ondan faydalanma yoluna gidildi.

Sultan Sancar, hayatının en ağır darbesini kendi kavmi olan Türkmenlerden yedi: Türkmen beyleri, Sancar'ı tahtına oturtular. Fakat tahtın etrafını, her hafta değiştirdikleri muhafızlarla güvenlik çemberi içine aldılar. Görünürde Sultana saygıda kusur etmediler. Her gün gelip önünde yer öperek itaatlerini arz ettiler. Geceleri ise kaçmaması için demir kafese koydular⁹⁹. Artık bundan böyle Büyük Selçuklu tahtında gerçek anlamda iktidar sahibi hükümdar yoktu. Dışarıdan bakıldığında ise bütün ülke, Sultan Sancar'ın yüce ve itiraz kabul etmez idaresi altında gibi görünüyordu. Fakat gerçekte ise, o, hiçbir gücü ve yetkisi olmayan tutsak ve rehine idi.

---

98 Köymen, 1991: 412 vd.

99 Râvendî, 1921, 1957: I, 179, 175 vd.

Burada sorulması ve cevaplandırılması gereken soru şudur: Türkmen beyleri, neden büyük bir başarı elde ettikleri halde iktidarı değiştirme yoluna gitmediler? Bu soruyu şu şekilde cevaplandırmak mümkündür: Her şeyden önce Türkmen beyleri, direniş hareketini başlatırken, Selçuklu iktidarını değiştirme ve ele geçirme gibi bir niyet ve gayeleri yoktu. Bu düşünce onlarda galibiyetten sonra da doğmamıştır. Bu hususta Selçuklu hanedanının yaygın ve büyük şöhreti de onların duygu ve düşüncelerine etki etmiş olabilir. Zira ortaçağ devletlerinde iktidarı değiştirme ve veya ele geçirme hak ve hukuku genellikle hanedan üyelerinin uhdesinde görülmüştür.

Türkmen beyleri, Horasan'ın en güzel ve en zengin şehirlerini kendi aralarında bölüştüler. Bundan sonra Türkmen kitleleri, ayaklanarak, her şeyi yakıp yıkmaya kızılgınlığı ile harekete geçtiler. Kuvvetli kale ve surlarla korunan yerlerin dışında hiçbir şehir direnmeye kadir değildi. Kendilerine yapılan haksızlıktan dolayı çok öfkelenmiş olan bu dinamik topluluk, kızgınlıklarını önlerine çıkan her şeyi yağmalamak ve imha etmekle gösterdiler. Türkmen atlıları bölgede rüzgâr gibi estiler; birkaç kale dışında her yeri ele geçirdiler. Horasan, bu sırada Türkmenlerin aç gözlüklerini ve ganimet arzularını giderebilecek derecede zengin bir ülke idi. Türkmen beyleri, kendilerini çok büyük bir ganimetin içinde buldular. Önlerine çıkan köyleri ve kentleri acımasızca yağma ve tahrip ettiler. Türkmen seli bütün engelleri yıktı. Selçuklu şehir ve bölge kuvvetleri ise, karşı koyamadıkları bu selin önünden kaçmaktan başka çare bulamadılar. Türkmen kitleleri, her geçtikleri yerde ölümün, yağmanın ve yıkımın derin izlerini bıraktılar¹⁰⁰. Bu davranışın temelinde, ne devlet fikri ne de askeri disiplin vardı.

S o n u ç

1-) Bilindiği gibi, Sultan Melikşâh'tan sonra (1092), Selçuklu hanedan üyeleri arasında uzun ve yıpratıcı bir iç savaş yaşanmıştır. Bu arada Melikşâh'ın oğullarından Berk Yaruk, Muhammed Tapar ve Sancar arka arkaya işbaşına gelmiştir. Bunlardan ne Berk Yaruk ne de Muhammed Tapar babalarına uygun bir halef ve varis olabilmıştır. Melikşâh'ın siyasetinin ve ideallerinin gerçek takipçisi ve varisi ortanca oğlu Sancar'dır.

2-) Sultan Sancar, bütün saltanatı boyunca özel bir hürmete ve itibara mazhar olmayı başarmış bir hükümdar idi. O, tıpkı babası Melikşâh gibi

---

100 Râvendî, 1921, 1957: I, 180 vd, 176 vd.

hükümdarlık esasını ile başkomutanlık kılıcını bir arada tutabilen başarılı bir hükümdar idi.

3-) Sultan Sancar, çarpışmalarda, deneyimli ve cesur bir er gibi en önde savaşırdı. Başarıyı, talihe ve rastlantıya bırakmaz, kendi yetenekleriyle elde ederdi. Katavan bozgununa kadar hiç yenilgiye uğramamıştır. Girdiği her savaştan zaferle ayrılmıştır.

4-) Sultan Sancar için en önemli husus, devletin ve iktidarın güvenliği idi. Bu yüzden o, vassalarının hareketlerini daima dikkatli bir şekilde gözetim ve denetim altında tutmaya çalışırdı.

5-) Sultan Sancar, iç ve dış siyasette büyük bir ılımlılıkla hareket etmiştir. Kendisini, her tarafta barış ve dostluk antlaşmalarıyla güvenlik altına almaya çalışmıştır. Halk karşısında da tutumu genellikle ılımlılık ve adalet temeline dayanıyordu. O, din ve mezhep çekişmelerinin çok yoğun olduğu bir çağda büyük bir tarafsızlık ve ılımlılıkla hareket etmiştir. Doğuştan sahip olduğu keskin zekâsı, olağanüstü cesareti ve kendisini savunmada gösterdiği başarı, ona uzun bir saltanat dönemi sağlamıştır.

6-) Sultan Sancar'ın en büyük siyasi başarısı, Sultan Muhammed Tapar'dan sonra parçalanmış olan Selçuklu Devletini ve ülkesini yekvücut halinde birleştirmek olmuştur. Bu siyasî ve manevî birlik, onun ölümüne kadar hiç kesintiye uğramadan devam etmiştir.

7-) Son yıllarında Sultan Sancar'ın hayatını iki meşum olay etkilemiştir. Bunlardan biri Katavan Bozgunu (1141), diğeri Türkmen (Oğuz) ayaklanmasıdır (1153). Sultan Sancar, bu iki felaketin etkisini üzerinden bir türlü silkip atamamıştır. Her iki tarihî olay da Selçuklu tarihinin akışını değiştirmiştir.

8-) Katavan Bozgunu, Sultan Sancar için sadece kaybedilmiş bir savaş değil; aynı zamanda talihin de tersine dönüştür.

9-) Sultan Sancar döneminin iç politika bakımından en önemli olayı Türkmen ayaklanmasıdır.

10-) Türkmenlerin açtığı yara bir daha iyileşmemiştir. Sultan Sancar'dan sonra Selçuklu Devleti tam bir çözülme ve çöküş süreci içine girmiştir. Devletin başına Selçuklu ailesinden yeterli ve yetenekli bir hanedan üyesi geçmemiştir. Selçuklu Devletinin çekirdek arazisi yavaş yavaş Harezmsahlara

eline geçmiştir. Artık bundan sonra Horasan siyasetinde rol oynayacak olan siyasi teşekkül, Harezmşahlar Devletidir.

11-) Sultan Sancar'ı son dönemi, Büyük Selçuklu Devleti bakımından sadece çözümlenin ve çöküşün son sahnesini teşkil etmiştir. Sultan Sancar'ın büyük eseri, Sultanın ölümüyle birlikte mezara gömülmüştür. Onun bir zamanlar göz kamaştırıcı kudretinden ve görkeminden geriye, güzel bir hatıradan bir şey kalmamıştır.

12-) Sultan Sancar, saltanatının son yıllarında, sultanlık otoritesini kullanmakta zayıf ve yetersiz kalmıştır. Zira iç ve dış politikada Sultanın görüş ve kararlarından çok, komutanların görüş ve kararları geçerli olmuştur. Komutanlar, son yıllarında Sultan üzerinde tahakküm kurmuşlardır. Bu durum onların sadece kudretinden ileri gelmiş bir durum değildir; bu hususta Sultan Sancar da bazı tavizler vermiş olmalıdır.

13-) Sultan Sancar uzun ve onurlu bir hayat yaşadıktan sonra (72 yıl) 1157 yılında Merv şehrinde öldü. O, halk ve ordu tarafından sevilen bir hükümdar idi. Ölümü, hem ordu mensupları hem de halk arasında büyük bir üzüntü yaratmıştır. Cenazesi, Merv şehrinde Sultanın sağlığında yaptırmış olduğu "Dârü'l-Ahire" (Öteki Dünya Yurdu) adı verilen türbede defnedilmiştir.

KAYNAKLAR

Ahmed bin Mahmûd, (1977); **Selçuk-nâme I**, Haz. E. Merçil, I, İstanbul.

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmûd, (1944); **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, nşr. O. Turan, Ankara.

Barthold, W. (1981); **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, Haz. H. D. Yıldız, İstanbul.

Bundârî, (1889, 1943), **Zubdetü'l-Nusre ve Nuhbetü'l-'Usre**, Yay. M. Th. Houtsma, Çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul.

Cahen, Claude, (1968, 1984), Cahen, Claude; **Pre-Ottoman Turkey**, London; **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, Çev. Y. Moran, İstanbul.

Cüveynî, 1988); **Tarih-i Cihangüşa, II**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara.

Ebü'l-Ferec, (1950), **Ebü'l-Ferec Tarihi I**, Çev. Ö.R. Doğrul, Ankara.

İbnü'l-Esîr, (1979, 1987) *El-Kâmil fî't Tarih (İslâm Tarihi)*, X, IX., Çev. A. Özaydın, İstanbul.

Kafesoğlu, İbrahim, (1972); **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1972.

Kaşgarlı Mahmûd, (1941), **Dîvânü'l-Lügati't-Türk, III**, Çev.. B. Atalay, Ankara.

Koca, Salim, (1997), **Dandanakan'dan Malazgirt'e**, Giresun.

Köymen, Mehmet Altay, (1979),

Köymen, Mehmet Altay, (1980), İA, Sencer mad.

Köymen, Mehmet Altay, (1991); **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, V**, İkinci İmparatorluk Devri, Ankara.

Müneccimbaşı (2000), (Ahmed bin Lütfullah); **Câmiü'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, I**, Câmiü'd-Düvel, I, çev. A. Öngül, İzmir.

Râvendî, (1921, 1957), **Râhatü's-Sudûr ve Âyetü'-Sudûr**, Yay.. Muhammed İkbâl, Çev. Ahmed Ateş, Ankara.

Sadrüddîn Hüseyinî, (1933, 1943), **Ahbârü'd-Devleti's-Secukiyye**, Yay.. Muhammed İkbâl, T. Necati Lugal, Ankara.

Sümer, Faruk, (1999),), **Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, II**, İstanbul.

Turan, Osman, (1980), **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul.

Birinci Dünya Savaşında İran'da Kaşkay Türkleri'nin Mücadelesi

*The Reflection of the Qashqai Turks in Iran
in the First World War*

Ali TEMİZEL*

Özet

Birinci dünya savaşı, İran'da Ahmed Şah Kacar'ın hükümetiyle İran meşrutiyet hükümetinin en zayıf dönemlerine rastlar. İran hükümetinin tarafsızlığını ilan etmesine rağmen düşman orduları, İran'a kuzeyinden ve güneyinden girerler. Birinci Dünya savaşının başlamasının ardından İran Britanya tarafından işgal edilir ve işgal ordusu tarafından İran halkının yiyeceği satın alınır. Arkasından 1917-1919 yılların arasında büyük bir kıtlık başlar ve neticesinde İran halkının büyük bir çoğunluğu ölümlerle karşı karşıya kalır. Bu ortamda Rus ordusu Tahran kapılarına kadar ilerler, ama Kacar hanedanlığını yıkmaktan da imtina eder. Güneyde yerli halk, özellikle de İran'ın güney eyaletlerinden Fars (Şiraz) eyaletinde yaşayan Kaşkay Türkleri, birkaç kez tekrarlanan İngiliz saldırıları karşısında var olma mücadelesine devam eder. Bu dönemde Fars (Şiraz) eyaletinde Sovletü'd-Dovle Kaşkayî'nin, Naser Divan Kazerunî'nin ve Seyyid Abdülhüseyin Larî'nin savunmaları ve benzeri hareketler, İran'da birinci dünya savaşının en önemli olayları olarak görülür.

Bu çalışmada, İranlı tarihçi Naser İrecî tarafından kaleme alınan "İl-e Qaşqayi der Ceng-e Cehani-ye Evvel/ Birinci Dünya Savaşında Kaşkay İli" başlıklı eserinden yararlanarak İran'ın güneyinde Fars (Şiraz) eyaleti ve çevresinde yaşayan Kaşkay Türklerinin Birinci Dünya Savaşı sırasında

---

*Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı:
temizel46@yahoo.com

verdikleri mücadeleler, karşılaştıkları zorluk ve sıkıntılar dile getirilecektir. Bu bağlamda İran'ın güney cephesinde Kaşkay Türklerinin yaşadığı coğrafya ve çevresinde meydana gelen milli ayaklanmalar, İngiliz egemenliği, güneydeki polis ve jandarma teşkilatlarının tutum ve davranışları, Kazerun savunması, Rahdari antlaşması, Akçeşme savaşı, Şiraz'ın muhasara edilmesi, Abade ayaklanması ve benzeri olaylar hakkında bazı bilgiler sunulacaktır.

Çalışmadan amaç, Birinci Dünya Savaşının yapıldığı bilindik bölge ve cephelere göre adından söz edilmeyen veya çok az anılan Güney İran'da yaşayan Kaşkay Türklerinin içinde bulunduğu coğrafyada meydana gelen Birinci Dünya Savaşı sırasındaki olayları İranlı bir tarihçinin gözüyle genelde tüm tarihçilere ve özelde ise Türk tarih araştırmacılarına duyurmak ve hatırlatmaktır.

Anahtar kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, İran, Şiraz, Kaşkay Türkleri

Abstract

The First World War coincides with Ahmed Shah Kacar's government and in Iran, which is at the same time the weakest periods of the Iranian constitutional government. Although the government of Iran had declared its neutrality, enemy armies entered Iran from the North and the South. Following the start of the First World War, Iran is occupied by Britain and Iranian people's food is bought by the invading army. Subsequent to this, a huge famine wreaks havoc between the years 1917 and 1919 and as a result a large majority of the Iranian people faces death. In the meantime, Russian armies advance as far as Teheran but they avoid bringing down the Kacar dynasty. In the South, local people especially the Qashqai Turks, living in the province of Fars (Shiraz), one of the southern provinces of Iran, continue to struggle for survival in the face of repeated British attacks. In this period, Sovletu'd-Dovle Qaşqayî's defensive measures in Fars (Shiraz), as well as Naser Divan Kazerunî's and Seyyid Abdhuseyin Larî's similar moves are regarded as the most important incidents of the First World War.

In this study, the struggles that the Qashqai Turks, who live in the province of Fars (Shiraz) and its environs in the South of Iran, staged, and the problems and troubles they encountered will be revealed with the help of a book penned by an Iranian historian called Naser İrecî entitled an "İl-e

Qeşqayî der Ceng-e Cehani-ye Evvel/ The Province of Qashqai during the First World War". In this context, some information will be provided as to the ethnic uprisings that occurred in the area and its surroundings where the Qashqai Turks lived in Iran's southern front, the British rule, the attitudes and behaviors of the police and gendarmerie in the South, the Kazerun defense, Rahdari Treaty, Aqcheshme War, Siege of Shiraz, Abade Uprising and similar incidents.

The purpose of this study is to inform and remind all historians at large and researchers interested in Turkish history in particular of the incidents that took place during the First World War in the area where the Qashqai Turks lived in southern Iran, of which little mention is made in comparison with the well-known areas and fronts where the First World War was fought, through the eyes of an Iranian historian.

Key Words: The First World War, Iran, Shiraz, Qashqai Turks

Giriş

Burada İran'da yaşayan Kaşkay Türklerinin tarihi ve günümüzde İran'da yaşadıkları coğrafi yerler hakkında açıklama yapılacaktır.

Kaşkaylar, çoğunluğu İran'ın Fars (Şiraz) eyaletinde yaşayan Türk topluluğudur. Kaşkay Türkçesi ve kültürü araştırmacısı Esedollah Merdânî Rahîmî, Kaşkay Türklerinin kökeni hakkında şöyle demektedir:

Eski ve yeni tarih araştırmacılarına göre "Kaşkayî" kelimesi "kaş" ve "kayî" kelimelerinden meydana gelmektedir. Birinci parça olan "kaş" kelimesi iki esas anlama sahiptir. 1) Öncü, başlangıç; ön bekçi. 2) «كاش» (Kaç) kelimesinin bozulmuş şekli olup bunun da iki anlamı vardır¹:

- a) Koş, hızlı hareket et.
- b) Koşucu, çabuk ve hızlı.

İkinci parça olan "Kayî" kelimesi, tarihçilerin ve dilbilimcilerin görüşüne göre; Azerbaycan'da, Kafkasya'da, Türkiye'de, Çin'de, İran'ın güney bölgelerinde, Hazar denizi kıyılarında ve benzeri yerlerde uzun zamandan beri yaşayan Oğuz Türklerinin 24 kabilesinden birinin adıdır. Bununla beraber

---

¹Esedollah Merdânî Rahîmî, *Qaşqayî Sözlüğü, Ferheng-e Logat ve Estelabat-e Toriki Qaşqayî be Farsi*, Entişarat-e Ensari, İran-Qom 1386/2007, s.15

“Kaşkayî” kelimesi şu iki anlama gelmektedir: a) Öncü ve akıncı olan Kayı kabilesi. b) Hızlı ve hareketli Kayı aşireti”.

Tarihî rivayetlere göre Hz. Nuh’un Sam, Ham ve Yafes adında üç oğlu varmış. Yafes’in soyundan gelenler Türk aşiretlerini oluşturmuşlar. Hz. Nuh’un torunu olan Oğuz Han’ın altı oğlu varmış. Onlardan her birinin de dörder oğulları olmak üzere Türklerin toplam yirmi dört boyunu meydana getirmişlerdir. Bugün bu boylardan birçoğu Güney İran’da Kaşkay aşiretleri arasında yaşamaktadır².

Kaşkay Türklerinin yaşadığı coğrafi yerler: Önceleri Kaşkaylar, İran’da Fars eyaletinin kuzeybatısından başlayıp güneydoğuya doğru uzanan Şeş nahiye, Çehardanke, Kamfiruz, Ardahan, Kazerun, Ferreşbend, Mahalerbaa, Firuzabad, Meymend, Efraz, Hunc ve Mahur Milani bölgesini içine alan bir coğrafyada yaşamaktaydılar. Bunlardan ilk beşini yaylak olarak, geri kalanını da kışlak olarak kullanmaktaydılar³.

Günümüzde yaklaşık iki milyon nüfusa sahip olan Kaşkay Türkleri, İran’ın güneyinde Fars (Şiraz), Isfahan, Çehar Mahal-e Bahtiyarî, Huzistan, Kehkiluye ve Buyer Ahmed, Buşehr, Kirman, Hormuzgan gibi eyaletlerde dağınık olarak yaşamaktadırlar. Kaşkay Türklerinin en önemli sekiz boyu şunlardır: Derreşuri, Farsimedan (Eymür), Rahimî (Efşar), Keşkulî, Şeşbölükî, Sefihanî, Dede Keyi (Dede Qayî) ve ‘Emeleh. Günümüzde Rahimî (Efşar) boyu Şeşbölükî boyunun bir obası ve Sefihanî ve Dede Keyi (Dede Qayî) boyları ‘Emeleh boyunun obalarından sayılmaktadır⁴.

“İranlı Bir Tarihçinin Gözüyle Birinci Dünya Savaşında Kaşkay Türkleri” başlıklı bu çalışmamıza kaynaklık eden eser, 1349/1970 doğumlu İranlı tarihçi Naser İrecî tarafından kaleme alınan “İl-e Qeşqayî der Ceng-e Cehani-ye Evvel/ Birinci Dünya Savaşında Kaşkay İli” isimli kitaptır. Bu kitabın birinci baskısı 1378/1999 yılında ve ikinci baskısı 1380/2001 yılında Tahran’da 160 sayfa Farsça olarak yapılmıştır. Bu eserden yararlanılarak hazırlanan kısa bazı bilgiler şöyledir:

²Ali Temizel, “Esedullah Merdânî Rahimî ve İran’da Kaşkay Türkçesinin Öğretimine Dair Çalışmalar”, Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1. Uluslararası Asya Dilleri ve Edebiyatları Sempozyumu, 5-6 Mayıs 2011, Bildiriler Kitabı, Yayına Hazırlayanlar: Ali Küçükler- Erdem Erinç, Kayseri 2011, s. 539-549

³Faruk Sümer, “Kaşkay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s. 20-22

⁴Esedollah Merdânî Rahimî, *a.g.e.*, s.25-26

Yirminci yüzyılın başlarında İran nüfusunun önemli bir bölümünü göçebeler dolayısıyla da Kaşkaylar oluşturmaktaydı. Üçte ikisini meydana getiren göçebe nüfusu günümüzde toplam nüfusun yüzde ikisini teşkil etmektedir. Kaşkay İli, söz konusu dönemde İran'ın en büyük ve en güçlü eyaletlerinden biriydi⁵.

Kaşkayların eski kollarından bazısının adları Orhun Kitabelerinde yer almaktadır. İran'da küçük Kaşkay taifeleri Cani Aga-ye Kaşkayı tarafından bir araya toplanarak Şah Abbas (1571-1629)⁶ zamanında ilk Kaşkay eyaleti kurulmuştur. Bu Kaşkay birliği daha sonraları Nadir Şah tarafından bastırılmışsa da Zendiye hükümeti tarafından Kaşkaylar dikkate alınarak bağımsızlıkları yeniden sağlanmıştır. Bu dönemde Kaşkayların yöneticisi Zendiye⁷ sarayıyla yakın ilişkisi olan ve eyaletin kuruluşunu sağlama alan Motemedu's-Soltan unvanıyla Hasan Han Kaşkayî idi⁸.

Kaşkay Türkleri ile ilgili bazı tarihi kronolojiyi şöyle sıralamak mümkündür.

1234 h⁹/1197ş¹⁰/1818'de Feth Ali Şah tarafından Cani Aga "İlhani" unvanıyla göreve getirildi.

1247h/1210ş/1831'de muhalifler arasındaki kavga nedeniyle Kaşkay aşireti Kirman'a göç etmek zorunda kaldı.

1288h/1251ş/1872'de Kaşkaylar arasında kıtlık oldu, Sohrab Han şehit edildi ve Sultan Mohammed Han "İlhani" oldu.

Zaman içinde meydana gelen bazı siyasi, sosyal ve ekonomik sebeplerle bozulan Kaşkay birliği "Sovletu'd-Dovle" lakaplı İsmail Han zamanında yeniden sağlanmaya çalışıldı. "Kaşkay Serdari" olan İsmail Han, 1308h/1270ş/1891'de vefat eden "Kaşkay İlhani" Darab Han'ın ikinci oğludur.

5Naser İreci, *İl-e Qaşqayî der Ceng-e Cehani-ye Ervel*, Tahran 1380/2001, İkinci baskı, s. 1

6 **Şah Abbas**: Şah Tahmasb'in torunu ve Muhammed Hüdâbende'nin oğludur. 1587-1629 yılları arasında Safevi Devletinin hükümdarlığını yapmıştır (Faruk Sümer, "Abbas P", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1988, s. 17-19

7Zendler: 1751-1794 yılları arasında İran'da hüküm sürmüş bir hanedanın adıdır (Kurtuluş, Rıza, "Zendler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 256-258).

8Naser İreci, a.g.e, s. 5-6

9h: Hicri Kameri yılı göstermektedir.

10ş: 365 gün süren ve günümüzde İran'da kullanılan hicri Şemsi takvimi göstermektedir.

1316hk/1278hş/1899'da Zargamu'd-Dovle "İlhanı" olarak ve Sovletu'd-Dovle ise "İlbeyi" olarak seçildi.

1324h/1285ş/1906'da Meşrutiyet ilan edildi ve Sovletu'd-Dovle ve Zagimu'd-Dovle arasında iç savaş çıktı.

1325h/1286ş/1907'de Sovletu'd-Dovle, Şiraz'ın Meşrutiyet taraftarlarına katıldı ve kendi güçleriyle Şiraz'a geldi.

1334h/1294ş/1915'de Birinci dünya savaşı patladı ve Sovletu'd-Dovle'nin cihat uygulamak için merkezi hükümete telgraf çekti. Güney İran'da Jandarma¹¹ darbesi gerçekleşti.

1335h/1295ş/1916'da Güney Polisi Kazerun'e saldırdı ve Naser Divan'la savaştı.

1337h/1297ş/1918'de İngilizler tüm İran'ı nüfuzları altına aldılar, Ayetullah Lari cihat çağrısında bulundu ve Sovletu'd-Dovle Kaşkaylarla birlikte Abade'de Güney Polisine saldırdı. Bu sırada veba hastalığı yayıldı ve Mohammed Ali Han vefat etti. Arkasından ateşkes ilan edildi, Buşehir limanında anlaşma yapmak için toplantı düzenlendi, ama alınan kararlar Sovletu'd-Dovle tarafından kabul edilmedi.

1338h/1298ş/1919'da yabancı güçler bölgeden ayrıldı, Fars eyaletinde, yani Şiraz'da Mosaddek hükümeti kuruldu ve güç tekrar Sovletu'd-Dovle'nin lehine döndü.

Birinci dünya Savaşının başlarında Kaşkay Türkleri:

Birinci dünya Savaşı başladığında Kuzey İran tamamen Rusya'nın egemenliğinde, Güney İran ise İngilizlerin nüfuz ve baskısı altındaydı. Ahmed Şah Kacar tahta yeni çıkmış ve devlet yönetiminde yeterince tecrübesi yoktu. Fakat hükümetin başında deneyimli yöneticilerinden sayılan Mirza Hasan Han Mostavfiyu'l-Memâlik bulunmaktaydı.

1914-1915'te savaşın ilk yıllarında savaşılan cephelere bağlı olarak İran'da da önemli olaylar meydana geldi¹².

11İran'da Jandarmeri teşkilatı ilk kez 1911 Ağustos ayında İsveçli yetkililerin denetiminde kuruldu. Qevamu's-Saltaneh'in başbakanlığı zamanında da resmîyet kazandı (Mohammed Moin, Ferhang-e Farsi, c. 5, Tehran 1371/1992, 8. Baskı, s. 674-675)

12Naser İreci, a.g.e, s. 21

Bu arada Ahmed Şah'ın İsfahan'a yapacağı bir geziden vaz geçmesi üzerine 24 Aralık 1914 tarihinde Mostavfî hükümeti düştü ve yerine Müttefik devletleri yanlısı Fermanferma hükümeti iş başına geldi. Tahran'daki değişimlerle eş ve yakın zamanlı olarak Şiraz'da da Jandarma Kuvvetleri 10 Kasım 1914 günü darbe yapıp gücü ele geçirmişlerdi. Şiraz'daki İngiliz Konsolosu ve diğer bazı vatandaşları tutuklanarak Ehrem tarafına gönderilmişlerdi. Qevamu'l-Mulk şehirden kaçmış ve Nesiru'l-Mulk, yönetimi üstlenmişti. Ama İran'ın merkezî bölgelerinde ve Tahran'daki değişimler Müttefik devletlerin lehine gelişmekteydi. Rus ordusu ilerleyerek 14 Aralık 1914'te Hemedan'ı ve 19 Mart 1915 günü İsfahan'ı ele geçirdi. Öte yandan Fars eyaletinde Jandarma darbesinin çöküşüyle Müttefikler¹³ aleyhine hareket başladı. Böylece Birinci Dünya Savaşının birinci dönemi bitmiş oldu¹⁴.

Kaşkay Türkleri Birinci Dünya Savaşına Giriyor:

Güney İran'da bir süredir İngilizler, Jandarma kuvvetlerinin gücünü artırmaya ve kendilerine muhalif olanlara karşı Fars Valilik makamında kontrolü elinde bulunduran Mohberu's-Saltana'nın desteğini almaya çalışmaktaydılar. İngilizler, Güney İran'da kendi işlerini kolaylaştırmak için 9 Mart 1915 günü güneydeki Alman Konsolosu Listerman'ı Buşehir'de tutuklayarak diğer birkaç Almanla birlikte Hindistan'a sürgün ettiler¹⁵.

İran'da Savaşın Güney Cephesi:

Savaştan önce İngilizler, Bahtiyariler, Huzistan ve Şiraz Arapları vekiyı bölgelerinde kendilerine güven veren küçük kabileler gibi gruplar arasında nüfuz elde etmeye çalışmışlardı ve etki edemedikleri bazı gruplar üzerinde de bu etkiyi asker gücüyle sağlamışlardı. İngilizlerin bu siyasetinin amacı, Ahvaz'a yerleştirmek üzere Karun içinden Şattu'l-Arab yoluyla bir ordu göndermekti. Bunun için bahaneleri de sözde Huzistan'daki petrol boru hatlarını imha etmek amacıyla bölgede Osmanlı güçlerinin bulunmasıydı. Yüz

---

13İran'da müttefiklerden kastedilen şey, İngiltere, Rusya, Fransa, Belçika ve Amerika gibi devletler tarafından oluşturulan cephedir.

14Naser İrci, a.g.e, s. 24

15Naser İrci, a.g.e, s. 21-22

askerden oluşan bu askeri birlik, şehre girdikten sonra telgraf hatlarını kesti, bölgede sansür uyguladı ve Alman Şirketi çalışanlarından birini tutukladı¹⁶.

Fars Eyaletinde Jandarma Kuvvetlerinin Darbesi¹⁷:

Rus ve İngiliz yanlıları karşısında Mostavfiyu'l-Memâlik hükümetinin direncinin artmasıyla eş zamanlı olarak 1915 Kasım ayında Ruslar, İran hükümetine baskı yapmak amacıyla Tahran'a doğru bir ordu sevk etti. Rus ordusu Tahran yakınlarında Kerec'e¹⁸ kadar ilerledi ve bunun sonucunda İran hükümeti başkenti Tahran'dan Isfahan'a nakletmeye karar verdi. Kararlaştırılan taşınma günü geldiğinde Rus ve İngiliz sefirleri padişahın yanı koşarak onu bu işten vaz geçirdiler. Şiraz'da Jandarmanın darbe yapması, bu değişim yansımalarının sonuçlarından biriydi. Zira Jandarma kuvvetlerinin kurulmasında İngilizlerin büyük etkisi vardı, ama başlarında İsveçli subaylar vardı. Bunlar İngilizler düşman değildiler, ama Ruslardan nefret ettiklerinden dolayı Almanya yanlısı olmuşlardı. Jandarmanın kendi taraflarında olmasından ümitsizliğe düşen İngilizler, jandarmanın aleyhine şiddetli faaliyetlere başladılar. Öncelikle Jandarma subaylarını, kendi ambarlarında müttefiklere saldırmak için silah bulundurmakla suçladılar¹⁹. Ayrıca İngilizler, jandarmaya yapılan mali yardımları kesilmesine ve başka yerlerden jandarmaya gelecek desteklerin engellenmesinde öncülük ettiler. Buşehr'in işgalinden sonra Jandarma o bölgeyi tamamen silahtan arındırarak işgal etti. Bu sebeple bölgenin jandarmalarının tamamı mücahitlere katıldı²⁰.

Güney Polisi²¹:

İran'ın güneyinde yabancı bir askeri gücün varlığı, İngilizlerin düşmanca duygularını tahrik ediyordu. Çünkü İngilizler, İranlı bir askeri güçten yararlanmak istiyorlardı. Savaşın başlarında İngilizler, kendi hedeflerine ulaşmak için jandarma kuvvetlerinden yararlanmaya çalıştılar, ama Jandarma subaylarının müttehitlerin lehinde ve müttefiklerin aleyhinde olması, İngilizleri jandarma kuvvetleriyle kendi hedeflerine ulaşamayacakları kanaatine vardırıdı²².

16Naser İrci, a.g.e, s. 29

17Naser İrci, a.g.e, s. 44-49

18**Kerec**: Bugünkü İran'da Tahran'ın bitişiğindeki Elburz eyaletinin merkezidir.

19Naser İrci, a.g.e, s. 44

20Naser İrci, a.g.e, s. 45

21Naser İrci, a.g.e, s. 60-64

22Naser İrci, a.g.e, s. 60

Güney Polisi, Güney İran'ın büyük kısmında kendi etkisini yaydı ve ilişkilerinde güçlü bir istikrar gösterdi. Savaştan ve halkın geçim kaynaklarının zarar görmesinden dolayı kıtlık baş göstermişti²³. Çaresizlikten dolayı halkın birçoğu Güney Polisinin saflarında yer aldı. Ayrıca Güney Polis kuvvetlerinin asli unsurunu jandarma oluştursa da sürekli düzen ve disiplin elde etmek için Güney Polisi adı altında çalışmaya mecburdular²⁴.

Kazerun Savunması²⁵:

17 Aralık 1916'da Kazerun Emniyet Amiri Naser Divan, Güney Polis birimlerine saldırmaya başladı. Kazerun Karakolu ele geçirildi ve Kazerun valisi tutuklandı. Bundan dört gün sonra Güney Polisi'nin Erjen Ovasındaki Karakolu Naser Divan'ın kuvvetleri tarafından işgal edildi. Naser Divan, Dalki, Borazcan, Çah Kûtah, Nengistan hanlarına mektuplar yazarak yardım istedi, ama onlardan yeterli yardım ulaşmadı. Ayrıca Naser Divan tarafından Şiraz'da çeşitli yazılar dağıtılarak halk İngilizlere karşı ayaklanmaya davet ediliyordu. Bu macerada, kendisinin müşaviri Mirza Mustafa Han ve Şiraz'ın demokratları ve ayrıca daha sonraları ihraç edilen Güney Polisinin İranlı subaylarının bir bölümü de Naser Divan ile işbirliği halindeydiler ve İngilizler aleyhine duygu ve düşüncelerin olgunlaşmasına yardım ediyorlardı.

Rahdarî Anlaşması²⁶: Baharın ortalarında Sovletu'd-Dovle, işleri yoluna koymak amacıyla Kazerun'a gitti. Yaklaşık üç hafta sonra Colonel Gaf ve General Sykes, Han Zeniyan'da²⁷ Sovletu'd-Dovle ile görüşmeye gittiler. Colonel Gaf ve Serpors Sykes'in her ikisi Sovletu'd-Dovle'nin kişiliğinin etkisi altında görünerek onun güvenini kazanmaya muvaffak olacaklarına inanıyorlardı ve onun verdiği sözden geri dönmeyeceğinden emindiler.

Sovletu'd-Dovle ile Colonel Gaf ve General Sykes arasındaki görüşmelerden sonra aşağıdaki anlaşma gerçekleştirildi.

1) Sovletu'd-Dovle, kendi güçleriyle Türkan boğazından Erjen ovasına kadar ana yol korunacaktır.

2) Erjen ovasından Çenar Rahdar'a kadar ana yol Güney Polisinin yardımıyla korunacaktır.

23Naser İreci, a.g.e, s. 62

24Naser İreci, a.g.e, s. 63

25Naser İreci, a.g.e, s. 64-69

26Naser İreci, a.g.e, s. 69-72

27Günümüzde Han Zeniyan Köyü, Şiraz merkeze bağlı Erjen mıntıkasında Karaçemen dağlık bölgesinde yaklaşık 1500 nüfuslu bir köydür.

3) Yukarıdaki işlerin gerçekleştirilmesi için 450 kişi hazırlanacak, Şiraz yönetimi aylık 5050 Tomen İran parası ödeyecek ve bu durum en az üç ay devam edecektir.

4) Naser Divan, altı ay süreyle Kazerun'dan uzaklaştırılacak ve onun yerine kendi vali yardımcısı atanacaktır.

5) İngiliz aleyhtarı Mohammed Reza Derrisi ya tutuklanacak ya da Kazerun'dan sürülecektir.

6) Sovletu'd-Dovle, Kaşkayların iyi davranma sorumluluğunu kendi üzerine alacak, vergi ödeyecek ve karşılığında kendi makamında "ilhanı" unvanıyla korunacaktır.

Anlaşmanın süresi üç aydı, ama bu üç aylık sürede Sovletu'd-Dovle'ye söz verilen para ödenmedi ve o yalnızca bir miktar silah ve silah imalatçlarına mühimmat aldı. Sözleşmenin süresi sona erdiğinde Sovletu'd-Dovle, anlaşmanın yenilenmesini reddetti. Çünkü o, hem hükümetin hem de Qevamu'l-Mulk'ün anlaşmayı imzalamalarını istemekteydi²⁸.

Akçeşme Savaşı²⁹: Colonel Orton'un komutası altında 23 Mayıs 1918 tarihinde askeri bir birlik oluşturuldu ve ertesi gün Şiraz'dan hareket etti. Colonel Orton'un kuvvetleri geceyi Şiraz'a bağlı köylerden biri olan Çenar Rahdar köyünde geçirdi. Ertesi gün sabah hızla Han Zeniyan tarafına ilerlediler. Bu askeri birliğin açık hedefi Kaşkay Türklerinin muhasarası altında bulunan Han Zeniyan karakoluna yardım etmektir. Ama asıl amaç, İngilizlerin küçük bir kuvvetten yararlanarak bir saldırıyla Kaşkay ordusunun kalbine darbe vurmaktır. İngilizler, Kaşkayları gafil avlayacakları düşüncesiyle, Şiraz'ın kuzey doğusunda kazandıkları kolay başarıyı burada da elde edeceklerini ümit ediyorlardı.

Çenar Rahdar'dan Han Zeniyan'a kadar ve arakasından Erjen ovası sıra dağlarla ve tepelerle çevriliydi. Bu da Kaşkay Türklerinin savaşta uygun bir başarı elde etmesine imkan sağlıyordu. Şiraz-Kazerun güzergâhında Deh Şeyh köyünün güneyinde Çenar Rahdar'a 10 km. ve Han Zeniyan'a 18 km. mesafede savaş başladı. Deh Şeyh köyünün batısında 1 km. uzaklıkta Teppe-yi Sengeri adında bir tepe vardı. Bu tepe güneyde daha yüksek olan Kotel tepesine kadar uzanıyordu ve sonunda da Pehn dağına bağlanıyordu. Ak çeşme, Deh Şeyh köyünün güney doğusunda yer almaktaydı. Onu çevresi de

²⁸Naser İrci, a.g.e, s. 71

²⁹Naser İrci, a.g.e, s. 85-91

dağlarla ve yüksek araziyle çevrili olduğundan geçişleri zorlaştırıyordu. Akçeşme ve Pehn dağı çevresindeki yüksek arazilerin arasında Sengeri Boğazı yer almaktaydı. Sengeri Boğazı'ndan güneye doğru irtifa azalıyordu ve aşağıya doğru rampa Kara Ağaç ırmağının kıyalarına kadar uzanmaktaydı.

Ayrıca Savlatu'd-Dovle'nin ordusu da Han Habis'in güney doğusunda, Kara Ağaç ırmağının doğu kıyısında Dernigan yakınlarında yer almaktaydı.

İngiliz kuvvetleri, Deh Şeyh'ten Han Zeniyan tarafına ilerlerken 25 Mayıs 1918 günü sabah saat yedide bir grup Kaşkay tarafından Segeri tepesinin yamaçlarında yakalandılar.

İranlı tarihçi Naser İrecî, bu olayı İngiliz kaynaklarına dayanarak şöyle aktarıyor: Bu İngilizler, Kaşkayların bu tutuklamalardan sonra hedefinin Deh Şeyh- Han Zeniyan güzergahı boyunca geri çekilerek İngiliz kuvvetlerini kendi arkalarında batıya doğru çekmek ve Kaşkayların asli kuvvetlerini güney taraftan, yani Han Habis ve Ak Çeşme tarafından kuzey tarafına ilerletmek ve doğu taraftan İngiliz kuvvetlerinin anayolunu keserek İngilizleri tamamen kuşatıp çembere almak, olduğunu sanıyorlardı.

Ama İngilizlerin tahminlerinin tersine Kaşkay kuvvetlerinin hedefi, İngilizlerin Godar Surh yoluyla büyük bir kısmı Kudeyan'da yaşayan savunmasız Kaşkay Türklerine saldırılarına, mallarını yağmalamalarına engel olmaktı. Çünkü İngilizler, aynı saldırıyı daha önce Han Zeniyan'da gerçekleştirmişlerdi.

Bununla beraber Han Habis'de bulunan ve Kaşkayların Keşkuli ve Derreşuri aşiretlerinden meydana gelen ordunun komutanı, her şekilde İngilizlerin hareketinin engelleneceğine dair mesaj gönderdi. Ayrıca Sovletu'd-Dovle, İsmail Han Kalanter Nemdi komutasında Ak Çeşme'ye yüz kişilik bir koruyucu gönderdi, ama bu koruyucular İngiliz kuvvetleri tarafından esir alındılar.

Esir almaların başlamasından sonra İngilizler, Moşerref'in güney bölgesindeki yüksek yerleri ele geçirmek amacıyla üç guruba ayrılarak yola koyuldular.

Birinci grubun, Senger tepesini ele geçirdikten sonra ilerleyerek Kotel tepesini işgal edip sonunda Pehn dağına egemen olması gerekiyordu. Pehn dağına egemen olmak, İngilizlerin en yüksek araziye ele geçirerek Kaşkaylara saldırılarına imkân sağlayacaktı.

İkinci grubun, Ak Çeşme'nin yüksek yerlerine hakim olmaları gerekiyordu.

Üçüncü grubun ise hem ana yolu kontrolleri altına almaları ve hem o bölgelerin güvenliğinden emin olmaları için Sengeri Boğazını ele geçirmesi gerekiyordu.

25 Mayıs 1918 günü sabah saat 10'a kadar yukarıdaki yerlerin hepsi İngilizlerin eline geçti. Kaşkaylar tarafından hiçbir şekilde etkili bir savunma gerçekleştirilemedi.

İngilizler, yüksek yerleri ele geçirip ve oralara yerleştikten sonra hızla güneye doğru ilerlediler. Kaşkay ordusunun bu saldırıyı beklemediği sanılmaktadır. Anlatılanlara göre; koruyucular, İngiliz ordusunun ilerlemekte olduğunu bildirdiklerinde Kaşkay ordusundan yalnızca bir kısmı Darnagan'a girmişti ve atları otlamaları için bırakmışlardı. İngiliz ordusunun ilerlediğini duyduktan sonra her kes ancak atını alıp binebildi. İngilizler toplarını ve makineli tüfeklerini yüksek yerlere koyarak Kaşkayları hedef almışlardı. O gün Kaşkay komutanının ordusu gafil yakalanmıştı ve mağlup olmuştu.

Kaşkay komutanının ordusunun gafil olması Kaşkaylara ölümcül darbe vermiştir. Henüz Kaşkay ordusu düzen almadan Moşerref'in yüksek yerleri düşman tarafından ele geçirildi. Eğer bu yüksek yerler Kaşkaylar tarafından işgal edilmiş olsaydı, İngilizlerin başarı şansı olmayacaktı.

İngilizlerin hedefi, Kaşkayların merkez ordugâhını imha etmektir. Yalnızca İngilizlerin dağı ele geçirmelerinden ve güneydeki yüksek yerlerin eteklerine saldırmalarından sonra Kaşkaylar İngilizlerin hedefinde kaldılar. Tam bu sırada Kaşkaylardan oluşan cesur gruplar, İngiliz ordusunun ilerlemesini durdurmak için saldırdılar ve neticede elde edilen fırsatla Kaşkay ordusunun asli bölünün savunma düzeni almasına veya gerektiğinde geri çekilmesine fırsat elde ettiler. Bu gruplar, İngiliz ordusuna çeşitli yönlerden saldırdılar. Kaşkaylar için ağır kayıplara sebep olsa da İngilizleri durduran saldırılar ve İngilizlerin bu gurupları imha ettikleri sırada Kaşkayların asli ordusu rahat bir şekilde geri çekilebilmişti.

İranlı tarihçi Naser İrecî, batılı kaynaklardan yaptığı alıntılarla olayı şöyle anlatmaktadır: Güçlü ve çevik atlar her yokuşu ve yamacı hızla aşıyorlardı ve tepeden tırnağa silahlanmış Kaşkay aşiretleri kahramanca savaşıyorlar ve düşmana saldırı için hiçbir fırsatı kaçırmıyorlardı.

Kaşkaylar, bu saldırıların birinde Pehn dağında bulunan askeri birliğin komutanı Major Brus'u ortadan kaldırdı. Ama kendilerinin en cesur evlatlarını kaybettiler. Agahan Beyk Derreşuri, kardeşi ve Şemşir Sefi Hanlu Pehn dağında ve Meşhedli Garib Kedhoday Ku'lelu ve Hamza Beyk Tayıblu Ak Çeşme'de şehit oldular. Bunlar Kaşkaylar adına kendi obalarının önde gelenleriydi.

Savaş 13 saat, yani akşam yediye kadar devam etti. Bu arada İngiliz ordusu öğleden sonra ilerledi ve Seyah'ı işgal etti. Aşiretlerin komutasındaki ordu Seyah'ın yüksek yerlerine gizlenmişti. Aşiretlerin komutasındaki ordunun suyunun azalması, İngilizlerin yeniden ilerlemesine sebep oldu. Kaşkay ordusunun Seyah'a yerleşmesinden sonra Aşiretlerin komutanı savunma komutanlığını kendi emrine aldı ve arkasından Kaşkayların baskınıyla İngilizler geri çekilmek zorunda kaldılar. Gece başladığında Karaağaç ırmağı iki ordu arasında sınır olmuştu. İngilizler ırmağın kuzey ve doğusunda, Kaşkaylar ise güney ve batısında mevzilendiler.

Ertesi gün durumun daha da sakinleşmesiyle İngilizler, Deh Şeyh'e doğru geri çekildiler. Çeşitli mücadelelerden sonra Han Zeniyan Karakolu İngilizlerden tekrar alındı. Bunu duyan Colonel Orton, Şiraz'a doğru geri çekildi ve Deh şeyh karakolunun personelini de yanında götürdü. Arkasından Güney Polisi birliklerinin gerilemesiyle Şiraz-Kazerun karayolu, Şiraz'ın batı kısmı, güney batı ve güney bölgeleri tamamen Kaşkayların eline geçti.

Şiraz'ın Muhasara Edilmesi³⁰:

Güney Polisinin ilk yenilgisiyle, İngiliz güçleri savunma durumunda kaldılar. Çeşitli bölgelere Sovletu'd-Dovle'nin mesajları devam ediyordu ve her taraftan yardımcı kuvvetler geliyordu. İngiliz güçleri, muhalifler karşısında istenilen başarıyı elde edemediler ve Kaşkay kuvvetleri öncesine göre daha güçlü olarak ortaya çıktılar. Sovletu'd-Dovle, şehre yaklaşmaları, İngiliz askerlerini geri püskürtmeleri ve savunma çemberini daha da daraltmaları için Ebu'l-Feth Han Keşkuli'ye, Hüseyin Han Derreşuri'ye ve Kazerunlu silah üreticilerine emir verdi. Sovletu'd-Dovle'nin Keşkuli ve Derreşurili güvenlik amirlerine emir vermesinden sonra Çenar Rahdar ve Koşen işgal edildi.

3 Haziran 1918 günü Kaşkay silahlı gücünün artması ve İngiliz ordusunun savunma gücünün azalması nedeniyle Çenar Rahdar'dan geri

çekildiler. Aynı gün Koşen ve 11 Haziran 1918 tarihinde de Mescid Berdi ele geçirildi. Bunun üzerine İngiliz güçleri Bag-e Afif Abâd'a geri çekildi³¹.

Çeşitli olaylardan sonra İngilizler, 16 Haziran 1918 günü operasyon adı altında Ahmed Abâd'a bir saldırı gerçekleştirdiler. Bu saldırının amacı, Ahmed Abâd-Koşen güzergâhında, Çenar Rahdar'da ve Ahmed Abâd'ın güney tepelerinde yer alan Kaşkay kuvvetlerine darbe vurmaktı. Çünkü İngiliz güçlerinin Ahmed Abâd'ı ele geçirmeleri, güney tepelerini temizlemeleri ve sonra Çenar Rahdar tarafına ilerleyip Kaşkay kuvvetlerini bozguna uğratarak Şiraz'a geri dönmeleri gerekiyordu³².

Ahmed Abâd ve Bag-e Cennet'in ele geçirilmesinin ardından tekrar iki taraf arasında hiçbirinden kesin sonuç alınamayan birçok çarpışma meydana geldi. Bu sırada Kaşkay ordusu, kendisini son saldırı için hazırlıyordu³³. Sovletu'd-Dovle, şehre yardım ulaşan yolları keserek ve etraftan kuvvet toplayarak eş zamanlı olarak şehrin içinde ayaklanma çıkarıp İngilizlere en son kesin darbeyi vurmaya hedeflemekteydi. Durumun vahameti, İngilizleri ve Fermanferma'yı bir çözüm yolu bulmaya zorluyordu. O, Tahran'a Merkezi hükümete telgraf çekerek yardım ve yol göstermelerini istedi. Fermanferma, hükümetin açıkça Sovletu'd-Dovle'ye muhalefet edeceğini bekliyordu, ama umduğu cevabı ve yardımı alamadı³⁴.

27 Haziran 1918 günü İngilizler, Boluverdi köyüne kadar işgal ederek şehrin kuşatmasını yarmaya çalıştılar, ama bu çaba Sovletu'd-Dovle'nin üvey kardeşi Ali Han Salar Haşmet'in komutası altındaki Kaşkay güçleri tarafından bozguna uğratıldı ve İngilizler, Nasiriye'ye sığındılar. Ertesi gün Güney Polisine bağlı bir grup, Baba Kuhi çevresinde Ali Han Salar Haşmet'in askerlerine saldırdı ve büyük kayıp vererek şehre geri çekildiler³⁵.

Abade Ayaklanması³⁶:

Abade savaşı Şiraz'ın muhasarası sırasında 28 Haziran 1918 günü başladı. Bu hareketin öncüleri, Sovletu'd-Dovle'nin amcasının oğlu ve Abade'nin eski yöneticisi Muhammed Ali Han Kaşkayı ile Kaşkaylar kışlağında yer alan bölgenin komutanı olan Sovletu's-Saltaneh idi. Sovletu's-

---

31 Naser İreci, a.g.e, s. 92

32 Naser İreci, a.g.e, s. 93

33 Naser İreci, a.g.e, s. 94

34 Naser İreci, a.g.e, s. 95

35 Naser İreci, a.g.e, s. 100

36 Naser İreci, a.g.e, s. 100-103

Saltaneh bir süre önce Isfahan'daki Kaşkay göçebelerin komutanından Abade'nin fethi için Muhammed Ali Han Kaşkayî'ye yardım etmesi konusunda direktif almıştı³⁷.

8 Haziran 1918 günü Muhammed Ali Han Kaşkayî, beş yüz kişilik bir grupla Abade'ye gelmiş ve 12 mil uzağına kamp kurmuştu. Onun ertesi gün saldırıyı başlatacağı bekleniyordu, ama bunu yapmadı ve aksine kendi ordusunu Abade'nin 20 mil batısına nakletti. Diğer noktalardaki askeri değişikliklerin ortaya çıkmasıyla Muhammed Ali Han Kaşkayî, bir bildiri yayınlarak Abade şehrini kendi elinde tutacağını ve yabancıları dışarı çıkarmakla görevlendirildiğini duyurdu³⁸. Çeşitli olaylardan sonra 28 Haziran 1918 günü Şiraz muhasarasının tamamlanmasıyla eş zamanlı olarak ordusunun sayısını sekiz yüze çıkararak Muhammed Ali Han Kaşkayî, şehre yaklaştı ve Güney Polisi'nin garnizonuna saldırmaya hazırlandı. Gece yarısı Kaşkaylar, garnizonun doğu köşesinden saldırmaya başladılar. Etraftaki birliklerin birçoğu hemen teslim oldu ve Güney Polisinin İranlı personelinin bazıları da İngilizlere bağlılıklarını bırakarak Kaşkaylara katıldı. Ertesi günün sabahı İngilizlerin elinde yalnızca beş bina kalmıştı ve Güney Polisindeki İranlı personelinin sayısı da iki yüz kişiye kadar düşmüştü. Üç gün süren şiddetli çatışmalardan sonra Sovletu's-Saltaneh, Güney Polisi komutanlığına bir yazı yazarak teslim olmalarını istedi. Savaşın en ateşli zamanında Kaşkaylar arasında veba hastalığı yayıldı ve Muhammed Ali Han Kaşkayî 2 Temmuz 1918 günü veba hastalığından dolayı öldü³⁹.

Abade'de veba hastalığından dolayı ayrıca Sovletu's-Saltaneh'in mübaşiri Hacı Han Kehvade, Kerani Karakol komutanı Feth Ali Beyk, Şehr-i Meyan komutanı Molla Emanullah ve üç yüze yakın insan vefat etti. Hastalık İngilizler arasında da yayılsa da, Kaşkaylar karşısında kendilerini koruyabildiler. Çoğunluğu hastalanan Kaşkay güçleri kuşatmayı devam ettirseler de İngilizlere gelen yardımlar dolayısıyla geri çekilmek zorunda kaldılar ve Abade İngilizlerin eline geçti⁴⁰.

Sonuç:

Birinci Dünya Savaşında İran'da özellikle de Güney İran'da meydana gelen olaylar yukarıda anlatılanlarla sınırlı değildir. Aynı şekilde konuyla ilgili

---

37 Naser İrci, a.g.e, s. 100

38 Naser İrci, a.g.e, s. 101

39 Naser İrci, a.g.e, s. 102

40 Naser İrci, a.g.e, s. 103

eser de yalnızca Naser İrecî'nin *İl-e Qeşqayî der Ceng-e Cebani-ye Ervel/ Birinci Dünya Savaşında Kaşkay İli* isimli eseri değildir. Reis Ali Dilaverî'nin İngilizlerin saldırılarını ve güneyin savunmasını anlatan "*Tarih-e Cenub*"; Şiraz'daki İngiliz Başkonsolosu Feriderik Ukaner'in Meşrutiyetten Birinci Dünya Savaşına kadar hatıralarını anlatan "*Hatırat-e Feriderik Ukaner*" isimli eser; Ahmed Feramorzi'nin İran halkının İngilizlere karşı çeşitli mücadeleleri anlatan "*Şeyh Hoseyin Han Çabkutabî*" isimli eseri gibi çalışmalar da bu konuyla ilgili eserler arasında yer almaktadır.

"Birinci Dünya Savaşı" denilince genelde Batılıların kendi aralarında savaştıkları cepheler ve özelde ise Osmanlı İmparatorluğunun katıldığı cepheler akla gelmekte ve konu edinilmektedir. Bu bildiriyle doğuda, Fars Körfezine yakın çevrede cereyan eden olaylara işaret edilerek bazı özet bilgiler verildi ve konunun araştırmacılarına özellikle de genç Türk akademisyenlere bu bölgelerdeki Birinci Dünya savaşıyla ilgili olayların hatırlanmasına çalışıldı.

KAYNAKLAR

İrecî, Naser *İl-e Qeşqayî der Ceng-e Cebani-ye Ervel*, Tahran 1380/2001, İkinci baskı

Kurtuluş, Rıza, "Zendler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 256-258

Moin, Mohammed , *Ferhang-e Farsi*, c. 5, Tehran 1371/1992, 8. Baskı, s. 674-675

Rahîmî, Esedollah Merdânî, *Qaşqayî Sözlüğü, Ferheng-e Logat ve Estelabat-e Torki Qaşqayî be Farsi*, Entişarat-e Ensari, İran-Qom 1386/2007, s.15

Sümer, Faruk, "Abbas I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul 1988, s. 17-19

_____, "Kaşkay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s. 20-22

Temizel, Ali, "Esedullah Merdânî Rahîmî ve İran'da Kaşkay Türkçesinin Öğretimine Dair Çalışmaları", *Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1. Uluslararası Asya Dilleri ve Edebiyatları Sempozyumu, 5-6 Mayıs 2011, Bildiriler Kitabı*, Yayıncı Hazırlayanlar: Ali Küçükler- Erdem Erinc, Kayseri 2011, s. 539-54

Pazırık'tan Günümüze Türk Halı Sanatı

Turkish Carpets from Pazırık to Today

Bülent Yılmaz*

Özet

Tarih boyunca oluşturduğumuz engin kültürümüzün ana unsurlarından birisi de halı sanatıdır ve tüm dünyada; renkleri ve sembol dili olarak özel bir öneme sahiptir. Müzelerde bulunan en eski örnekler incelendiğinde halı sanatımız, M.Ö. V-IV y.y.'da orta asya'da başlamış ve XIII y.y. Anadolu Selçukluları ile devam ederek kesintisiz olarak günümüze ulaşmıştır. Bu çalışmada halı sanatımızın kökenleri, başlangıç noktasını oluşturan Pazırık'dan başlanarak, Anadolu da geçirdiği dönemlere ve günümüze değin göze çarpan özellikleri ile birlikte incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halı sanatı, Pazırık halısı,

Abstract

One of the main elements of our vast culture that we have created throughout history is the art of carpets and all over the world; colors and symbols have a special prefix in the language. When we examine the oldest examples in the museums,

B.C. V-IV century started in the middle of the central asia and continued with the Anatolian Seljuks and reached uninterruptedly daily. In this study, the origins of our carpet art, starting from Pazırık, the starting point, It has been studied together with Anatolian periods and daily features with its multiplier factor.

Keywords: the art of carpet, Pazırık carpet,

Giriş

---

[*] Prof.Dr. Bulent Yılmaz, Bilecik Seyb Edebalı Üniversitesi, Bilecik/TURKİYE, Tel: +90 228 214 19 73, Fax: +90 228 214 12 87, e-mail: bulent.yilmaz@bilecik.edu.tr

Arkeolojik araştırmalar ilk insanların bitkisel lifleri kullanarak dokuma işlerini başlattıklarını göstermiştir. Ayrıca, bugünkü dokuma ürünler içinde yaklaşık 3000 yıl'dır ana yapısı değişmeden günümüze kadar önemini koruyan tek ürün el halısıdır. Halı kelimesinin kökeni hakkında yapılan tanımlara göre [1] Ural-Altay dil ailesinde “Kalın” çeyiz veya “Kalinlığı” çeyiz eşyası, anlamına gelir. Altay diyalektlerinde ve bazı yabancı dillerde çeyiz (Mehr) karşıtı olarak kullanılır. Çağatayca da “kalın”, Kırım Türkçesinde “Kilem”, Anadolu Türkçesinde “Kalı”, Bulgarcada “Haliya”, Çekçe ve Sırpçada “Halina”, Yakutçada “Kalın” ve “Halım”, Farsçada “Kalice” olarak söylenir. Divan-ı Lügat-it Türk'te sözcük ve “Kalığ veya Kalın”=Mehr karşıtı olarak belirtilir. Çeyiz uzun zaman kalıcı bir Şey olduğundan zamanla “kalı” sözü doğrudan doğruya çeyiz yerinde kullanılmış ve böylece kuşkusuz Türkçe “kalmak” masterından “kalı” yavaş yavaş “halı” Şekline dönüşmüştür.

Eski devirlerden bugüne kadar halının en önemli hammaddesi yündür [2]. Yünün elde edildiği koyun'a Türk kavimleri özel bir önem vererek geçmişte Akkoyunlu ve Karakoyunlular isimleri ile devletler kurmuşlardır. Ayrıca, sene isimlerinden birisini de Koyun yılı olarak kabul etmişlerdir. Atametz'e göre M.Ö. 6000 yıllarında Hazar Denizi ve Aral Gölleri arasındaki bölgede yaşayan Türk kavimleri tarafından ilk koyun evcilleştirilmiştir [3]. Yine araştırmacılar, M.Ö. 2000'de Orta Asya'da Altay ve Sayan dağlarının kuzeybatısındaki bozkırlarda gelişmiş olan Afanasievo kültüründe [4] koyun ve at kemiklerinin birlikte bulunması bu hayvanların göçebe olarak yaşayan kavimlere ait olduğunu ortaya çikarmıştır.

Günümüz bilim insanları halının vatanı olarak 30-45° kuzey enlemleri arasındaki bütün Asya'yı kuşatan bir bölge olarak tesbit etmişlerdir. 30° enlemin güneyinde hasır 45° enlemin kuzeyi olan orman bölgesinde hayvan postu kullanılır. Bu yaklaşık 15° genişliğindeki halı bölgesinin doğu kısmı keçe, batı kısmı ise düğümlü halı bölgesidir [5].

Orta Asya coğrafyasında; keçe, halı ve düz dokumalar örtü ve yayğı olarak kullanılır. Büyük bir olasılıkla önce keçe keşfedilmiş sonra düz dokuma yayğılar, daha sonraları ise halı geliştirilmiştir [6]. Türk kavimlerinin yine bu dönemlerde keçe ve kilim tekniği ile ilgili bilgilerinin bulunduğu yaşam mekanları olan çadırlarını keçe ve düz dokumaları (kilim, cicim, zili, sumak) hem yayğı hem de süs amacı ile kullandıkları bilinmektedir.

Sadece, içeriğinde fazla lanolin bulunmayan ve yapağı veren koyunlardan elde edilen yünler halı dokuması için kullanılabilir [7]. Ayrıca halıcılık; yün ve boya bilgisini de gerektirir [8].

Bugün Dünya halıları; İran, Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan, Çin, İspanya ve Türkiye Halıları olarak sınıflandırılır. Türkiye halıları ise; Selçuklu, Osmanlı Saray, Uşak, Bergama (Yağcıbedir, Kozak ve Yuntdağ Halıları), Gördes, Kula, Milas, Isparta, Konya, Kayseri, Sivas, Taşpınar, Döşemealtı ve Hereke Halıları olarak isimlendirilir.

2. Orta Asya Halısı

2.1. Pazırık Halısı

Dünyanın bilinen en eski halısı M.Ö. V-IV. y.y. olarak tarihlenen Orta Asya'da Pazırık Kurganları adı verilen anıt mezarlarda yapılan arkeolojik kazılarda bulunmuştur (Fotoğraf 1). Hun kavimlerine ait olan bu mezarda ele geçirilen bir halı aynı zamanda dünyanın en eski düğümlü halısıdır.

Fotoğraf 1: Pazırık Halısı, (St. Petersburg Hermitage Müzesi)

Pazırık halısı, hayvan ve insan figürleri ile bitkisel ve geometrik motifler kullanılarak dokunmuştur. Halının ortası tıpkı bir dama tahtası şeklindedir [9] eni 4 boyu ise 6 kare olmak üzere toplam 24 kare bölümden oluşturulmuştur.

Halının göbek desenlerini oluşturan karelerin içinde dört yapraklı bir bitkisel motif vardır (Fotoğraf 2). Geniş bordürün bir tanesinde sıralar halinde 24 adet geyik, iki dar bordürde kare içine aslan ve grifon figürleri yerleştirilmiştir (Fotoğraf 3).

Fotoğraf 2: Pazırık halısı göbek desenleri

Fotoğraf 3: Pazırık Halısı kenar hayvan desenleri (St. Petersburg Hermitage Müzesi)

Halının en geniş bordüründe ise 28 adet at ve insan figürleri görülür (Fotoğraf 4). Pazırık halısında kullanılan renkler zeminde koyu kırmızı olmak üzere koyu kahverengi, sarı, lacivert, açık mavi ve krem renkleri kullanılmıştır.

Fotoğraf 4: Pazırık Halısı atlı deseni (St. Petersburg Hermitage Müzesi)

Pazırık kurganında Pazırık halısı olarak isimlendirilen halıyı keşfeden S.I. Rudenko halının İskitler'e ait olduğunu söylemiştir [10]. Batılı kültür ve sanat tarihçileri arasında, konuya tarafsız olarak yaklaşmış olan Rene Huyghe, Mario Buscaglia, Vadime Eliseyev, Vladimir Ivanovich Smirnov ve Andrey Petrovich Kiselyov, Pazırık kurganlarında ortaya çıkarılan eserlerin, Asya Hunları'na ait olabileceğini bildirmişlerdir [11].

Pazırık halısı, mükemmel işçiliği ve olağanüstü kompozisyonları ile birlikte pek çok soruyu da beraberinde getirmiştir. Pazırık halısının kompozisyonu ve simetrik düğümü kesin bir şekilde bilinen ilk Türk halısı olduğunu ortaya koymaktadır.

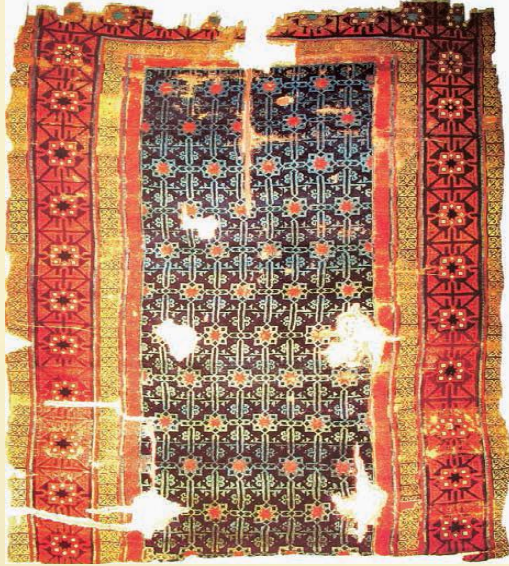
Sonraki dönemlerde Turfan, Kara Hoça, Hotan gibi eski Türk şehirleri ile Türkistan ve Horasan şehirlerinde bulunan halılar, Türk halı sanatında kullanılan üslup ve teknikler hakkında kesin bilgiler vermektedir.

3. Anadolu Halıları

3.1. Selçuklu Dönemi

Orta Asya kökenli halılar; desen, hareketlilik ve dinamikliğini doğadan almıştır. Selçuklularla birlikte halı Anadolu ve İran'a gelmiştir. Saray için faaliyet gösteren ilk halı atölyeleri başkent Konya'da kurulmuştur [12].

Anadolu'da ilk dokunan halılardan çok az sayıda parça günümüze ulaşmıştır. 1271-1272 yıllarında Anadolu'da bulunan ünlü gezgin Marka Polo seyahatnamesinde dünyanın en güzel halılarının burada dokunduğunu yazmıştır. Konya, Kayseri, Sivas gibi şehirler bu halı imal merkezlerin başında gelmekte ve düğümlü halı tekniği XI y.y. Anadolu Selçukluları devri halılarında ilk defa görülmüştür (Fotoğraf 5).

Fotoğraf 5. XIII y.y. Konya stili Anadolu Selçuklu halısı (Türk İslam Eserleri Müzesi)

3.2. Osmanlı Dönemi

Anadolu'da XI y.y.'da başlayan halı sanatı XIII ve XIV y.y.'da zirveye ulaşmıştır. XII y.y. boyunca halılar ev tezgahları kullanılarak dokunurken, XIII y.y.'da atölye halıcılığı gelişmiş ve büyük boyutlu halılar dokunmaya başlanmıştır. Bu döneme ait halılardan günümüzde çok az örnek kalmıştır.

XIV y.y.'da küçük kareli, geometrik desenli halılar dokunmuştur. XV y.y. halı sanatını temsil eden örnekler günümüze ulaşmamıştır.

XVI ve XVII y.y.'da halıcılığımız ikinci bir parlak dönem yaşamıştır (Fotoğraf 6). Bu devirde saray ve camilerin ihtiyacını karşılamak için çok miktarda halı dokunmuş ve desenlerde Osmanlı mimari sanatının izleri görülmeye başlanmıştır.

Fotoğraf 6. XVI y.y. sonu, Bergama stili, büyük ve küçük sekizgen halı, Şeyh Baba Yusuf cami, Sivrihisar, Eskişehir, (Türk ve İslam Eserleri Müzesi)

İhracata yönelik halıcılığımız ise XVIII-XIX y.y.'da başlamıştır. Ancak, bu dönemde halı ekonomik olarak değer kazanmış fakat sanatsal değeri geride kalmıştır.

3.3. Cumhuriyet Dönemi

Günümüzde halı genellikle dik tezgahlarda dokunmakta ancak, Anadolu'nun bazı yörelerinde daha önceki dönemlerdeki gibi yatık yer veya duvara dayalı seyyar tezgahlarla dokunmaktadır. Bugün bir çok yöremizde ev, atölye ve makine halıcılığı, kısmen geçmişin sanat geleneğine bağlı ancak ticari yönü ağırlıklı olarak sürdürülmektedir (Fotoğraf 7).

Fotoğraf 7. XXI y.y. Gördes halısı (<http://gordes.bel.tr/sayfam.php?id=2>)

4. Sonuç ve Öneriler

Orta Asya'daki ev ve çadırlarda kullanılan keçe ve halı günümüzün mobilyalarının bir karşılığı olarak koruma, zeminin örtülmesi, duvarların kaplanması ve dekorasyon amacıyla yüzyıllar boyunca kullanılmıştır.

Bugün; Konya, Kayseri, Sivas, Kırşehir bölgesi ile, Batı Anadolu'nun Isparta, Fethiye, Döşemealtı, Balıkesir, Yağcıbedir, Uşak, Bergama, Kula, Gördes, Mil, Çanakkale, Ezine, Doğu Anadolu'da Kars ve Erzurum bölgesinde eski Türk halı sanatının canlandırılmasına ve geleneğin yaşatılmasına çalışılmaktadır.

Ayrıca bu sanat hem ekonomi hemde turizm sektörümüz için yüksek katma değere sahiptir.

Kaynaklar

- [1] Yeşim Öztürk, Balıkesir-Sındırgı Yöresi Yağcıbedir Halıları, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992,
- [2] Tuncer Gülensoy, Türk Halı Sanatında Uşak halıcılığı ve Halı sanatı Tabirleri, Sümerbank, Cilt14, Sayı 155, 1975,
- [3] M. Murat Baskıcı, Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış, A.Ü.S.B.F. Dergisi, Cilt 53, Sayı 1-4, Ocak-Aralık 1998,
- [4] Şule Nurengin Beksaç, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Bellek Yayınları, 2011,
- [5] Kurt Erdmann; Der Türkische Teppich Des 15. Jahrhunderts. 15. Asır Türk Halisi, Türkçesi H. Taner, 1st., Eti. Fak. Yay., İstanbul. 1957,
- [6] Bekir Deniz, Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygıları, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara 2000,
- [7] Abdullah Gülcemal, Temel Kavramlarıyla Halı ve Desen Teknolojisi, Tuğra Ofset, Isparta 1997,
- [8] Bahaeddin Ögel, Türk Kültür Tarihine Giriş III, MEB Basımevi, Ankara 1978,
- [9] Nejar Diyarbekirli, Hun Sanatı, 1. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972,
- [10] Neriman Görgünay Kırzıoğlu, Altaylar'dan Tunaboyu'na Türk Dünyası'nda Ortak Yanışlar (Motifler), Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 2001,
- [11] Abdülkadir İnan, Altaylar'da Pazırık Hafriyatından Çıkarılan Atların Vaziyetinin, Türkler'in Defın Merasimi Bakımından İzahı, Makaleler ve İncelemeler, II. Cilt, 1998,
- [12] Nigar Özhan, Bergama'da Eski ve Yeni Halı sanatı, Türk Etnografya Dergisi, Sayı 12, 1969,

Tarih Bilincinin Oluşması ve Tarihi Vesikaların Değerlendirilmesinde Nelere Dikkat Edilmelidir*

*How Should be Acted in the Forming of Historical Consciousness and in the Evaluation
of Historical Documents*

Rifat ÖZDEMİR**

I. Tarih Nedir? Nasıl Tarif Edilir?

Tarih, *insanın ve kâinatın geçmişidir.*

Tarihi; *rehber ilim, kılavuz ilim, yol gösterici ilim* şeklinde tarif etmek mümkün olduğu gibi, *uyarcu ilim, aydınlatıcı ilim, kişi ya da kişilerin değişim ve dönüşümünü sağlayan ilim* şeklinde de tarif etmek mümkündür. Eğer bu tarifleri, gerçekleri saptıran, uyutucu ve sömürgeci bir mantıkla yaparsak tarih ilmini, *kişi ya da kişileri kandıran, uyutan, hakikatleri saptıran, kişinin değişim ve dönüşümünü durduran, sömürgeye açık hale getiren ilim* dalı olarak da tarif etmek mümkün olur.

II. Tarih Niçin Öğrenilir? Kişi ve Milletlere Ne Faydası Vardır?

Tarih, bir boyutu ile bilgi ve tecrübe elde etme ve bunları gelecek nesillere miras olarak bırakma ilmidir. Gelecek kuşaklar, kendi zaman diliminin bilgi, tecrübe, ihtiyaç ve zaruretleri ile geçmişini sentez ederek yolunu ve geleceğini aydınlatmaya çalışır.

---

* Bu makalenin kısa bir özeti 23-25 Ekim 2014 tarihleri arasında Bülent Ecevit Üniversitesi, Türk Tarih Kurumu ve Karadeniz Stratejik Araştırmaları Merkezi'nin (KARSAM) ortaklaşa Zonguldak'ta tertipledikleri **I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı Sempozyumu**'na tebliğ olarak sunulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr. Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Elazığ-Türkiye: rifatozdemir03@gmail.com. Bu makaleyi Rahmetli Annem ve Babama desteklerini esirgemeyen eşim, çocuklarım ve torunlarıma ithaf ediyorum.

Tarihte yaşamış kahramanların başarı ve başarısızlıkları iyi analiz edilir ve onlardan ders alınırsa, yaşanan zaman diliminin bilgi ve ihtiyaçları ile doğru sentez edilebilirse, insanoglu hata ve yanlıştan en az zayıyla kurtulmuş olur. Kişiler için söylenenler, milletler için de geçerlidir. Türk Tarihi, bu açıdan oldukça zengin bilgi ve tecrübelerle doludur. Meselâ; Dünya üzerinde bulunan milletlerin tarih sahnesine çıktığı coğrafya, geriye bıraktığı arkeolojik ve etnoğrafik malzemeler çok önemlidir. Bunların tahlil edilmesi, milletlere birçok bilgi öğretmiş olacaktır. Türk tarihi açısından Türkistan'ın önemi büyüktür. Türkler bu coğrafyada hangi tarihten itibaren göründüler?, tarih ve kültür derinlikleri nedir?, hangi milletlerle alakaları vardır? gibi birçok soruların cevabını aramak gerekmektedir.

Türk Kültür Tarihi, M.Ö 14.000 yıllarına günümüzden itibaren ise 16.000 yılına tarihlenmektedir. Türk İdare tarihi, askeri tarih, maliye tarihi, yazım (tahrir, bitik) tarihi ve bürokrasi tarihi M.Ö. 4500 yıllarına, günümüzden itibaren 6500 yıllarına tarihlenmektedir.

Yazının icadı tarihin başlangıcı sayılmaktadır. Yazı ise, M.Ö 3300-3200'lerde Sümerler tarafından icat edilmiştir. Sümerlerin yazıyı icat ettiği coğrafya Basra bölgesi (Mezopotamya, el-Cezire) olarak bilinmektedir. Sümerler bu coğrafyaya nereden geldi?, hangi tarihlerde geldiler?, dil yapıları nedir?, kullandıkları etnoğrafik malzemelerin özelliği nedir?, teşkilatlanmaları nasıldır? vb. gibi birçok soru akla gelmekte bu sorulara cevap aranmaktadır.

Sümerler üzerine yapılan çalışmalarda bunların ayrı millet olduklarını, yünlü mamul kullandıklarına bakarak da soğuk bir bölgeden geldiklerini yazanlar vardır. Bu konuda yapılan başka çalışmalarda da Sümerlerin aşiret usulüne göre teşkilatlanmalarını aşiretçiliğe uygun olarak sosyal ve ekonomik dayanışma içinde olmalarını, yünlü elbiseler ve keçeyi kullanmalarını, dil yapılarının Türkçe gibi Ural-Altay dil grubuna girmesini, kelime yapılarının Türkçe gibi eklerden (gelmek= gel-mek, gitmek=git-mek gibi) oluşmasını yüzlerce, binlerce kelimenin kök, ek ve anlam olarak (ar, it, yırmak, yağmak, itmek, enik vb. gibi) Türkçe ile aynı olmasını dikkate alan araştırmacılar da bunların Türk olduğunu beyan etmektedirler¹. Bazı araştırmacılar, çalışmalarında, Sümerce ile Türkçeyi karşılaştıran bazı çalışmaları bir araya getirmişler, Sümerce'nin daha çok Türkmen Türkçesi'ne benzediğini,

---

1Osman Nedim Tuna; Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi, Ankara, 1994

Sümerlerin bir Türk boyu olduğunu belirtmişlerdir.² Bu çalışmalarını başka çalışmalar devam ettirmiş Sümerce Etrüskçe ve Türkçe kelimeler kök, takı, ekler, sesler, yapı ve anlamları bakımından incelenip tablolar halinde yayınlamıştır. Bu tablolar incelendiği vakit; Sümerce, Etrüskçe ve Türkçe kelimelerin yapı ve anlam olarak aynı oldukları görülmektedir.³ Bu çalışmalara benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Bu örneklerde görüldüğü gibi, Türk Tarihi'nin derinliği, Medeniyet anlayışının genişliği, yazıyı icat eden Sümerler ile Türklerin aynı coğrafyanın çocukları oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca Sümerce ile Türkçenin aynı dil grubuna ait oldukları, birçok kelimenin yapı ve anlam bakımından aynı oldukları tespiti yapılmaktadır. Bu tespit ve ispatlar, Türk Tarih bilincinin oluşması açısından çok mühim sayılmalıdır.

Türk tarihinin derinlikleri incelenirken Türkistan'dan göçen sadece Sümerlerin olmadığı gibi M.Ö 3500-3000'lerde Hurrilerin Anadolu, İran, Irak ve Suriye tarafına Türkistan'dan göçtüğünü, M.Ö 1000 yıllarında Türkistan'dan Kuzey Kafkaslar, Balkanlar, Doğu Avrupa, İran, Irak, Suriye, Filistin ve Anadolu'ya Kimerlerin (Kimmerlerin) göçtüğünü, M.Ö 800'lerde Türkistan'dan, İskitlerin (Sakaların) Kuzey Kafkaslar, Balkanlar, Doğu Avrupa, İran, Irak, Suriye, Filistin ve Anadolu'ya göçtüklerini görmekteyiz. Anadolu'ya gelen Kimerler ile Troyalılarla (Truvalılarla) birleşerek Etrüsk adını aldılar. Etrüskler Anadolu'dan İtalya'ya geçerek M.Ö 515- 510'da Roma Devletini kurdular.

Kimerler ile İskitler Türkistan, Anadolu, Kafkaslar, Balkanlar, Irak, Suriye ve Filistin tarihi için ne anlam ifade ederler? Türk Tarihinde bunların yeri nedir? Dilleri nedir? Arkeoloji ve Filoloji ilimleri bunları nasıl tanımlıyor? vb. gibi birçok soru sormak mümkündür.

Latin ve Grek kaynakları Kimerler ile İskitleri “*Turânî Kavim*” yaşadıkları toprakları da “*Turan Yurdu*” saymaktadır. Bunlar, gittikleri yerlerde

2 Muazzez İlmiye Çığ; “*Sümer Dili ile Türk Dili Karşılaştırmaları*”, *Tarihten Bir Kesit Etrüskler*, 2-4 Haziran 2007- Bodrum, Sempozyum Bildirileri, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2008, s. 113-117

3M. Ünal Mutlu; “*Sümerce ve Etrüskçe Arkaik Türk Dilleridir*”, *Tarihten Bir Kesit Etrüskler*, 2-4 Haziran 2007- Bodrum, Sempozyum Bildirileri, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 2008, s.119-159, Rifat Özdemir; “*Antakya ve Çevresinde Türk Kültür İzleri*, VII. Hatay Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri-2008, Mustafa Kemal Üniversitesi Yayını, Antakya, 2008, s. 1-60. Bu makalemizde Sümerler, Hurriler, Kimmerler, İskitler ve Hunlar üzerinde durulmuştur.

yerleştiler, şehirler kurdular, o bölge medeniyetine katkıda bulundular. Bugün Azerbaycan ve Gürcistan bölgesinde bulunan demir silahlar İskitlere aittir. Bölgede, belki de ilk defa, her evden bir bronz kargı ucu (veya mızrak ucu) getirtilerek nüfus sayımını yapan İskit (Saka) krallarıdır.

Bazı araştırmacılara göre bugün Van, Bitlis, Muş, Bingöl, Tunceli, Erzincan, Elazığ, Malatya ve az miktar Urfa'da yaşayan Zazaların ataları İskitler (Sakalar) sayılmaktadır. Saka Türkçesi ile Zaza dili arasında birçok benzerlikler kurulmaktadır.⁴Buraya kadar verdiğimiz bilgiler Türk Tarihi açısından ne ifade eder?, Türk Medeniyetine ne gibi katkılarda bulunur? Soruları akla gelmektedir.

Bu bilgiler, bugünkü araştırmalara ışık tutacak niteliktedir. Hurrilerin M.Ö 3500-3000 yıllarında, Kimmerlerin M.Ö 1000 yıllarında, İskitlerin (Sakaların) M.Ö 800 yıllarında Türkistan'dan Anadolu'ya İran, Irak, Suriye, Filistin, Kuzey Kafkaslar, Balkanlar ve Doğu Avrupa'ya geldiklerini belirttik. Bugünkü araştırmalarda birçok bilinmeyen çıkmaktadır. Türklerin Anadolu'ya gelişlerini 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonraya bağlarsak, bilinmeyenlerin sayısı daha da artmaktadır. Meselâ; Osmanlı Dönemi Şam Tahrir Defterleri'nde, Şam Şer'iyye Sicilleri'nde Şam Kalesinin içinde en eski mahallelerden birinin adı Kimer (bazıları da bu ismi Kaymer şeklinde okumuşlardır) mahallesi olarak geçmektedir.⁵ Şam Mahallesi adı olan Kimer (bazılarına göre Kaymer) ismini, Türkistan ve Kimer Türk adı ile birleştiresek doğru okunmuş ve tarihi hakikati doğru yansıtmış oluruz. Ayrıca sekiz köşeli yıldızın, İskitlerin sekiz tanrısını temsil ettiğini, çanak çömlekçilerin kullandıkları çıkırıkların mucitlerinin İskitler olduklarını, bakırı eriten ve lehimi bulanların İskitler olduklarını tespit etmekteyiz. Ayrıca “*Tura mı, Para mı?*” veya “*Yazı mı, Tura mı?*” da geçen “*Tura*” adının “*Tanrı*” anlamında, “*Turban*” adının “*Tanrı Soy, Bey, Vezir*” anlamında, bugün Azerbeycan'dayabancı keçilerin erkeği olan tekelere, “*Tur, Tura, Tor*” dendiğini, “*Ötüken*” adının “*Kutsal Tepe, Güneş Tanrısı, Göktürk Başkenti*” anlamında, “*Alp*” adının “*Dev,*

4Zaur Hasanov; **Çar İskitler**, Aktaran (Çeviren) : İlyas Topsakal, İstanbul, 2009, Bu kitap konu hakkında iyi bir çalışmadır; Tuncer Gülensoy, **Barbar Türkler**, Ankara, 2011, s. 62-71; Ekrem Memiş, **Eskiçağda Türkler**, Konya, 2009, s. 64-83, Ekrem Memiş, **Eskiçağ Türkiye Tarihi**, Konya, 2002, s. 31-36, İbrahim Tellioglu, **Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler**, Trabzon, 2004, s. 13-39, Rifat Özdemir, “*Antakya ve Çevresinde Türk Kültür İzleri*”, VII. **Hatay Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildirileri**, 2008, Mustafa Kemal Üniversitesi yayını, Antakya, 2008, s. 1-60

5Rifat Özdemir; agm. s. 25-3; Mustafa Öztürk, 16. yy'da Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler- Oymaklar, Elazığ, 2004

Kabraman, Savaşçı, Yürekli” anlamında, “*Çel, Çolap*” adının “*Alev, Yalağ*” anlamında, “*Bar*” adının “*Tanrıça*” *Yaratan*” anlamında, “*Ok*” adının “*Halk*” anlamında, “*Ulu*” adının “*Yüce, Vali*” anlamında kullanıldıklarını Sümerce, İskitçe ve Etrüskçeden öğreniyoruz. Aynı kelimelerin birçoğu Anadolu Türkçesi’nde de aynı anlamlarda kullanılmaktadır.⁶Görüldüğü gibi günümüz araştırmaları ile Osmanlı Arşivleri’nde bulamadığımız birçok kelime ve deyim’in anlamını Türk Kültür ve Tarih Coğrafyası’nda yaşayan diğer Türk Boy ve Soyularının dillerinde veya yazılı metinlerinde bulmaktayız. Bu durum, bulunduğumuz bir Türk Coğrafyasında bulamadığımız bir kelime veya deyim’in anlamını, 16.000 yıllık Türk Kültür Coğrafyası’ndan aramamız gerektiğini öğretmektedir.

Türk Tarihi’nin öğretici ve ibret aldırıcı örnekleri sadece İslâm öncesinde bulunmamaktadır. Türklerin İslâm’a girmelerinden sonra da çeşitli örnekleri bulunmaktadır. Bunlardan birkaç örnek vermek mümkündür.

Allah insanı yarattı. Bilmediği bilgileri öğretti. Ona, akıl, bilgi, sevgi, şefkat ve merhamet, vicdan, adalet duygusu, dini, imanı, öğretme yeteneği, ahlak duygusunu lütuf etti. Bu değerler, beden’in üst tarafını ilgilendirir. İnsan olmanın özellikleridir. Tasavvuf dili ile “*İnsan-ı Kâmil*” olma özellikleridir. İnsan, bunları Allah’ın emrettiği, Resul’ün gösterdiği gibi kullanırsa Kur’an’ın dili ile “*Eşref-i Mablûk*” olur. İnsanda sadece bu özellikler yoktu. İman etmeme, isyan etme, hırs, tamah, fesat duygusu, kıskançlık, çekememe, iftira etme, yalan söyleme, haram yeme, oç alma, cimrilik etme, israf etme, gururlanma, kibirlenme vb. gibi özelliklerde vardır. Genellikle bu özellikler beden’in alt kısmını ilgilendiren vasıflar olarak görülmektedir.

Bu özellikler, Allah’ın emrettiği şekilde kullanılmazsa, insanı insan olmaktan çıkartır. Kur’an’ın dili ile “*esfelesafilîn*” (hayvanlardan daha aşağı bir merteye) denilen, hayvanların daha aşağısı bir mertebeye indirir.

Kur’an-ı Kerim’in son ve 114. Suresi olan Nas Suresi’nde, Allah (c.c.) “*Deki, İnsanların kalplerine vesvese sokan, (İnsan Allah’ı andığında) pusuya çekilen cin ve şeytanın şerrinden İnsanların Rabbi’ne, İnsanların Meliki’ne(Mutlak Sahip ve Hâkimi’ne) İnsanların İlahi’na sığınırım*” buyurulmaktadır.⁷ Bu surede açıkça görülmektedir ki, cin ve insan şeytanından söz edilmekte, bunların vesvese ve

⁶ZaurHasanov, **Çar İskitler**, İstanbul, 2009, s. 15-18; M. Ünal Mutlu; “*Sümerce ve Etrüskçe Arkaik Türk Dilleridir*, agm, s. 119-159

⁷ Hayrettin Karaman- Ali Özek(Heyet); **Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara, 2009, s.604

kötülüklerinden Allah'a sığınılması emredilmektedir. Kur'an-ı Kerimin 113. Suresi olan Felak Suresi'nde ise "De ki, Yarattığı şeylerin şerrinden, karanlığın çöktüğü zaman gecenin şerrinden, düğümlere üfürüp büyü yapan üfürükçülerin şerrinden ve kışkandığı vakit kışkanç kişinin şerrinden sabahın Rabbine sığınırım" buyurulmaktadır.⁸ Bu surede ise yaratanın, mahlûkatın şerrinden, karanlığın şerrinden Allah'a sığınılması istendikten sonra, kışkandığı zaman kışkanç kişinin kışkançlık şerrinden de Allah'a sığınılmasını emretmektedir. Bu iki surede "şeytanlaşan insan ile kışkançlığı belâ olan insandan" söz edilmektedir. Bu iki unsur hem insan hayatı hem de devlet hayatı için son derece önemlidir. Bunlar, Allah'ın emrettiği şekilde kontrol altına alınmazsa hem kişiye hem de devlete çok fazla zarar verirler. Türk Tarihi'nde, bu konu ile alakalı birçok örnek bulmak mümkündür. Meselâ; Büyük Selçuklu Devletinin 1119'da ikiye bölünmesinden sonra Türkistan, İran, Irak, Suriye ve Anadolu'da irili-ufaklı birçok Türk Devletleri veya idareleri ortaya çıktı. Anadolu'da kurulan Selçuklu Devletinin Tebası genellikle Türk ve Müslüman unsurlardan oluşurken devletin resmi dili Farsça, ilim dili ise Arapça idi. Devletin resmi dili Farsça olduğu için ümera, ulema ve bürokratların birçoğu da Fars asıllı idi, ya da Farsça konuşan Türklerden oluşmaktaydı. Böyle bir yapı içinde Anadolu Selçuklu Ordusu Türk çocuklarından oluşurken, ümera ve zabitan grubu ya Acem asıllı ya da Acem (Fars, Pers) dili ve kültürü ile yetişmiş kişilerden oluşmaktaydı. Böyle bir ortamda Alaeddin Keykubat (1219-1238) 1219'da tahta geçti. Saltanat yıllarında, Mısır'da hüküm süren Eyyubi Sultanı I. el-Melik Adil'in (1199-1218) kızı Melike Adiliyye ile evlendi. Bu evlilikten İzzettin Kılıçarslan ve Ruknettin dünyaya geldi. A. Keykubat, İzzet Kılıçarslan'ı yerine *Veliabt* tayin etti ve birçok ümera ve ulemaya da kabul ettirdi.

Bu dönemde, Eyyûbilerin idaresinde bulunan Şam (Suriye bölgesi veya Babilyan) Eyyûbi Sultanı I. el-Melik Adil'in oğlu, el-Melik'ül-Muazzam'ın idaresinde idi. Sultan Alaeddin Keykubat'ın küçük oğlu Rukneddin de Suriye (Şam) Eyyûbi tahtının saltanat varisi idi. Yani A.Keykubat'ın iki oğlu da *veliaht* ve tahta varis durumunda idiler.

A.Keykubat, 30 yaşlarında iken 1223 yılında Anadolunun Güney Batısı'na bir sefer düzenleyerek Alâiyye (Antalya) ve çevresini fetih etti. Bu sefer sırasında, Alâiyye'nin mahalli feodal Hristiyan Beyi olan Kirvard(bazıları Kir Fard diyorlar, Halk Arapçasında çok kere V harfi F harfi gibi okunur. Yuva-Yufa şeklinde, Vafir-Fafir şeklinde, Kova-Kofa şeklinde okunabiliyor.)

8 H. Karaman- Ali Özek(Heyet); age. S. 604

kızı veya cariyesi olan güzel ve bakire bir hanımı Alaeddin Keykubat'a hediye olarak gönderir. Bu hanım Türk ve Müslüman değildir. (Alaeddin Keykubat'ın hayatında Müslüman olmadı. Yıllar sonra oğlu Gıyasettin tahta geçti yine Müslüman olmadı. Hayatının sonlarına doğru Müslüman oldu ve Mahperi hatun adını aldı. Sonra da Mevlana'nın müridi oldu diye bilinmektedir) Alaeddin Keykubat'ın bu hanımından Gıyasettin Keyhüsrev adında bir çocuğu olur. Bazıları “A. Keykubat'ın, Melike Adiliyye ‘den başka 2. 3. veya 4. Hanımları da vardı. Bu hediye hanımdan doğan Gıyasettin, gayr-ı meşru çocuktur. Eğer, A. Keykubat dört hanımdan birini boşasa idi, o zaman bu hanım dördüncü hanım olurdu. İslam'a göre de caiz sayılırdı. Hediye edilen hanım, Keykubat'ın nikâhlı eşi durumuna düşeceği için, Gıyasettin de gayr-ı meşru olmaktan kurtulacaktı derler.

A.Keykubat, gayr-ı meşru sayılan Gıyaseddin'i,Konya'dan uzaklaştırmak için çocuk yaşta Erzincan'a emir olarak tayin etti. Yanına Mubarizüddin Çavlı Atabey oldu. Sonra (veya önce) Mübarizüddin Er Tokuş Atabey oldu.

Bu kişi ve olayları anlattıktan sonra bu döneme tesir eden Sadettin Köpek'den de söz etmek gerekmektedir.

Sadettin Köpek, Alaeddin Keykubat'ın Tercümanı idi. A.Keykubat onu, 1225-1226'da Beyşehir gölünde yaptırdığı yazlık saray *Kubadabad* Sarayı'nın inşa hizmetlerinde görevlendirdi. Bazı negatif yönlerini görmüş olmalı ki Sadettin Köpek'i yükseltmedi.

A.Keykubat, Kayseri taraflarına gitti. Meşhet Ovası denilen yerde orduyu topladı. Ümera, bürokrat ve elçileri toplayarak önemli kararlar aldı. Bu kararlardan sonra yemek sofrasına geçildi. Yemekte Nasuriddin Ali Çaşniğir, A.Keykubat'ın önüne tavuk veya kuş eti olan bir et yemeği koydu. Bu et zehirli idi. A.Keykubat bu et yemeğinden zehirlendi ve öldü(1238). Bu suikast, Selçuklu idaresinde birçok olayın başlangıcı oldu. Bu tarihlerde Sadettin Köpek, çocuk yaşta Erzincan Emiri olan Gıyasettin'in Atabey'i idi. Pusuda bekleyerek fırsat kolluyordu. A.Keykubat'ın ölümünü fırsat bilerek harekete geçti. Keykubat'ın vasiyetini hiçe sayarak, kendi şehzadesi Gıyasettin'i tahta geçirip bütün yetkileri kendisi kullanmak istiyordu. Bu amaçla öncelikle maktül sultan A.Keykubat'ın sultan kızı olan karısı Melike Adiliyye Sultan ile iki oğlu İzzettin Kılıçarslan ve Rükneddin'i ortadan kaldırmayı planladı. Önceden Frenklerden topladığı 1000 kadar paralı asker ile 14 yaşında olan Şehzade Gıyasettin'i tahta oturttu. Sonra Adiliyye Hanım

ve iki oğlu İzzettin Kılıçarslan ve Rükneddin'i Ankara Kalesinde Şaman geleneğine uygun olarak kanları akıtılmadan yay kirişi ile boğdurarak öldürttü. Hemen arkasından kendisine zorluk çıkartabilecek Tacettin Pervane gibi beş tane daha Selçuklu ümerasını boğdurarak öldürttü. Yani yaklaşık bir yıl içinde Selçuklu idaresinde üçü hanedan mensubu, beşi ümeradan olmak üzere sekiz kişiyi ortadan kaldırttı. Artık, tahtta 14 yaşında ve gayr-ı meşru sayılan, gayr-ı Türk ve gayr-ı müslim annesinin çocuğu olan II. Gıyasettin Keyhüsrev vardı. Tahtta oturan çocuk Gıyasettin idi. Fakat tahtın fiili sahibi içi haset, fesat, iftira ve bela dolu, şeytana asker olan veya Şeytanlaşmış Sadettin köpek vardı. Sadettin Köpek Selçuklu taht ve sarayında bir müddet nefisini, hırsını, tamahını, Şeytan ve Cinlerini tatmin etti. Onları, haramla, canla, kanla, hasetle, fesatla, iftira ile münafık tavırlarla doyardı. Sultan I. Gıyasettin biraz büyüdü. Etrafında olanları görüp-anlamaya başladı. Devlet içinde ki muhalif ümeranınıdaiçten içe tepkileri arttı. Sonuçta, tertip edilen bir ziyafetten sonra, Sultan I. Gıyasettin Keyhüsrev Sadettin Köpek'den kurtulmak istedi. Yemek sırasında çıkan bir kargaşada muhafızlar Sadettin Köpek'e saldırdı. O kaçtı şarap mahzenine saklandı. Rivayet odur ki şarap mahzenin de bulunup öldürüldü, bir başka rivayette şarap mahzenine düşerek fare gibi boğulup öldü. Bir başka görüşte mahzenden getirilip asılarak öldürüldü. İbni Bibide, "Sultan, cesedi demir kafes içinde yüksek bir yere astırdı." demektedir. İbret-i âlem için günlerce orada bekletti demektedir. Ölüm şekli ne olursa olsun hem I. Gıyasettin Keyhüsrev, hem Selçuklu Devlet ümerası hem de Anadolu Türkü hırsı, tamahı ve şeytanları azmış Sadettin Köpekten kurtulmuş oldu.⁹

Buraya kadar anlattıklarımıza dikkat edilecek olursa hırsı, tamahı, hasret duygusu, çekememezliği, aç gözlülüğü kabaran bazı insanların büyük Sultan Alaeddin Keykubat'ı yemekte zehirleyerek öldürmeden geri durmadıkları anlaşılmaktadır. Yine makam, mevki, taç, taht, mal, mülk hırsına kapılan, tamahı, haset ve fesat duygusu kabaran, Şeytan'a asker olan, Şeytanlaşmış insan tipini temsil eden Sadettin Köpek'in üç hânedan üyesini, beş tane ümeradan kişiyi kısa sürede nasıl ortadan kaldırdığını görmekteyiz. Bu örnekler, Türk Tarihi'nden ders almak isteyenler için birer ibret vesikasıdır. Şeytanlaşan insanların devlet imkânını ele geçirince nedenli

---

⁹Nejat Kaymaz; **Anadolu Selçuklu Sultanlarından II: Gıyasettin Keyhüsrev Devri**, Ankara, 2009, s. 39-58,111-114,126-140,187-202; İbniBibî, **Selçuknâme**, Mükrimin Halil Yinanç, Hazırlayanlar; Refet Yinanç-Ömer Özkan, İstanbul,2007, s. 95, 115, 155, 162; Müneccimbaşı Ahmet bin Lütfullah; **Cami'üd-Düvel, (Selçuklular ve Beylikler Tarihi II.)**, Yayınlayan, Ali Öngül, İzmir,2001, s. 57-92

felâkete sebep oldukları açıkça görülmektedir. Allah; insanları, Türk Devletini, Türk Ülkesini, Tüm Allah kullarını böylelerinden korusun.

Benzer örnekleri Moğol ve İlhanlı Döneminden detespit etmemiz mümkün olmaktadır.

Moğollar'ın etnik kimliği hakkında itilafli beyanlar yer almaktadır. Bazıları Moğolları ayrı millet sayarken, bazıları bunları Türk saymakta, bazıları da Türk soy ailesinden kabul etmektedir. Buna delil olarak, bugün Moğolların yaşadığı coğrafya Türkistan coğrafyasıdır. Göktürklerin başkenti Ötüken buradadır. Göktürk kitabelerinin dikildiği yer burasıdır. Koruyucu Balbal taşlarının olduğu yer burasıdır. Resimli kaya ve Moğolların olduğu yer burasıdır. Yani bugünkü Moğolistan'dır denilmektedir. Ayrıca Moğol halkının anatomik görünümü, adetler, gelenekler, görenekler ya aynı ya da çok benzerdir. Binlerce kelime Türkçe ve Moğolcada ortaktır. Dil yapıları ya aynı ya da çok benzerdir. Bu benzerlikleri dikkate alanlar, Moğolları Türk veya Türk aile toplumu içinde saymaktadırlar. Benzer tartışma, XIII. Yüzyıl başlarında tarih sahnesine çıkan Cengiz Han hakkında da yapılmaktadır. Bazıları, Cengiz Han'ı ayrı millet olan Moğolların evlâdı sayarken, bazıları da yetiştiği topluluk, yetiştiği mahalle ve şehirler, yetiştiren hocalar ve komutanlara bakanlar Cengiz'i Türk saymaktadır. Birçok kişinin kanaati, o ayrı bir soyun çocuğu dahi olsa, çocukluğundan beri yetiştiği kültür ortamı, ona bilgi veren hocalar, askeri eğitim veren komutanlar Türk'tür. O nedenle Türk sayılması uygundur demektedirler.

Cengiz Han (Doğum: 21 Ocak 1155- Ölüm: 18 Ağustos 1227) XIII. Yüzyılın ilk yarısında askeri teşkilatlanmaya gitti. Topladığı askeri güçle batıya yöneldi ve öncelikle Uygur Türklerini egemenliğine aldı. Uygur Türkleri okuma-yazma bilen son derece eğitilmiş toplumdur. Onları ordusunun başına komutan yaptı. Maliye, bürokrasi, idare ve askeriyenin önemli yerlerine getirdi. Bu durum, Cengiz Han'ın Türkleri iyi tanıdığını ve Türklerle güvendiğini göstermektedir şeklinde yorumlanmaktadır. Bazıları da, Moğol halkı okuma-yazma bilmiyordu, Cengiz Han, Uygur Türklerini zaruretten dolayı teşkilat sistemine aldı demektedirler. Durum ne olursa olsun, ordusu ile Batıya ilerleyen Cengiz Han, "*Bozkuş Turan Taktiği*" veya "*Bozkuş Turan Usulü*" denilen askeri usullerle hızla batıya ilerledi. Direnen milletleri adeta yok etti. Dönemin tarihçisi Ata Melik Cüveyni'nin ifadesine göre bazı yerlerde omuz üstünde baş, şehirlerde duvar üstünde taş koymadı. Bazı şehirlerde, kesilen başlarla merdiven yapıp, evlerin damına çıkıldı.

1243 yılına geldiği vakit, Anadolu Selçuklu Devleti orduları ile Cengiz Orduları Köseadağ'da karşılaştı ve Selçuklu ordusu fazla bir varlık göstermeden yenildi. Bundan sonra, Selçuklu Şehirleri; Kayseri, Sivas, Konya vb. gibi şehirleri işgal etti. Anadolu'da korku ve zulüm kol gezdi. Anadolu'da bu zulüm Moğolların Anadolu Genel Valisi olan ve Beylerbeyi Emir Çoban'ın oğlu olan Demirtaş Noyan'ın kaçışına kadar sürdü. Demirtaş Noyan (1314-1328) 1328'de Mısır'a kaçtı. Çünkü babası Emir Çoban Sultan Ebu Sait Bahadır Han tarafından idam edildi. Ebu Sait, Mısır Memluklu Sultanı ile anlaşarak, Demirtaş Noyan'ı idam ettirip başını elçisi ile huzuruna getirtti.

Cengiz Orduları, Anadolu'ya kadar geldi. Ama geri dönemediler. Çünkü Cengiz Han'ın ölümüne müteakip devlet dört oğlu arasında bölündü. Bunlardan Güney Batı Türkistan ve İran Coğrafyası'nda İlhanlı adı ile bir Türk devleti kuruldu. Cengiz döneminde türkleşen devlet sistemi İlhanlılarda da Türk Devleti şeklinde zuhur etti. Gazan Han'la beraber devlet sistemi İslâmlaştı.

İslâma giren Gazan Han yanına Tabip olan Reşidüddin Fazlullah'ı Vezir tayin etti. Reşidüddin aynı zamanda Gazan Han döneminin tarihi ile çevresinin tarihini Cami'üt-Tevarih adı ile yazmaya başladı. Tabiplik, Tarih Yazarlığı ve Vezirlik Reşidüddin'i döneminin önemli kişileri arasına getirdi. Bu özellikleri olan Reşidüddin, çok hırslı, çok fazla para ve servete tamah etmekteydi. Devlet imkânlarını bu hırs ve tamah için kullanmaktan kaçınmıyordu.

Gazan Han ve yerine geçen Olcaytu Han Reşidüddin'i yanlarında tuttular. Bu Han, Reşidüddin'in yanına Sadettin(1311 h.-1711m.) ile Tacettin Alishah'ı da Vezir tayin etti. Vezir Sadettin'in kendisi, Reşidüddin gibi son derece makam, mal ve paraya düşküdü. Yahudi asıllı karısı ise bu makam ve para hırsını tahrik ediyordu. Olcaytu Han'ın Vezirlik makamına getirdiği üçüncü kişi ise Tacettin Alishah idi. Alishah da diğer iki Vezir gibi son derece hırslı, tamahkâr, maka ve paraya düşküdü.

Devlet, bu üç vezirin makam, mevki ve para hırsları ile kargaşaya düşüyordu. Aralarında ki haset, fesat, çekememe, hile yapma, yetki artırmak için çeşitli kişilere rüşvet verme vb. gibi nefsanî ve şeytanî yollara başvurmaları teba ve devleti aşırı derecede rahatsız etmişti.

Olcaytu Han hastalandı, tedavisinde özel doktoru ile Reşidüddin beraber görev aldılar. Han vebaya benzer bir ishale yakalandı. Özel doktor

ishali keselim derken, Reşidüddin ishali kesersek zehirlenme olur, bunu önlemek için ishali artırılmı der. Han günde 120 defaya yakın büyük abdestini yapar ve vücut su kaybettiği için kısa sürede ölür. Olcaytu'nun anıt türbesi bugün İran'ın batısında ki Zend şehrinde dir. Olcaytu Han'ın ölümünden Tabip, Vezir ve Tarihçi olan Reşidüddin sorumlu tutulur. Emir Çoban kurduğu mahkemede yargılatır, Reşidüddin idam edilir. Bedeni parça parça kesilir, şehirlere ibret-i âlem için gönderilir. Baş Tebriz Müslüman Mezarlığı'na defin edilir. Arkasından "Reşidüddin Yahudi'dir. Onun için Türk Hakanı Olcaytu Han'ı öldürdü" diye rivayetler dolaşır. Bu şayia üzerine, baş Tebriz Müslüman mezarlığından çıkartılarak Yahudi mezarlığına defin edilir. Arkasından Reşidüddin'in tüm malı mülkü ve vakıfları devlet için müsadere edilerek hazineye irad kayıt edilir.

Reşidüddin'in bu hazin sonundan sonra Vezir Sadettin de yargılanır, yargılama sonunda suçlu bulunarak o da idam edilir. Kendisini ve Yahudi karısının topladığı para ve servette müsadere edilerek hazineye gelir olarak kayıt edilir.¹⁰

Buraya kadar verdiğimiz bilgide, Vezir Tabip ve Tarihçi Reşidüddin, Vezir Sadettin ve Vezir Tacettin Alişah'ın kontrol edilemeyen hırs, tamah, aç gözlülük, haset ve fesat duyguları, şeytana asker olmaları veya şeytanlaşmaları hem kendi başlarına hem de devletin başına bela açmıştır. Üçü de bu nefsanî hastalığın sonunda Vezirlik makamını kaybetmişlerdir. Reşidüddin ile Sadettin ise hem canlarını hem de bin bir hırs ve hile ile topladıkları mallarını da kaybetmişlerdir.

Yukarıdan beri, Alaeddin Keykubat'ın zehirlenerek suikastla öldürülmesini, Sadettin Köpek'in hırs ve tamah ile üçü hânedan üyesi beşi ümeradan olmak üzere sekiz kişiyi nasıl öldürdüğünü, nefsi ve şeytanın esiri olan Sadettin Köpek'in akıbetinin ne denli kötü bittiğini, Reşidüddin ile Sadettin'in akıbetlerinin çok fena sonlandığını anlattık. Bu olaylar, ders almak isteyenler için ibretlerle doludur. Bu olaylar olumlu veya olumsuz manada Türk Tarih bilincinin oluşmasında çok etkili olacaktır.

Türk Tarihi'ndeki ibretlik olaylar bunlarla sınırlı değildir. Tarihin değişik dönemleri ve değişik konuları ele alındığı zaman birbirinden farklı

10 Reşidüddin Fazlullah; **Cami'üt-Tevârih**, Çev. İsmail Aka-Mehmet Ersan- Ahmet Hesamipour, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s. 188-305; Reşidüddin Fazlullah; **Cami'üt-Tevârih**, Çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş; Selenge Yayını, İstanbul, 2010, s. 11-46; Ata Melik Cüveyni, Tarih-i Cihan Guşa Cilt 1-2-3

birçok ibretlik örnek bulmak mümkündür. Onlardan birkaç örnek vermek faydalı olacaktır.

Türkler’de “*Millet, Devlet ve Vatan*” kutsaldır. *Kızıl Elma*’dır. Bu üç değer, kimseye devir edilemez, satılamaz ve ihmal edilemez niteliktedir. Millet adına devleti yönetenler de aynı hassasiyeti göstermek zorundadır. İslam öncesi Türk inancında, Gök Tengri (Tanrı) Türk boyundan birini kutsar, ona “*Kut*” (Kutlu sayma, hayırlı sayma, seçme, görevlendirme, yüce tutma vb. gibi birçok anlamı vardır) verirdi. *Kut*’u alan Boy’a “*Aşına*” veya “*Asena*” ailesi denirken, *Kut*’u alan *Türk*’e de “*Kaan, Han, Hakan*” denirdi. Bu töre gereğince, Gök Tanrı’nın “*Türk Budun, Millet, Halk yok olmasın diye Bilge Kaan’ı görevlendirdiği*” bilinen bir hakikattir.¹¹ Bu gelenek, Yavuz Sultan Selim’in 1514-1516 veya 1517 zaferlerinden sonra Halifeliği İstanbul’a getirmesi ile de devam etti, Yavuz, hem Türk Hakanı (Sultanı, Padişahı, Hükümdarı) hem de İslâm Halifesi oldu. Bir taraftan Türk milletini korurken, diğer taraftan İslam ümmetini de korumaktaydı. Yavuz ve daha sonra ki Osmanlı Sultanları, bu Türk geleneğini farklı bir üslup ile devam ettirdiler.

Bugün; Türk hânedanları içindeki kardeş ve şehzade katillerini anlamak istiyorsak Türkler’deki *Millet, Devlet ve Vatan* kavramlarının neden *Kızıl Elma* (varılacak son hedef, son ideal, terk edilemeyecek kutsal değer, kutlu iş, kutlu nesne vb. gibi anlamları vardır.) sayıldığını anlamamız gerekmektedir. Bu üç değer kutsaldır ve milletin kutlu malıdır. Diğer bir ifade ile kamu malı, kamu hakkıdır. Amme hukukunu ilgilendiren değerlerdir. Hanedanın, kardeş ve şehzadesi hânedanı ilgilendirir. Bir çeşit fert hakkı, kişi hakkı, özel hak durumundadır. “Millet hayatında, Devlet hayatında ve Vatan bekasında kişi hakkı mı önde gelir, millet hakkı mı önde gelir? Şeklinde soru sorulduğu zaman, daima millet hakkı, kamu hakkı, devlet hakkı ve amme hakkı önde gelir” şeklinde cevap verilmiştir. İşte bu anlayış, kardeş ve şehzade katlini açıklamaktadır. Türk Milleti’nin, Türk Devleti’nin ve Türk Vatanı’nın bekası için Türk hânedanı kardeş ve şehzadelerini feda etmektedirler. Bu anlayış yukarıda ifade ettiğimiz gibi Selçuklu Şehzadeleri İzzettin Kılıçarslan ile Rukneddin’in idam edilmesine, Cimri Vakasında, Cimrinin Siyasetnâme (İdam yeri) mekânına götürülerek diri diri derisinin yüzülüp deri içine ot

---

11 Bahaeddin Ögel; **Türk Kültür Tarihine Giriş**, Ankara, 1978, s. 1-9; Bahaeddin Ögel; **Türk Mitolojisi**, Ankara, 1993-1995, s.1-2; Hüseyin Namık Orkun; **Göktürk Kitabeleri**, Ankara, 1995; Necati Gültepe; **Kızıl Elmanın İzinde**, İstanbul, 2007, s. 15-47

doldurulmasına,¹² Osmanlı'da Fatih'in Kardeş katline cevaz veren ferman yayınlamasına, II. Beyazıt'ın kardeşi Cem Sultan'ı tenkil (saf dışı etmek) etmesine, Yavuz Sultan Selim'in babası II. Beyazıt ve kardeşleri ile mücadele etmesine, Kanûni Sultan Süleyman'ın oğlu Mustafa ve Beyazıt'ı saf dışı etmesine sebep olmuştur. Türk Tarihinde bunlar gibi ve dram dolu birçok örnek bulmak mümkündür.

Osmanlı Döneminde iktisatla ilgili örneklerde vermek mümkündür. Sultan II. Mahmut Dönemi'nde önceden olduğu gibi Osmanlı parasının, resmi fiyatı, ecnebi (yabancı) paralara göre ayarlanır ve reyaya ilan edilirdi. 1834m. / 1249h. Tarihine geldiği vakit Osmanlı parasının karaborsa değeri düşerken, ecnebi paraların değeri arttı. Yani "*Fiat-ı Tabî'el-Kal'a*" (Tahta Kale Fiyatı demektir) hızla artar. Osmanlı maliyecileri bunu önlemek için üç ay (90 gün) süre ile "*Karaborsa Fiyatı*" resmileştirirler. Bu süre içinde, Osmanlı maliyecileri maliyeyi düzelterek, döviz fiyatlarını eski fiyata getireceklerdir. Fakat umulan olmaz ve üç ay sonra karaborsa fiyatlar resmileştirilir. Bu uygulama ile Osmanlı maliyesi karaborsa fiyatlara yenilmiş olur bu tarihten 144 yıl sonra 1978-1979 tarihlerinde görev yapan Bülent Ecevit Hükümeti döneminde döviz fiyatları ani olarak yükselir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin maliyecileri karaborsa fiyatları düşürmek, fiyatları resmi fiyata getirebilmek için üç ay (90 gün) süre ile karaborsa fiyatları resmi fiyat haline getirirler. Fakat üç ay dolunca karaborsa fiyatlar, resmi fiyata getirilemez ve karaborsa fiyatlar resmi fiyat haline getirilir. Bu uygulama ile de Türk maliyecileri karaborsa fiyata yenilmiş olur. Eğer, Cumhuriyet dönemi maliyecileri II. Mahmut döneminde yapılan uygulamayı ve sonundaki başarısızlığı bilselerdi, Cumhuriyet maliyecileri ya böyle bir uygulamayı yapmazlardı veya yenilgiyi bilerek tedbir alırlardı.¹³ Bu örnek, Türk Tarihinin iktisadi yönünden ibret almak isteyenler için gerçekten dikkate değer ve düşündürücü yönü olan bir uygulama sayılmalıdır.

Buraya kadar Türk Tarihi'nin altı binbeşyüz yıllık (M.Ö 4500- M.S 2014 arası) idare, maliye, askeriye ve bürokrasi cephelerinden örnekler vermeye çalıştık. Eğer altı bin beş yüzyıllık Türk Kültür Tarihi dikkate alınacak olursa daha çok ve daha çeşitli örnekler bulmak mümkün olacaktır.

12İbni Bibi; **Selçuknâme**, Yayın: Mükrimin Halil Yinanç, Hazırlayanlar: Refet Yinanç-Ömer Özkan, İstanbul, 2007, s. 241-249, 251-253

13 Ankara Şer'iyye Sicili, Defter No: 236, Belge No:212; Rifat Özdemir; **XIX. Yüzyılda Ankara, 1785-1840**, Ankara, 1986-1999, s. 245-262; Rifat Özdemir; Ş. Turan Armağanı, buradaki makalemizde birçok örnek bulunmaktadır.

Bu örnekleri dikkate alan Türk vatandaşı veya Türk devlet adamları ya hata yapmaz veya hatalarını asgari düzeye indirirler. Yine bu örnekleri dikkate alan sade vatandaş ile devlet adamları kontrol edilemeyen hırs, tamah, haset, fesat, kapris, öç alma duygularının ne denli tehlikelere sebep olduğunu, insanın Şeytan'a asker olduğunu veya insanın Şeytanlaştığını açıkça anlar ve ibret alır. Bunlar ibret almak isteyenler için son derece önemli örnekler sayılmalıdır.

III. Tarih Bilinci Ne Demektir? Kişi ve Topluma Ne Faydası Vardır?

Tarih bilinci, kişilerin kendi milletlerinin bilgi ve tecrübelerini öğrenmesi, ondan yeteri kadar istifade etmesi, kendi geleceği için bu bilgi ve tecrübeleri zamanın icabına göre sentez ederek doğru ve etkin kullanmasıdır. Bu tarihi, evrensel olarak biraz daha genişletirsek; kişilerin, insanoglunun geçmişteki bilgi ve tecrübelerini öğrenmesi, zamanın icabına göre sentez etmesi, doğru ve etkin olarak kullanması şeklinde de tanımlamak mümkündür. Bu tariflere göre tarihi anlarsak tarih bilinci oluşur ve insanlar arasındaki etnik, dini, mezhebi, siyasi kavgalar asgari düzeye inmiş olur. Türk Tarihi'nde bu konularla ilgili birçok örnek bulmamız mümkün olmaktadır. Asya, Doğu Avrupa, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da birçok millet, dil, din, mezhep ve tarikat yaşar. M.Ö 4500 yılından M.S 2014 tarihine kadar geçen 6500 yılda bunların içinde hiç devletsiz ve vatansız kalmayan üç millet vardır. Bunlardan birincisi Türklerdir. Türkler; Asya, Avrupa, Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Arap Yarım Adası'na göçmüşlerdir. Gittikleri yerlerde de irili-ufaklı 120'den fazla devlet kurmuşlardır. İkinci millet Çinlilerdir. Çinliler, Asya'nın güney Doğu ucunda bulunan, oldukları yerden de ayrılmayan, bugün 1,5 milyar civarında nüfusu olan bir millettir. Üçüncü millet, Basra Körfezinin doğu ucunda bulunan Acem (Fars, Pers) milletidir. Bir dördüncü millet, İslam'dan sonra Arap milletidir. Bu üç veya dört milletten başka bu coğrafyada sürekli devleti ve vatani olan başka millet olmamıştır.

Türkler; Asya, Avrupa, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da 6500 yıldır devlet kurucu bir millettir. Kurdukları devleti canları pahasına korurlar ve yönetirler. Bu devletin içinde Türkler dışında birçok millet, dil, din ve vicdan özgürlüğü içinde yaşarlar. Yaratılıştaki var olan hakları özgürce kullanırlar. Çeşitli milletlerin Türk Devleti'ndeki bu özgür yaşayışları Türk saraylarında da devam etmekteydi. Meselâ; Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat'ın eşlerinden biri Eyyu Sultanın kızı *Adilîyye* Hanımdır. *Adilîyye* Hanım

müslimdir. Diğer eşi Alanya Feodal Beyi Kırvarak'ın kızı (veya cariyesi) gayr-ı Türk ve gayr-ı Müslim'dir. Alaeddin Keykubat öldükten sonra Müslüman oldu ve Mah Peri adını aldı. Hayratlar bırakan müslim bir kadın oldu. Ölünce 10 yıl kadar kabri Ankara'da kaldı. Sonra Kayseri'deki türbesine taşındı. Şimdi türbesi Kayseri'dedir. Aynı şekilde Alaeddin Keykubat'tan sonra Selçuklu tahtına geçen II. Gıyasettin Keyhüsrev'in hanımı olan prenses Thamar Hatun, Gürcü asıllı ve Hristiyan'dır. Thamar Hatun'un anası, Gürcü Kraliçesi Rosudan'dır. Babası, Selçuklu Meliki (Şehzadesi) Prensi Murat'tır. Murat, Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın oğullarından, Elbistan (Maraş) Meliki, sonra Erzurum hükümdarı olan Muğisüddin Tuğrul Şah'ın oğludur. Yani Türk'tür. Fakat İslamiyet'i bırakıp Hristiyan olmuştur. Sonra Gürcü Kraliçesi Rosudan'ın kocası ve naibi olur. Prensese Thamar Hatun yarı Türk yarı Gürcü melezdır. Erkek kardeşi David de öyledir. II. Gıyasettin Keyhüsrev Thamar Hatun'u çok sevdi, Selçuklu parası gümüş dirhem ile altın dinarlar üzerine resmini koydurmak istedi. Ümera itiraz etti. Arslan ve Güneş resmi tasvir edilerek durumu kurtarılmaya cihetine gidildi. Thamar Hatun II. Gıyasettin ile evli kaldığı dönemde "Gürcü Hatun" unvanı ile anıldı. Sultan II. Gıyasettin Keyhüsrev öldükten sonra ölünceye kadar İslam'a girmedi. II. Gıyasettin öldükten sonra İslam'agirdi. Sonra Mevlana'nın müridesi oldu. İyilik ve hayırsever bir yola girdi. II. Gıyasettin öldükten sonra Acem asıllı Pervane Muineddin Süleyman ile evlendi. Görüldüğü gibi *Gürcü Hatun*, Selçuklu Sarayında ne Gürcülüğünden vazgeçmiştir, nede ileri yaşına kadar Hristiyanlığından vazgeçmiştir.¹⁴ Benzer bir uygulamayı, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Dönemi'nde de görüyoruz. Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın eşlerinden biri müslim biri Hristiyan'dır. Sarayında müslim eşi (veya eşleri) için mescit yaptırırken, İsevi (Hristiyan) eşi (veya eşleri) için Kilise yaptırmıştır.

Osmanlı İdare Sistemi tahlil edildiği zaman, Salyânesiz Eyaletler'e (mirî sistem ile tımar sisteminin uygulandığı idare şekli) tayin edilen Beylerbeyi, Sancakbeyi, Mutasarrıf, Mütesellim, Kaymakam vb. Ehl-i örf mensuplarının tamamına yakını müslimlerden oluşurken, Salyâneli Eyaletler'e tımar rejiminin uygulanmadığı idare şeklidir) tayin edilen idarecilerden bazıları

14 Nejat Kaymaz; **Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyasettin Keyhüsrev ve Devri**, Ankara, 2009, s. 39-58, 111-147, 190-196, 197-201, Dipnot, 27, 30, 31, 40, 53, 57; İbni Bibi, **Selçuknâme**, Çev. Mükrimin Halil Yinanç, Yayına Hazırlayanlar, Refet Yinanç-Ömer Özkan, İstanbul, 2007, s. 95, 151, 162; Ahmet Tevhid, **Meskûkât-ı Kadime-i İslamiyye Kataloğu**, İstanbul, 1321, s. 189-224

gayr-ı müslimlerden seçiliyordu. Meselâ; Eflak-Boğdan Voyvodaları çok kere İstanbullu Rum Hristiyan Beylerden, Ege adalarında bulunan bazı idari ünitelere Rum Hristiyan Beyler tayin edilmekteydi.

Osmanlı Şehirleri'nin fiziki ve demografik (dış görünüş ve nüfus) yapısı tahlil edildiği zaman müslim, Ehl-i Zimmet (gayr-ı müslim), Türk, Rum, Ermeni, Yahudi, Sırp, Bulgar, Arnavut, Arap vb. gibi dini ve etnik gruplar ayrı ayrı yaşarlarken bazı mahallelerde ise mahlût (karışık) halde yaşamaktaydılar. Ayrı mahallelerde yaşayanlar için cami, mescit, kilise (keniseyadadeyr), Havra vb. gibi ibadet yerleri ayrı ayrı görülürken, mahlut (karışık) mahallerde veya sokaklarda (zokaklarda) cami, mescit, kilise, havra vb. gibi ibadethaneler yan yana, duvar duvara, sıra sıra halde olabiliyordu. Meselâ; İstanbul'un "*Tarihi Sur içi*" denilen yarım adada bunları görmek mümkün olduğu gibi, Üsküdar, Kadıköy, Beyoğlu, Taksim, Galata, Karaköy, Mecidiyeköy, Beşiktaş vb. gibi semtlerde de görmek mümkündür. Aynı şekilde, Ankara'da Hacı Bayram Veli Camii ile Ogüst Mabedi duvar duvaradır. Selçuk'ta (İzmir) bulunan İsa Bey Camii ile kilise aynı duvarı kullanmaktadırlar. Antakya'da aynı cadde üzerinde cami, havra ve kilise yanyana dizilmiş durumdadırlar. Elazığ'da (eski adı Harput, 1841 den sonra kurulan yeni şehrin adı Mamuratü'l-Aziz veya el-Azizdir. Sultan Abdülaziz adına izafe edilmiştir) İzzet Paşa Camii ile kilise birkaç metre mesafede yer almaktadır. Yine Mardin, Bağdat, Halep, Şam, Beyrut, Kudüs, Kahire vb. gibi Osmanlı Şehirleri'nde cami, mescid, kilise, havra vb. gibi ibadethanelerin ya yanyana ya da aynı mahalle ve sokaklarda bulunduğu görülmektedir.¹⁵

Buraya kadar Türk Tarihi'nin Hukuki, İdari, Askeri, Mali ve Bürokratik yönlerine bakarak örnekler vermeye çalıştık. Bir de dini ve sosyal hayat yönlerine bakarak bazı örnekler sunmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

İslam Peygamberi Muhammed Mustafa (a.s.) M.S. 571'de Mekke'de doğdu. Mekke'nin bulunduğu Arap Yarım Adası veya Hicaz Bölgesi veya

---

15Rifat Özdemir; **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara, 1785-1840**, Ankara, 1986-1999; Rifat Özdemir; "*Osmanlı Döneminde Antakya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı 1709-1860*", **Bellekten**, Sayı 221, Ankara, 1994, s. 119-157; Rifat Özdemir; "*Osmanlı Dönemi'nde Antakya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı, 1800-1867*", **XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara, 1994, s. 1369-1405; Rifat Özdemir; "*Harput ve Çemişgezek'de Askeri Ailelerin Sosyo-Ekonomik yapısı, 1890-1919*", **Bellekten**, Sayı 226, Ankara, 1996, s. 739-835; Rifat Özdemir; "*Antakya, Antakya, Afyon ve Manisa Şehirlerinde Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bazı Bilgiler, 1500-1919*", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 7, Sayı 1-2, Elazığ, 1995, s.173-237; Rifat Özdemir; **Antakya Esnaf Teşkilatı, 1709-1860**, Antakya, 2007

Kâbe'nin bulunduğu Haram Bölge (Saygı duyulan, hürmet edilen, zıt anlamı ile bazı fiillerin yasak olduğu yer) bazen Roma Devleti'nin (veya Doğu Roma veya Bizans), bazen de Acemlerin (Fars, Pers, Sasani) kurduğu devletlerin idaresi altında bulunuyordu. Arap Yarım Adası zaman zaman bu iki devletin (bazen de Habeş Krallığı, Portekiz, İspanya, Hollanda, İngiliz vb. gibi devletlerin) idaresinde *Vasal*(veya metbu, bağımlı) bölge durumunda idi. Bu devletler, bu bölgeyi *metbu* (Vasal) saydıkları gibi, bölge halkını da *Mevali* (köle, bağımlı) veya *Reaya* (topluluk, bağımlı topluluk, sürü gibi olan topluluk) gibi görmekte idiler. Kendilerini de yöneten, asil, efendi, patron, yüksek kültür sahibi topluluk olarak görüyorlardı.

Böyle bir Psikolojinin egemen olduğu ortamda M.S 610 yılında Mekkeli yetim ve öksüz çocuk olan Hz. Muhammed Mustafa'ya (a.s.) "*İnsanı alaktan yaratan Allah'ın adı ile oku*" ayeti nazil oldu. Bu ayetle Vasal bir toplumdaki yetim bir çocuğa yeni bir din gönderilmiş oluyordu. *Cibril-i Emin'den* bu ayeti alan *Allah Resulü* (a.s.) hemen tebligata başladı. Bu tebligat 632 yılına kadar 23 yıl sürdü. Hz. *Resul*, tebligatının ilk yıllarında Acem Devleti'nin Kısrası (Kral) ile Doğu Roma (veya Roma veya Bizans) imparatoruna İslâm'a davet mektupları gönderdi. Fakat iki devlet kralından da olumlu bir cevap gelmedi. Vasal toplumda bulunan öksüz ve yetim çocuğa *Vahyin* (Allah emri) gelmesine, kendilerinin de vasal toplumun yeni dinine uymalarını pek uygun görmemiş olmalıydılar. Materyalist inanç ve düşüncelere göre *Ağa, Bey, Patron, Kral, Vasal* kişinin veya *Mevâli* sayılan kişi ve toplumun veya *Maraba* (İşçi, Köylü) veya *Reaya* sayılan kişi ve toplumların yanına gitmez. Onların seviyesine inmez. Onların yukarı çıkması ve efendilere itaat etmeleri gerekir diye düşünmüş olmalıydılar. Zira böyle algılamış olmasalardı, hiç değilse bazı yönlerden olumlu cevap vermeleri beklenirdi. Ama olumlu cevap gelmedi. Bu durum 23 yıl boyunca sürdü. Bu iki devlet yönetiminden İslâm'a giren olmadı.

Hz. Peygamber'in (a.s.) 632'de ölümünden sonra, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in (r.a) hilafetleri döneminde İslâm; Filistin, Suriye ve Irak'a ulaştı. 637 m. Tarihte *Kadisîye* denilen yerde (bugün Suriye ile Irak arasında bir alan) İslâm Orduları ile Acem Ordusu karşılaştı. Acem (Fars, Pers) ordusu kısa sürede bozguna uğratıldı. Birçok Acem askeri Fırat ve Dicle nehirlerinde boğuldu. Kurtulanlar geri kaçabildi. Bu savaşta, birçok Pers Askeri, Ümerası, Bürokratu, Bilgini, Din adamı ölümle karşı karşıya geldiler. Ya İslâm'ı seçecekler ya da İslâm kılıcı ile öleceklerdi. Acem yönetimi ve toplumu, ölmektense İslâm'a girmek evladır prensibi gereğince Müslüman oldular.

Burada en önemli problem, nasıl Müslüman olacaklar. *Kur'an ve Sünneti Vasal toplum* olan Müslüman Araplar gibi mi anlayıp açıklayacaklar, yoksa kendi seçkin kültür ve değer yargılarına göre mi açıklayacaklar? İşte bu soru Acem toplumu arasında Şia mezhebinin doğmasına neden olan tarihi sebep olarak görülmelidir. Bu anlayışın önüne “*Şia Kelimesi*” ile “*Ehl-i Beyt*” kelimesi adeta kalkan olarak kullanıldı.

İslâm, Acem toplumu arasına geldiği zaman kadim inançları *Zerdüştlük*, *Ateş gede'lik* (diğer bir adı ile Mecusilik) İsevilik (Hristiyanlık), Musevilik, inançları yanında, Güneşe, Aya, Yıldızlara, Dağa, Taşa, Ağaca, Hayvanlara tapan *Natüralist* inançları olduğu gibi Ruhlara, Cinlere ve Şeytanlara tapan *Animist* inançlar da mevcut idi.

Yeni kabul edilen İslâm inancı, *Şiilik mezhebi* adı altında bu inançların ve kültürlerinin tesiri altında gelişmeye, yeni yorumlarla anlatılmaya çalışıldı.

Acemler arasında ki kadim inançlardan biri Mecusilik biride Zerdüştlük idi. Bugün bu inançların İran'ın batısında ki Yezd şehrinde mabet ve mezarları mevcuttur.

Mecusilik, “*Mecus*” adlı kişinin kurduğu bir inanıştır. Onun yolundan gidenlere, onun adına izafetle “*Mecusi*” denmiştir. *Ateşe tapma*, *ateşe ayin yapma* şeklinde bilinen inançtır. Bazıları *Güneş'e Ay'a ve Ateş'e* tapma inancının adı olarak da tarif ederler.

Bu inancın doğuşunu, kadim filozofların çalışmalarına bağlarlar. Filozoflar çalışırken, *Isı*, *Hararet ve Ateş'invarlık ve hayat* üzerinde ne kadar etkili olduğunu görmüşler, *hayatı* meydana getiren *kuvvet* ve *ilah* olarak tanımlamışlardır.

Önceleri, *Isı (ateş) Tanrının eseri*, Tanrının yarattığı varlık olarak görülürken sonraları ateşi Tanrılaştırmışlardır.

Bazı filozoflar, “*Tanrı birdir, Ondan, bir sudur eder*” demişlerdir. Aynı Tanrı'da hem iyilik, hem de kötülük Tanrıları ayrı ayrıdır derler. Bu görüşün devamı olarak, *iyilik Tanrısı Hürmüz, Kötülük Tanrısı da Ebrimen* sayılmıştır. Bazıları da, “*iyilik ve kötülük aynı Tanrı'nın birer omzundadır*” şeklinde tasvir etmişlerdir.

Mecusi İnancı'nda, iyilik tanrısı Hürmüz'ün sembolü ateştir. Ateş daima yanmalıdır. Tüm Mecusi Mabetleri'nde sürekli ateşin yandığı bir *Ocak* veya bir *Tandır* benzeri *ateş yanma mekânı* mevcuttur.

Acemler arasındaki kadim inançlardan biri de Zerdüştlük inancıdır. Zerdüş; M.Ö 630-551'de yaşamış veya M.Ö 700-400'lerde yaşamış veya M.Ö 1700-1400'lerde yaşamış bir kişidir. Zerdüş bazı yorumlara göre peygamberdir. Zerdüş, Yunanca'da güzel, doğru, deve anlamına geliyor. Zerdüş inancında, yüce Tanrı AhuraMazda'dır. Yüce Tanrı, Peygamber sayılan Zerdüş'e Avesta isimli kitabını vermiştir. Bu kitap M.S III. Asırda toplanmış ve IV. Asırda, Zerdüşlüğün kitabı olarak kabul edilmiştir. Daha sonra Zend isimli şerhleri (açıklamaları) yayınlanmıştır.

Zerdüştlükte; Tanrı,AhuraMazdadır. Peygamber iseZerdüş'tür. Halk, hedef kitledir. Zerdüş, halk ile Tanrı Ahura Mazda arasında vasıtaadır. Zerdüş inancında halk, Tanrı Ahura Mazda ile görüşmelerini, sıkıntılarını, şikâyetlerini, isteklerini, dualarını aracı olan Zerdüş vasıtası ile yapacaklar. Yani, Tanrı ile halk arasındaki vasıta Zerdüş olacaktır. Zerdüş, aracıdır, masumdur, toplumun tek lideridir. Tanrı Ahura Mazda'yı yeryüzünde temsil eden tek kişidir.

Acem toplumunun bu kadim inancı, İslâm'a girdikten sonra bazı Şii gruplarda, İmâmiyye, İsmâiliyye, Nizariyye, Tayyibiyye, Karmıtiyye, Haşîşiyye vb. gibi akımlar arasında varlık gösterdi. Zerdüş'ün yerine *Masum İmam* Tanrı adına tek temsilci *Ayetullah*, *Hüccet*, *Hüccetullah* vb. gibi unvanlarla masum, günahsız, sözü üzerine söz söylenmeyen Lider, Tanrı adına tek temsilci, tek aracı gibi görülen Lider figürleri ortaya çıktı. Bu Lider ve aracı *İmam* veya *Ayetullah* veya *Hüccet* veya *Hüccetullah* tipleri, İslâm'da olmayan kul ile *Tanrı arasında ki aracı, seçkinci ve masum Lider* tipini doğurdu. Bu yorum, anlayış, algı ve uygulama "*İslâm'da Şia Mezhebi*" adı ile kendine yer buldu. Hâlbuki İslâm, *Kul ile Allah arasındaki aracı put, aracı canlı, aracı imam, aracı hüccet, aracı Hüccetullah* vb. gibi ne kadar *aracı, vasıta, şefaathçi ve elçi* var ise hepsini *ref ve ilga* (ortadan kaldırmak) etmiştir. Bunların durumunu "*Tağyir ve Tebdil*" (değiştirmek) etmeyi asla düşünmemiştir. *Allah ile Kul* arasında ne varsa hepsini *Pis, Murdar ve Şeytan'dan* bir iş olarak göstermiştir.

Kadisiye savaşından (m. 637) sonra İslâm'a giren ilk Acem yorumu "*Şia Mezhebi*" olarak ortaya çıkmıştır. Sonra İslâm'ın çeşitli toplumlar arasında ilerlemesi başka yorum ve mezhepler de ortaya çıkarmıştır. Bugün Sünnilik,

Şiilik yorumu yanında, Mutezile yorumu, Cebriye yorumu, Kaderiye yorumu, Mürcie yorumu vb. gibi yorum ve akımları saymak mümkündür.¹⁶

İslam'ın mezhep yorumundan sonra tarikat uygulamasının çıktığını görmekteyiz. Bunlardan Abdülkadir Geylani Hazretlerinin (Doğumu 470-471h./1077-1078m. Ölümü 561h/1166m.) adı ile ortaya çıkan “*Kadirîyye Tarikati*” öncü tarikat durumundadır. Abdülkadir Geylani’yi Türkistan’ın müşidi sayılan Özbek Türkü Yusuf Hemedânî (1048-1140m./440-533h.) hazretleri Hazar Denizinin Güney Batısı’nda bulunan Geylan şehrinde doğan Abdülkadir Geylani (1077-1166m./470-561h.) Hazretlerini teşvik ederek irşada yönlendirdi. Sonra Abdülkadir Geylani’nin adına “*Kadirîyye Tarikati*” yaygınlaştı. Arkasından Yusuf Hemedânî’ye Ahmet Yesevi (1050(1083)-1166m./442(504)-562h.) hazretleri intisap etti. Onun irşadı sonrası Türkistan’da (Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan) “*Yesevi Tarikati*” yayıldı. Bunların ardından aynı coğrafyada *Nakşibendi Tarikati’nin* yayıldığını görmekteyiz. Bu tarikatın müşidi, Hoca Bahaeddin Nakşibendi (1318-1389m./ 718-791h.) Hazretleri Buhara’nın bir köyünde doğdu. Daha sonra tarikat Türkistan ve başka coğrafyalara yayılarak genişledi.¹⁷

Bu İslam Tarikatlarının yanında başka Ehl-i Sünnet tarikatları da yaygınlaştı. Meselâ; Şeyh İbrahim Zahid Geylânî (ölümü: 1305m./705h.) tarafından kurulan ve Şeyh Ömer Halveti (ölüm 1397 m / 800 h.) hazretleri tarafından Azerbaycan, Tebriz, Rey (Tahran), Geylan (Gilan) ve Lahcan (bu

16Ethem Ruhi Fıçlalı; Günümüz İslam Mezhepleri, İzmir, 2008; Enver BenhanŞapalyo, Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul, 2006; AbdülbakiGölpınarlı; Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik, İstanbul, 1987; Mustafa Öz; Anahatlarıyla İslâm Mezhepleri Tarihi, İstanbul, 2012; Editör Hasan Onat-Sönmez Kutlu; İslâm Mezhepleri Tarihi, Ankara, 2012, Abdurrahman Küçük-Günay Tümer; Dinler Tarihi, Ankara, 2002; Mahmut Aydın, Dinler Tarihi, İstanbul, 2010; Ahmet Kahraman; Mukayeseli Dinler Tarihi, İstanbul, 2013; Ünver Günay-Harun Güngör; Türklerin Dini Tarihi, İstanbul, 2009; Mehmet Aydın; Dinler Tarihine Giriş, İstanbul, 2010; Metin Bozan; İmamiyenin İmamet Nazariyesinin Teşekkül Süreci, İstanbul, 2009, s.129-131

17 Dilaver Gürer; **Abdülkadir Geylânî**, İstanbul, 2003; Adalet Çakır; **Abdülkadir-i Geylani ve Kadirilik**, c. 1-2, İstanbul, 2012; Kamil Yılmaz; **Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul, 2007;; Kemal Eraslan; **Divan-ı Hikmet**, Ankara, 1991; Heyet, Hazırlayan, Mehmet Şeker; Ahmet Yesevi, İstanbul, 1996, Hoca Ahmet Yesevi, **Divan-ı Hikmet**, Hazırlayan, Hayati Bice, Ankara, 2009; SeyidAbdü'l-Kadir Geylani; **Günyetü't-Talibîn**, İstanbul, 1974, Necdet Tosun, **Bahaeddin Nakşibend**, İstanbul, 2003, Ekrem Sağıroğlu, **Şah-ı Nakşibend**, İstanbul, 2010; Heyet, **Çağdaş İnançlar ve Düşünceler**, Tercüme, M. Beşir Eryarsoy, Cilt. 1-2, İstanbul, 2012; Enver BenhanŞapolyo; **Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi**, İstanbul, 2006; Selçuk Eraydın, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul, 2008; Reşat Öngören, **Osmanlı’da Tasavvuf**, İstanbul, 2012

isimlerin geçtiği yerler Hazar Denizinin Güney ve Batı Sahilleri'ndedir.) bölgelerinde gelişen, sonra Anadolu ve Balkanlar da yayılan "*Halvetiyye Tarikati*" Mevlana Celâlettin Rumî (D. 1207 veya 1209m./ 604 veya 606 h.- Öl. 1273m./672 h.) Hazretleri adına Anadolu, Balkanlar ve Ortadoğu'da yaygınlaşan "*Mevleviyye Tarikati*", Hacı Bektaşî Veli (Öl. 1271m.-669h.) Hazretleri adına Anadolu ve Balkanlarda yaygınlaşan "*Bektaşîyye Tarikati*", Ebu'l- Hasan Şazili (Doğumu 1196m./593 h- Ölümü 1258m./657h.) hazretleri tarafından Tunus'ta kurulan daha sonra Mısır, Fas, Suriye vd. bölgelere yayılan "*Şâziliyye Tarikati*", Seyyid Ahmet Rifâî (Ölümü 1182m/ 578h.) hazretleri tarafından kurulan ve Ortadoğu, Anadolu ve Balkanlar'da yayılan "*Rifâiyye Tarikati*", Ebu Hafs Ömer Sühreverdi (Ölümü 1234m./632h.) Hazretlerinin kurduğu ve İran, Irak bölgelerinde yayılan "*Sühreverdiyye Tarikati*", Muinüddin Hasan Çiştî (Ölümü 1236m./633h.) Hazretleri tarafından kurulan ve Afganistan, Pakistan ve Hindistan'da yayılan "*Çiştîyye Tarikati*", Ahmet Bedeviyye (Ölümü 1276m./ 675h.) Hazretlerinin kurduğu ve Fas ve Mısır da yaygınlaşan "*Bedeviyye veya Ahmedîyye Tarikati*", Hacı Bayram Veli (Ölümü 1429m./ 833 h.) Hazretleri'nin kurduğu ve Anadolu ve Balkanlar'da yaygınlaşan "*Bayramîyye Tarikati*", Aziz Mahmut Hüdâyi (Ölümü 1628 m./ 1038 h.) Hazretleri'nin kurduğu ve Anadolu ve Balkanlar'da yaygınlaşan "*Celvetiyye Tarikati*", Necmeddin Kübra (Ölümü 1221m./ 618h.) Hazretleri'nin kurduğu ve Orta Asya, İran ve Rusya'da yaygınlaşan "*Kübreviyye Tarikati*", Sadettin Cibâvî (Ölümü 1300m./700h.) Hazretleri tarafından kurulan ve Irak, Suriye ve Anadolu'da yaygınlaşan "*Sa'dîyye Tarikati*", Cerrahiyye, Sünbülüyye, Uşşakiyye, Ruşeniyye, Gülşeniyye, Şabaniyye vb. gibi birçok tarikatı ve kollarını saymamız mümkündür.¹⁸

---

18 Kamil Yılmaz; **Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul, 2007, Selçuk Eraydın; **Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul, 2008; Fatih Köse; **İstanbul Halveti Tekkeleri**, İstanbul, 2012, Enver BenhanŞapolyo; **Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi**, İstanbul, 2006, Heyet; **Çağdaş İnançlar ve Düşünceler**, Cilt. 1-2, İstanbul, 2012; Hacı Bektaşî Veli; **Makâlat**, Hazırlayan: Rıdvançoğlu, İstanbul, 2005, Hür Mahmut Yücer; **Şeyh Sadettin Cebâvi ve Sadîlik**, İstanbul, 2010; Süleyman Gökbulut; **Necmeddin-i Kübra**, İstanbul, 2010, Eşrefoğlu Rumi; **Müzekkin-i Nüfûs**; Hazırlayan: Abdullah Uçman, İstanbul, 2013; Sahih Ahmet Dede; **Mevlevilerin Tarihi**, Hazırlayan: Cem Zorlu, İstanbul, 2003; Kâmil Yılmaz; **Aziz Mahmut Hüdâyi**, İstanbul, 2004; Nazif Velikahyaoğlu; **Sünbülüyye Tarikati**; Mehmet Cemal Öztürk; **Cerrahilik**, İstanbul, 2004; Ahmet ZiyaüddinGümüshânevi; **Ehl-i Sünnet İtikadı**, Çeviren: Abdülkadir Kabakçı-Fuat Günel, İstanbul, Basım Tarihi Yok; Abdurrahman Câmî; **Nefahatü'l-Üns(Evliya Menkıbeleri)** Tercüme, Lâmi Çelebi, Yayına hazırlayan: Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, İstanbul, 2008

Tarikatlar, yaygın eğitim kurumlarıdır. Halkın içinde olup halkı eğitirler. Her tarikat şeyhi, halifesi ve müritlerinin mutlaka birer meslekleri vardır. Kimseye muhtaç olmamak esastır, günlük hayatta iman ve ibadet görevlerini yerlerine getirdikleri gibi millet, devlet ve vatan sıkıntıya girerse, devletin çağrısı ile derhal gönüllü olarak sefere katılıp devlet ve vatanın kurtarılmasına katkıda bulunurlar. Osmanlı Arşivleri tarandığı vakit devletin “*Sefer-i Hümayûn*” (genel seferberlik, padişahın katıldığı sefer) tertip ettiği zaman, birçok tarikat şeyhi ya kendi ya da halifesinin emrinde 10, 15, 20, 30, 40, 50 veya daha fazla mürit ile sefere gönüllü katılıyorlar, büyük çoğunluğu da geri dönmeyerek şehit düşüyorlardı. Yayınladığımız makalede bu konuda bolca örnek bulmak mümkündür.¹⁹

İslâm Toplumları’nda veya Selçuklu ve Osmanlı Toplumları’nda faaliyet gösteren Ehl-i Sünnet tarikatları Kur’an, Sünnet, Kıyas, İcma-yı Ümmet, Kelam ve Fıkıh kaynaklarından beslenen gruplardır. O nedenle, bunların her biri ayrı ayrı birer grup gibi görünseler de birbirlerine karşı son derece saygılıdırlar. Aralarında, husumete dönüşecek bir ayrılık yoktur. Bir mürit, Kâdiri zikirlerine katıldığı gibi, Nakşi zikirlerine de katılabilir. Aynı şekilde Halveti, Mevlevi, Bektaşî, Bayramî vb. gibi tarikat şeyhleri bir tekkede toplanıp zikir çeker, sohbet eder ve kahve içerlerdi. Meselâ; Halveti Şeyhi Niyazi-i Mısri Hazretlerinin (Doğumu: 1617m./ 1027h. Malatya/ Ölümü 1694m./1055h. Limni) Mevlevî şeyhleri ile sohbet ettikleri, Bektaşî Azbi Efendinin Niyazi-i Mısri’nin müridi olduğu, sonra halifesi olduğu, sonra da Merdiven Köyde ki Şahkulu Bektaşî Tekkesine Post-Nişin Şeyh olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde, Osmanlı Padişahlarının birkaç Tarikat ve Tekkeye beraber devam ettikleri veya gönülden bağlı oldukları bilinmektedir.²⁰

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden anlaşılmaktadır ki Ehl-i Sünnet mezhep ve tarikatları arasında büyük fark ve yorumlar bulunmamaktadır. Bu bilgiler günümüz insanları tarafından bilinirse, İslâm ümmeti arasında ki etnik ayrılıklar, Hanefî, Şafîî, Malîkî ve Hanbelî vb. gibi mezhep yorumu farkları Kadîrî, Nâkşî, Halvetî, Bayramî, Celvetî, Şazilî, Bektaşî, Mevlevî vb. gibi tarikat yorum farklarının ayrılık ve husumet sebebi olmadığı, tam aksine İslâm

19Rifat Özdemir; “Osmanlı Devleti’nin Tarikat, Tekke ve Zaviyelere Karşı Takip Ettiği Siyaset”, **Ankara Üniversitesi, Osmanlı Araştırmaları Dergisi (OTAM)**, Sayı 5, Ankara, 1994, s. 25-310.

20 Hüseyin Vassaf; **Sefîne-i Evliya**, Hazırlayan: Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, C 1-5, İstanbul, 2011; Mustafa Kara, **Niyazi-i Mısri**, Ankara, 1994; Niyazi-i Mısri; **Niyazi-i Mısri Dîvânı**, Hazırlayan: Kenan Erdoğan, Ankara, 2008; Niyazi-i Mısri; **Divan-ı İlahiyat**, Ankara, 2013

Medeniyeti, İslâm Tefekkürü ve İslâm Sanatına katkı sağlayan kıymetli renkler olarak görülmesi sağlanmış olacaktır.

Bu bilgiler ışığı altında, mümin kişilerde kardeşlik duygusu gelişecek, Ortak tarihten istifade etme bilinci oluşmuş olacaktır.

IV. Doğru Tarih Nasıl Yazılmalıdır? Nelere Dikkat Edilmelidir?

Tarih, geçmişin iyi, kötü, yanlış, faydalı, faydasız vb. gibi her türlü yönünden istifade etmektedir. Tarihi oluşturan kişilerin başarılarından, başarısızlıklarından, kahramanlıklarından ve hıyanetlerinden mutlaka doğru ve yansız şekilde istifade etmek gerekmektedir. Bunun gerçekleşmesi için, mutlaka tarih doğru ve yansız yazılmalıdır.

Tarih yazımında, resmi vesikalar, resmi emirler, resmi tartışmalar yanında, özel kişilerin kayıtları, özel hatıralar, başka milletler ve devletlerin kayıtları, haritalar, fotoğraflar, etnoğrafik malzemeler, arkeolojik eserler vb. gibi her türlü bilgi, belge, kalıntı ve buluntular mutlaka etkin ve doğru kullanılmalıdır.

Tarih yazılırken, her türlü bilgi ve belgeyi doğru kullandığımız gibi, her türlü siyaset, ideoloji ve hissi tavırlardan mutlaka uzak durulmalıdır. İnsanlara en doğru ve en yansız bilgi sunulmalıdır.

Türk Tarihi'nin önemli bir dönemi Osmanlı Tarihi'dir. Osmanlı Devleti Âli bir devlettir. Arkasında çok fazla vesika bırakmıştır. Bu vesikaların içinde *Tapu ve Tabrir Defterleri*, *Mühimme Defterleri*, *İcmal Defterleri*, *Ruus Defterleri*, *Cizye Defterleri*, *Arş Defterleri*, *Evkaf Defterleri* vb. gibi birçok defter ve münferit vesikalar bulunmaktadır. Bu vesikalar, *Fekete Tasnifi*, *Cevdet Tasnifi*, *Kâmil Kepeci Tasnifi* vb. gibi tasniflerde toplanmıştır. Bu vesika külliyatı Türk Milletini ve Türk Tarihini ilgilendirdiği gibi Arap, Acem, Sırp, Bulgar, Boşnak, Arnavut, Makedon, Romen, Hırvat, Rus, Gürcü, Rum, Ermeni, Süryânî, Yahudi, Yezidi, Nuseyri, Dürzi, Kıpti, Mecûsi, Zerdüş, Hıristiyanlık, Müslüman vb. gibi etnik, dini, mezhebi grupları da ilgilendirmektedir.

Bu vesika külliyatı yanında Osmanlı Kadı ve Naiblerinin tuttuğu mahkeme kayıtları olan *Şer'îyye Sicilleri*'nde bulunan *İlâm*, *Hüccet*, *Mürasele*, *Pusulâ*, *Tereke* vb. gibi birçok vesika külliyatı da bulunmaktadır. Bunların dışında Takvim-i Vekâyi gazetesi, Salnâmeler, Seyahat-nâmeler, Hatıratlar,

Vakanüvistlerin hazırladığı Vekâ-yı nâmeler vb. gibi külliyatları da bunlara ilave etmek gerekmektedir.

Türk Tarihinin Osmanlı kısmı araştırılırken bu bilgi ve kaynakları doğru ve yansız araştırılmalıdır. İnsanlara iyi veya kötü, başarılı veya başarısız yönlerinden mutlaka doğru bilgi sunulmalıdır. İnsanları doğru ve yanlıştan ders almaları sağlanmalıdır.²¹

V. Arşiv Vesikaları Nasıl Kullanılmalıdır?

Yukarıda arşivlerden söz ettik. Arşiv vesikası kullanılırken bir konu hakkında birden çok belge bulunmaktadır. Bu belgeler, bazen bir ay içine serpiştirilmiş olduğu gibi bazen bir yıl, bazen de 2, 3, 4, 5 (veya daha fazla) yıl içine dağılmış olabiliyor. Araştırmacı bir vesikayı bulduğu zaman onun eklerini mutlaka takip etmelidir. Takip edilince 5-6 belge bulunuyor. Bu belgelerde ki bilgiler birleşince konu hakkında bütünlük sağlanıyorsa, olay aydınlatılmış ise, bürokratik işlemler tamamlanmış demektir. Bundan sonra konu hakkında, harita, gravür, fotoğraf, hatırat vb. gibi başka malzemelere bakılarak, araştırılan konunun başka cepheleri aydınlatılmalıdır. O bilgilerde bulunduktan sonra, tüm bilgiler birbiri ile sentezlenmeli ve müşahhas sonuçlar çıkartılmalıdır. Daha sonra bu sonuçlar ayrı değerlendirilerek okuyucuya net sonuçlar sunulmalıdır.

Vesikalar okunurken, en önemli konulardan birisi de Vesika dilinin tam ve eksiksiz olarak çözülmesidir. Metin içinde geçen kişi adları, lâkaplar, yer adları, ölçü ve tartı adları, etnoğrafik isimler vb. gibi isimlerdir. Bunlar tam olarak çözülürse okunan vesikada başka başka yeni bilgiler elde edilir. Bu yeni bilgiler, başka bilgilerle birleştirilirse bilmediğimiz yepyeni bir konu aydınlanmış olur.²²

21Rifat Özdemir; “Ortadoğu Araştırmalarında Yöntem ve Bilgi Kaynaklarından İstifade Usulleri”, **Fırat Üniversitesi Birinci Ortadoğu Semineri Bildirileri**, Elazığ, 2004, s. 153-162; Rifat Özdemir; “Tarih Araştırmalarında Kaynak, Vesika ve Gözlem Bilgilerinin Sentezlenmesi, Aşgari ve Azâmi Ölçekte Tahlil Edilip Müşahhas Sonuçların Elde Edilmesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler” , **Cumhuriyet Döneminde Türkiye de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu Bildirileri**, Ankara, 18-20 Mart 2010, Ankara, 2011, s. 55-59

22Rifat Özdemir; “Ortadoğu Araştırmalarında Yöntem ve Bilgi Kaynaklarından İstifade Usulleri”, **Fırat Üniversitesi Birinci Ortadoğu Semineri Bildirileri**, Elazığ, 2004, s. 153-162; Rifat Özdemir; “Tarih Araştırmalarında Kaynak, Vesika ve Gözlem Bilgilerinin Sentezlenmesi, Aşgari ve Azâmi Ölçekte Tahlil Edilip Müşahhas Sonuçların Elde Edilmesi

Sonuç

Buraya kadar, tarih nedir, nasıl tarif edilir, Tarih niçin öğrenilir, kişi ve milletlere ne faydası vardır, Tarih bilinci ne demektir, kişi ve topluma ne faydası vardır, doğru tarih nasıl yazılmalıdır, nelere dikkat edilmelidir, arşiv vesikaları nasıl kullanılmalıdır gibi beş ana başlık halinde konuyu tahlil ettik. Bu çalışmadan şu sonuçlar elde edilmiştir.

1. Tarih, rehber ilimdir, kılavuz ilimdir, insanı uyarıcı ve geleceğini aydınlatıcı bir ilim dalıdır diye tarif edilebilir. Tarih ilmi, insanın yolunu aydınlatmada kullanıldığı gibi, insanı esirleştirme ve sömürgeleştirmede de kullanılabilir.

2. Türk Kültür Tarihi 16.000 yıl ile tarihlenirken, İdare, Askeriye, Maliye ve Bürokrasi tarihi 6500 yıllı tarihlenmelidir.

3. Anadolu'da Türk Tarihi'ni, 1071 Malazgirt Zaferi ile başlatmak yerine M.Ö 4500 yılından başlatmak gerekmektedir. Böyle yapılırsa, 1071 öncesi Türk Tarihi'nde ki birçok bilinmeyen aydınlanmış olacaktır.

4. Anadolu'ya ilk gelen Türkler, Müslüman Selçuklular değildir. Onlardan önce Türkistan'dan, Sümerler, Hurriler, Kimmerler, Sakalar ve Hunlar gelmişlerdir.

5. Kur'an-ı Kerim "*İnsana vesvese veren şeytanın şerrinden, kıskançlığı artan kıskanç kişilerin şerrinden Allah'a sığınılmasını*" emretmektedir. Bu emir, insanları ilgilendirmektedir. Devleti insanlar yönetir. Eğer bir devlet adamının hırsı, tamahı ve kıskançlığı artarsa bu sıkıntı doğrudan devlet kurumlarına yansır. Bunun tipik bir örneği, Anadolu Selçuklu Devleti döneminde yaşanır. 1230'larda hırsı, tamahı ve kıskançlığı artan Sadettin Köpek kısa süre içinde üçü hânedan üyesi, beşi de ümeradan olmak üzere sekiz kişiyi öldürterek ortadan kaldırır. Türk Devletine çok fazla zarar verir. Bu kötü uygulama tarihten ders almak isteyenler için dikkate değer bir örnektir. Hırsı, tamahı ve kıskançlığı kabaran devlet adamlarının devlete ve millete ne denli kötülük yaptıklarının tipik birer örneği sayılmalıdır.

6. Anadolu Selçuklu Devleti'nde gördüğümüz Sadettin Köpek figürünün benzerini XIII.Yüzyılda İlhanlı Türk Devletinde de görmekteyiz. Gazan Han dönemi ile Olcaytu Han döneminde Reşidüddin Fazlullah etkili bir vezirdir. Reşidüddin Vezirlik görevi yanında Tarih Yazarı ve Hekim'dir.

Sonra yanına, Sadettin ve Tacettin Alishah adlı iki ümera da vezir olur. Bu üç vezirin ortak paydası üçü de çok hırslı, çok tamahkâr ve parayı çok sevmeleridir. Aynı zaman da birbirlerini de çok fazla kıskanırlar. Üçüne de musallat olan, hırs, tamah, kıskançlık, haset ve fesat duyguları hem devleti zaafa uğrattır hem de ahâliyi zora sokar.

Olcaytu Han, *tâun* (veya veba, salgın hastalık) hastalığına yakalanıp ölünce, bundan Tabip ve Vezir olan Reşidüddin Fazlullah sorumlu tutulur. Emir Çoban tarafından yargılanır, idam edilir, cesedi parçalanarak tüm şehirlere *ibret-i âlem* için gönderilir. Devlet ve milletten aldığı tüm mal ve paralar hazine için *müsadere* (devlet hazinesine alma) edilir.

Vezir Sadettin de yargılanır. Onun da tüm mal ve paraları devlet hazinesi için *müsadere* edilir.

Bu iki örnekte de görüldüğü gibi kontrol edilmeyen hırs, tamah ve haset duygusu hem devlet adamının canına mal oluyor, hem de devlet kurumlarına zarar veriyor. Bu iki örnekte, ibret almak isteyen kişiler için dikkat çekici özellik arz etmektedir.

7. Türk Kültürü'nde *Gök Tengri* (Gök Tanrı), Türk Budunu (Halk) yok olmasın diye bir Türk'ü görevlendirerek ona "*Kut*" verir. Bu inanış ve uygulama ile Türk Hakânı hem örfi bir otorite hem de dini özelliği olan bir otoritedir. Bu otorite *Türk Kızıl Elması* olan Türk Milleti'ni, Türk Devleti'ni ve Türk Vatanı'nı koruyacak, Millet ve Devleti Cihan Hâkimiyeti'ne ulaştıracaktır. Türk Kaan, Hakan, Han ve Hükümdarları, hep bu ideali gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Alparslan ve Kılıçarslan'ın Türk ve İslâm birliğini korumaya çalışması, Fatih'in İslâm'ı koruması, Yavuz Sultan Selim'in 1517'den sonra *Türk Hakanınvanı* yanına *Türk Hakan Halifesinvanı* eklemesi bu kültür geleneğindedir. Bu uygulama, Türk Tarihi'nde Devlet ile Din ilişkisinin sağlıklı kurulması açısından son derece önemli bir gelenektir. Bugün bu ibretler üzerinde durulmaya değer bir konudur.

8. Tarihimizden ibretlik bir örnekte Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerindedir. 1834m. (1249h.) Sultan II. Mahmut Dönemi'nde ecnebi (yabancı) paraların fiyatı karaborsada yükselir. Osmanlı maliyecileri karaborsa fiyatı kontrol altında tutabilmek için 90 gün süre ile karaborsa fiyatı resmîleştirirler. 90 gün içinde ekonomiyi düzeltip karaborsa fiyatı geri resmî fiyata getirmek isterler. 90 gün dolunca beklenen düşme olmaz ve karaborsa fiyat resmîleşir. Bu tarihten 144 yıl sonra 1978-1979 da Ecevit Hükümeti döneminde de bir ara döviz karaborsada yükselir. Cumhuriyet maliyecileri de 90 gün süre ile karaborsa fiyatı resmîleştirip, maliyeyi düzeltince karaborsa

fıyatı resmi fiyata getirmek isterler. Fakat Cumhuriyet maliyecileri de başaramaz ve 90 gün sonra karaborsa fiyatı resmi fiyat haline getirirler. Burada eğer, Cumhuriyet maliyecileri 1834 yılı hezimetini bilselerdi, ya böyle bir yola girmezlerdi, ya da ek tedbirler alırlardı. Bu iki örnek, Türk Tarihinden ibret almak isteyen kişiler için açık ve seçik iki net örnektir.

9. Asya Coğrafyası'nda 6500 yıl boyunca hiç devletsiz kalmayan üç milletten biri Türklerdir. Türkler değişik yerlere göçmüşler ve gittikleri yerlerde 120'den fazla devlet kurmuşlardır. Bu devletin gölgesinde Türkler yaşadığı gibi, başka milletler, diller ve dinlerde yaşamıştır. Bunun örneğini Türk saraylarında da görmekteyiz. Anadolu Selçuklu Sarayı'nda Müslim Adiliyye hanımın yanında Kirvard'ın kızı (veya cariyesi) olan hanım, ahir ömrüne kadar müslim olmadı. Ahir ömründe müslim olup Mahperi adını aldı. Sonra II. Gıyasettin'in karısı olan Gürcü kızı ve Hristiyan olan Thamar Hatun (diğer unvanı Gürcü Hatun) ahir ömrüne kadar müslim olmadan Selçuklu Sarayı'nda yaşadı. Akkoyunlu Uzun Hasan'ın hanımlarından biri Müslim iken diğeri Hristiyan idi. Osmanlı Sarayı'nda Hristiyan cariyeler ve hanım sultanlar vardı. Bunların Türk Sarayları'nda milletlere, dillere ve dinlere saygının sınırsız olduğunu gösteren açık örneklerden olduğunu belirtmek gerekmektedir.

10. Osmanlı İdare sisteminde bazı Salyâneli Eyalet ve İdare ünite denilen Eflak, Boğdan ve Ege Adaları'nın yönetimi için Rum ve Hristiyan beyler tayin etmesi adettendi.

Bazı Osmanlı Mahallelerinde Türk Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Sırplar, Bulgarlar, Hırvatlar vb. ayrı ayrı yaşarlarken, bazı mahallelerde *Mahlut* (Karışık) halde yaşıyorlardı.

Bazı cami, mescit, kilise ve havralar ayrı ayrı mekânlarda bulunurken, bazıları ise ya duvar duvara ya da yan yana aynı mahallede bulunmaktaydılar. Bu örnekler, bize hoşgörü içinde beraberce yaşama tarih şuuru ve bilinci vermektedir.

11. Tarih bilincinin oluşmasında tipik örneklerden birisi de İslâm'ın doğuşu ve gelişmesidir. İslâm, 610m. de doğdu. İlk vahiy bu tarihte geldi. Hz. Muhammed (a.s) Roma ve Acem krallarına mektuplar yazarak onları İslâm'a davet etti. Ama kabul etmediler. 637m. deKadisiye Savaşı ile Acem Devleti yıkıldı. Acem toplumu kılıçla İslâm'a girdi. Fakat Kur'an ve Hadis'i Müslüman Arap gibi anlamak ve anlatmak yerine, kendi yüksek Acem Kültürü'ne göre açıklamaya çalıştılar. Bu yorumun başına "*Ehl-i Beyt ve Şia*" kelimelerini koyarak yeni bir mezhebin doğmasına ve İslâm'ın bölünmesine

sebeplerle. Bu durum, bir müslümana, İslâm'ın nasıl ve ne sebeplerle bölündüğünü, mezhep denilen yorumun arkasında ne gibi tarihi sebepler olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

12. İslâm Acem ülkesine geldiği zaman, Acemlerin arasında yaygın olan inançlardan biri *Mecûsilik* (Ateşe tapma) biri de *Zerdüştlük* idi. *Mecûsilik*'te iyilik tanrısı *Hürmüz* için *Mecûsi* mabetlerinde daima ateş yakmak adetten idi. Ateş sönerse kötülük tanrısı *Ebrimen'in* egemen olacağına inanılırdı.

Zerdüştlük inancında ise, tanrı *Abura Mazda'dır*. *Zerdüş* tanrı *Abura Mazda'nın* emrinde vekil (veya peygamber, elçi) gibidir. Halk en alt tabakadadır. Tanrı, emirlerini elçisi *Zerdüş* ile halka iletir. *Zerdüş*, halk adına Tanrıya rica eden, onları bağışlatan, gerekirse cezalandırmalarını isteyen bir aracıdır.

Acem toplumu İslâm'la karşılaşınca, bu kadim *Mecûsi* ve *Zerdüştlük* inancını bir anda bırakmadı. *Şia* adını kullanarak İslâm'a yeni yorum getiriyoruz deyip, *Tanrı Hürmüz*, *Tanrı Abura Mazda*, aracı *Zerdüş* figürleri yerine yeni figürler buldular. *İmamiye*, *Nizariyye*, *Haşîşîyye* ve *Karmitîyye* kolları “*İmam*, *Masum İmam*, *Hüccet*, *Hüccetullah*, *Ayetullah vb.*” gibi figürler oluşturup bu “*İslâm'ın Şia yorumudur*” dediler. Buna bir de “*Ehl-i Beyt*” figürü ekleyerek konuyu hümanist bir yorum haline getirdiler. Hâlbuki İslâm'ın özünde, Allah'la kul arasında ne aracı, ne masum imam, ne hüccet, ne de Ayetullah vardır. Bunların hepsini İslâm ref ve ilga (kaldırmak) etmiştir. Bu mezhep yorumu, tarihten ders almak isteyenler için ibretlik bir örnektir.

13. İslâm'ın mezhep yorumundan sonra, tarikat yorumunu da görmekteyiz. VIII. ve IX. Yüzyıllardan itibaren tarikat yorumları görülmeye başlar. XI. Yüzyıldan itibaren tarikat ve tekkelerin yaygınlaştığını görürüz. Özellikle, *Kadirîyye*, *Nakşibendîyye*, *Halvetîyye*, *Celvetîyye*, *Menlevîyye*, *Bektaşîyye*, *Şazelîyye*, *Bayramîyye vb.* gibi birçok tarikat kendi dönem ve toplumlarına Kur'an ve Sünneti anlatmaya çalışmışlardır.

Tarikat, tekke, zaviye ve hangahlar toplumu İslâmî açıdan eğiten “*yaygın eğitim*” kurumlarıdır. Günlük ve haftalık her Müslümana ulaşmaya çalışırlar. Amaç iyi ve bilgili bir Müslüman tipini oluşturmak, Kur'an ve Sünnet ahlâkını topluma egemen kılmaktır.

Tarikatlar, sadece insanı yetiştirmek, ahlâkı egemen kılmakla kalmazlar, Millet, Devlet ve Vatan tehlikeye girdiği zaman devletin çağrısına uyarak sefere katılırlar ve çoğu da dönmeyerek şehit düşerlerdi.

Tarikatlar, birbirlerine husumet besleyen guruplar değildirler. Tam aksine birbirlerinin zikirlerine katılırlar, ilmi sohbetler yaparlar. Bu açıklamalar, İslâm mezhepleri ile tarikatların doğuşu ve gelişmesine ışık tutmaktadır. Ehl-i Sünnet mezhep ve tarikatları İslâm'ın yorumu ve uygulamasıdır. Toplum, Kur'an ve Hadis'e göre eğiten *yaygın eğitim* kurumlarıdır. Konunun böyle bilinmesi, kişilere tarih bilgisi ve tarih bilinci vermiş olacaktır.

14. Türk Tarihi bir bütündür. Dönemine göre arşiv vesikaları, haritalar, gravürler, fotoğraflar, etnoğrafik ve arkeolojik malzemeler, seyahat-nâmeler, hatıratlar, gazete ve dergiler vb. gibi tüm malzemelerden bilgiler alınmalıdır. Bu malzeme bilgileri birbiri ile sentezlenmelidir. Çıkan sonuçlar, siyaset, ideoloji ve taraflı yorumlardan uzak olarak, iyi, kötü, doğru, yanlış, hatalı, başarılı vb. gibi yöntem ile insanlara dosdoğru sunulmalıdır. İnsanların hem doğrulardan, hem de yanlışlardan ders almaları sağlanmalıdır. Türk Tarihi, tarafsız yazılır ve anlatılırsa ibret dolu birçok örneklerle doludur. Bunlar insanlara öğretilirse, hem tarih bilinci artar hem de tarihten azâmi derecede yararlanılmış olur.

15. İnşallah, bu ibretlik vakalar insanlığa ve Türk Milleti'nin çocuklarına ders olur. Bunlardan faydalanan Türk Çocukları, bugünlerini ve yarınlarını aydınlatmış olurlar.

İnançlar Bağlamında Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri

Turkish-Persian Relations Within the Context of Beliefs
from Past to Present

Ahmet ALTUNGÖK*

Özet

Türkler ve İranlılar üç bin yıl süren, uzun soluklu bir komşuluk ilişkisine sahiptirler. İslam sonrası döneme kadar Türklerin batı komşuları olan İranlılar; Anadolu'ya gerçekleşen Oğuz ve Türkmen akınlarından sonra Türklerin aynı zamanda doğu komşuları olmuşlardır. Tarih boyunca sosyal ve kültürel açıdan birbirinden en çok etkilenen iki toplum Türkler ve İranlılardır. Özellikle inanç bağlamında Türkler ve İranlılar arasında yoğun etkileşimler gerçekleşmiştir. Bundan dolayı her iki toplumda da inanç noktasında büyük benzerlikler görülmektedir. Bu inanç benzerliği her iki toplumun sosyal yaşamlarına ve kültürel özelliklerine yansımıştır. Bundan dolayı Türkler ve İranlılar arasında kültürel açıdan büyük benzerlikler bulunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Antik İran, Eski Türkler, İnançlar, İslam sonrası inançlar.

---

* Yrd. Doç. Dr; Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Anabilim Dalı: ahmet.altungok@bilecik.edu.tr

"30/50 Milyar Dolar Ticaret Hacmi için Fırsatlar" ana teması ile 16-18 Kasım, 2016 tarihinde TASAM, IPIS (İran Dışişleri Bakanlığı Politik ve Uluslararası Araştırma Merkezi), Van Valiliği ve DAKA (Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı) işbirliği ile Van'da düzenlenmesi düşünülen 3. Türkiye - İran Forumuna davetli konuşmacı olarak çağrılmam üzerine hazırlamış olduğum bu konuşma metni, programın iptal edilmesi üzerine makale olarak değerlendirilmiştir.

Abstract

Turks and Persians have had long-termed neighborhood relations for three thousand years. Persians, the western neighbors of Turks until the period after Islam became the southern neighbors of them following the invasions of Anatolia by Oghuz and Turcoman. They influenced each other deeply throughout history. They have been in interaction with Turks especially within the concept of belief. Therefore it can be observed that there are similarities between Turks and Persians in this field. This belief similarity has reflected social life and cultural characteristics of both societies. Thus there are many similarities between Turks and Persians in cultural aspects.

Key Words: Ancient Persia, Old Turks, Beliefs, Beliefs after Islam.

İslam Öncesi Dönemle Alakalı İnançlar

Türkler ve İranlılar tarihin iki tek tanrıcı toplumlarıdır. Her iki toplum da inanç bakımından tek tanrıya inanmışlardır. İslam öncesi dönemde Türkler tanrıyı tek olarak bilmişlerdir¹. Aynı şekilde İranlılarda da tek tanrı inancı mevcuttur². Genel anlamda Asya toplumlarının genelinde tek tanrı inancının varlığına rastlanmaktadır. Tek tanrı inancı Asya toplumlarında göktanrı kültü şeklinde ortaya çıkmıştır. Tanrı'nın tek olduğu, gökte olduğu³ ve peygamberleri vasıtasıyla insanlığa hitap ettiği düşüncesine ait motifler birçok Asya toplumunda karşımıza çıkmaktadır. İbn Fadlan, gayr-i Müslim Türklerin

---

1 Tanyu 1980; 11, 15, 16vd; Ergin 2012; s. 2; Roux 1991; s. 111. Bazı tarihçiler Gök-Tanrı (Kök-Tengri) kavramından yola çıkarak gökyüzündeki maviliğin, Türkler tarafından tanrı olarak algılandığı sonucuna ulaşmış olmaları doğru olmayan bir yaklaşım tarzı gibi görünmektedir. Bkz. Roux; aynı yer. Zira İslam öncesi dönem Eski Türklerle ilgili kıymetli bilgilere ulaşmış olduğumuz Orhun yazıtlarında Gök-Tanrı (Kök-Tengri) şeklinde sadece bir ifade yer almaktadır. Bunun yanında bazı Uygur metinlerinde Kök-Tengri şeklinde ifadelere de rastlanmıştır. Bkz. Divitçioğlu 2000; s. 47, 48, 49. Bunun yanında Orhun abidelerinde Tek-Tengri şeklindeki ibare daha fazla yer almaktadır. Bkz. Ergin 2012; aynı yer. Ayrıca bkz. Turan 1999; 41. Tengri sözcüğünün semâ (gök) veya "ulûhî semâ" (tanrısal gökyüzü) anlamında kullandığına dönük ifadeler için bkz. Barthold 2006; s. 10.

2 Altungök 2015: s. 17, 18, 19.

3 Kur'an'da da Allah tarafından peygamberlere indirilen ayetler inzal kavramıyla ifade edilmiştir. İnzal indirmek anlamına gelir. Ayetlerin Allah tarafından indirilmesi, inzal edilmesi olayı insanların zihninde yaratıcının gökte olduğu izlenimini ortaya çıkarmıştır. İnzal kavramının geçtiği bazı ayetler için bkz. Ali İmran-7, Nisa-105, Mâide-67.

haksızlığa uğradıkları zaman başlarını gökyüzüne kaldırarak "tek Tengri" dediklerini ve kullandıkları *tek* sözcüğünün Arapça "vahid", *Tengri*'nin de "Allah" demek olduğunu ifade etmektedir⁴. Bu ifade Türklerin İslam öncesi dönemde Allah'ın varlığına ve birliğine inandıklarına dönük canlı bir tanığın ifadesi olması açısından önemlidir. Tek tanrıcılık olayının İslami literatürdeki karşılığı *haniflik*dir. Haniflik olayı tek tanrı inancını ifade eden bir kavramdır ve Kur'an'da Hz. İbrahim (as) için kullanılmıştır. Hz. İbrahim (as) tek tanrı inancının Ortadoğu coğrafyasında yayılması için büyük bir gayret içerisine girmiştir. İslamî literatürde Allah'ın yegane yaratıcı ve sonsuz güç olduğu inancı *tevhit* şeklinde ifade edilmiştir. Tek tanrı inancının Asya toplumlarında yaygınlık kazanmış olması tesadüfü değildir. Herodot'un ifadelerinden anladığımız kadarıyla İskit toplulukları da *Papaios* adını verdikleri bir gök tanrıya inanmışlardır⁵. Antik dönem Mezopotamyalılar da *Anu* adını verdikleri bir gök tanrıya inanmışlardır. Asya'da yaşayan Türk toplulukları da *Tengri*⁶ adını verdikleri göktanrıya inanmışlardır⁷. Yine Herodot'un ifadelerine göre İranlılar da göktanrıya inanmışlardır. Herodot bu durumu kendi ifadesiyle "İranlılar tanrısal gök kubbeye inanırlar" şeklinde ifade etmiştir⁸.

Asya toplumlarında görülen tek tanrı inancı rastlantısal değildir. Batı uygarlıklarının aksine Asya toplumlarında genel olarak tek tanrı inancı görülmektedir⁹. Her ne kadar bu inanç antik dönemlerde bozularak devam etmiş olsa da göktanrı kültürünün varlığının birçok Asya toplumunda görülmesi, bu toplumların ortak bir inançtan beslendiklerini ortaya koymaktadır. Zaten Kur'an'da kendisinden bahsedilen peygamberlerin

---

4 İbn Fadlan 2012; s. 10. Ayrıca bazı gezginlerin eski Türklerin tek bir tanrıya inandıklarını rivayet etmeleriyle ilgili olarak bkz. Divitçioğlu 2000; s. 49.

5 Herodot 2006; s. 318. Herodot'un verdiği malumatlardan anladığımız kadarıyla İskitlerin de genel anlamda tapınak, sunak ve heykel yapma alışkanlıkları yoktu ve tanrı heykellerine rastlanmaz. Bkz. Aynı yer.

6 Sümerce Dingir'den gelen bu sözcüğün "Gökyüzünün eri" anlamına geldiği ifade edilmektedir. Bkz. Tanyu 1980; 16; Togan 1981; s. 12. Pasifik adalarında yaşayan yerlilerin de bu ismin farklı bir versiyonu olarak Tangarao sözcüğünü kullanmış olmaları da ilginç bir konudur. Bu yerliler evreni Tangarao adını verdikleri bir tanrının yarattığına inanmışlardır. Bkz. Tanyu 1968; 22.

7 Ögel 1979; s. 314.

8 Herodot'a göre Persler "tanrısal gök kubbeye" inanmaktadırlar. Yine kendisinin ifadesine göre Persler tanrıları insan şeklinde resmetmezler; tanrıları resim ve heykel gibi şekillerle ifade edenlere deli gözüyle bakarlardı. Bundan dolayı Herodot; Perslerde heykel, tapınak ve sunak olayının olmadığını ifade etmektedir. Bkz. Herodot 2006; s. 75.

9 İbn Fadlan seyahatnamesinin verdiği malumatlardan anlaşılacağı üzere Rusların da tek tanrıya inandıkları sonucuna ulaşılabilir. Bkz. İbn Fadlan 2012; s. 44.

hepsinin Asya kökenli olması bu duruma verilebilecek en güzel örneği teşkil etmektedir. Asya'daki Türk topluluklarının kendisine *Tengri* dedikleri göktanrıya, İranlılar *Ahura-mazda* adını vermişlerdir¹⁰. Antik dönem İranlılara göre Ahura-mazda tek tanrıdır. İranlılar Ahura-mazda'yı resmetmemişler ve heykellerini yapmamışlardır. Bu da onun görünmezliğini ifade etmektedir. Aynı şekilde göktanrı da Türkler tarafından resmedilmemiş ve heykelleri yapılmamıştır. Buna göre göktanrının gözle görülemeyeceğine olan inanç onun somutlaştırılmasına engel teşkil etmiştir¹¹.

Her iki toplumda da tanrının simgesi veya kiblesi olarak güneş tasavvur edilmiştir. Asya toplumlarının genelinde olduğu gibi İranlılar ve Türkler, tanrıya ibadet ederken onun kiblesi olarak gördükleri güneşe doğru yönelmişlerdir. Bu toplumlar güneşi tanrının kiblesi olarak görmekteydiler. Dolayısıyla eski Türklerin güneşin doğduğu doğu yönünü kutsal olarak saymaları bundan kaynaklanmaktadır. Antik dönem İranlılar Ahura-mazda için günde üç defa *homa* adı verilen bir tür namaz kılarlardı¹². Bu namazı da güneşe dönerek kılmaktaydılar. Güneş doğduğunda doğuya dönerek, gün ortasında güneşe dönerek, gün batımında da batıya doğru dönerek namaz kılınırdı¹³. Bundan dolayı yapılan tapınakların üç penceresi bulunur, bunlar; doğuya, güneye ve batıya bakacak şekilde yapılırdı. Orta Asya Türk toplulukları da birisi gündüz diğeri gece olmak üzere günde iki defa ibadet ederlerdi. Bu ibadet sırasında gündüz güneşe doğru dönerek, gece ise aya doğru dönerek ibadet yapılırdı¹⁴. Eski Türkler de İranlılar gibi ay ve güneşi Allah'ın gökyüzündeki iki büyük ayeti, simgesi ve kiblesi olarak görürlerdi¹⁵.

Bunun yanında her iki toplumun İslam öncesi dönemde Allah'a verdikleri sıfatlar, İslam sonrası dönemdeki Allah inancıyla benzerlikler göstermektedir. Eski Türklerde Gök tanrının beyat (kadim), açu (veli), idi (malik), ogan (kadir), çalap (Mevla) gibi sıfatlara sahip olduğu düşünülmüdü¹⁶. Aynı şekilde İranlıların sahip olduğu Mazdeizm dininde de Ahura-mazda her

---

10 Sykes 1915; s. 111vd.

11 Kafesoğlu 1980; s. 59, 60.

12 Hansen 2010; s. 149; Menasce 2009; s. 179.

13 Altungök 2015; s. 90.

14 Hun hükümdarının sabah güneşe, akşam ise aya dönerek tazimde bulunduğu rivayet edilmiştir. Bkz. Kafesoğlu 1980; s. 60; Kafesoğlu 1984, s. 289.

15 Ögel 1979; s. 119, 316. Eski Türk metinlerinde geçen kün tengri terkininin "güneşin tanrısı" şeklinde okunması gerektiği üzerinde durulur. Bkz. Tanyu 1980; s. 58.

16 Tanyu 1980; s. 84, 93, 116, 122, 179,

şeyin ilki, sonsuz güç, kudret sahibi, temiz, gücü her şeye yeten şeklinde tanımlanmıştır. Aynı şekilde Mazdeizm de Ahura-Mazda için khoda (sahip, malik, rab), aša (kuddüs, temiz) ormosd (bilge, alim) gibi sıfatlar kullanılmıştır¹⁷. Bütün bunlar her iki toplumun İslam öncesi dönemde sahip oldukları inanç sisteminin tevhit düşüncesinden kaynağını aldığını göstermektedir.

Antik dönem İranlılarda ve eski Türklerde tabiat varlıklarının kutsanması olayına rastlanmaktadır¹⁸. Tabiat varlıklarının kutsanması olayı tek tanrıci disipline sahip toplumların genelinde rastlanan bir durumdur. Nitekim Kur'an'da da tabiat varlıkları kutsanmıştır. Kur'an'ın bazı surelerinde tabiat varlıklarına yemin edildiği görülür¹⁹. Çünkü varlık alemindeki her nesne Allah'ın ayetlerindedir. Bu varlıkların yaratılışında çok çeşitli hikmetler ve öğütler bulunmaktadır. Bundan dolayı Kur'an; insanoglunu bu varlıklar üzerinde düşünmeye, bunların yaratılışındaki hikmetleri çözmeye davet etmektedir. Dolayısıyla tabiattaki varlıklar Allah'ın ayetleri olması hasebiyle kutsal olarak kabul edilmiştir. Aynı şekilde eski İran ve Türk toplumları güneşi, ayı, yıldızları, havayı, suyu, toprağı, ateşi, ağacı, bazı hayvanları kutsal olarak kabul etmişlerdir²⁰. Fakat tabiat varlıklarının kutsanması olayı, zamanla bu toplumlarda totemizme dönüşerek farklı bir formatla varlığını devam ettirmiştir.

Asya'nın bu iki önemli toplumunda antik çağın batılı toplumlarından farklı olarak *kut* ve *kutsal kitap* kavramlarına rastlanmaktadır²¹. Eski Türklerde

---

17 Tanyu 1980; 192.

18 Eski Türk dini anlayışında tabiat varlıklarının kutsal kabul edilmesi olayı Totemizm ve Şamanizm'le alakalı olarak görülmüş ve bunların Eski Türk dini oldukları şeklinde telakki edilmiştir. Fakat bu alanda çalışan tarihçiler Totemizm ve Şamanizm'in Eski Türk dinleri olmadıklarını savunmuşlardır. Bkz. Tanyu 1980; s. 201; Kafesoğlu 1984; s. 184vd.

19 Tiyn Suresinde incire, zeytine, Tur Dağı'na, Emin Belde'ye (Filistin); Necm suresi 1. ayette yıldıza; Kalem suresi 1. ve 2. ayette kaleme; Müddesir suresi 32.-37. ayetleri arasında aya, geceye ve gündüze; Burûc suresinde burçlarla dolu gökyüzüne; Tarık suresi 11 ayette yağmur olayının gerçekleştiği atmosfer katmanına; Asr suresinin 1. ayetinde zamana ve bunları dışında birçok ayette tabiat varlıklarına yemin edilmiştir.

20 İranlıların kutsallarıyla ilgili olarak bkz. Ya'kûbî 1382, I, s. 216; Kafesoğlu 1984, s. 240, 289; İran hükümdarları kendilerine ayın ve güneşin kardeşi unvanını takmışlardır. Bu ifadeler onları yabancı ülke hükümdarlarına gönderdikleri mektuplarda da rastlamak mümkündür. Bkz. Kristensen 1368; s. 357; Durant 1398; s. 121.

21 Türklerde kut inancıyla ilgili olarak bkz. Tanyu 1980; s. 74vd; Kafesoğlu 1987, s. 37vd; Divitçioğlu 2000; s. 44vd; Orhun abidelerinde kut kavramının geçtiği bazı yerler için bkz. Ergin 2002; s. 6, 7, 18, 19, 42, 43, 44, 45, 48, 49, 58, 59. Barthold, Türkçedeki kut kavramını

tanrıdan yetki alındığına dönük inanç *kut* ile ifade edilmiştir. Genel anlamda hükümdarlar milleti toplamak, milleti kondurmak, milletin karnını doyurmak amacıyla Tanrı'dan görev aldıklarına inanmaktaydılar. Tanrıdan kut alma yetkisi ise sadece hükümdarlara mahsustur. Kut olgusu aynı zamanda hükümdarlar için hakimiyetin ve siyasi iktidarın sembolüdür²². Bu inanç sistemi sonucunda ortaya çıkan kut olgusu peygamberlik olayını çağrıştırmaktadır. Dolayısıyla bu durum İsrail oğullarında görülen hükümdar peygamber olayının aynısının eski Türklerde de bulunduğuna işaret etmektedir. Bu çerçevede kendisi aynı zamanda bir hükümdar olan Oğuz Kağan'ın peygamber olabileceği ihtimali üzerinde de durulmuştur. Bu durum peygamberlik olayının eski Türklerde mevcut olduğuna işaret etmektedir. Aynı şekilde peygamberlik ve kutsal kitap kavramı antik dönem İranlılarda da görülmektedir. Eski İran kaynakları Zeraster'in (Zerdüş) Ahura Mazda tarafından gönderilen bir peygamber olduğuna inanırlar ve kendisine *Avesta* adını verdikleri bir kutsal kitap indirdiğine inanırlar²³.

İslam tarihi klasik kaynakları da İranlıların *Budasb* (Buda) ve *Zeraster* adı verilen iki peygambere inandıklarını ve bu peygamberlerin *haniflik* dinini getirdiğini ifade etmektedirler²⁴. İslam kaynakları İranlıların ilk olarak mitolojik dönem İran hükümdarı Tahmûresb döneminde ortaya çıkan Budasb'a (Buda) iman ettiklerini, daha öncesindeyse Hz. İdris peygamberin şeriatına tabi olduklarını ifade ederler. Budasb'ın tek tanrı inancına sahip olduğunu ve kendisinin getirdiği dinin daha sonra bozularak Sabîlik dinine dönüştüğünü ifade ederler²⁵. Bunun ardından antik dönem İran hükümdarı Güştasb döneminde ortaya çıkan Zeraster'in yine tek tanrı inancına dayalı yeni bir kitapla geldiğini rivayet ederler. Bu kaynaklardan öğrendiğimize göre Fars, Mezopotamya, Medya, Azerbaycan coğrafyası üzerinde yaşayan batı

Avrupa'daki majeste kavramıyla aynı görmüştür. Bkz. Barthold 2006; s. 36, 37. Antik dönem İranlıların kutsal kitaplarıyla ilgili olarak bkz. Altungök 2015; s. 86..

22 Bu konuyla ilgili olarak bkz. Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler*, c. II, Ankara, 2002, ss. 823-824.

23 Dineveri 1371; s. 50; Mes'ûdî s. 85; Makdisî 1376; s. 506; Hamza el-İsfehânî 1346; s. 33, 37; Se'âlebî, bu kişinin İsrailoğulları peygamberlerinden olan İrmiya (Yeremeya) peygamberin öğrencisi olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Se'âlebî 1955; s. 167. Ayrıca farklı bilgiler için bkz. Gerdizî 50, 51; Kazvinî s. 91; Ebû'l-Fidâ s. 76; el-Ömerî s. 21.

24 Ayrıntılı bilgi için Ahmet Altungök (2016), "İslam Tarihi Klasik Kaynaklarında Mitolojik Dönem İran Hükümdarları", *Tarih Okulu Dergisi* (TOD), S. XXVIII, Yıl-9, Aralık, ss-657-696 künyeli çalışmamın ilgili kısımlarına bakılabilir.

25 Buda ile ilgili kısımlar için bkz. Kazvinî, s. 79; İsfehânî 1346; s. 31; Cüzcânî, I, s. 134; Mes'ûdî 2004, s. 120; İbnû'l-Esîr 1370, I, s. 64.

İranlılar Zeraster'in getirmiş olduğu Mazdeizm'e inanmışlar fakat Sistan, Horasan, Harzem, Baktirya, Soğdiyana coğrafyasında yaşayan doğu İranlılar ise Budizm'e bağlı kalmışlardır²⁶. Doğu İran toplumlarıyla beraber Baktirya, Soğdiyana, Horasan ve Sistan toprakları üzerinde yaşayan Kuşan ve Akhun Türklerinin de kimi zamanlar Budizm'i benimsedikleri görülmektedir. Bunun yanında Doğu İran topluluklarıyla komşu olan Türk topluluklarında Manihaizm dini de yaygınlık göstermiştir. Hz. İsa (as) ve Hz. Musa'ya ek olarak Buda ve Zeraster'i de peygamber olarak kabul eden Mani'nin getirmiş olduğu dinin formatı da ilk çıktığı dönemlerde tek tanrı inancına sahiptir²⁷. Bu din de İran sahasını aşarak Orta Asya, Hindistan ve Çin sahasında yayılmıştır. Özellikle Uygur Türkleri arasında Manihaizm büyük bir hızla yayılmıştır²⁸.

Ayrıca her iki toplumda İslam öncesi dönemde ateş ve su kültürünün varlığına rastlamaktayız²⁹. İranlılar ve Türkler dini ayinlerini ateşin etrafında toplanarak gerçekleştirmekteydiler. Her iki toplumda da ateş ve suyun kirletilmesi büyük bir günah olarak kabul edilirdi³⁰. Bundan dolayı ateşe ve suya pis olan hiç bir şey atılmazdı. Antik dönem İranlıların evlerinde mutlaka bir ocak bulunur ve bu ocakta ateş yanardı³¹. Yanan ateş aileyi temsil ederdi. Aynı olay eski Türklerde de mevcuttur³². Türkçede çadıra verilen *otag* sözcüğü içinde ateş yakılan kapalı mekanlara verilen *ot-ak* (odak) terkiibinden gelmektedir³³. İranlılarda ateş kültürünün ortaya çıkması güneşle alakalı olarak ortaya çıkmıştır³⁴. Ateş; güneşin yeryüzündeki temsilcisi olarak kabul edilmiş

26 Altungök 2016; s. 689.

27 Furon 1943; s. 95, 96.

28 Girişmen 1336; s. 51; İzgi 1986; s. 19vd; İzgi 1987; s. 16, 17, 18vd.

29 Turan 1999; s. 48, 49; Bizans tarihçisi Theophylaktos; Türklerin ateşi, suyu, toprağı ve havayı kutsadığını fakat tek bir tanrıya inandıklarını ifade etmiştir. Bkz. Aynı yer. Rasony, aynı ifadeyi Bizanslı tarihçi Menandros'tan nakletmiştir. Bkz. Rasony 1988; s. 30; Eski Türklerin ateşe ve suya saygı gösterdikleriyle ilgili olarak bkz. Roux 1991; s. 114. Rasony, Asyalı toplumların hepsinin ateşe saygı gösterdiklerini ifade eder. Bkz. Rasony 1988; s. 31.

30 Kristensen 1368; s. 237; Nefisi 1331; s. 104.

31 Nefisi 1331; s. 99.

32 Evlilik sonucunda kurulan evlerle ilgili bir ritüel olması konusunda bkz. Ögel 1979; s. 179.

33 Oda, Otag sözcüğünün ateş yakılan yerle ilgili olduğu görüşüyle ilgili olarak bkz. Roux 1991; s. 36. Eski Türk ailesinde babanın ocağını tütürdüğü ve soyunu devam ettirdiği için erkek çocuğa od tigin (ateş prensi) adı verilmiştir. Bkz. Koca 2002b, s. 15-37.

34 Aynı inanç antik dönem Mısır'da tek tanrı inancı olan Aton kültüründe de görülmektedir. Aton kültüründe güneş tanrınının kiblesidir. Fakat yine antik dönem Mısır'ın diğer bir kültü olan Amon-Ra kültüründe güneş tanrınının gözü olarak kabul edilirdi. Aton kültü Amon-Ra kültüründen farklı olarak güneşi tanrınının gözü değil de onun gökyüzündeki en büyük ayeti ve

ve bulutlu günlerde güneşe dönmek yerine, ateşin etrafında toplanılarak ibadet edilmiştir. İslam öncesi dönemde Mazdeistlerin içerisinde de ateş kültürüyle ilgili tartışmalar yaşandığı görülmüştür. Bazı İranlı Mazdeist din adamları ateşe saygının tanrıdan kaynaklandığını ve bundan dolayı tanrıyı bırakarak ateşe ibadet etmenin doğru olmadığını savunmuşlardır³⁵. Aynı şekilde Bizanslı elçi Zamarkos'un ifadelerinden yola çıkarak Göktürklerin cenaze törenlerinde gerçekleştirmiş oldukları ayinlerini ateşin etrafında icra ettiklerini öğrenmekteyiz³⁶.

Her iki toplum arasındaki dini inançlarda öldükten sonraki yaşam inancı önemli bir yer tutmaktadır. İslam dininde olduğu gibi öldükten sonra insanların sırat köprüsü adını verdikleri köprüden geçerek cennete gidecekleri düşüncesi her iki toplumun İslam öncesi dönem inançlarında mevcuttur³⁷. Türklerin *uçmak* adını verdiği cennete İranlılar *behišt*; Türklerin *tamu* adını verdikleri cehenneme İranlılar *duzekh* adını vermişlerdir³⁸. İranlıların cehenneme vermiş oldukları *duzekh* lafzı Türkçede *tuzak* sözcüğüyle varlığını devam ettirmiştir. Ayrıca İslam öncesi dönemde İranlılar cennete gitmek için *çinvat* adı verilen bir sırat köprüsünden geçileceğine inanmışlardır. Eski Türkler ise gökyüzünde bir takım ahlak yollarının varlığına inanmışlar, cennete giden yola *uçmak yolu* adını vermişlerdir³⁹. Her iki toplumda da tanrıya kurban kesme olayına rastlanmaktadır⁴⁰. Hem Türkler ve hem de İranlılar tanrıya sadece en kıymetli hayvanın kurban olarak kesilmesi gerektiğine inanmaktaydılar. Türklerin ve İranlıların sosyal yaşamında atın önemli bir yeri vardır. Hem Türkler ve hem de İranlılar atı sürüyle beslerler; atı keserek etini yerler, sütünü içerler ve sütünden kurut yaparlardı. Bundan dolayı sosyal

---

simgesi olarak görmekteydi. Aton sözcüğü bazı tarihçiler tarafından öz Türkçe ateş anlamına gelen ot/od, otun/odun kavramlarıyla ilişkilendirilmiştir. Bkz. Özer 1987; s. 106.

35 Kristensen 1368; s. 568.

36 Ligeti 1990; s. 78.

37 İbrahim 2008; s. 129.

38 Rasony 1988; s. 32; Turan 1999; s. 50; İbrahim 2008; s. 127; Gömeç 2009; s. 71, 78.

39 Cennete uçularak gidileceği yönünde Eski Türklerin kullanmış oldukları uça-bardı terkiibiyle ilgili olarak bkz. Turan 1999; s. 50. Cennetin yolu anlamında "uçmak yol" ile ilgili olarak bkz. Ögel 1979; s. 324.

40 Türklerde kurban ve atın kurban edilmesiyle ilgili bkz. Ögel 1979; s. 78, 158, 298; Togan 1981; s. 11; Turan 1999; s. 115; Roux 1991; s. 112.

yaşamda en kıymetli hayvan attır. Her iki toplumda da tanrı için kurban edilen en kıymetli hayvan attı⁴¹.

Türk toplumlarından farklı olarak İranlılarda hem İslam öncesi dönemde ve hem de İslam sonrası dönemde önemli bir din adamı sınıfı bulunmaktaydı⁴². Fakat ne İslam öncesi dönemde ve ne de İslam sonrası dönemde Türk topluluklarında bir din adamı sınıfı görülmez. Sadece toplum içerisinde Abbasiler döneminde görüldüğü gibi bilen ile bilmeyen ayırımına vurgu yapan *avam* ve *havas* tabirlerine benzer tanımlar kullanılmıştır. İslam öncesi İran toplumunda din adamları sınıfı birkaç tabakaya ayrılırdı ve her tabakanın başında dini bir lider olurdu. Bu sınıflar içerisinde birinci derecen din adamları sınıfının başındaki kişi hükümdardan sonra en öncelikli yere sahip olurdu. Bazen din adamı sınıfının lideri hükümdardan daha öncelikli bir kişi olarak kabul edilirdi.

İslam Sonrası Dönemdeki İnançlar

İranlılar ve Türkler, İslam öncesi dönemdeki inançlarının İslam inancıyla olan benzerliğinden dolayı İslam dinini kolay bir şekilde benimsemişlerdir. İran topraklarına yönelik İslam fetihleri sırasında İran ve Irak coğrafyası üzerinde yaşayan çiftçiler ve dihanlar İslam dinini kolay bir şekilde kabul etmişlerdir⁴³. Köylü ve çiftçi sınıfının, başlarındaki dihanlarla birlikte İslam dinini kabullenmeleri; İran coğrafyası üzerindeki İslam fetihlerini kolaylaştırmıştır. İslam sonrası dönemde siyasi önemlerini kaybeden dihanlar; iktisadi ve sosyal imtiyazlarını arttırmışlardır⁴⁴. Emeviler döneminde Arap olmayan Müslümanlara yönelik baskılar ve ikinci sınıf muamelesi mevali sınıfının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu sınıf içerisindeki en önemli kitleyi İranlılar oluşturmaktaydı. Abbasiler döneminde Türklerin İslam dinini kabul etmesiyle beraber Türkler ve İranlılar arasında büyük bir yakınlaşma meydana gelmiştir. Özellikle İran toprakları Türkmenler açısından önemli bir yurt olmuştur. İran topraklarına gerçekleşen Türkmen akınlarından sonra bu coğrafya üzerinde Selçuklu Devleti kurulmuştur. İslam dini Türkler ve İranlılar açısından birleştirici bir güç olmuştur. İran

---

41 Eski Türklerde atın en kıymetli kurban hayvanı olduğu hakkında bkz. Kafesoğlu 1980; s. 50; Turan 1999; s. 114, 115.

42 Kristensen 1368; s. 151; Nefisi 1331; s. 24, 25.

43 Konuyla ilgili olarak Ahmet Altungök (2014), "Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslam Kültür ve Medeniyetine Etkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXIX, S. 2, İzmir, ss. 445-487. künyeli makale çalışmamıza bakılabilir.

44 Barthold ve Köprülü 1963; s. 44.

topraklarının Türkmenler tarafından yurt edinilmesi bu coğrafyanın Türkler açısından ikinci bir Anadolu haline gelmesine vesile olmuştur. Anadolu coğrafyasına gelmeden önce İran toprakları üzerinde yerleşen Türkler, İran kültür ve medeniyetinden büyük oranda etkilenmişlerdir. İran süzgecinden geçtikten sonra Anadolu'ya gelen Türkler, İran kültür ve medeniyetine ait birçok öğeyi de özümseyerek bunları Anadolu coğrafyasına taşımışlardır.

İslam sonrası dönemde İran kültür ve medeniyeti İslam dünyası üzerinde büyük tesirler meydana getirmiştir. İslam dünyası üzerinde siyasi, idari, sosyal ve kültürel noktada İran kültür ve medeniyetinin önemli etkileri vardır. Özellikle Hz. Ömer'in (ra) hilafeti dönemiyle, Abbasiler döneminde İslam dünyası yoğun bir şekilde İran kültür ve medeniyetinin etkisi altında kalmıştır⁴⁵. Hz. Ömer döneminde ilk defa ortaya çıkan İslam kurumları İran kurumları örnek alınarak ihdas edilmiştir. Böylece bu dönemde yeni ortaya çıkan İslam Devleti siyasi ve idari anlamda İran kültür ve medeniyetinin etkisi altında gelişim göstermiştir. Bunun yanında Abbasiler döneminde siyasi ve idari etkilenmenin yanında sosyal ve kültürel anlamda da İran kültür ve medeniyeti İslam dünyasını etkilemeye devam etmiştir. Aynı etki Türkler üzerinde de kendisini göstermiştir. Günümüzde Türk sosyal yaşamında kullanılan deyimlerden atasözlerine, günlük yaşamla ilgili inançlardan bayram kutlamalarına kadar birçok konuda İran kültürüne ait objeye rastlamak mümkündür.

Türkler ve İranlıların diğer önemli müştereklerinden bir tanesi de Ehl-i Beyt sevgisidir. Hem İran toplumunda ve hem Anadolu halklarında derin bir Ehl-i Beyt sevgisi ve muhabbeti mevcuttur. İslam öncesi dönemde de hem Türkler ve hem de İranlılar şehit olan azizlerinin yasını tutmaktaydılar. Büyük Turan imparatoru Alper Tunga'nın Medya hükümdarı Keyhüsrev tarafından öldürülmesi Orta Asya'da büyük bir matem havası oluşturmuştu. Bundan dolayı Türkler yüzyıllarca Alper Tunga'nın öldürüldüğü günü matem günü olarak anmışlardır. Aynı şekilde İranlılar da Keyâni prensi Siyavuş'un İskit komutanlarından Barsgan tarafından öldürüldüğü günü matem günü olarak yüzyıllarca anmışlardır. Büyüklerin yasını tutma ve matem icra etme her iki toplumun da azizlerine verdikleri kıymeti göstermektedir. Aynı şekilde İslam sonrası dönemde de hem Türkler ve hem de İranlılar Hz. Peygamber'in aziz torunu Hz. Hüseyin'in (as) ailesiyle beraber şehit edildiği Aşura gününü yüzyıllardır bir matem günü olarak anmaktadırlar. Ayrıca Osmanlılar

---

45 Altungök 2014; s. 447, 449.

döneminde Hz. Ali (as) sevgisinin verdiği ilhamla fütüvvet kurumu ve Ahilik teşkilatı vücuda gelmiştir. Anadolu'daki sûfilik ve tarikat geleneği Hz. Ali (as) ve Ehl-i Beyt sevgisini temel olarak almıştır. Anadolu'ya Türkmenler tarafından taşınmış olan sûfilik ve tarikat geleneği kaynağını irfan ve tasavvuf ekolünden almıştır. İrfan ve tasavvuf ekolu Büyük Selçuklular döneminde Horasan'da ortaya çıkmış ve daha sonra Anadolu'ya taşınmıştır⁴⁶.

Sonuç

Yakın geçmişimizde Türk-İran ilişkilerinin harici ve dahili bir takım siyasi nedenlerden dolayı zayıfladığına şahit olduk. Bunun sebebi Türkiye'nin siyasi anlamda İranlaşma korkusundan kaynaklanmaktaydı. Fakat bu korkunun yersiz olduğu zamanla anlaşılmıştır. Ne Türkiye İranlaşır ne de İran Türkiyeleşir; bunlar temelsiz korkulardır. Bu korku ve endişeler her iki tarafın uzun bir süre birbirine karşı mesafeli durmasına neden olmuştur. Aslında bu endişeler batı kökenlidir. Batılılar Asya'daki önemli bir müttefikleri olan demokratik bir ülkenin İranlaşmasından çekinmekteydiler. Fakat Türk ve İran toplumlarındaki siyasi zemin incelendiğinde bunun her iki taraf için bile yersiz bir endişe olduğu anlaşılacaktır. Siyasi anlamda İran din adamları tarafından yönetilen bir ülkedir. İran toplumunda İslam öncesi dönemde olduğu gibi her zaman halk üzerinde etkili bir din adamı sınıfı mevcut olmuştur. Sâsânîler döneminde de din adamları tarafından yönetilen İran, günümüzde halen din adamları tarafından yönetilmektedir. Belki bu sistem İran için iyi bir yönetim şekli de olabilir. Fakat Türk toplumlarında hiçbir zaman bir din adamları sınıfı mevcut olmamıştır. Halen de Türk toplumunda din adamı sınıfı yoktur. Bu yüzden Türkiye'nin siyasi anlamda İranlaşma endişesi yersizdir. Aynı durum İran için de geçerlidir. Bundan dolayı her iki tarafın yersiz korkularını bir kenara bırakarak karşılıklı sevgi, saygı ve uluslararası hukuk temelli olarak kendi halklarının iktisadi menfaatleri doğrultusunda siyasi, sosyal ve iktisadi anlaşmalar yapması her iki tarafın da âli menfaatleri açısından zaruridir.

Tarihin en iyi komşuları olan Türk-İran toplumları arasındaki ilişkiler tarih boyunca genel anlamda iyi komşuluk ilişkilerine sahne olmuştur. İki toplum arasındaki ilişkiler ortak bir takım müşterekler vücuda getirmiştir. Çünkü inanç bakımından her iki toplum da birbirine çok yakındır. Günümüzde de çok iyi komşuluk ilişkilerine sahip olan bu iki komşu

---

46 Ocak 2009, s. 376, 377. Bu ekolün Büyük Selçuklular dönemindeki önemli temsilcileri arasında Baba Tahir, es-Sülemî, Kuşeyrî, Gazalî, Ebu Ali Fermaî, Ebu Yusuf el-Hamedanî, Ahmed Yesevî, Abdulkadir Geylanî, Abdulhalık Gucduvanî gibi düşünürler bulunmaktadır. Bkz. Aynı yer.

arasındaki siyasi, iktisadi ve sosyal ilişkilerin geliştirilmesi zaruridir. Elbette bu münasebetler sonucunda her iki toplum üzerinde karşılıklı sosyal ve kültürel bir takım etkileşimler meydana gelecektir. Fakat bu durum olumlu bir gelişmedir. Kültürel anlamda farklı milletlerin birbirinden istifade etmesi tarih boyunca gerçekleşmiş olağan bir durumdur. Günümüzde bu etkileşimler bütün toplumlar açısından gelişen kitle iletişim araçları sayesinde kaçınılmaz bir hal almıştır. Her iki milletin siyasi, iktisadi ve sosyal anlamda birbirine yakınlaşması İslam dünyasındaki birçok sorunun halledilmesi noktasında da olumlu gelişmelere sahne olacaktır. Çünkü Türkiye ve İran, İslam dünyasının en önemli iki lokomotifidir. Bundan dolayı bu iki ülke arasındaki siyasi, ticari ve sosyal münasebetlerin orta doğu ve dünya barışına hizmet edeceği aşikardır.

KAYNAKLAR

ALTUNGÖK, Ahmet, "Sâsânî Kültür ve Medeniyetinin İslam Kültür ve Medeniyetine Etkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXIX, S. 2, İzmir, 2014, ss. 445-487.

ALTUNGÖK, Ahmet, *Eski İran'da Din ve Toplum* (MS. 226-652), Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2015.

ALTUNGÖK, Ahmet, "İslam Tarihi Klasik Kaynaklarında Mitolojik Dönem İran Hükümdarları", *Tarih Okulu Dergisi* (TOD), S. XXVIII, Yıl-9, Aralık, 2016, ss-657-696.

BARTHOLD, W, *Orta-Ayya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Haz. Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

BARTHOLD, W ve KÖPRÜLÜ, Fuad, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1963.

CÜZCÂNÎ, Ebû Ömer Osman b. Muhammed, *Tabakât-ı Nâsrî*, c. I, İntişârât-ı Dünyây-i Ketâb, Tehran, (Trs).

DÎNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davûd, *Abbaru't-Twâl*, c. I, (Trc. Mahmûd M. Damegânî), Tehran, 1371.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Kök Türkler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

DURANT, Will, *Tarih-e Tamaddûn*, (Tercüme: Ebu Talib Sarihi), Sazman-e Amûzeş-e Eslamî, Tahran, 1398.

EBU'L-FİDÂ, Melik el-Müeyyed İmadüddin İsmail, *Kitabu'l-Muhtasar fî Abbaru'l-Beşer*, Nşr. Daru'l-Kitab el-İlmiyye, Beyrut, 1997.

el-İSFEHANÎ, Ebu Abdullah Hamza b. Hasen, *Tarih-i Peyâmberân ve Şâhân (Sini Mülûku'l-Arş ve'l-Enbiyâ)*, (Trc. Cafer Şiar) İntişârat-ı Bünyâd-ı Ferhengi İran, 1346.

ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2012.

FURON, Raymond, *İran*, (Trc. G. Kemali Söylemezoğlu), İstanbul, 1943.

GERDÎZÎ, Ebû Sa'îd Abdulhey b. Dehhâk b. Mahmûd, *Zeynü'l-Abbâr*, (Trs), (Yrs).

GİRİŞMEN, Roman, *İran Ez Ağaz Ta İslam*, (Trc. Muhammed Mu'in), Tehran, 1336.

GÖMEÇ, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara, 2009.

HANSEN, Valerie, *Voyages in World History*, Boston, 2010.

HERODOT, *Tarih (Histories)*, Yay. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzeddîn, *el-Kâmil fî't-Târih*, c. I, (Çev. M. Hüseyin Rûhânî), Tehran, 1370.

İBRAHİM, M. Muhammed, *Sociology of Religions: Perspectives of Ali Shariati*, Published Asoke K. Gosh, New Delhi, 2008.

İZGİ, Özkan; *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987

İZGİ, Özkan, *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986

KAFESOĞLU, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1980.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1984.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987.

KAZVÎNÎ, Hamdullah b. Ebî Bekir Ahmed Müstevfî, *Târîh-i Güzâde*, İntişarat-ı Emir Kebir, (Thk. Abdülhüseyn Nevâyî), Tehran, (Trs).

KOCA, Salim, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler*, c. II, Ankara, 2002, ss. 823-844.

KOCA, Salim, "Eski Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat", *Türkler*, c. III, Ankara, 2002, ss. 15-37.

KRISTENSEN, Arthur, *İran der Zaman-e Sâsânîan*, (Tercüme: Raşid Yasemî), Tahran, 1368.

LİGETİ, Lajos, *Bilinmeyen İç Asya*, c. 1, 2, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

MAKDÎSÎ, Mutahhar b. Tahir, *Kitabu'l-Bed' ve't-Târih*, c. II, (Trc.; M. Rıza Şefî Kudkenî), Tehran, 1376.

MENASCE, P. J, "Mazhab-e Zardoşt-Mazhab-e Rasmi Dovlati", *Tameddün-e İrani*, (Mütercim. A. Behnam), Tahran, 1337, s. 178–183.

MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Murucu'z-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

MES'ÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *et-Tenbîh ve'l-Eşrâf*, c.1, (Trc. Ebu'l-Kasım Payande), Nşr. İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, Yrs, Trs.

NEFİSÎ, Said, *Tarikh-e Tamaddün-e İnan-e Sâsân*, Tahran, 1331.

OCAK, Ahmet, "Selçuklular", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, c. 36, İstanbul, 1989, ss. 375-377.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Kömen Yayınları, Ankara, 1979.

el-ÖMERÎ, Şihabeddin b. Fazlullah, *Mesâliku'l-Ebsâr* (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım), (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul, 2014.

ÖZER, Yusuf Ziya, *Mısır Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1987.

RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.

ROUX, Jean Paul, *Türklerin Tarihi*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1991.

SE'ÂLEBÎ, Abdulmelik b. Muhammed b. İsmâil Nişâbûrî, *Gureru'l Abbâr Mü'lûku'l-Fars ve Siyerihum*, Paris, 1955.

SYKES, P. M, *History of Persia*, c. I, Macmillan and Co. Limited, London, 1915.

ŞEŞEN, Ramazan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2012.

TANYU, Hikmet, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.

TANYU, Hikmet, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, AÜ İlahiyat Fakültesi Basımevi, Ankara, 1980.

TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C. I, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999.

YA'KÛBÎ, Ahmed b. İshak, *Tarih-i Ya'kûbî*, c. II, (Trc. Muhammed İbrahim Ayeti), Tehran, 1382.

Beylikler Dönemi Öncesinde Karadeniz’de Uluslararası Ticaret

International Trade in Black Sea Before Beylicates Era

Abdulhalik BAKIR*

Muhammet BERBEROĞLU**

Özet

Coğrafi ve stratejik özellikleri ile önemli bir konuma sahip olan Karadeniz, tarihin ilk dönemlerinden itibaren çevresinde yerleşmiş olan toplulukların hâkimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. Her ne kadar bir iç deniz görünümünde olsa bile boğazlar marifeti ile açık denizlere ulaşabilme imkânına sahip olması ve özellikle ipek ticaret yolunun denizle buluşmasını sağlıyor olması önemini artırmıştır. Bu durum sadece kendisine kıyısı olan devletlerin değil çok daha uzaklardan gelen kolonici devletlerin de bu mücadele içerisinde girmelerini sağlamıştır. Karadeniz’in uluslararası ticarete açılmasında kolonici İtalyan devletlerinin yanında Haçlı seferlerinin de önemli oranda tesiri olmuştur. Bunun yanında Moğolların dünya hâkimiyetini hedefleyen yayılmacı ve istilaya dayalı politikaları da ticaret yollarının değişmesine ve 13. yüzyılda Karadeniz’in öneminin artarak uluslararası ticarete doğu-batı ekseninde önem kazanmasına vesile olmuştur. Türklerin Anadolu’yu ele geçirmelerinden sonra Selçuklular da Anadolu ticaretinden pay almak için mücadele ettiler. Özellikle Ceneviz ve Venediklilerin bölgedeki ticarî tekellerinin kırılmasında Anadolu Selçuklu Devletinin rolü büyüktür.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz, Uluslararası Ticaret, Anadolu Selçuklu Devleti

Abstract

Black Seahas become important place due to its geographic and strategic positions. From the earliest times, it had testified struggles for

dominance of many different societies settling around it. Even if it is an inner sea, it has an opportunity to reach open seas by the Straits (Marmara and Çanakkale), and especially its possibility to link the Silk Road with sea increased its importance. Its position had caused not only the states having a coast therein, but also colonial ones coming from far away to contend for a struggle amongst them. In addition to Italian colonial states, Crusades also had an important effect for the opening Black sea to international commerce. Besides, the dominance ideas of Mongol Empire based on expansionist and invasive politics had caused the changing of commercial ways and directed the increasing importance of Black Sea in the international commerce during the 13th century to East-West axis. After the invasion of Anatolia by Turks, Seljuks had struggled to take a share from Anatolian commerce. Especially Seljuks had a great role in the decreasing of the Genoese and Venice's monopoly over the Anatolian commerce.

Keywords: Black Sea, International commerce, Anatolian Seljuks State.

Giriş

Karadeniz tarihin ilk dönemlerinden itibaren geniş Asya coğrafyası ve Akdeniz havzası ile Avrupa arasında bir iletişim alanı olmuştur¹. Sahip olmuş olduğu geniş hinterlandı ve aynı zamanda bir iç deniz olmasının yanı sıra boğazlar vasıtası ile dünyaya açılan yönü Karadeniz'i cazibe merkezi haline getirmiştir. Bu durum, Karadeniz'e sınırı olan devletlerin yanı sıra ticaretle uğraşan kolonici devletlerinde buraya bir şekilde girmelerine ve önemli mücadelelerin içinde yer almalarına sebep olmuştur. XII. Yüzyıl öncesinde Karadeniz'e hâkim güç, boğazları elinde bulunduran ve dahası Anadolu'ya kısımda olsa egemen olan Doğu Roma, yani Bizans devleti idi. Ancak bu durumun IV. Haçlı seferinin (1204) sonrasında değiştiğini ve Karadeniz'in uluslararası bir nitelik kazandığını görmek mümkündür². Bu tarihlerde Anadolu'da yıldızı parlayan Anadolu Selçuklu Devleti'nin oluşturmuş olduğu ülke içi ticaret ağının dış açılımlarını gerçekleştirme çabası, bu devletin,

* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

** Tarih Uzmanı-Trabzon.

1 Aurel Decei, İslam Ansiklopedisi, "Karadeniz" Maddesi, Eskişehir, 1997, c. VI, s. 240.

2 Atalar, M., "XIII. Ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998), Trabzon, 2000, s. 131.

Akdeniz de olduğu gibi Karadeniz'de de uluslararası mücadele arenasına girmesine sebep olmuştur. Batının kolonici devletleri yanında, Trabzon Rum krallığı ile de mücadele etmek zorunda kalan Anadolu Selçukluları, Karadeniz sahilinde bulunan Sinop, Samsun gibi önemli merkezleri ele geçirmekle yetinmemiş, Kuzey Karadeniz liman şehirlerine dönük seferler de düzenlemiştir³. XIII ve XIV. Yüzyıllarda Akdeniz'de meydana gelen gelişmelerin Karadeniz'i daha da önemli bir konuma taşıması, buradaki mücadelenin de etkinliğini artırmıştır. Bu çalışmada Karadeniz'in ağırlıklı olarak Selçuklu Devleti döneminde Karadeniz'deki ticarî faaliyetler, taraf olan ülkelerin iç dinamikleri ve o dönemin genel ekonomik ve sosyal gelişmeleri de göz önüne alınarak incelemeye çalışılacaktır. Çalışmanın iç başlıklarını şöyle sıralamak mümkündür: Giriş, Karadeniz'in Adı ve Coğrafi Özellikleri, Türk Devri Öncesinde Karadeniz'de Ticarî Faaliyetler, Türklerin Karadeniz'i Uluslar Arası Ticarete Açma Faaliyetleri, Sonuç, Bibliyografya.

I. Karadeniz'in Adı ve Coğrafi Özellikleri

Kıtalar arası bir iç deniz özelliği gösteren Karadeniz'i, Romalılar "Pontus Euxinus", Yunanlılar Pontus, İranlılar Pont Ahşana ismiyle adlandırmışlardır. Karanlık ve misafirperver anlamları taşıyan bu kelimeler aslında Karadeniz'in ilkçağlardan itibaren bölge halklarına sunduğu imkânları ifade amacı ile kullanılmıştır. Türk hâkimiyetiyle birlikte, Karadeniz adı ile adlandırılan bu iç deniz, günümüzde "kara"nın siyah anlamında diğer dillere tercüme edilmesi sonucu bugünkü adıyla meşhur olmuştur⁴. Eski Türklerde renklerin aynı zamanda yön ifade etme amacı ile kullanıldığı göz önünde bulundurulduğunda, kara kelimesinin kuzey anlamı taşıdığı da söylenebilir⁵. Büyük deniz adıyla da kaynaklarda rastladığımız Karadeniz, batıda Balkan yarımadası, kuzeyde Kuzey Avrupa'nın güney sahilleri, doğuda Kafkasya ve güneyde Anadolu ile çevrilidir. Bu haliyle Karadeniz'in sahillerinin yarısı Avrupa diğer yarısı da Asya kıtası toprakları içerisinde yer almaktadır. Elips şeklinde olan Karadeniz'in doğusu ile batısı arası (Poti-Burgaz) 1170 km, Güneyi ile Kuzeyi arasında en dar noktası (İnebolu-Kırım) 265 km

3 Sevim, A.-Mercil, E., Selçuklu Devletleri Tarihi, TTK. Yayınları, Ankara, 1995, s. 463.

4 İngilizcede, "Black Sea", Fransızcada, "Mer Noire", Almanca'da, "Schwarze Meer", Rusçada, "Çernoje More", Arapçada ise "el-Bahrü'l-Esved" diye siyah anlamında kara ve deniz kelimelerinin birleştirilmesi ile isimlendirilmiştir. Bkz. Tuncel, M., "Karadeniz", DİA., c. XXIV, İstanbul, 2001, s. 386.

5. Tuncel, M., a. g. m., s. 385.

uzunluğundadır. 424.000 km² yüz ölçümüne sahip olan Karadeniz, kuzeyinde Kerç Boğazı ile kendisine bağlanan Azak denizi ile toplam 462.000 km²lik bir alanı kapsamaktadır. Karadeniz diğer iç denizlere oranla derinliği fazla olan bir deniz olmakla birlikte, en derin yeri Sinop'un Ayancık ilçesinin 80 km açığıdır. Buranın toplam derinliği ise 2245 metredir⁶.

Karadeniz Viyana havzasından başlayıp Aral gölü ve Hazar denizine kadar uzanan eski bir denizin jeolojik dönemler içerisindeki değişimlerinin neticesinde oluşmuştur. Günümüz Hazar denizi ile Karadeniz'in birleşik olduğu bu eski deniz, üçüncü jeolojik dönemde bölgenin yükselim göstermesi neticesinde ikiye ayrılmış ve ayrı iki deniz haline dönüşmüştür. Karadeniz'in Akdeniz'le birleşmesinin de bu dönem içerisinde gerçekleştiği bilinmektedir. Bir iç deniz olan Karadeniz'in Akdeniz'le birleşmesi, Akdeniz'in de doğal olan Cebeli Tarık boğazı ile Okyanusa açılması, Karadeniz'i her yönü ile değerli kılmıştır. Karadeniz kıyıları hem kuzeyinde hem de güneyinde dağların denize paralel uzanmasının bir sonucu olarak Ege denizinde olduğu gibi fazla girintili çıkıntılı değildir. Azak denizi ve Odesa körfezi dağları dik olarak kestiğinden, bu tanımlamanın dışında tutulmalıdır. Yine dağların denize paralel uzanmasının bir sonucu olarak Karadeniz ada bakımından Anadolu'yu çevreleyen denizlerin en fakiridir. Karadeniz'de bulunan en önemli adalar Güneydoğu Karadeniz sahillerinde bulunan Giresun adası ile Tuna deltası önünde bulunan Yılan adasıdır. Karadeniz kıyılarında sığ alanlar Ege denizinde olduğu gibi geniş alanları kapsamaz. Kıyıda yirmi otuz metre açığa gidildiğinde, denizin derinliğinin yüz metreye ulaştığı görülür. Kuzey Karadeniz kıyıları kıta sahanlığı bakımından güney kıyılarına oranla daha geniş alanları kapsar. Özellikle Kerç Boğazı ile Karadeniz'e bağlanan Azak denizinin tamamı kıta sahanlığı içinde bulunup, en derin yeri 14 metreyi geçmemektedir⁷.

Karadeniz, Anadolu'yu çevreleyen denizler içerisinde tuzluluk oranı en düşük olan denizimizdir. Bunun sebebi, iklim koşullarına bağlı olarak yıllık sıcaklık ortalamasının fazla olmaması ve dolayısı ile buharlaşmanın az olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Karadeniz'e dökülen ırmak ve derelerin sayısının fazla olması tuzluluk oranının az olmasının diğer bir sebebidir. Ortalama %10 ile %18 arasında değişen tuzluluk oranının en az olduğu yer Odesa Körfezi'nin kuzey kıyılarıdır. Karadeniz'in dip suları ile

---

6 Ardel, A., "Karadeniz", İA., c. VII, s. 231.

7 Ardel, A., a. g. m., s. 232-233.

yüzey suları arasındaki tuzluluk oranı da birbirinden farklıdır. 200 metrenin derininde bulunan kısmının tuzluluk oranı yüzey sularına göre daha fazla olup yaklaşık %22 oranındadır. Dip suları ile yüzey suları arasındaki tuzluluk oranındaki farklılık Karadeniz'in canlılık özelliğini de etkilemektedir. Tuzluluk oranlarındaki farklılıktan dolayı dip suları ile yüzey sularının birbirine karışmadığı Karadeniz'de deniz adeta iki katman halindedir. Bu katmanlardan yüzey suları bol oksijen almasına karşılık, 200 metrenin derininde bulunan sular yeterince oksijen alamamaktadır. Bundan dolayı Karadeniz'in 200 metre derininde bulunan sularda zehirli kükürt dioksit gazı oluşmakta ve bazı bakterilerin dışında canlı yaşam ortamının oluşmamasına sebep olmaktadır. Yaz ortalaması olarak 20° ile 26° arasında değişen su sıcaklığı kışın 10° ile 13° arasında bulunur. Kuzeye gidildikçe bu sıcaklık değerleri daha fazla düşer ve bazı yıllarda tuzluluk oranı güney kıyılarına oranla daha düşük seviyede bulunan Azak denizi ile Odesa Körfezi kuzeye doğru donarak Tuna nehrinin ağzına kadar ilerlediği hatta bunlardan kopan parçaların İstanbul Boğazı önlerine kadar ilerlediği vakidir⁸. Karadeniz'in canlılık gösteren yüzey suları balık bolluğu açısından oldukça bereketlidir. Balık çeşitliliği az olmasına rağmen ülkemizin balık tüketiminin %84'ü buradan karşılanır. Bu balıklar arasında en çok avlanana hamsi olup, toplam avlanan balığın üçte ikisini oluşturmaktadır. Hamsinin yanında mezgit, istavrit, palamut gibi balık türleri çokça avlanmaktadır⁹.

II. Türk Devri Öncesinde Karadeniz'de Ticarî Faaliyetler

İnsanoğlunun emekleme dönemi diye tanımlayabileceğimiz ilk çağlarda gereksinim duyulan iki temel ihtiyacın yerleşim coğrafyasının tespitinde belirleyici unsurlardı. Bunlar yiyecek kaynaklarının bolluğu ve kolay elde edilebilmesi ile her türlü dış tehdide karşı korunma arzusudur. Bu bağlamda dünya coğrafyası incelendiğinde, insanoğlunun karşısına fazla seçeneğin çıkmadığını görürüz. Karadeniz havzasındaki deniz ürünlerinin çokluğu, geniş ormanlık alanları ve av hayvanlarının bolluğu ile insanoğlunun öncelikli ihtiyaçlarına cevap veriyor olması Karadeniz havzasının ilk çağlardan itibaren yerleşime açılmasını sağlamıştır¹⁰. Karadeniz havzasının özellikle Güney Karadeniz kıyıları geo-stratejik yapısı nedeniyle farklı millet, din ve dile sahip toplulukların bir arada yaşadığı buluşma noktası olarak arkaik

8 Ardel, A., a. g. m., s. 232-235.

9 Tuncel, M., a. g. m., s. 386.

10 Gordon Childe, Tarihte Neler Oldu?, (Çev. Mete Tuncay-Alaaddin Şenel), Alan Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1983, s. 40.

dönemlere damgasını vurmuştur¹¹. Özellikle bu dönemde Anadolu'nun egemen topluluğu olan Hititler, hem seçmiş oldukları yerleşim alanı sayesinde Karadeniz'e egemen bir topluluk haline gelmişler, hem de Asur ticaret kolonileri marifeti ile güney bölgelerine ulaşmışlardır¹².

Karadeniz ilk çağlardan itibaren o dönemin uygar dünyasının ağırlık merkezlerinden biri olan Akdeniz havzasının siyâsî ve ticarî hayatında yer almaya başlamıştır. Nitekim Akdeniz ve onun bir parçası olan Karadeniz, karada oluşturulan ticaret yolları ile doğu ile batının mübadele alanı haline gelmiştir¹³. Karadeniz'in ticarete açılması ile ilgili ilk dönemlere ait bilgiler çok fazla olmasa da, buranın ilk tüccarlarının Yunan kavimleri olduğunu biliyoruz. İ. Ö. 12 ve 11. yüzyıllarda Akdeniz topluluklarından Fenikelilerin de Karadeniz'de seyrüsefer yaptıkları, hatta Pazar yerleri kurarak mübadele yolu ile ticaret gerçekleştirdikleri bilinmektedir¹⁴. İ. Ö. 7. yüzyıl sonrasında Ege kavimlerinden İyonların başlatmış olduğu kolonileşme faaliyetleri, İ. Ö. 5. yüzyılda Karadeniz'i de içine almıştır. Güney Karadeniz kıyılarında kurulan koloniler savunmaya elverişli coğrafyalar üzerinde tahkim edilmiş surlardan oluşmakta idi. Küçük kalelerden oluşan bu kolonilerin kapasiteleri sınırlı olup, içlerinde ancak elli civarındaki muhafızı barındıracak büyüklükte idi. Bunların en güzel örneği Tripolis (Giresun/Tirebolu) kolonisidir. Bunun dışında kuruluş tarihleri kesin olarak bilinmese de; Herakelia Pontika (Karadeniz Ereğlisi), Sesamos (Amasra), Abonou (İnebolu), Sinope (Sinop), Amisos (Samsun), Kotyoro (Ordu), Trabezous (Trabzon) şehirleri ya yeni kurulmuş veya gelen Yunanlı koloniciler tarafından ele geçirilmişti¹⁵. Yerli halkın bilmedikleri malları getirerek ticaret yapan kolonicilere bakışları düşmanca olmamıştır. Hatta ticaretleri ile zenginleşen bu tüccarlar yerli halkın sosyal yaşantısı içerisinde saygın bir yere sahip olmuşlardır. Karşılıklı çıkar ilişkisine dayalı olarak devam eden bu süreç Pers savaşlarına kadar varlığını devam ettirmiştir¹⁶. Yunan kavimlerinin Karadeniz kıyılarına hâkim oldukları bu

11 Erler, M. Y., "Pont Ahşæna (Karadeniz) Mirası Karşısında Türk Stratejisinin Tarihi Zemini Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslar Arası Sosyal Bilimler Dergisi*, Volume 2/6, Winter 2009, s. 225.

12 Mahmut Goloğlu, *Anadolu'nun Milli Devleti Pontus, Cumhuriyetin Ellinci Yılına Armağan*, Ankara, 1973, s. 3.

13 Ardel, A., a. g. m., s. 235.

14 Ardel, A., a. g. m., s. 235.

15 Hind, J. G. F., *Greek Colonisation in the Black Sea Area in the Archaic and Classical Periods*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Cambridge, 1971, s. 1.

16 Erler, M. Y., a. g. m., s. 225.

dönemde Karadeniz ticaretinde önemli gelişmeler olmuş, Karadeniz'in bir çok yerinde kurdukları kolonileri sayesinde Asya'nın farklı bölgelerinden gelen ticaret mallarının batıya taşınmasını tekelleri altına almışlardı¹⁷.

Perslerin İ. Ö. 521 tarihinde Karadeniz bölgesini egemenlikleri altına aldıklarında kıyı kesimde küçük kaleler içerisinde varlıklarını devam ettiren Yunanlı tüccarlarla antlaşmalar imzalayarak, onlara bir takım ticarî imtiyazlar tanıdılar ve bu imtiyazlarla onları kendilerine bağımlı hale getirmişlerdi¹⁸. Ancak tahkim edilmiş kale kentlerde yaşayan Yunan kolonicileri siyasî açıdan bölgeyi egemenlikleri altına alamamışlardır. Hatta yerli halkla içiçe yaşayan Yunan Kolonicileri farklı zamanlarda halkı Pers egemenliğine karşı kıskırtmayı bile başarmışlardır. Ancak İranlı idareciler, bu durumu kısa sürede kendi lehlerine dönüştürerek halkla iyi ilişkiler kurmayı ve bölgede kalıcılıklarını sağlamayı başardılar. Perslerin bölgede oluşturdukları üstünlük, Yunanlıların Karadeniz kolonileri ile olan ilişkilerini büyük bir sekteye uğratmıştır. Buna rağmen Atina güçlü donanmasından kaynaklanan nüfuzunu kullanarak Karadeniz ticaretini sürdürmüş ve bölgeden aldığı hububatı Avrupa'ya taşımaya devam etmiştir¹⁹.

Doksan yıllık bir dönemde Anadolu'da otoritelerini tesis etmiş olan İranlılar, M. Ö. 4. Yüzyılda ortaya çıkan iktidar mücadelelerinin neticesinde bunalımlı dönemler geçirdiler. Karadeniz bölgesinin egemenliğini elinde bulunduran Keyhüsrev Anadolu'da bulunan Yunan kökenli topluluklardan paralı askerlerden oluşturduğu on bin kişilik ordusu ile kardeşi Erdeşir'in üzerine Babil'e yürüdü. Ancak yapılan savaşta öldürülmesi üzerine Pers ordusu Kesenof isminde bir komutanın öncülüğünde Anadolu'ya tekrar geri döndü. Kesenofun dönüş yolculuğunda tutmuş olduğu günlüğü "On Binlerin dönüşü" bölge hakkında önemli ayrıntı bilgileri sunması açısından önem taşımaktadır²⁰. Perslerin iç huzursuzlukları neticesinde merkezi otoritelerinin zayıflaması, Anadolu'da bulunan Pers valilerinin bağımsızlık arayışına girmelerine sebep olmuştur. Bu dönemde, Amasya'da bulunan Mihirdad, idaresi altındaki yerli halkla Yunan Kolonicilerini bir araya getirerek kendi bağımsız devletini oluşturma gayreti içerisine girmiştir²¹.

---

17 Erler, M. Y., a. g. m., s. 225.

18 Goloğlu, M., a. g. e., s. 31.

19 Mansel, A. M., Ege ve Yunan Tarihi, T. T. K. Yayınları, Ankara, 1984, s. 266.

20 Erler, M. Y., a. g. m., s. 226.

21 Goloğlu, M., a. g. e., s. 47.

İ. Ö. 337 yılında Makedon kralı Filippus'un oğlu İskender, babasından krallığı devraldıktan sonra geniş bir yayılma siyaseti izlemiştir. İ. Ö. 335 yılında Asya seferine çıkan Büyük İskender Hindistan, Orta Asya, Kafkasya, Balkanlar ve Mısır'ı içerisine alan devasa bir İmparatorluğu kurarak Helen Birliğini tesis etti. Yunanca'yı resmi dil olarak kabul eden İskender, imparatorluğunun sınırları içerisinde Yunan kültürünün ve ticaretinin yayılmasına vesile oldu. Karadeniz ticaretinde üstünlüğü elinde bulunduran Yunan kolonicileri bu durumdan olumlu şekilde etkilenmiş ve daha geniş alanlarda ticaret yapma fırsatını elde etmişlerdir²². İskender'in ölümünden sonra devasa imparatorluğu generalleri arasında paylaşıldı. Ancak bu paylaşım sonrasında zayıflayan devlet otoritesini fırsat olarak değerlendiren yerel güçler, bir bir isyan etmeye başlamıştı. Bu durum İskender İmparatorluğunu aralarında paylaştıran generallerin korkulu rüyaları haline gelmişti²³. Bağımsızlık arayışında olan Anadolu'nun yerel hâkimlerinden İranlı II. Mihirdad İ. Ö. 280 yılında Makedon generallerinden Selevsko ile yapmış olduğu savaşta galip gelerek Pontus Krallığının bağımsızlığını ilan etti. Amasya'yı başkent ilan eden II. Mihirdad'ın devleti, Doğu Anadolu, Karadeniz ve Kırım'ı egemenliği altına alarak barışçıl bir dönemin yaşanmasını sağlamıştır²⁴. Ancak bu durum çok fazla devam etmemiştir. Pontus Krallığının sonuncu kralı olan VI. Mihirdad Romalılarla girişmiş olduğu mücadeleyi kaybetmiş ve kaçmak zorunda kaldığı Kırım'da öldürülmüştür²⁵. Böylece Anadolu'da yeni bir dönem, Roma dönemi başlamıştır.

Boğazlara hâkim olan devletlerin Karadeniz ticaretini elinde tutması kaçınılmaz bir gerçektir. Buradan hareketle, Doğu Roma İmparatorluğu da (Bizans), Karadeniz üzerinde etkin bir güç olmuştur²⁶. Ancak buna rağmen Karadeniz, X. yüzyıla kadar hep Akdeniz'in gölgesinde, kendisine kıyısı bulunan ülkelerin yararlanabildiği bir konumda kalmıştır²⁷. Bu dönem

22 Erler, M. Y., a. g. m., s. 226.

23 Kıvanç, E.-Çetin, Y., *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul, 1985, s. 113.

24 Goloğlu, a. g. e., s. 47.

25 Umar, B., *Papblagonia*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2007, s. 20.

26 İnalçık, H., Bizans ve Osmanlı örneklerini göstererek Boğazları kontrolü altında tutan her devletin Karadeniz üzerinde hâkimiyet kurmaya çalıştığını, önemli ölçüde de bunu başardığını bildirmektedir. Bkz. Halil İnalçık, "The Question of the Closing of the Black Sea Under the Ottomans" *Archeionpontou*, S. 34, Atina 1979, s. 74.

27 Yuvalı, A., "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, (1-3 Haziran 1988), Samsun, 1990, s. 236.

içerisinde bölgenin iki önemli ticaret yolundan birincisi, “Büyük Bizans Yolu”, Avrupa içi nehir ve göllerin karayolları ile birbirine bağlanması sonucunda oluşan meşakkatli bir yol idi²⁸. İkincisi ise Büyük Bizans Yolu’nu aynen takip ederek daha ileriye Hazar Denizi’nde İslam dünyası ile buluşmaktaydı. Bu iki yol vasıtasıyla Kuzeyin önemli ticaret malları olan ve İslam dünyasında önemli derecede bir pazarı bulunan başta bal, kürk ve kölelere karşılık, Güneyin baharat, ipek ve değerli taşları mübadele edilirdi²⁹.

Haçlı Seferlerinin doğu ile Batı arasındaki ticareti önemli derecede etkilediği ve Karadeniz ticaretinin gelişmesinde ve canlılık kazanmasında etkili olduğu bilinmektedir³⁰. Bu dönemde, Papalık tarafından siyasî ve ticarî ambargoya tabi tutulan Mısır limanlarının yerini Suriye ve Karadeniz Limanları almaya başlamıştı³¹. Yine anılan dönemde, Karadeniz ticaretinde İtalyan şehir devletlerinin varlığı görülmektedir. Bu devletlerin (Amalfiller, Venedikliler, Pisalılar ve Cenevizliler)³² özellikle 1204’de gerçekleşen IV. Haçlı seferine kadar olan dönemde Bizans’tan önemli ticarî imtiyazlar elde ettiği ve buna dayalı olarak İmparatorluğun egemenlik sahası içerisinde bulunan Suriye, Flitsin ve Kıbrıs’ta ticaret kolonileri kurdukları bilinmektedir³³. Özellikle Venedik tüccarlarının 992 ve 1082 tarihlerinde Doğu Roma İmparatorluğu (Bizans) ile yapmış olduğu ticarî antlaşmalar Karadeniz ticaretinde adı geçen devletin önemli bir üstünlüğü elde etmesini sağlamıştır. Öyle ki yapılan antlaşmalar ile Venedik tüccarları Bizans sınırları içerisinde

---

28 Bu yol Fin Körfezi Neva nehri, Ladoğa gölü, Volhow nehri, İlmen gölü, İovant nehrine, buradan da kara yolu ile Düne nehrine, tekrar karayolu ile Dyneper nehri üzerinden Karadeniz’e ulaşıyordu. Bkz. Yuvalı, A., a. g. b., s. 236.

29 Yuvalı, A., a. g. b., s. 236.

30 Ostrogorsky, G., Bizans Devleti Tarihi, (Çev. Fikret Işıltan), T. T. K. Yayınları, Ankara, 1986, s. 237.

31 Yuvalı, A., a. g. b., s. 236.

32 İtalya şehir devletleri ile Bizans arasında gelişen ilişkileri temelde üç dönem içerisinde incelemek mümkündür. Başlangıçtan 1204’te İstanbul’da Latin krallığı kurulana kadar geçen birinci dönemde İtalyan devletleri bir yandan Levant bölgesine yayılıp Suriye, Filistin ve Kıbrıs’ta ticaret kolonileri kurmuşlar ve Bizans’ tan önemli ticarî ayrıcalıklar elde etmişlerdi. IV. Haçlı Seferi sonrasında kurulan Latin krallığı döneminde ise (1204-1261) sadece ticarî alanda değil, siyasî alanda da tam bir Venedik hâkimiyeti ve üstünlüğü dönemi yaşanmıştır. Latin krallığının ortadan kaldırılmasından, İstanbul’un fethine kadar geçen dönem de ise Karadeniz ticaretinde Ceneviz üstünlüğü dönemi yaşanmıştır. Bkz. Turan, Ş., Türkiye-İtalya İlişkileri I, Metis Yayınları, Ankara 2000, s. 15-17.

33 Turan, Ş., a. g. e., s. 16.

bulunan her türlü yerde hatta İstanbul'da dahi vergi ödemeksizin her türlü emtia ile serbestçe ticaret yapabilme hakkını elde etmiştir³⁴.

Venediklilerin Bizans'tan ayrıcalıklar elde ettiği dönemlerde ticaret alanında en büyük rakibi olan Cenevizliler halen tam manası ile bağımsızlığını tesis edememişti. Cenevizlilerin tam anlamı ile bağımsızlıklarını elde etmeleri ancak 1099 yılında gerçekleşebilmiştir. Bu yüzden Bizans'la olan ilişkileri Haçlı seferleri sırasında düşmanca başlamıştı. XII. Yüzyılın başlarında Haçlılara katılan Ceneviz donanması Frankların yanında Bizans'a karşı savaş durumunda idi. Bu durum Cenevizlilerin Bizans'tan ticarî imtiyazlar elde etmesini geciktirmiş, Venedik ve Pisalılar'dan sonra ancak bu imtiyazlara mâlik olabilmıştır³⁵. Cenevizlilerle Bizans arsında ilk ticarî antlaşma, 1142 yılında imzalanmıştır³⁶. Bu antlaşma Cenova'lıları tatmin etmediğinden, Papalıktan yardım istenmiş, Papa IV. Andrius ve Alman Kralı Friedrich Barbaros'un girişimleri ile 12 Ekim 1155'te çok daha geniş kapsamlı bir ticaret antlaşması imzalanmıştır³⁷. Yapılan bu ticarî antlaşmalarla, Cenevizliler Bizans toprakları içerisinde geniş ayrıcalıklara, vergi ve gümrük muafiyetine, ayrıca ticaretlerini serbestçe yapabilmeleri için kendilerine tahsis edilen pazar yerlerine sahip olmuşlardı. Böylece Cenevizliler, Venediklilerin Ege denizinin güney kısmına hâkim olmalarına karşın, Galata'dan, Akdeniz, Karadeniz ve hinterlandında bulunan ülkelerle bağlantı kuran deniz ticaret yollarını kontrolleri altına almaya başlamışlardı³⁸.

III. Türklerin Karadeniz'i Uluslar Arası Ticarete Açma Faaliyetleri

Türklerin Anadolu'ya gelerek burayı yurt edinmelerinden sonra, Anadolu tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Burada kurulan Selçuklu Devleti, bölgenin Müslüman ve Hıristiyan kavimlerini birleştirecek bir köprü vazifesi görerek dünya ticaretinin gelişmesine azımsanamayacak derecede bir katkı sağlamıştır. Anadolu'nun fethedilen yerlerinde hızlı bir imar faaliyetine girişen Selçuklular, inşa ettikleri kervansaraylarla Anadolu ticaretini

34 Ostrogorsky, G., a. g. e., s. 331; Turan, Ş., a. g. e., s. 22-23.

35 Turan, Ş., a. g. e., s. 27.

36 Bu antlaşmada gümrük resmi %10 olarak belirlenmiş olduğundan, ticarî mallarda vergi indirimi söz konusu değildir. Bkz. Turan, Ş., a. g. e., s. 27.

37 Antlaşmanın maddeleri için bkz. Turan, Ş., a. g. e., s. 28.

38 Heyd, W., Yakın-Doğu Ticaret Tarihi, (Çev. E. Z. Karal), T. T. K. Yayınları, Ankara 2000, s. 482,493; Ostrogorsky, G., a. g. e., s. 415, 452; Turan, Ş., a. g. e., s. 28-29.

canlandırmanın gayreti içerisinde olmuşlardır³⁹. İnşa edilen Kervansaraylar yolcu ve tüccarların her türlü ihtiyacını karşılayacak şekilde düzenlenmiş⁴⁰, hiçbir ayırım gözetilmeksizin herkese eşit düzeyde hizmet sunulmuştur⁴¹.

Anadolu'yu Doğu-Batı, Kuzey-Güney yönlerinde kesen ana ticaret yollarının güneyde Akdeniz'e, kuzeyde de Karadeniz'e ulaştığı noktalar başlangıçta Selçuklu idaresi altında değildi. Selçuklu Sultanları kara ticaret yollarını deniz ticaret yolları ile buluşturarak Anadolu'yu uluslararası transit ticaret güzergâhı haline getirmek istiyorlardı. Ülkenin gelişmesi ve refahı için denizlere ulaşmak ve uluslararası ticareti desteklemenin zorunlu olduğu bilinciyle hareket eden Selçuklular, bunun için gerekli önlemleri almaya koyuldular. O dönemde devletin başında bulunan I. İzzeddin Keykavus (1211-1220), Venediklilerle bir antlaşma imzalayarak güneyde Kıbrıs ile Anadolu arasındaki ticarî ilişkileri yoluna koymuştu⁴². Anadolu Selçukluları 1207 yılında Antalya'nın fethiyle de Akdeniz ticaretinde söz sahibi olmaya başlamışlardı⁴³.

XIII. Yüzyılın başlarında İstanbul'da Latin Krallığının kurulması, Trabzon'da Trabzon Rum Devletinin ve İznik Rum Devletinin ortaya çıkışını sağlamıştı. Bu durum Karadeniz ticaretini de önemli derecede etkilemişti. Bu dönemde Kuzey Karadeniz'in önemli liman kentlerinden biri olan Kırım'dan başlayıp İran, Irak ve Suriye'ye uzanan Kuzey-Güney doğrultusunda yoğun bir ticarî faaliyet bulunmaktaydı. Kuzey-Güney yönündeki ticaretin iki önemli limanı olan Trabzon ve Sinop, Karadeniz'den deniz yolu ile gelen ticarî emtianın kara ticaret yolları ile buluşmasını sağlıyordu. İki farklı yönden devam eden Kuzey-Güney ticaret yolu orta Anadolu'nun önemli şehirlerinden Sivas'ta keşişiyordu. Her iki yönden gelen tüccarlar, burada

---

39 Güçlüay, S., "Anadolu Selçuklu Devleti'nin Ticaret Politikası", *Türkler, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara 2002, c. VII, s. 365.

40 Selçuklu Kervansarayları bir kompleks olarak inşa edilmiştir. Bu kompleks içerisinde yolculara ücretsiz barınma yemek ihtiyaçlarının karşılanması için aş evi, mescit, nalbant, günümüz emanet hanelerine benzer depolar, araba tamirhanesi, hastane, kütüphane, hamam, eczane, ayakkabı tamircisi, hayvanlar için ücretsiz yem ve yiyecek, ücretsiz tedavi ve ilaç, ticaret sigortası (eşyası kaybolan tüccarın kaybolan eşyasının bedelinin ödenmesi), ölen fakir yolcunun defin masraflarının karşılanması gibi hizmetler sunmakta, sunulan bu hizmetlerin karşılığı bu kervansaraylara ait vakıflardan karşılanmakta idi. Bkz. Yiğit, H., "Sosyal Hizmetler Açısından Selçuklu Kervansarayları", *Türkler, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara 2002, c. VII, s. 301.

41 Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1996, s. 360.

42 Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971, s. 283.

43 Sevim, A., Yücel, Y., *Türkiye Tarihi*, T. T. K. Yay., Ankara 1989, s. 150.

mallarını mübadele ederek geldikleri menzillere takas ettikleri yeni malları ile beraber dönüyorlardı. Bu durum Anadolu Selçuklularına büyük miktarda gelir getiriyordu⁴⁴. Ancak IV. Haçlı seferinin neticesinde ortaya çıkan siyasî durum, anlatmaya çalıştığımız yoğun ticarî faaliyetin bir anda kesintiye uğramasına sebep olmuştur. Öyle ki, Şam ve Irak yönünden gelen tüccarlar bu durumdan dolayı, Sivas'tan ileri geçemez hale gelmişlerdi⁴⁵. Anadolu'da ticarî hayatı canlandırmayı adeta kendilerine hedef seçen Anadolu Selçuklu devleti, Karadeniz'de ortaya çıkan bu durum karşısında sessiz kalamazdı. Bunun için Karadeniz'in tek doğal limanı olan Sinop'un alınması gerekiyordu. Ayrıca Kırım'a ulaşmanın en kısa yolu yine Sinop'un ele geçirilmesi ile mümkün olabilirdi. Bu dönemde Trabzon Rum Devleti ile İznik'te Laskaris'in yeni Bizans Devleti arasındaki mücadele, bölge ticaretinin işlemez hale gelmesindeki önemli etkenlerden birini oluşturuyordu. Selçuklular bu durumdan ciddi anlamda maddî zarar görmeye başlamışlardı⁴⁶. Bütün bu sebepler yan yana koyulduğunda, Sinop'un alınması, Anadolu Selçukluları için bir zorunluluk olmuştur. Daha sonrasında Türklerin Karadeniz'de ticaret yapabilmeleri için, İznik Rum devleti ile Trabzon Rum devleti arasındaki üstünlük mücadelesinden de yararlanmak isteyen Keykavus, önemli bir stratejik konuma haiz olan Sinop üzerine yürümüştür. 1214 yılında Sinop fethedilerek⁴⁷ Selçuklu Devleti topraklarına katılmıştır⁴⁸. Böylece Karadeniz ticaretinde Venedik Cumhuriyetleri ve Rum Devletlerinin yanında üçüncü bir taraf olarak ta Türkler yer almıştır.

1214 yılında Sinop'u kaybeden Trabzon Rum Devleti'nin zayıflaması, Karadeniz hinterlandı ile yapılan yoğun ticarî faaliyetlerindeki üstünlüğünü Selçuklulara kaptırmasına ve bu güzergâhtaki ticaretin fetih sonrasında Sinop vasıtası ile gerçekleştirilmesine sebep olmuştur⁴⁹. Bu yönü ile Sinop, Ege

44 Akdağ, M., *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi I*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 355.

45 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Çev. A. Ağırakça-A. Özyayın), İstanbul, 1987, c. XII, s. 87.

46 Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s. 280.

47 Sinop'un Türkler tarafından ilk olarak ele geçirilmesi, Çankırı fatihi olarak ta bilinen Emir Kara Tekin tarafından gerçekleştirilmiştir. Osman Turan'a göre, Kara Tekin, Selçuklulardan önce Anadolu'ya gelmiş ve Karadeniz sahillerini fethetmiştir. Bkz. Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 242.

48 İbn Bibi, *el-Evamirü'l Ala'ıye Fi'l-Umuru'l Ala'ıye I*, (Çev. M. Öztürk), K. B. Yay., Ankara, 1996, s. 168-175.

49 Ostrogorsky, G., a. g. e., s. 399; Turan, O., *Anadolu Selçuklu Devleti Hakkında Resmi Vesikalar*, T. T. K. Yay., Ankara, 1986, s. 48-49.

kıyısında bulunan Efes'in oynadığı role benzer bir önem taşıyordu. Çünkü Sinop, Karadeniz'i batıdan doğuya veya güneyden Kuzeye, İstanbul'dan Trabzon'a veya Anadolu'dan Kırım'a gidecek yolcu ve tüccarların uğradıkları bir liman ve ticaret pazarı idi⁵⁰. Ayrıca Sinop'un alınması ile bölgede Rumların oluşturacağı bir koridor engellenmiş, Karadeniz ticaretinden alınacak pay misliyle katlanmıştır. Çünkü o dönem içerisinde deniz yolu ile Rusya'dan gelen ticaret mallarının Anadolu'daki ticaret yolları ile buluşmasını sağlayan iki önemli limandan birisi Selçukluların eline geçmişti. Rusya'dan gelip İran, Irak, Suriye, Mısır ve Kıbrıs'a giden ticarî mallar, yoğunlukla, şap, yün, ipek, mücevherat, çeşitli dokumalar, kereste ve kölelerden oluşmakta idi⁵¹.

Selçukluların Sinop'u fethinden sonra Karadeniz ticaretinde varlıklarını gösterme sürecinde yaptıkları önemli fetihlerden biri de 1223'de Sinop merkez alınarak Kırım'da gerçekleştirilen Suğdak seferidir. Moğolların Kıpçak ülkesine ve Kırım'a akınları bölge ticaretini önemli derecede etkilemiştir. Özellikle Kırımdan gelen tüccarların yağmaya uğramaları Suğdak seferi⁵²'nin temel sebebini oluşturmuştu⁵³. İstiladan ve yağmadan kaçan birçok tacirin başta Sinop olmak üzere Anadolu'ya sığınması⁵⁴, Selçuklu hükümdarı I. Alaeddin Keykubat'ı harekete geçirmişti. Ayrıca Bölge üzerindeki Trabzon Rum devletinin baskısının da kırılma arzusu, bu seferde önemli rol oynamakta idi⁵⁵. Suğdak'ın fethi için gönderilen Kastamonu uç beyi Hüsameddin Coban'ın gayreti neticesinde Suğdak fethedilerek kısa bir süre de Türk-İslam beldesi haline dönüştürülmüştür⁵⁶. Böylece Selçuklular, kırım yarım adasında ilk deniz aşırı limana sahip olmuş, hem de Karadeniz ticaretinde Sinop'tan sonra çok önemli bir stratejik mevki ele geçirerek önemli bir taraf haline gelmiştir.

---

50 Turan, Ş., Türkiye İtalya İlişkileri I, s. 48.

51 Cahen, Claud, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (Çev., Yıldız Moran), E. Yayınları, İstanbul 1994, s. 161.

52 1277 yılında yapılan bu sefer Selçukluların ilk deniz aşırı seferidir. Bkz. Kayaoğlu, İ., "Anadolu Selçukluları Devrinde Ticari Hayat", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 24, İstanbul, 1981, s. 362.

53 Gül, M., "XIII.-XV. Yüz Yıllarda Anadolu Türkleri İle Trabzon İmparatorluğu Arasındaki İlişkiler", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi, Elazığ 2003, c. XIII, s. 425.

54 İbnü'l-Esîr, el Kamil fi't-Tarih, s. 346.

55 Turan, O., "Keykubat I", İA, c. VI, Eskişehir, 1997, s. 649.

56 İbn Bibi, el-Evamirü'l Ala'ıye Fi'l Umuri'l Ala'ıye I, s. 315-316.

Avrupa'nın tüccar devletleri 1176 yılında gerçekleşen Mirykefalon Savaşı⁵⁷yla küçük Asya'nın kalıcı sahiplerinin Türkler olduğunu anlamışlardır. Özellikle Selçukluların XIII. Yüzyılın başlarında gerçekleştirdiği fetihlerle güneyde Antalya'yı alarak Akdeniz'e, kuzeyde de Sinop'u ele geçirerek Karadeniz'e açılması, Bizans'tan ayrıcalıklar elde eden bu tüccar devletlerin Türklerle yakınlaşmak ve elde ettikleri ayrıcalıkları onlara da kabul ettirmek gibi önemli bir uğraş içerisinde girmelerinde etkili olmuştur⁵⁸. Bu uğraş iki taraf arasında geniş hükümler içeren ticaret antlaşmalarının imzalanmasıyla sonuçlanacaktır.

Memluk Devletinin XIII. Yüzyılın ortalarında tarih sahnesine çıkışı ile doğu-batı ticaretinde dengeler yeniden değişmiştir. Memlукluların Doğu Akdeniz'de etkinliklerini artırmaları, Avrupalı tüccar devletlerin işini zorlaştırmıştır. 1291 yılında Akka'nın Memlукlular tarafından fethedilmesi ile Papalık Memluk Devleti'ne ticarî ambargo uygulamaya başlamıştır. Ambargo neticesinde Akdeniz ticaretinde faaliyet gösteren Venedik ve Cenevizlilerin Karadeniz ticaretine yönelmelerini sağlamıştır⁵⁹. Gerçi Papalığın bütün tedbirlerine rağmen, İtalyan gemicileri kaçakçılık sureti ile Mısır ile ticarete devam ediyordu. Ancak yakalanma korkusu, Venedik tüccarlarının hep korkulu rüyası haline gelmişti. Bu durum Ermenistan-Sivas-Tebriz yolunu canlandırdığı gibi, Karadeniz sahillerinde bulunan limanların da önemini artırmıştır. Çünkü Trabzon Limanı Tebriz'den gelen malların aktarımı için oldukça elverişliydi. Ayrıca Kefe Limanı Rusya ve doğu ticareti için önem kazanmıştı⁶⁰. Bu durumdan en çok faydalanan devlet Anadolu Selçuklu Devleti olmuştur. Çünkü ticaret alanında kurmuş oldukları güçlü teşkilat sayesinde, bölge halklarının birçok ihtiyaç maddesinin aktarımı Anadolu üzerinden gerçekleşmeye başlamıştı⁶¹. Memlукlular ihtiyaç duydukları kereste, demir ve benzeri maddeleri, Avrupa'dan temin edemeyince, Anadolu'ya

---

57 1176 yılında Selçuklularla Bizans arasında gerçekleşen bu savaşta Bizans ağır bir yenilgiye uğratılmış ve Malazgirt'ten sonra Anadolu'nun tapusunun Türkler tarafından elde edilmesini sağlamıştır. Bkz. Sevim, A.-Merçil, E., Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 444.

58 Ş. Turan, Türkiye İtalya İlişkileri I, s. 129.

59 Atalar, M., "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", s. 133.

60 Akdağ, M., a. g. e., s. 346.

61 Atalar, M., a. g. b., s. 133.

yönelmişlerdir. Bu yöneliş, Karadeniz ticaretinin gelişmesini ve daha da canlanmasını önemli derecede etkilemiştir⁶².

Karadeniz ticaretinin 13. yüzyıldaki en önemli aktörleri arasında Venedik ve Ceneviz devletleri bulunmaktaydı. IV. Haçlı seferinin yapıldığı 1204 tarihinde, doğrudan İstanbul üzerine yürüyen Latinlerin başını Venedik çekmekte idi. İstanbul'da Rum Krallığının yıkılarak yerine Latin Krallığının kurulması, Venediklileri Karadeniz ticaretinde oldukça güçlü bir konuma getirmişti⁶³. Bu dönemde Selçuklular, Anadolu'daki ticarî hayatı, dolayısı ile Akdeniz ve Karadeniz ticaretini geliştirme adına Venediklilerle 1220 tarihinde bir dostluk antlaşması imzalamıştı. Bu antlaşmaya göre, Venedik ve Selçuklu tüccarları karşılıklı olarak birbirilerinin ülkelerinde serbestçe ticaret yapabilecek, Venedikliler, Selçuklu ülkesinde yapacakları ticarete gümrük vergisi olarak % 2 lik bir vergi ödeyeceklerdi. Ayrıca her ne sebeple olursa olsun, zarara uğrayan ticaret gemileri ve malları karşılıklı olarak tazmin edilecekti⁶⁴.

Cenevizlilerin bölge ticaretinde üstünlüğü Venediklilere kaptırdığı bu dönemde, Cenevizliler İznik Kralı Laskaris'in yanında yer almıştır. Laskaris, Cenevizlilerle anlaşarak Latinlere karşı mücadeleye girişmiş ve Cenevizlilerin yardımı ile İstanbul'da kurulan Latin Krallığına son vererek Bizans'ın yeniden ihyasını sağlamıştı⁶⁵. Cenevizliler bu yardımlarının karşılığını 1261'de imzalanan antlaşma ile fazlası ile almışlardı. İmzalanan antlaşma ile Bizanslılar, Cenevizlilere önemli ticaret merkezlerinin kapılarını açmanın yanında, 1453 yılına kadar devam edecek dönemde Karadeniz'de Ceneviz üstünlüğü döneminin de başlangıcını sağlamışlardı⁶⁶.

Cenevizlilerin Karadeniz'e açıldıklarında, Karadeniz'i hâkimiyetleri altına alabilmelerini sağlayacak iki önemli menzile yönelmişlerdir. Bunlar, Kuzey Karadeniz kıyısında bulunan Kırım ve Anadolu'nun kuzey sahilleri olmuştur. Öyle ki, Anadolu'nun kuzey sahilleri Asya ile Avrupa arasındaki kara ticaret yollarının kuzey kollarının denize çıkış noktalarını oluşturuyordu. Kırım ise Deşt-i Kıpçak arazisinin değerli kürk ve köle ticaretinin denizle buluşmasını sağlayan önemli bir konuma haizdi. Özellikle Suriye yolunun

---

62 Akdağ, M., a. g. e., s. 346.

63 Ostrogorsky, G., a. g. e., s. 391.

64 Turan, Ş., a. g. e. s. 121.

65 Ostrogorsky, a. g. e., s. 417.

66 Bu antlaşma Nifeo: Kemal Paşa antlaşması olarak bilinmektedir. Geniş bilgi için bkz. Turan, Ş., a. g. e., s. 36.

XIII. Yüzyılda Avrupalılara kapanmasından sonra Karadeniz ticaretinin bu önemli menzilleri çok daha fazla değer kazanmıştır⁶⁷. Karadeniz ticaretinin güzergâhı hakkında önemli bilgiler veren W. Heyd, Yakın-Doğu ticaret mallarının, Amu-Derya diyarlarından Hazar denizine geldiğini, buradan gemilere yüklenerek Aras'ın kaynağına doğru çıktığını buradan da Karadeniz'i aştığını belirtir⁶⁸.

1261'de imzalanan "Kemal Paşa" antlaşması ile Karadeniz'de üstünlüğü ele geçiren Cenevizlilerden sonra, Venedikliler de, Bizans İmparatoru VIII. Mihail Paleoloğ'un Cenevizlilerle arasının açık olmasını değerlendirmiş ve elde ettiği ticarî imtiyazlarla 1263 yılında Karadeniz'e çıkma hakkını elde etmişti. Karadeniz'e çıkan Venedikliler, hububat yönünden zengin olan Kırım'a yönelmişlerdir⁶⁹. İlk kolonilerini Azak denizi kıyılarında bulunan Tana'da kuran Venedikliler daha sonrasında Trabzon'da da bir koloni tesis etmişlerdi⁷⁰. Bizans'tan ticarî imtiyaz elde eden Venedikliler ile Cenevizliler, Karadeniz ticaretinde sürekli yarış halinde ve çoğu kez çekişme içerisinde idiler. Bu yarıştan Cenevizlilerin, Venediklilere oranla daha üstün bir konum elde ettikleri ve önemli ticaret kolonilerine sahip oldukları bir gerçektir. Öyle ki Finegonya (Kefken), Amastrist (Amasra), Sinope (Sinop), Amisos (Samsun), Vatiza (Fatsa), Trabezus (Trabzon) ve Kırım Cenevizlilerin elinde önemli ticaret kolonilerini oluşturmakta idi⁷¹. Buraların elde edilebilmesi ve Karadeniz ticaretinin tamamına sahip olunabilmesi için, bahsi geçen iki devletin özellikle XIII. yüzyıl sonları ve XIV. Yüzyıl başlarında ciddi mücadelelerin içerisinde girmelerine sebep olmuştur⁷².

Anadolu Selçukluların da taraf olduğu Karadeniz ticaretinin uluslararası ticarete açılmasında Moğolların da önemli derecede etkisi olmuştur. Öyle ki, Cengiz Han'ın kurmuş olduğu Moğol Devleti 13. Yüzyılın ortalarına doğru hemen hemen bütün Asya'yı içine alacak şekilde genişlemişti. Cengiz Han, ülkesi sınırları içerisinde ticaretin gelişmesi için önemli gayretler sarf etmiştir. Komşusu olan Harzemşah Devleti hükümdarı Alâeddin Muhammed'e elciler göndererek iki ülke arasında ticaret yapan tüccarlara her

---

67 Turan, Ş., a. g. e., s. 46-52.

68 Heyd, a. g. e., s. 6, not 28.

69 Turan, Ş., a. g. e., s. 61.

70 Yuvalı, A., a. g. b., s. 236.

71 Yuvalı, A., a. g. b., s. 236.

72 Ostrogorsky, G., a. g. e., s. 486.

türlü kolaylığın gösterilmesini istemiştir⁷³. Ayrıca Moğolların geliştirdiği ve devlet sermayesine dayalı bir çeşit ticaret ortaklığı sistemine dayanan “Ortaklık” müessesesinin oluşturulması Moğol ülkesinde ticaretin gelişmesinde etkili olmuştur. Bu durum tüccarların dini yaşantılarına hoşgörü ile yaklaşılması, ülke sınırları içerisinde yaşayan her topluluğun kendi dilini serbestçe konuşabilmesi⁷⁴ Moğol egemenliği altında bulunan toprakların uluslararası ticarete açılmasını sağlamıştır. Ayrıca tüccarların olmazsa olmazı olan güvenlik meselesi, aktif olarak işleyen posta teşkilatı⁷⁵ ve vergilerdeki kabul edilebilir oranların düzenlenmesi de, Moğollar tarafından gerçekleştirilmişti. Bunun yanında Moğolların Karadeniz’in kuzeyine gelmeleri bölgede siyasî istikrarın oluşmasını sağlamış, bu durum doğu-batı ilişkilerinde Karadeniz’in ön plana çıkmasını gerçekleştirmiştir⁷⁶.

Moğolların 1243 yılında gerçekleşen Köseadağ Savaşı ile Anadolu’nun önemli bir kısmını egemenliği altına alması, Anadolu’da her yönü ile yeni bir dönemin başlangıcı oluşturmuştur. Anadolu’nun önemli kentleri arasında yer alan Sivas, Kayseri ve Erzurum Moğollar tarafından istila edilmekle kalmamış, aynı zamanda yağmalanarak talan edilmiştir⁷⁷. İki ülke arasındaki ticarî ilişkiler 1243 yılında yapılan antlaşma ile şekillenmiştir. Yapılan antlaşmada, Moğollar Selçukluların iç işlerine karışmayacak, buna karşılık Selçuklular, Moğol tabiiyetini kabul edecek ve yıllık 360.000 dinar para ile belirli bir miktarda köle, at, koyun ve değerli malları Moğollara verecekti. Ayrıca Moğol elçilerinin geliş gidiş ve ağırlama giderleri de Selçuklular tarafından karşılanacaktı⁷⁸. Bu durum, Selçukluların ekonomik anlamda ciddi

---

73 Yuvalı, A., a. g. b., s. 235.

74 İmparatorluk sınırları içerisinde her kavim kendi dilini koruduğu için, Moğolca’nın yanı başında Türkçe, Farsça, Ermenice, Süryanice, İbranice, Tibetçe, Çince vb. diller serbestçe konuşuluyordu. Bu diller bir tür yönetim dili olarak kabul gördüğünden, bağımlı kavimlere kendi dillerinde yazılmış yarılg’lar veriliyordu. Bunu sağlamak için de sarayda bu dillerin çevirmenleri görevlendirilmişti. Bkz. Turan, S., Türkiye İtalya İlişkileri I, s. 129.

75 İlhanlıların “Yam” adı verdikleri posta teşkilatı hızlı haberleşmeyi sağlamayabilmek için karayollarının ve köprülerin inşasını sağlamış, bu durum kara ticaretinin gelişmesine önemli derecede destek olmuştur. Bkz. Togan, Z. V., Umumi Türk Tarihine Giriş I, İstanbul, 1946, s. 302.

76 Yuvalı, A., a. g. b., s. 235. Moğolların Doğu ve batı üzerindeki tesirleri için bkz. John Andrew Boyle, “Son Barbar İstilacılar (Moğol Fetihlerinin Doğu ve Batı Üzerindeki Etkisi)”, (Çev. Abdulhalik Bakır-Pınar Ülgen), Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II, Ankara, 2008, s. 761-774.

77 İbn Bibi, el-Evamirü'l Ala'ıye fi'l Umuru'l Ala'ıye I, s. 520-530.

78 Erdem, İ., “İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadi Boyutu (1243-1258)”, Tarih Araştırmaları Dergisi, c. XIV, Sayı: 38, Ankara, 2005, s. 54.

zorluklar içerisinde girmesi anlamına geliyordu. Ayrıca Moğol baskısından kaçan Türkmen toplulukları, Moğolların tesirlerinin daha az hissedildiği ülkenin batı sınırlarına yönelmesine ve bu durumun Anadolu tarihinde yeni bir dönemin “Beylikler” döneminin başlamasında da etkili olmuştur⁷⁹. Dolayısı ile Anadolu’daki siyasi birliğin de parçalanması anlamına geliyordu. Moğollarla antlaşma yapılmasından sonra kısmide olsa sükûnetin sağlandığı Anadolu’da, işlemez hale gelen ticaret yolları tekrar canlanmaya, ekilmeyen topraklar tekrar işlenilmeye başlanılmıştı. Ancak tahribat ve Moğolların vergi talepleri o kadar çoktu ki, Selçuklular eski günlerine bir daha dönemeyeceklerdi. Bu durum Selçukluların Moğol hâkimiyetine girişinden başlayarak yıkılışına kadar devam etmiştir. Vesayet sistemini benimseyen Moğollar, Selçukluları uzaktan kendilerine sadık devlet adamları marifeti ile idare etmişlerdi⁸⁰.

Moğol istilasının ortaya çıkarttığı Türkmen göçlerinden rahatsızlık duyan Bizans’ın İlhanlı yaklaşmasından istediği sonucu alamayışı, bu devleti, Memluklulara yakınlaştırmıştır. Bu yaklaşma 1263 yılında İstanbul’a gelen Memluk elçileri ile imzalanan antlaşma ile resmileşmiştir. Antlaşma gereği Memluklulara ait ağır tonajlı gemiler İstanbul boğazından serbestçe geçebilecek⁸¹. Bu durum Anadolu Selçuklu devletinin elinde bulundurmış olduğu Kuzey-Güney doğrultusundaki ticaretin zayıflamasına ve bu ticaretin önemli aktarım merkezlerinden olan Sinop ve Samsun’un önem kaybetmesine vesile olmuştur. Ancak İlhanlıların baskısı ile yapılan antlaşma uzun süreli olmamış, Anadolu ticareti açısından önemli kayıplara vesile olacak bu durum ortadan kaldırılmıştır⁸².

Moğolların Asya’daki yayılma hareketi, Karadeniz ticaretinde ortak çıkarları olan devletlerin yaklaşmasını ve dolayısı ile iki önemli blok’un ortaya çıkışını sağlamıştır⁸³. Bizanslılar, Anadolu’da Moğol istilası sonrasında ortaya çıkan Türkmen akınlarından kurtulabilmek için İlhanlılarla yakınlaşmışlardır. Latinlerin İstanbul’dan uzaklaştırılmasında, Bizans’a destek veren ve karşılığında önemli ticarî ayrıcalıklara kavuşacak olan Cenevizliler de,

79 Heyet, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c. VIII, Çağ Yayınları, İstanbul, 1989, s. 485.

80 İbn Bibi, el-Evamirü'l Ala'ıye Fi'l Umuru'l Ala'ıye I, s. 542.

81 Yuvalı, A., a. g. b., s. 237.

82 Yuvalı, A., a. g. e., s. 237.

83 Yuvalı, A., “XIII. Yüzyılda Önasya'daki Siyasi Bloklaşma”, Türk Kültürü Dergisi, Sayı: 262, Ankara 1985, s. 114.

bu bloğun içerisinde yer almıştı⁸⁴. Bu bloğun karşısında, İlhanlıların bölgede yenededikleri tek güç olan Memlukler ve Memluk ordusunun ücretli askerlerinin kaynağı olan Altın Ordu devleti olmuştur. Ayrıca köle ticaretinin en önemli taşıyıcısı olan Venediklilerden oluşan blok da yer almakta idi. Altın Ordu-Memluk devletlerinin yakınlaşmasında, Altın Ordu devletinin İslam'ı kabulü ve İslam Halifesinin Mısır'da bulunuyor olmasının da etkili olduğu söylenebilir⁸⁵. Oluşan bu bloklar, Karadeniz ticaretinin uluslararası ticarete açılmasında önemli derecede etkili olmuştur⁸⁶.

Karadeniz ticaretinin canlanmasında sadece Papalığın Mısır'a dönük uyguladığı ticarî ve siyasî ambargonun etkili olduğunu söylemek yanlış olur. Çünkü Karadeniz havzasına etki eden önemli siyasî güçlerden biri de, Altın Ordu Devletidir. Özellikle bölgedeki siyasî istikrarı temin etmeleri ve aynı zamanda ticareti teşvik edici önlemlerin yanında, tüccarın güvenliğini sağlamaları bu açıdan önemlidir⁸⁷. XIII. Yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan Altın Ordu-İlhanlı politik rekabeti, Kefe-Trabzon-Tebriz ticaret yolunun önem kazanmasını sağlamıştır. Bu ticaret yolu üzerinde bulunan başta Trabzon limanı olmak üzere, sahil boyunca uzanan Samsun, Sinop ve Amasra limanları, Trabzon-Kefe-Tana yolu üzerinde batı ve güneyden gelen deniz tüccarları için uğrak merkezi olmuştur⁸⁸. Bu durum Karadeniz ticaretinin canlanmasına büyük katkı sağlamıştır.

Moğol istilası öncesinde Anadolu Selçuklularının Karadeniz ticaretinden üç temel beklentileri vardı. Bunlardan birincisi, Kuzey Karadeniz bölgelerinden gelen ticarî emtianın Anadolu üzerinden geçmesini sağlamak, böylece bu transit geçişten gümrük vergisi almaktı. Onların ikinci önemli beklentileri ise iç piyasada ihtiyaç duyulan değişik ihtiyaç maddelerini karşılamaktı. Üçüncüsü ise güney Karadeniz sahillerini ellerinde bulunduran Rumları hem ekonomik hem de siyasî açıdan kontrol altında tutabilmektir⁸⁹. Öyle ki bölgede ticaret yapan Müslüman tüccarlar, Selçuklunun egemenliğinde bulunan Samsun ve Sinop gibi limanları tercih ederken, gayrimüslim tüccarlar daha ziyade Trabzon limanını kullanmakta idi. Bu

84 Yuvalı, A., "XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti", s. 237.

85 Yuvalı, A., a. g. e., s. 236-237.

86 Yuvalı, A., a. g. e., s. 236-237.

87 Erdem, İ., a. g. e., s. 53.

88 Atalar, M., a. g. b., s. 132.

89 Polat, M. S., Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İçtimai ve İktisadî Hayat, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Merkezi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1997, s. 177.

durum Trabzon Rum Krallığı'na ekonomik yönde önemli derecede katkı sağlıyordu. Ayrıca Rum krallığı, Karadeniz ticaretinde üstünlüğü elde edebilmek için fırsat buldukça Selçuklunun egemenliğindeki Samsun ve Sinop'a akınlar düzenlemekte idi. Bu durum Selçukluları rahatsız etse de, Rum krallığı için vazgeçilmez bir mücadele olmaktadır. Çünkü bu dönemde ihtiyaç duydukları buğdayı dahi, Rusya'dan ithal yoluyla temin etmek zorunda kalıyorlardı⁹⁰.

Selçukluların Karadeniz ticaretinde önem verdiği güney Karadeniz kıyılarında bulunan liman şehirlerinin yanında, toplama ve dağıtım merkezi konumunda olan Kayseri, Sivas, Erzurum, Diyarbakır, Harput ve iç kesimde kalan Konya, Aksaray, Ankara gibi şehirler de önem kazanmıştır. Bu şehirler, batılı tüccarların doğu ile olan ticaret yollarının uğrak noktaları idi. Bir kısmı da ana dağıtım merkezi olarak faaliyet gösteren merkezlerdi⁹¹. Özellikle bu şehirlerden Sivas, Karadeniz üzerinden gelen ticaret mallarının toplanma ve dağıtım merkezi olması hasebi ile ayrı bir konuma sahipti. Buraya kuzeyden gelen ticarî emtianın güney memleketlerine dağıtımını Sivas üzerinden gerçekleştiriyordu⁹². Anadolu'ya Rusya ve Kırım'dan getirilen ticaret malları arasında kürk ve köle önemli yer tutuyordu. Bizans döneminde başlayan köle ticareti, Anadolu Selçukluları döneminde de devam etmiştir. Anadolu'da köle ticaretinin en yoğun yapıldığı merkez yine Sivas şehriydi. Genellikle Trabzon, Samsun ve Sinop'tan karaya çıkartılan köleler, ticaret yollarını takip ederek Sivas'a ulaşır ve buradan da çeşitli ülkelere pazarlanırdı. Bu ülkeler arasında Eyyübî ve Memluk devletleri en önemli alıcı devletler konumundaydılar.⁹³

Karadeniz ticaretinde Anadolu sadece transit ticaret yollarının geçtiği bir güzergâh değil, aynı zamanda bir çok ürünün de ihraç merkezi konumundaydı. Bu ürünler arasında ağırlıklı olarak şap, demir ve bakır madenleri yer almakta⁹⁴, ayrıca gümüş ve altın madenleri de ihraç ürünü olarak değerlendirilmekte idi. Özellikle Gümüşhane'de bulunan altın ve gümüş madenleri, bu ticarete önemli bir yer tutuyordu. Ayrıca Trabzon'un güneydoğusunda yer alan İspir'de de, altın madeni bulunmaktaydı⁹⁵.

90 Yakubovski, A. Y., *Altın Ordu ve Çöküşü*, T. T. K. Yayınları, Ankara, 2000, s. 11.

91 Akdağ, M., a. g. e., s. 346.

92 Gökbel, A., *Kıpçak Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s. 101.

93 Atalar, M., a. g. b., s. 134.

94 Atalar, M., a. g. b., s. 134.

95 Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2002, s. 117.

Anadolu'nun iktisadî ve içtimai yapısına önemli derecede etki eden Moğol istilası sonrasında zor dönemler yaşayan Selçuklular, Karadeniz ticaretine dair beklentilerinden vazgeçmemişlerdir. Özellikle Sinop merkezli olarak kurulan Pervane oğulları döneminde Karadeniz ticaretine hâkim olma mücadelesi veren Ceneviz ve Venediklilere karşı adı geçen Türk beyliğinin önemli mücadeleleri olmuştur. Beyliğin son beyi Gazi Çelebi'nin Cenevizlilerle olan mücadelesi bu anlamda önem taşımaktadır⁹⁶. Bilindiği üzere sonraki yüz yıllarda da önemini hiç kaybetmeyen Karadeniz, Osmanlı'nın güçlü hükümdarı Fatih Sultan Mehmet tarafından tamamen bir iç deniz haline getirilmiş ve dünya ticaretine kaynaklık etmeye devam etmiştir. Burası geçmişte olduğu gibi, günümüzde de önemini korumaya devam etmektedir.

Sonuç

Hazırlamış olduğumuz bu çalışmada, Karadeniz ticaretinin tarihsel süreç içerisinde yaşanan serüveninin, 13. yüzyıla kadar olan kısmını ana hatları ile ortaya koymaya çalıştık. Bu serüvenin en yoğun ve canlı dönemi olan 12 ve 13. yüzyıllarda, Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmasında yalnızca bir olayın değil, birçok olayın sonuçlarının bir özeti olarak tezahür ettiğini gördük. Özellikle 11. yüzyılda başlayıp sonraki yüzyıla kadar devam eden Haçlı Seferleri bu tezahürün önemli dayanağını oluşturmuştur. Ancak bu seferler öncesinde de Karadeniz'in yoğun bir ticari faaliyetin hep merkezinde olduğunu söylemek yanlış olmaz. Öyle ki Karadeniz, Tarihin ilk dönemlerinden itibaren Akdeniz havzası, Avrupa ve Asya arasında önemli irtibat merkezlerinden birisini teşkil eder. Karadeniz'e bu özelliğini, açık denizlere ulaşımını sağlayan boğazları ve geniş hinterlandı sağlamıştı. Bu durum sadece Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin değil çok daha uzak coğrafyalardan gelen kolonici devletlerin de hâkimiyet mücadelesine girmelerinde etkili olmuştur. Bu yönü ile Karadeniz, ilk çağlardan itibaren o dönemin uygar dünyasının ağırlık merkezlerinden biri olan Akdeniz havzasının siyasî ve ticarî hayatında yer almaya başlamıştır. Karadeniz'in dünya ticaretine açılması her ne kadar 13. yüzyılın siyasî ve ekonomik olaylarının sonuçlarına bağlansa da, gerçekte Karadeniz taşıdığı özelliklerin neticesinde tarihin ilk dönemlerinden itibaren uluslararası ticarete açıktı. Nitekim İ. Ö. 12. yüzyılda Fenikelilerle başlayan bu süreç yine İ. Ö. 5 yüzyılda Ege Kavimlerinin Kolonizasyon hareketinin önemli merkezlerinden birini

---

96 Varlık, M. C., "Pervaneoğulları Beyliği", *Doğuştan Günümüze İslam Ansiklopedisi*, c. VIII, İstanbul, 1989, s. 595.

oluşturmuştur. Güney Karadeniz kıyılarında kurulan Herakelia Pontika (Karadeniz Ereğlisi), Sesamos (Amasra), Abonou (İnebolu), Sinope (Sinop), Amisos (Samsun), Kotyoro (Ordu), Trabezous (Trabzon) gibi şehirler bu koloni hareketinin dolayısı ile yoğun bir ticari faaliyetin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Roma döneminde Akdeniz Karadeniz'e oranla çok daha yoğun bir ticari faaliyetin merkezi olmasına rağmen, bu durum Haçlı Seferleri ile önemli derecede değişime uğramıştır. Öyle ki bu seferlerin neticesinde Papalığın Akdeniz ticaretinde bazı devletlere karşı uygulamış olduğu ticarî ambargo, Avrupa'nın tüccar devletlerini, Akdeniz'in sıcak sularından buranın soğuk sularına yöneltmiştir. Bu durum Karadeniz'in bahsedilen yüzyıllarda doğu ile batı arasında bir ticaret köprüsü olmasını sağlamıştır. Bu ticaret köprüsünün kurulmasında ağırlıklı görev alan devletler, hiç şüphesiz doğu ile batı arasındaki ticaret mallarının taşınmasını gerçekleştiren İtalya'nın denizci toplulukları Venedik ve Cenevizler olmuştur. Bu iki denizci topluluğun Karadeniz ticaretinden daha fazla pay alabilme mücadelesi, Karadeniz'de ilk çağlarda Rum kolonicilerinin başlatmış olduğu koloni faaliyetlerinin yeniden canlanmasına ve Karadeniz'in kuzey ve güney kıyılarında bulunan birçok liman şehrinin adı geçen devletler tarafından kolonileştirilmesine sebep olmuştur.

Türklerin Anadolu'daki serüvenleri, 1071 yılı sonrasında devletleşme sürecine girmiştir. Bu sürecin en önemli aktörü ise Anadolu Selçukluları olmuştur. Anadolu'yu baştan başa kervansaraylarla donatan Selçuklular, aynı zamanda ticarî sigorta anlayışını geliştirerek hâkimiyet sahası içerisinde yer alan topraklarında ticaret yapmayı çok daha güvenli hale getirmişlerdir. Bu durum Selçuklular dönemi Anadolu'sunu uluslararası ticaretin doğu-batı, kuzey-güney yönünde transit geçiş güzergâhı haline getirmiştir. Ayrıca Anadolu'nun farklı yerlerinde yabancı (ğ) adı altında kurulmuş olan uluslararası ticaret panayırlarında farklı coğrafyaların ticarî emtiası yanında farklı kültürlerin de bir araya gelmesini sağlamıştır. Ticarî hayatın gelişmesinde bunca caba harcayan Anadolu Selçuklularının, Karadeniz'in uluslararası ticarete açılması sürecinde duyarsız kalmaları mümkün değildi. Bu süreç içerisinde, Selçukluların Karadeniz'de en önemli rakipleri, 1204'de İznik ve Trabzon'da kurulan Rum devletleri ile İtalya'nın kolonici devletleri idi. Selçuklular Güney Karadeniz kıyısını bir uçtan diğerine ele geçirmeyi hedefleyen Rum devletlerinin rekabetinden yararlanarak 1214 yılında Sinop'u fethederek Karadeniz ticaretinde bahsedilen devletlerin yanında üçüncü bir

taraf olarak yerlerini almışlardır. Selçuklu devleti anılan şehre, Antalya'da olduğu gibi, büyük sermaye sahibi tüccarları yerleştirerek ticarî mübadeleleri kolaylaştırmayı hedeflemiştir. Sinop'un fethini deniz aşırı Suğdak'ın fethiyle birleştiren Selçuklular, Karadeniz'deki varlıklarını güçlendirmenin yanında, rakipleri olan Trabzon Rum devletine de önemli ölçüde üstünlük sağlamışlardır.

Tarihi süreç içerisinde hep kara devletleri olarak teşekkül eden ve ticaretlerini kervanlar yoluyla gerçekleştiren Türkler, Anadolu'da denizle buluşunca, bu özelliklerinden vazgeçmiş değillerdi. Sahillerde kurulan beyliklerden Çaka Beyliği gibi denizci topluluklar istisna tutulursa, Selçuklular dâhil birçok kara devleti geçmişte olduğu gibi, anılan özelliklerini devam ettirmişlerdir. Anadolu Selçukluları, Venedik ve Cenevizler gibi gemilerle deniz ticareti yapmamışlardır. Selçukluların yaptığı iş, limanlarına gelen ticarî emtianın ülke sınırları içerisinde mübadele ve naklinin güvenle yapılmasını temin etmekten ibaretti. Zaten daha önce de belirttiğimiz gibi, Selçukluların, Karadeniz ticaretinden üç temel beklentileri vardı. Bunlar; Kuzey Karadeniz bölgelerinden gelen ticarî emtianın Anadolu üzerinden geçişini sağlayarak bu transit geçişten gümrük vergisi almak, iç piyasada ihtiyaç duyulan değişik ihtiyaç maddelerini karşılamak ve güney Karadeniz sahillerini ellerinde bulunduran Rumları hem ekonomik hem de siyasî yönden kontrol altında tutabilmektir. Selçuklular bu yönü ile Karadeniz ticaretinden beklentilerini elde etmişlerdir denilebilir.

KAYNAKLAR

Atalar, Münir, "XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Karadeniz Ticaretinde Trabzon'un Yeri ve Önemi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (6-8 Kasım 1998), Trabzon, 1999. s. 131-135.

Bakır, Abdulhalik, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2002.

Bilge, Umar, *Pablagonia*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2007.

Boyle, John Andrew, "Son Barbar İstilacılar (Moğol Fetihlerinin Doğu ve Batı Üzerindeki Etkisi)", (Çev. Abdulhalik Bakır-Pınar Ülgen), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 761-774.

Cahen, Claud, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), E. Yayınları, İstanbul, 1994.

Childe, Gordon, *Tarihte Neler Oldu?*, (Çev. Mete Tuncay-Alaaddin Şenel), Alan Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1983.

Erdem, İlhan, “İlk Dönem Türkiye Selçuklu-Moğol İlişkilerinin İktisadî Boyutu (1243-1258)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XIV, Sayı: 38, Ankara, 2005, s. 49-67.

Ertop, Kıvanç-Çetin Yetkin, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul, 1985.

Erlor, M. Yavuz, “Pont Ahşaena (Karadeniz) Mirası Karşısında Türk Stratejisinin Tarihi Zemini Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslar Arası Sosyal Bilimler Dergisi*, Volume 2/6, Winter, 2009, p. 224-237.

Goloğlu, Mahmut, *Anadolu'nun Milli Devleti Pontus*, Goloğlu Yayınları, Ankara, 1973.

Gökbel, A., *Kıpçak Türkleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.

Gül, Muammer, “XIII.-XV. Yüz Yıllarda Anadolu Türkleri İle Trabzon İmparatorluğu Arasındaki İlişkiler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. XIII, Elazığ, 2003, s.421-437.

Heyd W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. E. Z. Karal), T. T. K. Yay., Ankara, 2000.

Hind, J. G. F., *Greek Colonisation in the Black Sea Area in the Archaic and Classical Periods*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Cambridge, 1971.

İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâ'îye fi'l-Umuru'l Ala'îye I*, (Çev. M. Öztürk), K. B. Yay. Ankara, 1996.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Çev. A. Ağırakça-A. Özeydin), İstanbul, 1987.

İnalçık, Halil, “The Question of the Closing of the Black Sea Under the Ottomans”, *Archeionpontou*, S. 34, Atina, 1979, s. 69-81.

Mansel, A. M., *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK.Yay. Ankara, 1984.

Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), T. T. K. Yay. Ankara, 1986.

Özcan, K., “Anadolu'da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekansal Kademelenme”, *Ortaoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 2, Ankara, 2007, s. 162-178.

Polat, M. Sait, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İktisadi ve İktisadi Hayat*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Merkezi, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1997.

Sevim, Ali-Yücel, Yaşar, *Türkiye Tarihi*, T. T. K. Yay., Ankara, 1989.

Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihinin Giriş I*, İstanbul, 1946.

Tuncel M., “Karadeniz”, *DİA*, c. XXIV, İstanbul, 2001, s. 385-390.

Turan, Şerafettin, *Türkiye-İtalya İlişkileri I*, Metis Yayınları, Ankara, 2000.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1996.

Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, T. T. K. Yayınları, İstanbul, 1971.

Turan, Osman, *Keykubat I*, *İA*, c. VII, Eskişehir, 1997, s. 646-661.

Varlık, M. C., “Pervaneoğulları Beyliği”, *Doğuştan Günümüze İslam Ansiklopedisi*, c. VIII, İstanbul, 1989, s. 594-595.

Yakubovski, A. Y., *Altın Ordu ve Çöküşü*, T. T. K. Yayınları, Ankara, 2000.

Yiğit, Hülya, “Sosyal Hizmetler Açısından Selçuklu Kervansarayları”, *Türkler*, c. VII Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.

Yuvalı, Abdulkadir, “XIII. Yüzyılda Karadeniz Ticareti”, *İkinci Tarıh Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, (1-3 Haziran 1988), Samsun, 1990, s. 231-239.

Yuvalı, Abdulkadir; “XIII. Yüzyılda Önyasya'daki Siyasî Bloklama”, *Türk Kültürü Dergisi*, Say: 262, Ankara, 1985, s. 111-120.

Yınanç, M. H., *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I, Anadolu'nun Fetbi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1944.

GEZİ-GÖZLEM YAZILARI

Türkmeneli’nde Bir Yıl 3 Ay

(18.04.1954 – 15.07.1955)

Abdulkadir ŞENER*

İLİM TAHSİLİ İÇİN GURBETE YOLCULUK

Yozgat’ın Boğazlıyan İlçesi’nde Müftü olarak görev yapan Kayseri ulemâsından Balta Hoca diye anılan merhum Hacı Nuh Nasuh Hamurcu (d.1873/ö.1958)’dan Arapça, Sarf, Nahiv ve Fıkıh okurken 1950 yılında Mısır’a Câmî’u’l-Ezher’de ilim tahsili için gitmiştim. Burada Ezher’in Lise Kısmı 2.inci sınıfına kadar okuduktan sonra tahsilime devam etmek üzere, yatay geçiş yaparak,1954 senesinde Bağdat’a giderekDinî Lise’ye (Medresetü’s-Sâneviyye ed-Dîniyye’ye) kaydımı yaptırdım.

Çünkü Milli Eğitim Bakanlığımız, Ezher’de okuyan öğrencileri resmen tanımıyor, oradan alınan diplomaların denkliğini de kabul etmiyordu. Bu yüzden askerlik çağına gelenlerin te’cilleri de yapılmıyordu. Cemal Bilgin adlı Konyalı bir öğrenci arkadaşımızın babası, Türkiye Büyük Millet Meclisi Dilekçe Komisyonuna başvurarak, söz konusu mağduriyetlerin giderilmesini istemiş. Bu başvurunun Meclis Genel Kurulu gündemine alındığını öğrenince,aramızda para topladık. Kulis yapmaları için 1954 yılı Mart ayında arkadaşlarımızdan Mehmet Müftüoğlu, Ali Arslan Aydın ve Osman Saraç’ı uçakla Ankara’ya gönderdik. Bu arkadaşların gayretiyle Meclis Genel Kurulunda bizi destekleyen pek çok milletvekili çıktı. Fakat Milli Eğitim Bakanı Salim Burçak, kürsüye çıkıp “Bizim Arap memleketlerinden öğreneceğimiz bir şey yok, Ankara’da İlahiyat Fakültesi var, bazı illerde İmam-Hatip Okulları açtık, gelsinler, buralarda okusunlar.” dedi. Yapılan oylama sonunda söz konusudilekçenin geriKomisyona havale edilmesine, Mısır’a bir müfettiş gönderilmesine, müfettişin vereceği rapora göre bu meselenin yeniden görüşülmesine karar verildi.

---

* Prof. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Emekli Öğretim Üyesi.

Kahire’de biz, bu durumu Ankara Radyosunun Meclis Saati programından öğrenince çok üzüldük.

O günlerde Milli Eğitim Bakanlığı, Ziya Karamuk adında bir müfettişi Kahire’ye gönderdi. Bu zat-ı muhterem bir süre burada kaldı, bizimle görüştü ve daha kimlerle görüştü ise, sonunda bu müfettişin Ezher’deki eğitim ve öğretim hakkında, maalesef, olumsuz bir rapor vermiş olduğunu öğrendik.

Sınıf arkadaşım Mehmet Müftüoğlu(ö.1980) Kahire’ye dönünce oturup birlikte ne yapacağımızı düşündük. Türkiye ile Irak arasında kültür anlaşması vardı. Milli Eğitim Bakanlığı Bağdat’tan alınan diplomaların denkliğini kabul ediyordu. Bir süre önce sınıf arkadaşlarımızdan Yakup İskender ile Düzceli Hüseyin Varol Bağdat’a gidip Dinî Liseye yatay geçiş yaptırmışlardı.Mehmet Müftüoğlu ile ben de Bağdat’a gitmeye karar verdik ve okuldan tasdiknamelerimizi alarak Mısır’a veda ettik.

15.04.1954 günü Kahire’den otobüsle İskenderiye’ye, buradan vapurla Beyrut’a ve oradan da dolmuş taksiyle Şam’a geldik.

BAĞDAT GÜNLERİMİZ BAŞLIYOR

Şam’dan otobüsle Bağdat’a giderken yolcular arasında İranlı Türk hacılarla tanıştık. Hele 18.04.1954 günü Bağdat’a ulaşınca Türkiye’ye gelmiş gibi olduk. Burada Kerküklü, Erbilli, Altınköprülü, Tuzhurmatlı ve Telaferli... Türklerle karşılaşınca, öyle mutlu olduk ki tarif edemem. Dolayısıyla burada hiç yabancılık çekmedik.

Atalarımızın kanlarıyla sulanmış ve onların anı ve eserleriyle dolu olan bu toprakları görmek, Türkiye’nin dışında kalmış soydaşlarımızla buluşmak, bizim unutulmaz heyecan ve hüznle karışık mutluluk duymamıza vesile oldu.

Bağdat’ta ilk Cuma namazını A’zamiye (İmam Azam) Camiinde kıldık ve caminin bitişiğinde yatan o koca İmam’ın türbesini ziyaret ettik. O anda içimden O’na şöyle seslenmek geldi:

“Ey ulu kişi, ey koca imam,

Yetişmez her zaman,

Sencileyin bir adam,

Bizden sana saygı ve selam.”

Dinî Liseye kaydımızın yapılması için vereceğimiz dilekçeyi, Bağdat İlahiyat Fakültesini bitirmiş ve Türkiye'ye dönmek üzere olan Hüseyin Atay ağabeyimiz Irak üslûbuyla yazdı. Okula gidip başvurduk. Öğrenim yılı sona yaklaştığı için kaydımız biraz zor oldu ve öğrencilerin kaldığı yurda hemen yerleşemedik. Üç gün Reşid Caddesinde Kerküklülerin işlettiği “Kasr-ı Yıldız” adlı mütevâzi bir otelde kaldıktan sonra Süleymaniye medresesinin bir odasına taşındık. Böylece otel parası vermekten kurtulmuş olduk. Bu medresede, İstanbul'da öğrenim görmüş olan ve Türkçeyi de bilen Emced Zehavî Hoca Efendi, özel olarak Fıkıh ve Fıkıh Usulü okutuyordu. Bu derslere Hüseyin Atay ve bazı Türk öğrenciler devam ediyordu. Biz de kısa bir süre onlarla birlikte bu derslere katıldık.

Okula kaydımız yapıldı. Dinî Lise'de okuyan öğrencilerin kaldığı yurda geçtik. Yurdun giderlerini ve öğrencilere verilen yemek bedellerini Irak Vakıflar Genel Müdürlüğü karşılıyordu. Fakat o günlerde Bağdat bize sıcak ve hava pek sıkıcı geldi. Bir de Diclnehri taşmış ve Bağdat'ın çevresini sel basmış. Osmanlı valilerinden Nazım Paşa (ö. 1913) vaktiyle Bağdat'ı sel baskınından korumak için bir set yaptırmıştı, tarihte birkaç kez olduğu gibi, Bağdat sular altında kalacaktı. Şehrin çevresi adeta göl gibiydi. Öyle ki sed üzerine çıkıp baktığımızda bütün arazinin sular altında kaldığını ve sadece hurma ağaçlarının tepelerini görüyorduk.

Yılsonu sınavları başlamak üzere idi. Burada okumadığımız bazı derslerin sınavlarına hazırlanmamız gerekiyordu. Okul Müdürümüz rahmetli Abdulkerim Zeydan (ö. 2004) 'a, Biz memlekete gidip orada sınavlara hazırlanıp Eylül'de yapılacak bütünleme imtihanlarına girmek istiyoruz” dedik ve izin istedik. Müdür Bey, “Irak'ın kuzeyi serin olur. Mesela “Şaklava” kasabasına gidin, hem derslerinize çalışır, hem de tatili orada rahayça geçinirsiniz” dedi. Biz memlekete gitmek için ısrar edince, izin verdi ve “Ben de yazın Türkiye'ye gideceğim. Dizlerim ağrıyor. Orada kaplıcalara gireceğim” dedi. Biz de kendisine kaplıcalar hakkında kısaca bilgi verip ayrıldık.

15.05.1954 günü Bağdat - İstanbul Toros Ekspresiyle Türkiye'ye hareket ettik.

BAĞDAT'TA TÜRK ŞEHİTLİĞİNİ ZİYARET

04.05.1954 günü Bağdat'taki Türk Şehitliğini ziyaret ettik. Tarifî zor duygularla Şehitliği dolaşırken Şehitliğin ortasında Genç Osman'ın özenle

yapılmış olan kabrinin yer aldığını gördük. Kabrin mermerine Şu destan yazılmış:

Genç Osman geliyor Alaylı Handan,
Kılıcının kabzası görünmez kandan,
Bir Cuma vaktinde kale kapısından
Allah Allah deyip geçti Genç Osman.
Sultan Murat der Osman'ı göreyim,
Nasıl bir yigitmiş ben de bileyim,
Vezirlik isterse üç tuğ vereyim,
Vezirliğe Őayestedir Genç Osman.

İbtida Bağdat'a sefer olanda
Atladı hendeği geçti Genç Osman,
Vuruldu sancaktar, kaptı sanđı,
Kalenin bedenine dikti Genç Osman.
Kul Mustafa karakolda gezerken,
Gülle-kurşun yağmur gibi yağarken,
Koca Bağdat, toplar seni döverken,
Őehitlere serdar oldu Genç Osman.

(09 Kasım 1630'da 17 yaşında Şehit düşmüştür.)

ŐAMD'A EHL-İ BEYT KABRİSTANINI ZİYARET

Yaz tatilinden Bağdat'a otobüsle Şam üzerinden dönmeye karar verdik. 29.08.1954 günü, arkadaşım Mehmet Müftüoğlu ve bizimle Bağdat'ta okumaya karar veren Ezher'den sınıf arkadaşımız Hamza Ayan(ö.1992) ile Şam'da öğrenim gören arkadaşımız Şevket Bulu'yu ziyaret ettik. Birlikte Şam'ı gezerken Meydan'da büyük bir miting vardı. Kalabalığa yaklaŐtık. Bu mitingin, Hatay Vilayetimizin Yurdumuza katılıŐının yıldönümü münasebetiyle Türkiye'yi protesto etmek için yapıldığını öğrenince oradan, üzülererek, uzaklaŐtık.

Şevket Bulu, bu arada bizi Ehl-i Beyt Mezarlığına götürdü. Bu tarihi Mezarlığı ziyaret ederken, not defterimi aldım, kalem aranıyordum. Mehmet Müftüoğlu, defteri benden aldı ve burada yatan önemli kişilerin isimlerini şöylece kaydetti:

- 1- Hz. Peygamberin müezzini Bilal Habeşi,
- 2- İmam Cafer es-Sadık'ın oğlu Abdullah,
- 3- Hz. Hüseyin'in küçük kızı Fatıma,
- 4- Hz. Peygamberin eşi Meymune,
- 5- Muaviye bin Ebu Süfyan (kabri bakımsız bir dam şeklinde),
- 6- Hz. Peygamberin sahabilerindenEvs bin Evs es-Sakafi,
- 7- Yezit bin Muaviye (kabri, mezarlığın ihata duvarının dışında kalmış taş toprak halinde),
- 8- Hz. Peygamberin eşi Ümmü Seleme,
- 9- Hz. Peygamberin eşi Ümmü Habibe,
- 10- Tabiilerden Eban bin Osman,
- 11- İmam Zeynelabidin'in oğlu Abdullah (Hz. Hüseyin'in torunu),
- 12- Hz. Peygamberin müezzini Abdullah bin ÜmmüMektum,
- 13- Kerbela şehitlerinden 15 kişinin başları (Bir kubbe altında),
- 14- Ebu Ubeyde el-Cerrah,
- 15- Hz. Peygamberin eşi Hafsa (Hz. Ömer'in kızı) .

İNGİLİZ ASKERİNİN İRAK'TAN ÇEKİLME TÖRENİ

1955 yılında Bağdat Paktı kurulunca Irak'ta bulunan İngiliz askerinin çekilmesi kararlaştırılmıştı. Bu maksatla yapılan törene katılmak üzere Türkiye'den 12 kişilik bir heyet gelmişti. Bu heyette Türkiye Cumhurbaşkanı Celal Bayar, BaşbakanAdnan Menderes ve bazı milletvekilleri arasında şair Faruk Nafiz Çamlıbel de vardı. Törenden sonra bizim heyet, Cuma günü İmam Azam Camiini ve İmam Ebu Hanife'nin türbesini ziyaret edecekmiş. Bu programı bir gazetede görünce birkaç arkadaş A'zamiyye'ye gittik.Cami ve Türbeye kimse sokulmuyordu. Cuma namazına bir saat kala bizim heyet geldi ve ziyareti bitirdikten sonra çıkıp gitti.

Biz, birkaç öğrenci, İlahiyat Fakültesi öğrenci yurt binasının terasından onları izliyorduk. Iraklı bir öğrenci, “Aaa bunlar Cuma namazını kılmadan gidiyorlar!” diye hayretini belirtti. Bunun üzerine İlahiyat Fakültesinin Türk öğrencilerinden Amasyalı Niyazi Ceylan, “Namaz kılmak için camide kalsalardı da, Cumhurbaşkanımızla Başbakanımızı öldürseydiniz, daha mı iyi olurdu?” dedi. Gülüştük ve bunu bir espri gibi gördük. Aslında Niyazi Ceylan, bu sözlerle Mescid-i Aksa’da, Cuma namazına gelen ilk Ürdün Kralı Abdullah’ın 1951 yılında Filistinli biri tarafından öldürüldüğünü anımsatmak ve “burada güveni sağlamak kolay değil” demek istiyordu.

ACI BİR OLAY VE TESELLİ

Bağdat’ta kaldığımız Yurt, Dicle nehrinin kıyısındaydı. Bazı öğrenci arkadaşlar nehirde serinlemek için yüzerlerdi. Ankara’nın bir köyünden olup Ezher’den gelerek bizimle Dini Lisede okuyan Bilal Ertürk isimli arkadaşımız da serinleme amacıyla Dicle nehrine girmiş ve iyi yüzme bilmediği için boğularak ölmüş, cesedini üç gün sonra nehrin kıyısında bulmuştuk. 06.10.1954 günü cenazesini büyük bir acı ve üzüntüyle defnetmiştik. Mehmet Müftüoğlu da, kabrinin başında Türkçe ve Arapça, etkili bir konuşma yapmıştı. Rahmetli arkadaşımızın kişisel eşyasını getirip Ankara’da yakınlarına teslim etmek görevi de bana düşmüştü.

Yarısı Arapça yarısı Türkçe olarak çıkan “Kerkük” gazetesi bu acı olayı 16 Ekim 1954 tarihli sayısında haber yapmış ve benim yazdığım “Tesliye” başlıklı ağıtı da yayımlamıştı. Bu olayla ilgili duygularımı yansıtan o ağıtı buraya alıyorum:

TESLİYE (TESELLİ)

Ağlamayın ey bu yiğidin anası babası,
Sızlamayın ey bu şehidin hısımlı akrabası,
Üzülmeyin sevgili kardeşleri bacıları,
Bırakın o sızlamaları bu acıları.
Elbette ona kavuşacaksınız ebediyette,
Söndüreceksiniz ayrılık ateşini cennette.
Hayat dediğimiz nedir bu dünyada,
Görülen şey gibidir ancak rüyada.
Düş gibi demek, düşün nesi olur?

Asıl hayat, kardeşim âhirette sürülür.
Biz inandıktan sonra, gerçekten buna,
Avunmadan başka çare yok boşuna.
Tevekkül etmeliyiz artık Ulu Tanrı'ya,
Ne çıkar düşmekten acıya ağrıya?

COĞRAFYA ÖĞRETMENİMİZİN TÜRKMEN TANIMI

Son sınıfta Coğrafya dersimize giren bir öğretmenimiz vardı. Maalesef şimdi adını hatırlayamıyorum. Bir derste Irak'ın demografik durumundan bahsediyordu. Bir öğrenci “Hocam, Iraklı Türkmenlerin etnik kökeni nedir?” diye sordu. Öğretmenimiz de “Buralardaki Türk egemenliği sırasında ana dillerini yitiren ve dil bakımından Türkleşen Araplara Türkmen denilmiştir. Türkmen kelimesinin sonundaki “men” takısı Farsça “manend” sözünden kısaltılmıştır. Bunun anlamı “gibi” demektir. Yani Türkmen: Türk gibi olan, Türkleşen demektir.” dedi. Ben de “Hocam, Türkiye'deki Türkmenlerin kökeni de mi Arap'tır?” diye sordum. Öğretmenimiz, “Türkiye'de ne kadar Türkmen var?” dedi. Ben de, “Türkiye'nin nüfusu otuz milyonsa en az yarısı Türkmen'dir.” diye cevap verdim. Bunun üzerine Öğretmenimiz, “Vallahi ben, Türkiye'deki Türkmenler hakkında bilgi sahibi değilim; ben Irak Türkmenlerine dair konuşuyorum.” dedi. Öğretmenimizin bu cevabı üzerine sınıfta bulunan otuz kişi gülüşmeye başladı...

YURDA DÖNÜŞÜM

1954-55 öğretim yılında Hamza Ayan, Yakup İskender, Düzceli Hüseyin Varol ile ben buradan mezun olduk. Arkadaşımız Mehmet Müftüoğlu ise Yurt Müdürü ile sert bir taştırmadan sonra, yıl ortasında tekrar Mısır'a gitti. Hamza, Yakup ve Hüseyin Bağdat İlahiyat Fakültesine girdiler. Ben başvurmadığım için Fakülteye kaydım yapılmadı.

Hamza Ayan, Fakülte'nin birinci sınıfında iken, ırkçılık yapan bazı Arap öğrencilerle kavga edip Fakülte'yi terk etmek zorunda kalmıştı. Hamza, lise son sınıfta iken de bir derste “Hz. İbrahim Türk'tür” dediği için yurttan bir Arap öğrencinin saldırısına uğramıştı.

Ben, 15 Temmuz 1955 günü, Bağdat - İstanbul Toros Ekspres'i ile yaz tatilini geçirmek üzere memlekete geldim. Tekrar dönüp Fakülte'yi okumak için Ağustos ayında İstanbul'a gidip Irak Konsoloslüğundan gerekli

vizeyi aldığım halde, ailevi sebeplerden dolayı gitmekten vazgeçtim. Bağdat'a gitmekten vazgeçmemin bir nedeni de, yükseköğrenim için Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde okumayı arzu etmemdi. Çünkü A.Ü.İlahiyat Fakültesi Dekanı Bedî Ziya Egemen(ö.1967), 1954 yılında Kahire'ye gelmişti. Bizim kaldığımız yurda uğradı, birkaç arkadaş, Hocaya tarihi yerleri gezerken kılavuzluk ettik. Dekan Bey bize "Bu kadar Arapça öğrenmişsiniz, yeter, liseyi bitirin gelin, bizim Fakülte'de tahsilinizi tamamlayın." demişti.

Ben, Bağdat'tan aldığım Dini Lise bitirme belgemle A.Ü.İlahiyat Fakültesine gidip Dekan Beyi gördüm ve niyetimi söyledim. Hoca "Çok iyi etmişsin, öğrenci İşlerine git, kaydını yapınlar." dedi. Öğrenci İşlerinde görevli bayan, "Evladım, önce bu lise çıkış belgenin Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesince denkliğini yaptıracaksın." dedi. Bakanlığa bir dilekçe ile başvurdum. Sonucu beklerken Diyanet İşleri Başkanlığında vaizlik-müftülük sınavı yapılacağını öğrendim ve ben de 18.08.1955'de yapılan bu sınava katıldım. Tefsir, hadis, fıkıh, feraiz, akait ve siyer konularından yapılan bu sınav, sabah saat 09'da başladı, saat 17'ye kadar sürdü.

Bu sınavda başarılı olmuşum; Hatay Müftü Müsevvitliği'ne atandım ve böylece canım Türkmenele'ne dönüporayı doyusu gezemedim.

"YAŞASIN TÜRKMENELİ, YAŞASIN TÜRK DÜNYASI"...

ÇEVİRİLER

Sasaniler Dönemi Tıbbı

Mahmood Nacmâbâdî

(Çevirenler: Ahmet ALTUNGÖK - Cemal BİLİCİ)

Sâsânîler dönemi tıbbından bahsetmeden önce yazımızın okuyucuları için Sâsânîler dönemi tıbbının daha iyi anlaşılabilmesi için bu döneme ait birkaç noktayı açıklamak istiyorum.

A. Sâsânî Devletinin Teşkili.

Son Aşkânî hükümdarı Dördüncü Erdevan'ın Erdeşir bin Babek (226–240) ile yapmış olduğu savaştan sonra yenilmesiyle İran ülkesi Sâsânî hükümdar silsilesinin ilk hükümdarı olan Erdeşir'in eline geçti. Bu şekilde kendisi Ahemeniş ve Aşkaniler'in varisi olarak Sâsânî devletini kurarak dört yüz yıl boyunca İran'da hüküm süren Aşkanilerin egemenliğine son vermiştir.

226 yılında tahta oturan Erdeşir'in yapmış olduğu taç giyme merasimi Fars eyaletinde bulunan Nakş-ı Rüstem ve Nakş-ı Receb kabartmalarında görülmektedir. Erdeşir iktidarının ilk yıllarında din alanında reform çalışmalarına gitti. Çünkü Partların din anlayışı putperestlikle karışmış durumdaydı. Bunu gerçekleştirmek için İran ülkesindeki Zerdüş inancında olan herkesi yanına davet etti. Bu şekilde Zerdüştlük diniyle iktidarını daha sağlam hale getirdi. Erdeşir'in iktidarının ilk yıllarındaki icraatları efsanelerle karışık haberlere de dayanmaktadır. Bu haberlerde Erdeşir'in iktidarını sağlamlaştırması ve İran üzerindeki milletlere hâkimiyet kurması Zerdüştlük dinini dini konulara vermesi konusundaki teşvikleridir. Bununla beraber bu hükümdar döneminde ülke yönetimi şüphesiz din adamlarının emri altında bulunmaktaydı. Bu din adamları İran medeniyeti ve Sâsânî devleti üzerinde önemli bir rol oynamış ve elimizdeki bilgilere göre hem Erdeşir üzerinde büyük bir nüfuzları vardı ve hem de Zerdüştlüğü yayma noktasında önemli gayretleri olmuştur.

Şekil 143. Pasargaday'da bulunan ve bilinen en eski Ahemeniş kabartması, Büyük Kuroş'un kabartması olarak meşhur olmuştur. (Şiraz Bilgi Merkezi Yayınları Dergisi, No 3)

Bunun neticesinde din adamları oldukça güçlenmiş ve ülkenin bütün alanlarında söz hakkına sahip olmuş ve Erdeşir Ahemenişler dönemi görkemini ülkeye tekrar geri getirebilmiştir. Zerdüş din adamları kendi dinlerini ihya ederken ülkedeki diğer din mensuplarını da takip etmeye ve onları yasaklamaya (Hz. İsa'ya inanan Hıristiyanlar hariç) başladılar ve zamanla Yahudiler ve Hıristiyanlar da bu yasaklama ve kovuşturmada nasibi aldılar. Böylece ülke yönetiminde din damlarının nüfuzu gittikçe belirgin hale gelmeye başladı.

Erdeşir ülke içerisinde iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra komşu ülkelere yani Roma'ya saldırdı. İlk olarak Doğu Roma'ya bir heyet göndererek Anadolu toprakları üzerinde hak iddia etti. Bu heyet Doğu Roma imparatorunun huzuruna çıkıp Erdeşir'in mesajını kendisine iletiler. Fakat imparatorun Erdeşir'in bu iddiasını reddetmesi neticesinde iki ülke arasında savaş başladı. Erdeşir'in bu tavrı imparatorla arasının açılmasına sebep olduğu ve bu kavga kendisinden sonra halefleri döneminde de devam etti.

Şekil 144. Antik İstahr kenti kalıntılarının haritası (Şiraz Bilgi Merkezi Yayınları Dergisi, No, 3)

Yukarıdaki yazılardan da anlaşılacağı üzere bu bölümde İran tıbbının İran ve Roma arasındaki çekişmelere göre şekil alacağını göreceğiz. Küçük Asya ve Mezopotamya'daki bölgelerin ve şehirlerin elden ele geçmesi, her iki devletin birbirine galip gelme çabası, ilk olarak Asya'daki çatışma bölgelerindeki ilmi merkezlerin ne şekil karışmasına sebep olmuştur. İkinci olarak bu merkezler hangi gurupların ne tür saldırılarına maruz kalmıştır. Üçüncü olarak bu merkezlerin Sâsânî medeniyeti ve İslam medeniyeti üzerinde ne gibi etkileri olmuştur. Bu makalenin konusu Bağdat ilmi merkezlerinin açılmasından önce İran'da bulunan tıbbî ve ilmi merkezlerin durumundan bahsedeceğiz.

Şekil 145. Birinci Erdeşîr. (İran Tarihi, Sir Persi Sykes, Cilt 1)

Erdeşir döneminde tıp tarihi açısından dikkate değer bir olay göze çarpmamaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Erdeşir din adamları sınıfına mensup birisi olduğu için yapmış olduğu çalışmalar daha çok dini öğretilerin talimi ve Zerdüştlük dininin yayılması noktasında olmuştur. Aynı şekil din adamlarının emriyle Partlar döneminden kalma tapınaklar imha edilerek Yunan felsefesi ortadan kaldırılmaya çalışıldı ve Aristo felsefesinin İran'daki varlığı azaldı. Sâsânî devletinin kurulmasında din adamlarının önemli bir rolü vardı ve bu dönemde aşağıda belirteceğim gibi kendi aralarında farklı rütbelere sahiptiler.

Şekil 146. 1. Erdeşir'in yeni sivil sikkesi. (Sâsânîler döneminde İran, Prof. Artur Kristensen)

Mobadan-ı Mobadan bütün din adamları tabakasının reisi idi. Hirbezan-ı Hirbez İslam sonraki dönemdeki kadiu'l-kudatın aynısıydı. Mobadlar ve hirbezler bunlardan daha aşağı tabakadaydılar. Bunların dışında ateşin bekçiliğini yapan, adaklara bakan, hûm bitkisini hazırlayan, ilahi söyleyen ve dini ayinleri yöneten din adamları da bulunmaktaydı. Maglar da genellikle ateşin bekçiliğini yaparlardı. Erdeşir oğlu Şapur'a uzun nasihatlerde bulunmuş olduğu bir vasiyetnamesi bulunmaktadır. Bu çok uzun ve ilginç buyruklar Sâsânî Hanedanının geleceği ve hükümetin hayatta kalmasıyla ilgili konuları ihtiva etmektedir ve bu vasiyetin en önemli vurgularından bir tanesi Erdeşir'in söylediği şu sözlerdir; “Din ve saltanat birbiriyle barışık hale getirilebilir”. Firdevsi, Erdeşir'in Şapura yaptığı tavsiyeler hakkında Şehname'de bir takım şiirler yazmıştır.

Erdeşir'in oğlu I. Şapur (241–272) devletin başına geçince *şehansab* lakabı edinen babasının aksine bu lakapla yetinmeyerek kendisini ondan daha fazla bir şekilde vasıflandırdı. Kendisi Miladi 260 yılından sonra Romalılar

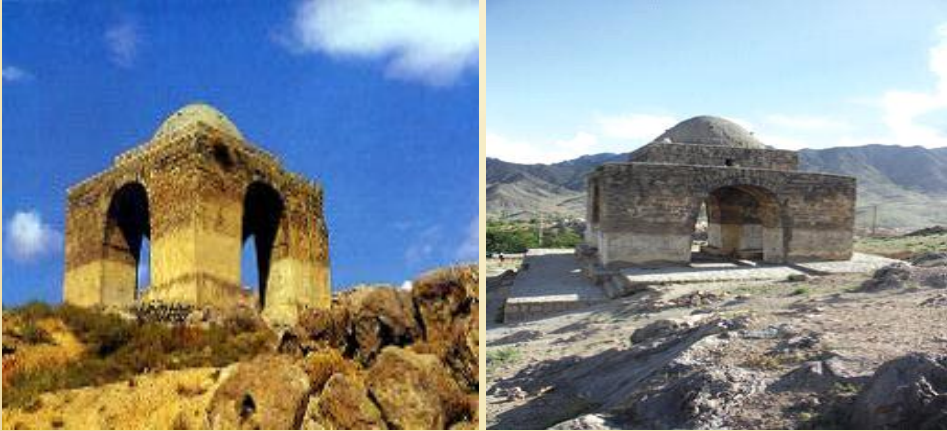
üzerine saldırdı. Romalıları yendi ve Roma imparatoru Valerianusu (Valerianos) esir edip İran'ın başkentine getirmesi Sâsânî hükümdarlığına büyük bir görkem kattı ve halk içerisinde çok büyük bir etki yarattı.

B) I. Erdeşîr devri:

Şekil 147. I. Erdeşîr dönemine ait bir sikkenin arka yüzeyindeki bir ateşdan. (Sâsânîler Döneminde İran, Artur Kristensen)

Şapur ne zaman ata binmek istese ayaklarını Valerianus'un omzu ve sırtı üzerine koyarak ata biniyordu ve bu durumu gösteren taş kabartmalar hala mevcuttur. Şapur, Valerianus'u Cündişapur'a getirmişti. Roma imparatoru bu şehirde esaret altında öldü.

Şekil 148. Niasar Kashan'da Sâsânî Ateş Tapınağı (Mazdaizm ve Fars Edebiyatı, Doktor Muhammed Muin).

Cüncüşapur şehri Antakya'nın fethedilerek ele geçirilmesinden sonra İran hükümdarları tarafından inşa edilmiştir.

Şekil 149. Şapur ve Valerianus (Sir Persi Skyes, İran Tarihi C. 1).

Şapur Antakya'nın fethinden sonra Yunanlar da dâhil olmak üzere ülkenin bazı sakinlerini getirip günümüz Suşter yakınlarında bir şehir kurarak ismini de "Şapur'un Antakya'dan daha güzel şehri" anlamında Vande vü Şapohr (Veh-Andev-Shapor) olarak koymuştur. Günümüzde ise Cüncüşapur şehri şeklinde bilinmektedir. Burası daha sonraları İslamiyet'ten önce çok büyük tıp merkezi haline geldi (Geniş açıklaması daha sonra gelecek).

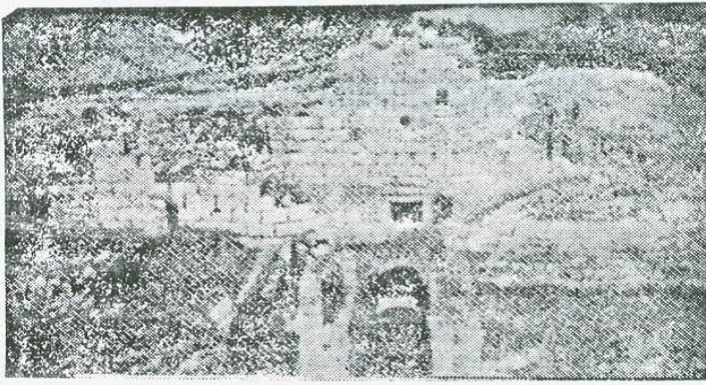

Şekil 150. 1. Şapur'a ait gümüş kap (İran Sanatı Şaheserler Kitabı, Prof. Artur Abham Pop)

Şapur eski İran dilini, kitaplarını ve Avesta dinini canlandırmak amacıyla İran'dan Yunanistan'a ve Hindistan'a giden tıp, astronomi, coğrafya ve sanatla ilgili kitapları toplatıp düzenletti. Bilim dalları arasında İran hükümdarlarının en çok tıpla ilgilendikleri görülmektedir. I. Şapur döneminin en önemli olaylarından biri de Mani'nin ortaya çıkmasıdır. Kendisi peygamberlik iddiasında bulunarak yeni bir din ve yeni bir yol getirdi. Bir müddet dinini tebliğ etti ve kendine bazı taraftarlar buldu. Mani tıp bilimiyle de ilgilenmekteydi. Şapur'un hasta olan küçük çocuğu için Mani'den yardım istemesi ve çocuğun babasının kucağında ölmesi konusu meşhurdur. İbn-i Nedim "El-Fihrist" adlı meşhur kitabında Mani'nin ilk hutbesini Şapur'un tahta oturduğu günkü törende gerçekleştirdiğini söyler.

Başlangıçta Şapur, Mani ve taraftarlarına serbestlik tanıyarak onlarla beraber oldu. Mani, kendisi sık sık Sâsânî hükümdarlarına savaşlarda eşlik edip kendi kitabı Şahpuregan'ı da bu hükümdarın adına yazdı. Ama Şapur ömrünün sonlarında Mani ile ters düşer ve onu İran'dan kovar. Şapur'dan sonra yerine oğlu I. Hürmüz geçer (MS. 282–283).

Mani rahiplerin karşısında direnebiliyordu ama Hürmüz'ün ölümünden sonra yerine geçen I. Behram (Vehram, MS 276–283) Mani'yi Zerdüşht rahiplere teslim etti. Mani için bir tartışma meclisi oluşturularak Zerdüşht din adamları reisi ile Mani arasında münazara tertip edildi. Bu münazaranın ardından Mani tutuklanarak zindana atıldı. Mani'ye zindanda şiddetli bir şekilde işkence yaptılar. Onun, diri diri derisini yüzerek içerisine saman doldurarak kendisini öldürdüler. Daha sonra Cündişapur kapılarından Mani kapısı adı verilen şehir kapısına Mani'yi astılar.

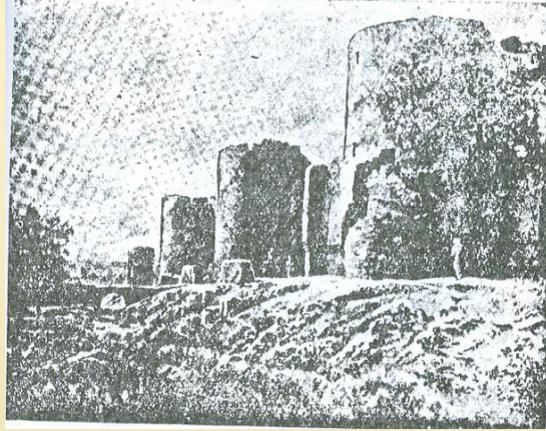

Şekil 151. Şapur şehrinin ateş tapınağı. (Sâsânîler Döneminde İran, Prof. Artur Kristensen)

Şekil 152. 1. Şapur sikkesinin arka yüzeyinde bulunan bir ateşdân. (Sâsânîler döneminde İran, Prof. Artur Kristensen)

Mani'den sonra yerine öğrencisi Sisin (Sisinos/Sisinnios) geçti. Bilmek gerekir ki Mani Zerdüşt'ün, Buda'nın ve Mesih'in peygamberliğini kabul etmekteydi. O, Mesih'in çarmıha gerilmediğini onun yerine çarmıha gerilenin, onun muhaliflerinden birisinin olduğuna inanıyordu. Yukarıda anlatılan olay bize Zerdüşt rahiplerinin, Sâsânî hükümdarları üzerinde nasıl bir nüfuzları olduğunu apaçık bir şekilde göstermektedir.

Şekil 153. Diyarbakır Surları. (İran Tarihi, Sir Persi Skyes)

Bütün bu koşullarda Sâsânî hükümdarları Mani'ye bazen dost bazen de düşman oldular. Bu cihetle diğer Sâsânî hükümdarları döneminde ortaya çıkan ve peygamberlik iddiasında bulunan kimselerle bunlara şiddetli bir şekilde karşı çıkan Zerdüşt dinine mensup ruhaniler ile bu peygamberlere inanan sosyal sınıflar arasındaki ihtilaflar ve bu ihtilafların dışında durmaya çalışan hükümdarların tutumları ile bu mücadelelerin bilimsel çalışmalara olan

etkisi, tıp bilimi bunların başında gelmektedir, incelenmeye çalışılacaktır. Öyle görünüyor ki Sâsânî hükümdarları kendilerini bu taassup ve donukluğun dışında tutmaya çalışmaktaydılar. Bundan dolayı bu dönemlerde tıp bilimi çok büyük ilerlemeler kaydedebilmişti.

I. Şapur'dan sonra Sâsânî hükümdarlarından II. Hürmüz'ün de (Miladi 301–309) ismini burada kısaca anmamız gerekmektedir. Çünkü kendisi fakirler ve muhtaçları korumak amacıyla adalet mahkemesi kurmuş; Yunan kültürüne ilgi göstermiş ve bu yüzden ruhbanlar onun hükümdarlığa seçilmesine razı olmamışlardır. Bundan dolayı Zerdüşt ruhanileri Hürmüz'ün daha doğmamış çocuğunu hükümdar olarak seçmişlerdir ki bu hükümdar II. Şapur'dur.

Şekil 154. II. Şapur'a ait pişmiş kil üzerine kireç emaye edilmiş 45 cm yüksekliğindeki yarım büst (Şikago Doğa ve Tarih Müzesi, İran Şaheserler kitabı, Prof. Artur Abham Pop)

C) İkinci Şapur ve Sonrası

İkinci Şapur'un (Sâsânîlerin güçlü kralı Zülektaf) kendisi, Roma imparatoru Konstantin'in çağdaşıydı. Oğlu İran ile Romalılar arasındaki bir savaşta eziyet ve işkenceye maruz kalmış ve daha sonra idam edilmiştir. Bu olayın etkisi ve daha birçok sebepten dolayı İran ile Roma arasında çok sayıda savaş meydana gelmiştir. Şapur, İmparatorluğunun sınırlarını Dicle nehrine kadar genişletti. MS. 359 yılında Mezopotamya toprakları ele geçirildi fakat Diyarbakır kuşatmasının uzun sürmesi bu savaşta İranlıların yenilgisiyle sonuçlandı. Ama daha sonra MS 337 yılında Konstantin'in ölümünün akabinde başa geçen Julien, karşısında İran gibi çok güçlü ve inatçı bir devletin olduğunun farkına vardı.

Kendisi MS. 363 de Antakya'dan İran tarafına geldi ve bazı şehirleri ele geçirerek Tisfun'a doğru ilerledi. Büyük İskender'e özenerek İran'a girmek istedi ama Şapur bir hileyle ona bir adamını göndererek onu Sâsânîlerin yazlık başkentine (Sâsânîler yaz aylarında Tisfun'da kış aylarında Hemedan'da ikamet etmekteydiler) yönlendirdi.

Bu adam Julien'in yanına gelerek ona İran içlerine girmesini önerdi ve Julien de kabul ederek ilerlemeye devam etti. Bu kılavuz onu yarı yolda bırakıp firar edince, Julien yolunu kaybederek ne yapacağını şaşırıldı ve genç yaşında orada öldü (Julien MS. 363'te öldü).

Şekil 155. Büyük Şapur (İran tarihi, S. P. Sykes)

Kendi halefi Jovien, geri çekilmeyi tercih ederek İran ile antlaşma yaptı. Bu antlaşma sonucunda ele geçirilen şehirler ve beş eyalet İranlılara geri verildi ve bu başarısızlık Doğu Roma imparatorluğunun çöküşünü hızlandırdı. Şapur yaklaşık 70 yıl hükümdarlık yaptı ve Galerius ile Vallentin arasındaki Roma İmparatorları döneminde hükümdarlık yaptı.

Şekil 156. İkinci Şapur'un Geyik Avı (Linel Lavastin)

Bu dönemde sonuç olarak İran ile Roma arasında yapılan savaşlarda sınır boylarındaki topraklar sürekli olarak el değiştirerek bir takım gelişmelere

yol açtı. Bu gelişmelerden bazıları ticaret ve alışveriş noktasında olmuştur. Fakat hepsinden daha önemlisi iki ülke insanları arasındaki bilimsel ilişkilerdir ki bunların içinde tıp biliminin önemli bir yeri vardır. Bütün bu ilişkilerin önemli meyvelerinden biri de Nesturi bilim adamlarının İran'da etkin hale gelmeleri, Doğu Roma biliminin İran'da yayılması ve Nesturilerin İranlılar ile bilimsel alanda işbirliği yapmalarıdır. (Nesturiler Sami ırkına mensup olup günümüzde Hıristiyanlığın çok küçük bir koldur. Bu konudan makalede yer yer bahsetmiş olacağız).

Şekil 157. İkinci Şapur'un heykeli (Bu heykel devriliydi. Yirminci yüzyılın sonlarında Fars şehri Kazrun'da, Şapur mağarası önünde düzenlenen özel bir törenle yerine dikilmiştir.)

Şapur döneminin önemli konularından birisi de Hıristiyanların kovuşturulması ve baskı altına alınmasıdır. Konstantin'in Hıristiyanlık dinini kabul etmesinden sonra İran'daki Hıristiyanlar Doğu Roma İmparatorluğuna yakınlaşmaya başladılar. Bu yakınlaşma İran hükümdarları ile Roma imparatorları arasındaki ihtilaflardan birini teşkil ediyordu ve bu ihtilaflar bazen şiddetleniyor ve bazen de azalarak yerini sessizliğe bırakıyordu.

Konstantin Şapur'a gönderdiği bir mektubunda bunlara atıfta bulunarak: "...bu mektubu size yazmamın amacı şudur ki duyduğuma göre İran'ın en önemli noktaları bu sınıfın (yani Hıristiyanların) elindedir ve ben bundan dolayı çok mutluyum (Sâsânîler döneminde İran Tarihi S. P. Skyes C. 1). Bundan dolayı farklı dinlere inanan azınlıkların Sâsânîler dönemi İran'ında ülke işleri ve aynı şekil bilimsel faaliyetler üzerinde nasıl etkili olduklarını daha iyi anlıyoruz.

Şekil 158. Fars'ta bulunan Nakş-ı Rüstem. Sağ tarafta duran Anahita elinde tuttuğu iktidar tacını hükümdar Nersi'ye takmaktadır. (Resmin üstündeki yazı –Texier, Yaştlar, C. Pürdavud)

Aynı şekil Birinci Yazdücerd (Yezdücerd-i esim veya günahkâr 399–420/21) döneminde Hıristiyanlara karşı iyi bir tutum sergilenmişti. Mezopotamya başpiskoposu Maruta bir Roma heyeti ile birlikte İran'a gelerek İkinci Teodosyus'un tahta geçtiğini Yazdücerd'e bildirdiler. Adı geçen piskoposun Yazdücerd'in hastalığına şifa bularak İran hükümdarının Hıristiyanlara bakış açısını değiştirmesine vesile olmuş ve MS. 409 yılında ferman yayınlayarak ülkedeki bütün Hıristiyanlara özgürlük tanımış ve onların kilise yapmalarına izin vermiştir. Bu olay zerdüş ruhbanların tepkisine neden olmuş ve Zerdüşterler ona *günahkâr* lakabını takmışlardır.

D) İran ve Roma ilişkileri:

Daha önce zikredildiği gibi Sâsânî devletinin Erdeşîr tarafından kurulmasından sonra Zerdüş ruhbanların devlet üzerinde kurdukları nüfuzun yanında, Romalılar ve İranlılar arasındaki çekişme asırlar boyu devam etti. Sâsânîlerin takip ettikleri politika Ahemeniş devrindeki güç ve ihtişama ulaşmaktı. Bu bakımdan iki ülke arasında mücadele başladıktan sonra bazen İranlılar bazen de Romalılar galip geldiler. Bu mücadelelerin sonunda şehirler ve sınır toprakları sürekli el değiştiriyordu ve doğal olarak bilim merkezleri de yenilen ülkenin egemenliğinden çıkıyordu. Bu bilim merkezlerinin bilginleri ve hocaları daha çok İran'a sığınıyor ve İran hükümdarları onları çok iyi ağırıyorlardı. Üstelik bu bilim adamlarının çoğu Hıristiyan'dı. Bazı Sâsânî hükümdarları onlar için dini özgürlük tanımışlardı. Bunun yanında, Antakya'nın 1.Şapur'un eline geçmesi ve bu şehrin insanların çoğunun esir edilmesi. Roma imparatoru Valerianus'un yenilerek, esir düşmesi ve Şapur'un

onları İran'ın merkezine göç ettirerek onlara Cündişapur şehrini kurması sonucunda burada İslamiyet'ten önce İran'da büyük bir bilim merkezinin oluşmasına katkı sağlamıştır.

İranlılarla Romalılar arasındaki bir diğer anlaşmazlığın nedeni ise Ermenistan topraklarıydı ki bu mesele iki ülke arasındaki ilişkilerde büyük bir rol oynuyordu. Çünkü Ermeniler Hıristiyan dinine mensuptu ve kendileriyle aynı dini paylaşımlarından dolayı Roma imparatorluğuna eğilim gösteriyorlardı (Büyük Konstantin de Hıristiyanlığı kabul etmişti). İran ile Romalılar arasındaki savaşta bunlar daha çok Romalılara yardım ediyorlardı. Bu konuyu Aşkaniler döneminde İran'da tıp bilimi konusu içerisinde görmüştük. Ama yaklaşık olarak çoğu Sâsânî hükümdarlarının döneminde İranlılarla Romalılar arasında savaş devam etmiş bu savaşta bazen zafer İranlıların ve bazen de Romalıların olmuştur.

5) Zerdüştlük'ün Dışındaki İran Dinleri

Belirtildiği gibi dini otorite Sâsânî Devleti üzerinde olağanüstü bir güç sağlamış, hükümetin kaderi üzerinde etkili olmuştur. Hatta ne zaman din adamları, savaşçılar ve *debir* sınıfı arasında bir problem olursa başrahip hemen sorunu çözüyordu. Bu olay Zerdüşt ruhbanların ülke işlerine ne ölçüde müdahale ettiklerinin tespiti açısından çok önemlidir.

Bu ruhaniler ülke içinde insanların kurtuluşu ve mutluluğu için mücadele ettiklerini iddia ediyorlar; ülke dışında ise dini yaymakla uğraştıklarını söylüyorlardı.

Şekil 159. Sâsânîler döneminde İran haritası. (Sâsânîler Döneminde İran, Prof. Artur Kristensen). Bu haritanın üzerindeki Farsça sözcükler kitabın yazarına aittir.

Hıristiyanların Sâsânî hanedanlığının kuruluşunun başlangıcında önemli tebliğ merkezi antik Suriye'nin kuzeyi, Küçük Asya'nın güneyinde ve Fırat nehrinin kenarındaki Reha (Orpa-Edessa) şehriydi ki Romalılar ile İranlılar arasındaki savaşların sonucunda şehirlerin el değiştirmesiyle bu sınır

şehrindeki göçmenlerin çoğunluğunu Hıristiyanlar teşkil ediyordu. Hıristiyanlık anlayışını yavaş yavaş Ermenistan, Kürdistan, Hulvan ve Susa gibi benzeri şehirlerde yaymaya başladılar.

Susa'da İran hükümdarlarının himayesinde bulunan bir Hıristiyanlık piskoposluğu vardı. Doğu Roma imparatorluğun resmi dini Hıristiyanlık olmadan önce İran Hıristiyanları tam bir rahatlık içindeydiler. Fakat Roma imparatoru Konstantin Hıristiyanlık dinini kabul edince İran sınır boylarında yaşayan bu insanlar bir de baktılar ki bu güçlü devletle dindaş olmuşlardır. Bundan dolayı Doğu Roma imparatorluğuna eğilim göstermeye başladılar. Bu olay Sâsânîler döneminde devletin en önemli sorunlarından birini teşkil etmeye başladı. Aslında İranlarla Romalılar arasındaki savaşların nedenlerinin çoğu bu Hıristiyanlarla Ermeniler oluşturmaktaydı. Bunlar iki ülke arasındaki savaşta galip ve mağlup tarafı belirlemede önemli bir rol oynuyorlardı. Doğu Roma imparatorluğunda bilim adamlarıyla hükümdarlar arasında da benzer bir mezhebi ihtilaf yaşandı ki bunun doğrudan sonucu olarak tıp bilimi ülkemize intikal etti ve bu olay tıp açısından büyük bir devrim oluşturdu.

İranlılar ile Hıristiyanlar arasında çıkan anlaşmazlıklar ile ilgili yeterince kanıt ve örnekler vardır. Burada kısaca birkaç hadiseye değineceğiz. İlk kez Sâsânî hükümdarı İkinci Şapur döneminde bir olay gerçekleşti. Şapur, Arami ülkesi varislerine sert bir mektup göndererek Simon Sebai (Simon Barsabbe) diye adlandırılan Hıristiyanların liderini tutuklamasını isteyerek; Hıristiyanların ödediği haraç ve vergilerin iki katına çıkarıldığına dair mektubu imzalayınca kadar onu hapisten çıkarmamasını istedi. Simon İran hükümdarının emrini yerine getirmektense hapiste kalmayı tercih etti. Simon'un isyan edip ülkenin varlığını aynı dine mensup olduğu Roma kayserine teslim etmek istediği haberi Şapura ulaşınca Şapur sinirlendi ve bunun sonucunda Hıristiyanlar takibat altına alındılar. Bu takibat Miladi 339 yılından Şapur'un ölümüne kadar devam etti (Şapur'un ölümü miladi 380'dir).

Diğer bir olay Miladi 362'de, Fenek (Phenek) Şehrinin piskoposu Helidor'un (Heliodore) dokuz bin kişiden fazla bir grupla isyan etmesi ve bu isyan sonucunda Huzistan'a sürülmesidir.

Şekil 160. Nakş-ı Rüstem’de tapınak resmi (İran Tarihi, Sir Persi Sykes).

Birinci Yezdücerd döneminde (399–420/21) daha önce zikredildiği gibi İran ile Roma arasında barış yapıldı. Meyafarkat veya Meyyafarrikin (Martyropolis) piskoposu Marusa (Maruta) başkanlığında bir Doğu Roma heyeti İran sarayına gelir. Tahrip olan kiliseleri yeniden yapma, zindandaki Hıristiyanları serbest bırakma, İran Hıristiyanlarının papası (büyük halife) olarak kabul edilen Seleukeia (Tisfun) piskoposunu özgür hale getirme gibi konuları görüşür.

Bu şehirde oturma ve Beyt Lapat, (Cündişapur) Huzistan, Nusaybin, Erbil, Beyt Suluh (Kerkük) ve Mishan Pratta birer temsilci ya da naip bulunması konusunda anlaşma yaptılar ve böylece Hıristiyanlar özgürce dini faaliyetlerine başladılar. Ama bu rahatlık geçici oldu. Hıristiyanlar bazen Roma imparatorların teşvikleri bazen kendi rahiplerinin tahrikleri ve bazen de Sâsânî hükümdarlarının beklentileri çatışmaya neden oluyordu. Bu çatışmalardan bazen İranlar bazen de Romalılar galip geliyordu ve İranlar galip geldikleri zaman Hıristiyanların kiliselerini yakma, zulüm, işkence ve hatta katliamlar gibi türlü eziyetler yapıyorlardı. Romalılar galip geldiklerinde aynı eziyetleri onlarda İranlılara yapıyorlardı. (Bu süreç Hüsrev Perviz döneminin başarısızlığının bir sonucu olarak kalmıştır).

Ama İranlılar ile Hıristiyanlar arasındaki ihtilafların sonucunda İran Hıristiyanları bağımsız olarak kaldılar ve Bizans’a bağlanmadılar (Miladi 471). Sâsânîler döneminde sürekli devam eden Zerdüşter ile Hıristiyanlar

arasındaki ihtilafların dışında, İran'daki Hıristiyanlar zamanla İran dışındaki Hıristiyanlarla da ters düştüler ve Ermenistan Hıristiyanları ile İranlılar arasındaki ilişkiler bozulmaya başladı. Hile ve aldatmacayla görünüşte Hıristiyanlıktan başka bir dine yani Zerdüştlüğe inanıyorlardı fakat yürekten Doğu Roma imparatoruna bağlıydılar.

Diğer bir ihtilaf konusu ise Nesturiler ile Yakubiler arasındaki Mesih anlayışıydı. Birinci gurupta olanlar Hz İsa'nın iki ayrı özelliğe (beşeri ve ilahî) sahip olduğuna inanmaktaydılar. İkinci gurupta olanlar ise bu iki özelliğin Hz. İsa'nın zatında birleştiğine (Monophysites) inanmaktaydılar. Bu ve bunun gibi farklılıklar ile aynı şekilde Nesturilerle Doğu Roma İmparatorluğu taraftarları arasındaki anlaşmazlıklar tamamen ülkemizdeki tıp biliminin lehine olmuştur.

Burada belirtmek gerekir ki Yakubiler ile Nesturiler arasındaki problemler sadece bazı Sâsânî hükümdarlarının dönemlerinde gerçekleşen birtakım olaylardan ibarettir. Şunu da söylemek gerekir ki bu olayların ülke siyaseti üzerinde etkisi de bulunmaktaydı. Buna ek olarak ülkedeki bilim ve tıp çalışmaları üzerinde de etkileri bulunmaktaydı. Miladi 504 ya da 505 yılında Hüsrev Perviz tarafında Hıristiyanlar için bir encümen oluşturuldu ve bu encümenliğin başına bir papa (catholicos) seçildi. Papa olarak seçilen bu adam Seleukeia, Hıristiyan misyonerlerinden birisi olan Kergar (Gregoire) adı verilen birisiydi. Bu kişi 608 ya da 609 de ölünce Hıristiyanlar birkaç yıl papasız kaldılar.

Şekil 161. İbn-i Sina'nın hayali tasviri (Türkiye Matbuatından)

Hüsrev Perviz, Nesturilerden herhangi birinin papalık makamına seçilmesine izin vermiyordu. Çünkü Yakubi bir doktor olan Gabriel ve Hüsrev'in eşi Şirin'in kilise üzerinde büyük bir nüfuzu vardı. Bu yüzden bu iki gurup; Nesturiler ile Yakubiler arasında yeniden Hz. İsa'nın tek yaratılışa mı yoksa çift yaratılışa mı sahip olduğu konusunda tartışmalar başladı. Nesturiler İran'ın önde gelen ailelerinden Mihran Geşnesb'i kendi saflarına çekip Givergis (Giwargis) adıyla kendisini vaftiz ettiler. Bu kişi Nesturileri destekleme konusunda çok çaba gösterdi. Fakat Gabriel, Yakubi öğretisine sahip olan birisiydi ve zamanla Givergis'i Zerdüştlük dinini terk etmek ve dinden çıkmakla suçladı ve çok geçmeden hükümdar kendisini mahkûm ederek çarmıha gerdi.

Bunun yanında İkinci Hüsrev döneminde ne yazık ki Zerdüştlük din adamları Yakubiler ve Nesturiler arasındaki anlaşmazlıklardan istifade edemediler. Gabriel'den sonra bir Nesturi olan Yezdin hükümdara yanaştı ve ondan ziyadesiyle yakınlık buldu. Kendisi Nesturiler için halife olarak seçilmek niyetindeydi. Yine bu sırada Herakleios döneminde Bizanslıların İran'a saldırıları başladı. Bunun sonucunda İran'da, Hıristiyanların işleri daha da kötüleşmeye başladı. Hüsrev'in, Romalılar ile savaş yapıldıktan sonra kendisine fetih nasip olursa geride hiçbir kilise bırakmayacağına ve ülkesinde hiçbir şekilde çan sesi duyulmayacağına dair yemin ettiği rivayet edilmiştir. Kendisinin emriyle Yezdin asılarak idam edilir ve karısına ise işkence yapılır. Bu olay Hüsrev'in tahtan indirilip katledilmesine neden olan bir isyana sebep oldu ki bu girişimin öncülerinden biri de Yezdin'in oğlu Şemta idi.

Hüsrev Perviz döneminde İran Hıristiyanları özgürce hareket edebiliyorlardı, fakat Zerdüştlük dinine mensup kimseleri kendi dinlerine davet etmeleri gibi bir hak kendilerine verilmemişti. Çünkü Zerdüştlük dininden dönen insanın katlini vacip olarak kabul ediyordu.

Yukarıdaki açıklamalar her ne kadar biraz ayrıntılı ve belki bir kısmı kitabımızın konusunun dışında ise de o dönemin olaylarını ve Romalıların mezhebi ihtilafları ve bu ihtilafların bilim üzerindeki etkileri için izahı gerekiyordu.

Bu konunun sonunda şunu belirtelim ki İkinci Şapur'un yeğeni gibi İranlılardan bazıları Hıristiyanlık dinini kabul etmişlerdi. Şapur'un yeğeni Hıristiyanlığı seçmiş ve kendisine Süryanca Marseba (Marsabaha) ismini vermişti. Bu kişi daha sonra işkence edilerek ortadan kaldırıldı. Sâsânîler dönemindeki diğer dinler ise genelde Hıristiyanlığın birer şubeleriydi.

Mesaliyanlar (Messalliens) ise bir nevi Hıristiyanların manevi gezgincileriydi ki Hıristiyanların yaşadıkları yerlere girebiliyorlardı. Aslında bu kimseler Hıristiyan dervişlerdi.

Onlardan başka zikretmemiz gereken diğer bir gurup ise Sabiyyin ya da Sabie'dir ki Hıristiyanlar onları Jan-Baptistler ve Araplar ise onları Muğtesile (sürekli kendilerini su ile yıkıyor ve yıkanıyorlardı) diye isimlendiriyorlardı.

Yukarıdaki iki dini fırkadan başka Hıristiyanlık dinine mensup başka kollar daha vardı ama bütün bunları burada zikretmek makalenin çok uzamasına sebep olur. (Bu bölümle ilgili konular için çeşitli kaynaklardan alıntı yapılmıştır).

İran'da Hıristiyanların dışında Yahudiler de yaşıyorlardı. Bildiğimiz gibi Kuroş Yahudileri kurtarmış ve onlardan kim İran'da kalmak istiyor ve kim Kudüs'e gitmek istiyorsa onları serbest bırakmıştır. İran'da kalan Yahudiler Huzistan, Hamedan ve İsfahan ve aynı şekilde Semerkant, Buhara ve Afganistan gibi İran'ın doğu bölgelerine gittiler.

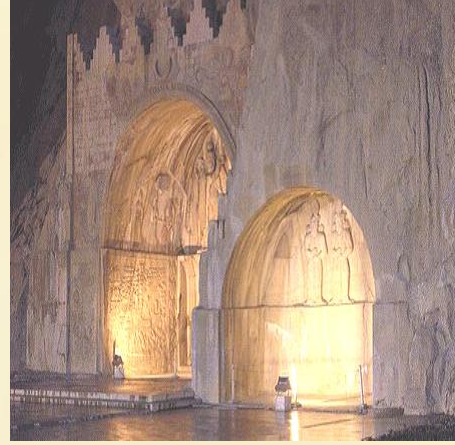
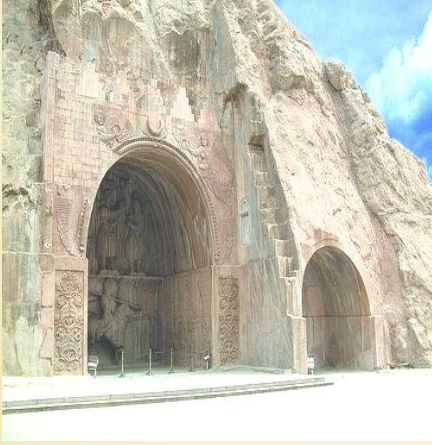
İran'daki Yahudilerin merkezi Kaşan ve İsfahan idi. İsfahan'da Yahudi köylerine ve yerleşim yerlerine "Yahudiyye" deniyordu. Birinci Yezdücerd'in Şişendoht adındaki karısı Yahudi ileri gelenlerinden birinin kızıydı.

Bütün bu koşullarda başka dine mensup mütedeyyin insanların mutaassıp Zerdüşť rahiplerinin nazarında hiçbir kıymeti yoktu. Bununla birlikte şunu da ifade etmek gerekir ki eski İran'da Yahudiler, (Özellikle Eşkaniler döneminde) Pers ve Med toprakları üzerinde Sura, Pompadisya (Pumpaditha), Seleukeia ve Mahoze (Mahoze) gibi merkezi şehirlere sahiptiler. Yahudiler Miladî birinci asırda Re'su'l-Calut yani Reş Galuta (Rash Galuta) başkanlığında teşkilatlanmışlardı.

Bunun yanında Doğu İran, Afganistan ve Belh'te Buda dini daha yaygındı. İran edebiyatında Nubihar şeklinde adlandırılan Belh şehrinin meşhur tapınağı Buda dinine mensup kimselere ait bir tapınak idi. Bermekilerin atası olan Bermek Belh'teki Nubihar tapınağının hizmetçisiydi. O dönem İran'ın dini mezheplerinden biri de Bih Aferid tarikatıydı. Bu tarikatın başında bulunan kişi Ebu Müslim Horasani döneminde Mah Firuzan'ın çocuklarından birisiydi. Şimdi de Mazdek tarikatı hakkında birkaç kelime söyleyelim. Çünkü bu tarikatın İran tarihi açısından bilim ve tıp alanındaki çalışmalar üzerindeki etkileri önemlidir. Mazdek Sâsânî Hükümdarı

Kabad (Tahta çıkışı 487, azledilmesi 501; ikinci saltanatı 501, 503; ölümü Miladî 531) zamanında peygamberlik iddiasında bulunarak dinini (kendi iddiasına göre) insanlara sundu. Birçok kimsenin kendisine inanması ve taraftarlarının çoğalması sonucunda Kabad da mecbur kalarak ona inanmak zorunda kaldı.

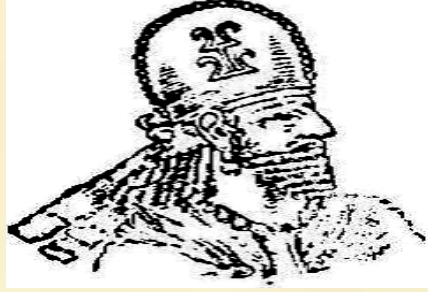

Şekil 162. Kirmanshah yakınlarındaki Tak-ı Bustan.

Kendisi insanlar arasındaki kin ve uyumsuzluğun asıl nedeninin insanlar arasındaki eşitsizlikten kaynaklandığına inanmaktaydı. Bu durumun iki sebebinin de kadın ve maddiyat olduğunu iddia ediyordu. Bu iki faktörün su ve ateş gibi insanlar için erişebilir olması gerektiği düşüncesindeydi. Buna ek olarak kendisi hayvan eti yemekten kaçınılması ve hayvanlara saygı gösterilmesi gerektiğine inanıyordu. İşte bu bakımdan yoksul kesimler ona eğilim gösterdiler. Bununla birlikte Mazdek ve taraftarları uzun bir süre Sâsânî ülkesinin asıl rahatsız edici faktörlerinden birisini oluşturmuştur. Bunlar, Kabad'ın ruhbanlar tarafından tahttan indirilmesine ve daha sonra kendisinin kaçarak Çin sarayına sığınmasına sebep olmuşlardır¹. Mazdek'in kendisine has bir düşünce tarzı ve farklı bir din anlayışı vardı ki bunlar kitabımızın konusu dışındadır. Bu konunun sonunda açıklamamız gereken bazı zaruri meseleler var ki bir yandan Sâsânîler döneminde bu hanedanlığın rahipler tarafından güçlendirilmeye çalışılması ve diğer taraftan sınır boylarındaki şehirlerin sürekli İran ve Romalılar arasında el değiştirmesi ve bunun dışındaki birçok

1 Gerçekte Çin Sarayına değil Akhun sarayına sığınmıştır. (çn)

sebepten dolayı devletin bunlarla meşgul olduğu dönemlerde özellikle İran'da yeni din ve tarikatlar ortaya çıkıyor, diğer taraftan Zerdüşt rahipleri dini gayretlerinden dolayı ortaya çıkan bu dinlerle sürekli kavga halinde olmuşlar ve genel olarak da bu mücadeleleri Zerdüştler kazanmaktaydı. Bu durum Zerdüşt din adamlarının o dönemdeki güçlerini ortaya koymaktaydı.

Şekil 163. Dördüncü Behram dönemine ait yakut bir mühür üzerindeki resim. (İran Tarihi, Sir Persi Sykes)

Ayrıntılı bir şekilde açıkladığımız gibi İran'da Zerdüşt din adamları ile diğer dinlere mensup din adamları arasında çok tartışmalar oluyordu. Bazı toplantı ve meclislerde tarafların kendi dini inançlarının meşrutiyetini kanıtlamak veya diğer dinlerin ibadetlerinde dini özgürlüklerini ispat etmek için karar verilmek istense; bu meclis ve toplantılara katılan İran hükümdarı tartışmaların sonucunda Zerdüşt ruhanilerinin lehine veya aleyhine karar verecek özgürlüğe sahip miydi. Eğer Zerdüşt ruhanilerinin aksine bir karar verecek olsa ya tahttan indirilir, ya teb'id edilir veya itaat etmek mecburiyetinde bırakılırdı.

Yukarıdaki açıklamalarda da görülüyor ki Zerdüştlerin Sâsânî hanedanlığı dönemindeki nüfuzunu ve devlet yönetimine müdahaleleriyle ilgili o kadar çok örnek ve belge var ki bunları ayrıntılı bir şekilde anlatmaya kalkıştırsak konu çok uzayacaktır. Zerdüştlerin diğer dinlere mensup din adamlarına galip geldikleri (Enûşirvan ve kendisinin dışında birkaç hükümdar döneminde) bazı dönemler daha olmuştur. (Muhtelif kaynaklar)

2. BAĞDAT ÖNCESİ, İRAN'DA TIP VE BİLİM MERKEZLERİ

Daha önceki bölümlerde belirttiği gibi İranlar ile Yunanlar ve diğer komşu ülkeler arasında kültürel ilişkiler Ahemeniş hükümdarlığı döneminde başlamıştı. Bazı Yunan doktorları Ahemeniş hükümdarlarının saraylarında tıp

ile meşgul oluyorlardı. Birinci Daryuş'un sarayında Demoktes, II. Erdeşîr'in doktoru Denon (MÖ 358–404) ve Katziyasi gibi önemli doktor ve tarihçiler yaklaşık on yedi yıl II. Daryuş'un sarayında yaşamışlar ve aynı zamanda İran tarihi hakkında yazı yazmışlardır.

İskender'in İran'a saldırısından sonra Yunan medeniyetinin İran üzerindeki gücü arttı. Bu istilacı hükümdarın halefleri Yunan bilimlerini işgal ettikleri ülkelerde yaymaya çalıştılar. Selevkoslar (MÖ 311–221) ve Eşkaniler (MÖ 226–248) döneminde Yunan bilimlerinin nüfuzu ve etkisi İran'da yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. Bunun yanında Sâsânîler döneminde Hıristiyanlığın ortaya çıkması ve doğu ülkelerinde yavaş yavaş ilerlemesi, İran ve diğer doğu toprakları üzerinde yaşayan Sami topluluklarındaki Yunan medeniyetinin etkisini ortadan kaldırmaya başlamıştır. Burada ekleyelim ki Mezopotamya'da Selevkos krallığının çöküşünden sonra, o zamanlar en önemli şehir merkezlerinden biriside Edessa şehriydi ki putperestlikten kurtulan ilk şehirdir. Raha, Urfa ya da Edessa şeklinde ifade edilen bu şehir Suriye'nin kuzeyinde ve Küçük Asya'nın güneyinde Fırat nehrinin kenarında kurulmuştu ve Yunanistan ile Mısır; İran ile Roma arasındaki kavşakta kurulmuş önemli bir dört yol konumundaydı. Doğu ile batı arasında önemli bir karayoluydu.

Aramilerin Hıristiyanlığı seçmesinden sonra Yunanca olan İncil ve İbranice olan Tevrat Aramca'ya çevrildi ve böylece Aramiler dini ilimlerde kilit konuma ulaştılar. Roma İmparatoru Jovien (Iovianus) II. Şapur'a yenilince iki ülke arasında yapılan antlaşmaya göre Edessa'nın bilimsel canlılığından dolayı bazı bilim adamları Roma'nın elinde olan Edessa'dan; Sâsânîlerin elinde bulunan Nusaybin'e (Nisibis) nakledileceklerdi. Edessa okulunun hocaları Yunanca'yı çok iyi bir şekilde biliyorlardı. Genellikle Yunan tıbbına ait kitaplar ile felsefi, dini ve Hipokrat tıbbına ait el yazmalarına sahip olan bu okulun hocaları bu kitaplar üzerinden tedrisat yapmaktaydılar. Dini taassuplarından dolayı Edessa okullarında Babil ve putperest tıbbının varlığı dışlanmıştı. Öyle görünüyor ki Edessa okulları Miladi 4. yüzyıla kadar geleneksel Yunan tıp bilimini hiçbir eksiklik ve değişikliğe mahal vermeden öğreterek buradaki varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Diğer taraftan Raha okulunun teşkilinden sonra Konstantin Ortodoks Mezhebinin patriği olan Nesturiyus (Nestorios), teslis inancını terk etmesinden dolayı dinden çıkarılmıştır. Raha halkı Nesturiyus'un fikirlerine sahip çıkarak kendisini sahiplendiler. Bundan dolayı Reha okulunda yeni bir

mezhep ortaya çıktı ve bu mezhebin bilim adamları Hıristiyanlığı yaymak işinden Papa ve taraftarlarının nezdinde men edildiler ve dinden çıkarıldılar.

Daha sonra Roma imparatoru Zeno'nun emriyle Reha'daki okulun kapıları kapatıldı. Bu olaydan sonra, yani üniversitenin kapatılmasıyla bu şehrin bilimsel önemi etkisini yitirdi. Bu yüzden Nesturi din adamları Nusaybin'e göç ettiler. Bu okulun hekimlerinin büyük çoğunluğu da Cündişapur'a göç etti. Bu bölümde bahsedilen olayları Cündişapur konusunda tekrar edeceğiz.

Teolojik ve bilimsel ilimlerin önemli iki merkezi olan Raha ve Nusaybin'in durumu kısaca bu şekildedir. Şimdi, İran'da Sâsânîler döneminde Bağdat'tan önce ve hatta dünyada bir ilk olarak kurulan bilimsel ve tıbbi merkezlerin kapsamlı bir açıklamasını yapacağız. Eğer bu bölümün içinde daha önceki konular tekrarlanmışsa bu zorunluluktan kaynaklanmıştır.

Tekrardan Yunan bilimlerinin İran üzerindeki etkisi ve İran'da yeni tıp merkezlerinin kurulması hakkında kapsamlı bir açıklama yapmadan; Bağdat'tan önce İran'da kurulan merkezlerden daha önce kurulan bazı bilimsel merkezler hakkında birkaç satır yazmak gereklidir. Bu merkezlerden biri I. Batlamyus'tan (Ptolemec, 282–323) önce kurulan ve Miladi altıncı ve yedinci yüzyıllara kadar büyük bilimsel hizmetler veren İskenderiye okuluydu. Doğrusunu söylemek gerekirse bu şehir Yunan uygarlığının önemli bir medeni mirasıydı. Birinci bölümde belirtildiği gibi İskenderiye okullarında tıp alanında önemli bilim adamları yetişmiş ve tıp dünyasına çok değerli hizmetler vermişlerdir.

Şekil 164. Nestorius'a ait bir resim (Büyük Hekimler Kitabı, Yazan, Katherina Chopini, Tercüme Muhammet Taki Mayili)

Miladi ikinci ve üçüncü yüzyılda Küçük Asya ve Konstantiniyye'de de büyük şöhrete sahip Bizans (Bizante, Bysance), İzmir ve Antakya gibi şehirlerde önemli bilim merkezleri kuruldu. Bu merkezlerden başka Irak'ın kuzeyindeki Arap bölgesinde; Reha ve Rasulayn arasında kurulmuş ve Sabiilerin merkezi olan Harran şehrinde bir ilim merkezi kurulmuştu ve bunlar burada çok değerli hizmetler vermişlerdir. Diğer bir merkez ise Cezire bölgesinin kuzeydoğusundaki Nusaybin'dir ki buradan daha önce bahsetmiştik. Diğer iki merkez ise Kinnesrin ve Şuş ile son olarak Cündişapur okullarıdır.

Yunan bilimlerinin Reha şehrine nüfuzu Antakya yoluyla olmuştur. Hıristiyanlık dini orada kök salmış ve daha sonra resmîyet kazanmıştır. Sâsânîler döneminde bazı İranlılar Hıristiyanlık dinini kabul etmişlerdir. Bu okulda Hıristiyanlık dinini kabul eden İranlılar Mezopotamya kiliseleri arasında şöhrete haiz idiler. İranlı Hıristiyan bilim adamlarından bazılarının kitapları buradaki bilim adamları vasıtasıyla Süryanca'ya çevrilmiştir.

Urfa Şehri sonraları Hicri 4. yüzyılda yeni İran okulları (ecole des perses) ismiyle büyük bir şöhrete kavuştu. Bu okulların bu isimle adlandırılmasının sebebi bu okullarda ders gören öğrencilerin çoğunun İranlı olmasından kaynaklanıyordu. Bu okul Nesturyus'un ortaya çıkmasıyla en canlı dönemini yaşamıştır.

Daha önce zikredildiği gibi Konstantin patriği olan Nesturyus Miladi 431'de dinden çıkarılarak ülkesinde kovmasının akabinde taraftarları aynı şekilde ona sadık kaldılar. Nesturiler (Nesturiyus inancının taraftarları) Miladi 483 yılında İran'a sığındılar ve Urfa'ya yerleştirildiler. Bildiğimiz gibi bu olay doğu Roma imparatoru ile Nesturiyus ve taraftarları arasındaki ihtilaflar sonucu olmuştur bu şekilde bu sığınmacılar Nesturilik dinini Mezopotamya'da yaydılar.

Belirtildiği gibi Reha şehri sakinleri miladi ikinci yüzyılda Hıristiyanlık dinine girdiler ve Hıristiyanlık dini orada güçlendi. Buranın insanları Aramcanın bir kolu olan Süryani lehçesiyle konuşuyorlardı ve sonuç olarak bu dil buradaki Hıristiyanların dili haline geldi. Yunan biliminin bu şehre yerleşmesi sonucu bu dil bilim dili haline aldı ve bunun sonucunda birçok Yunan kitabı Süryancaya çevrildi. Sonraları bazı İslam mütercimleri Yunan kitaplarını ya doğrudan Yunancadan Arapçaya ya da Süryancadan Arapçaya çevirdiler.

Bu şehir üç buçuk asır boyunca bir hanedanın elindeydi ve bu hanedanlığın başkenti durumundaydı. Bu hanedandan olan IX. Abgar döneminde Hristiyanlık dini kabul edildi ve yoğun bir şekilde bu bölgede yayılmaya başladı. Bu şehir bundan böyle Hristiyanlığın İran'a sirayet ettiği önemli bir merkez haline geldi.

Şekil 165. Seleukeia ve Tifun Şehirleri ile civarı haritası (Sâsânîler Devrinde İran, Artur Kristensen)

Daha önce de söylediğimiz gibi Sami ırkından (Arami) olan ve Süryanca lehçesine sahip olan kimseler Yunan tıp ve bilimlerine ait kitapların tercüme ve neşrine başladılar. Buna ilaveten gerçekte İran edebiyatından fazlasıyla istifade ettiklerini de söyleyebiliriz. Urfa Şehri, Yunan ve Helen medeniyetinin önemli bölgelerinden bir tanesi haline gelmiştir. Bu şehirde Bardesanî ve oğlu Harmonyus gibi bilim adamları eğitim öğretim faaliyetleri vermişlerdir.

Urfa şehri miladi dördüncü yüzyıl civarında İran okullarının kurulmasıyla büyük bir şöhrete kavuştu. Bu okul İbrahim Rehavi (Saint Ephrem d' Edessa) öncülüğünde bir gurup tarafından kurulmuştu. 343 yılında Nusaybin İranlıların eline geçince kendisi burayı terkederek Urfa'ya gitmiş ve bu şehirde yeni okulunu açmıştır. Buna rağmen Nusaybin Okulu da Reha Okulu gibi önemli bir bilim merkezi ve büyük bir okul haline gelmiştir.

Aslında Nusaybin Okulu orta derecede iki kişinin aracılığıyla canlanmıştır ki bunlardan birincisi İran kökenli bir piskopos olan ve Sâsânî hükümdarı Piruz'un emriyle 449 yılında Nusaybin'de piskoposluk makamına getirilen Bersuma (Barsauma), diğeri ise İran piskoposlarından Nersi (Narces) idi. Bu iki kişi Nesturilerin yardımları ve desteğiyle Nusaybin okulunu olağan üstü bir şekilde geliştirdiler.

Daha sonraları bu okullar daha önce belirttiğimiz gibi 489 yılında Roma imparatoru Zeno tarafından kapatıldığında ki Nesturîlerin merkezi Nusaybin idi. Nesturîler doğuya taraf özellikle İran topraklarına yöneldiler. Böylece onların ruhani merkezleri İran başkentine (Seleukeia ve Tisfun) taşındı (Miladi 493).

Kanerin okulu da kendi çabasıyla İskenderiye, Yunan hekim ve filozoflarının kitap ve risalelerini tercüme etmeyi başarmıştır. Bu şehir Fırat nehrinin yukarısında ve Suriye topraklarında bulunmaktaydı.

Burada Nusaybin'den sonra isminin anılması gereken bir diğerk okul Tisfun kentinin karşısında bulunan Seleukeia okuludur. Bu okulda da önemli bir topluluk tıp ve felsefe konularında çalışma yapmaktaydılar. Bu okulun hocalarından biri Enûşirvan'ın babası Kabad döneminde görev yapan Seleukeia başpiskoposu Agasyus (Acacius) diğeri de Enûşirvan döneminde görev yapan yine Seleukeia başpiskoposu Marbai'dir.

Burada yine belirtilmesi gerekir ki Nesturîler Roma ülkesinden kovulduktan sonra Reha'ya gelerek burada kendi okullarını kurmuşlardır. Bunun akabinde tekrar okulları kapatılıp sürüldüklerinde İran'a geldiler. İranlıların nazarında bu Hıristiyanlar büyük bir ihtirama sahiptiler. Bunların İran'daki varlıkları hiçbir şekilde herhangi bir tehlike teşkil etmiyordu. Bunun yanında Malekani olarak adlandırılan Hıristiyanlık dinini taraftarları olan bugünkü Ortodokslar bunları sapık bir fırka olarak tanımlamaktaydılar. Bununla beraber hiçbir şekilde İran ülkesi ve vatandaşları için bunların varlığı rahatsız edici bir unsur olarak görülmedi aksine hükümdarların teveccühünü kazanarak onların nazarında bir vatandaş olarak kabul edildiler. Kendilerine dini konularda yardımcı olunması onların Nusaybin'de faal bir okul açmalarına vesile olmuştu.

Yukarda söylendiği gibi Barsuma İran hükümdarı Piruz (Miladi 459–483) tarafından sahiplendikten sonra Nesturîlerin en büyük düşmanlarının Romalılar olduğunu anladı. Bu yüzden Barsuma İran hükümdarından aldığı askerlerle Hıristiyanların yaşadıkları topraklarda kendilerine rakip olan

Hıristiyanları ortadan kaldırarak İran'da Nesturîlerin nüfuzunu artırdı. Bunlar büyük bir serbestlikle İran topraklarında ve İran egemenliğindeki ülkelerde bilimsel çalışma yapabildiler ve bu özgürlüğün en büyük sonucu Cündişapur (Beyt Lapat) okulunun kurulması olmuştur.

Nesturîler gerçekte okul ve medreselerin kurulmasında önemli bir rol ifa ettiler ve Yunan bilimlerinin; özellikle tıp biliminin İran'a intikal etmesinde seçkin bir hizmet vermişlerdir.

Bunlar ilim merkezlerinin kapatılmasından sonra İran'a yönelerek Cündişapur şehrine yerleştiler. Burada tıp okulu ve hastane açtılar. Burada İran, Yunan ve Hint tıbbını birleştirerek, tıp alanında büyük bir sentez oluşturdular. Bunlar, Yunan tıbbını kendileriyle birlikte getirmişlerdi. Hint tıbbı ise doğudan İran'a yol bulmuştu. Her ikisi de İran tıbbı ile birleşerek büyük ve bağımsız bir İran tıbbını meydana getirdiler ki sonuç olarak bu İslamiyet'ten önce büyük bir tıp biliminin ortaya çıkmasına vesile oldu ve daha sonra Dünya ve İslam tıp biliminin temelleri buradan atılmış oldu.

Şekil 166. Tıp, kültür ve tarih merkezleri (Tıp Tarihi, Prof. Douglas Gothri; Farsça sözcükler yazarın kendisine aittir).

Hipokrat ve Galen'in birçok kitabı bu Nesturîler tarafından Süryanca diline ya da Arapçaya çevrilmiştir. Bu tercümelemlerin çoğu Miladi 536 da vefat

eden Resulaynî Sercis'e aittir. Bu şahıs Sabeanların merkezi Resulayn'a mensup olup, Süryani âlimlerindendir (Sergius de Rechaina ya da S. de Theodosiopolis diye bilinir). Bu kitapların hepsinin İslam tıbbının oluşmasında çok büyük etkileri vardır.

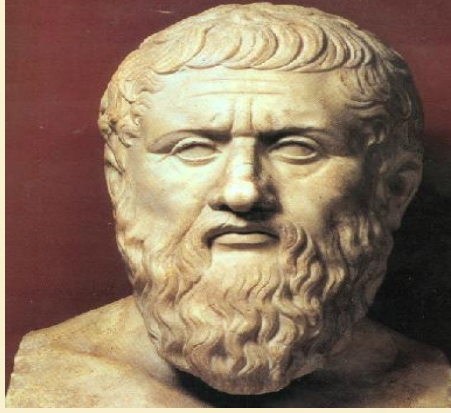
İslamiyet'ten sonra İran'da tıp bilimi adlı bölümde bu konuya biraz daha değinmeyi ümit ediyorum. Süryaniler veya daha doğrusunu söylemek gerekirse Süryanca konuşanlar ve Yunanca tercüme kitaplar, İslamiyet öncesi ve sonrasında çok önemli ve muteber roller ifa etmişlerdir. Bu âlimler Yunanca birçok tıp, felsefe ve matematik kitaplarını Süryancaya tercüme ettiler ki bu tercümelemler daha sonraları İslam tıbbının temelini oluşturmuştur.

Bu şekilde Yunan, İskenderiye, Bizans ve Antakya biliminin önce İran'ın komşusu olan bölgelere intikali ve daha sonra İran topraklarına girişi ile beraber Mezopotamya topraklarında, Suriye ve İran'da birçok bilimsel okul ve tıp merkezleri kuruldu.

Yukarıda bahsedilen okullar ve üniversiteler dışında Sâsânîler döneminde Hıristiyanlar için, aslında bunlara İran Hıristiyanları demek daha doğru olur, birçok kilise inşa edilmişti. Bu kiliseler Mezopotamya'ya ek olarak diğer İran topraklarında hatta Semerkant, Herat ve Merv'de bile inşa edilmişti.

Şimdi bahsettiğimiz gibi Süryaniler yukarıda belirttiğimiz okullara ek olarak kilise bünyesinde de okullar açıyorlardı. Bu okullar İslam dini ilim havzalarında tatbik edilen dini eğitim faaliyetleriyle benzer kabul edilebilir. Buralarda genel olarak dini eğitim verilirdi fakat dini ilimlerin yanında tıp ve felsefe gibi diğer ilimlerde okutuluyordu. Bu konuda eski çağlarda tıp eğitimi (hatta yüz elli yıl öncesine kadar geleneksel İran tıbbı bile bu şekildeydi) felsefi eğitimle karışık olarak tahsil edilmekteydi. Yani tıp eğitimi (doğal bilgi) ile felsefe eğitimi (İlahi bilgi) birlikte veriliyordu. Felsefe eğitimi Aristo ve yeni Eflatuncuların (Neoplatoniens) eserleri üzerinden, tıp eğitimi ise Hipokrat ve Galenus'un eserleri üzerinden okutulmaktaydı.

Bu kiliseler açıklandığı gibi Mezopotamya ve İran toprakları üzerinde bulunmaktaydı. Bunlar Beyt Erdeşîr veya Biherdeşîr (Beit Ardachir, Reyşehr), Beyt Germayı (B. Garmai), Beyt Darayı (B. Daraie), Beyt Zebdi (B. Zabde), Beyt Arşam (B. Archam) ve Beyt Lapat (B. Lapat) ve Cündişapur şehirlerinde bulunmaktaydı. Bu kiliselerin okullarında Nesturîlerden oluşan bir grup bilim adamı tıp ve felsefe alanında ders vermekteydi.

Şekil 167. Büyük Yunan hekimi Eflatun

İlk bölümlerde İran'da tıp (İslamiyet'ten önceki) konusunda belirtildiği gibi komşu ülkelerin bilimsel çalışmalarından iktibaslar yapan İranlıların kendileri bile bu bilimlerde hiçbir şekilde küçümsenmeyecek boyuttaydı. Sâsânî devletinin kurucusu Erdeşîr Babekan, Birinci ve İkinci Şapur ile Enûşirvan diğer Sâsânî hükümdarlardan daha fazla bu konularda gayret göstermişlerdir. Sâsânî hükümdarı Erdeşîr'in muhtelif ilimlere ait kitapları toplamak için bir gurubu Roma ve Hindistan ülkelerine göndermesi meşhurdur. Oğlu Birinci Şapur da babasının yaptığı işi devam ettirerek toplanan kitapları Yunanca'dan Pehlevince'ye tercüme ettirdi. Bu hükümdar Yunan hekimlerinden bir gurubu tıp eğitimi vermek için İran'a davet etmiştir.

Açıklamak gerekir ki İran ve Roma arasında geçen ve Birinci Şapur'un Roma imparatoru Valerianus'a üstünlüğü ile sonuçlanan savaştan sonra, Antakya ele geçirilerek Roma esirlerin birçoğu Gundişapur (Huzistan'da) bölgesinde bir şehir kurularak buraya yerleştirilmişlerdir.

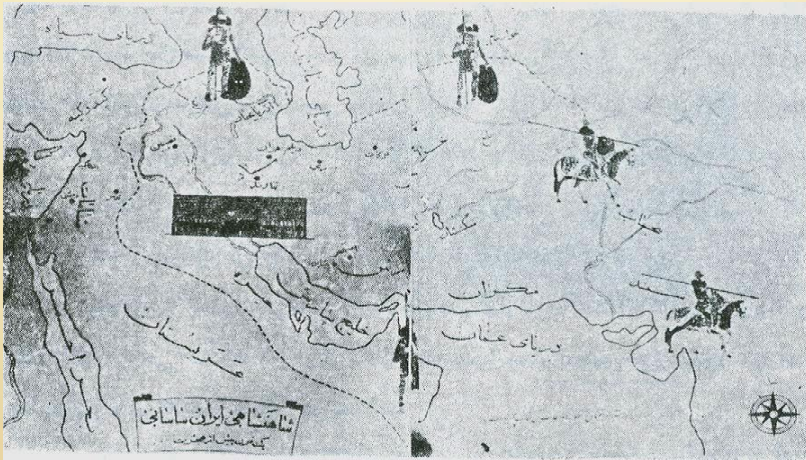
Bu şehrin ismi olan "Gundeşah Puher" sözcüğünün aslı "Vanduşa Puher" dir ve "Şapur'un Antakya'dan daha güzel olan şehri" anlamına gelmektedir. Bu şehir o dönemlerde bilim merkezi haline gelmiştir. Birinci Şapur'un emriyle Yunan tıp biliminin dışındaki tıp kitapları Pehlevinceye çevrildi. Bunun yanında bazı Yunan doktorları bu merkezlerde tıp eğitimi vermekle meşgul oldular.

İkinci Şapur (Şapur Zülektaf\Omuzlar sahibi) döneminde (Theodurus ya da Theodosius) diye bilinen Hıristiyan hekim hükümdarı tedavi için Roma ülkesinden Cündişapur'a çağrıldı ve onu tedavi ederek

büyük bir şöhrete kavuştu. Bu doktorun adına Kennaş adı verilen bir kitap vardır ve Kennaş-ı Teodosyus şeklinde meşhurdur.

Bu doktorun İkinci Şapur'un yanında çok önemli bir konumu vardı. Bu doktorun dışındaki birçok doktor da yabancı oldukları halde Sâsânî sarayında muhteşem bir yaşantıya sahiplerdi (Cündişapur şehri ve bu doktor için ayrıntılı açıklama daha sonra yapılacak).

Böylece İskenderiye ve Yunan bilim adamlarının ilmi çalışmaları İran hükümlerine doğru kaymaya başlayarak bu iş Sâsânîler döneminde yoğunlaşmaya başlamış ve bu olay İran bilimleri ile özellikle tıp ilmi üzerinde büyük tesirler ortaya koymuştur. Elde ettiğimiz bilgilere göre İranlılar bütün bilim dallarında (özellikle tıp ilminde) o dönemde mevcut bilimsel konularda komşusu olan milletlere oranla daha ileri bir düzeye ulaşabilmişlerdir. İranlılar komşuları olan Hintliler, Yunanlıların hatta Babililer ve bunların muadili komşu devletlerin bilimsel birikimlerinden ziyadesiyle istifade etmişlerdir. Bu bilimsel birikimi kendi bilimsel çalışmalarıyla imtizaç ettiren İranlılar ileride ortaya çıkacak büyük İslam tıbbının ortaya çıkması için önemli bir temel atmışlardır. (Bu konu ile ilgili merhum Reşid Yasemî'nin tercüme ettiği ve aziz dostum Zebihullah Sefa'nın 27 Mart 1340 tarihinde telif ederek "İran Toplumunda Bilim ve Tıp" adlı konferansta sunumlarını yaptıkları Prof. Artur Kırstensen'in "Sâsânîler Döneminde İran" isimli çalışması ile bu konu hakkında irad buyurdıkları kıymetli konuşmalarından büyük ölçüde istifade ettim ve özellikle bu vesileyle kendilerine teşekkürlerimi sunuyorum.)

Şekil 168. Sâsânî Topraklarının Bir Haritası (Kültür Bakanlığı Coğrafya kitabından)

3- Sâsânîler Döneminde Tıp Bilimi ve Branşları

İranlılar Roma ve Yunan ilimlerinden istifade etmelerinin yanında sürekli olarak yeni konularla meşgul olmaya çalışan kimselerden oluşmaktaydılar. Elbette bu gurubun çoğunu din adamları oluşturmaktaydı fakat bu din adamlarının dışındaki kimselerin de bilimsel çalışmalarla uğraşmadığı anlamına gelmemektedir.

Bundahiş kitabında Sâsânîler döneminde derlenen ve yorumlanan kutsal kitap Avesta vasıtasıyla günümüze kadar gelen tabii bilimlerle astronomi biliminin kısa bir özeti kaydedilmiştir. Yakup el-Hamevi'nin Mu'cemu-l-Buldan adlı eserinde Sâsânîler döneminde Errecan vilayetlerinden olan Reyşehr (Riverdeşir) şehrinde birtakım yazılarının bulunduğunu ve bunların rumuzlu bazı yazılarla Geşteg adını verdikleri bir yazı biçimiyle tıp, astronomi ve felsefe bilimlerini kaydetmişler ve kendileri "Geşteg yazıcılar" şeklinde isimlendirilmişlerdir. (Danimarkalı yazar Artur Kırstensenin yazdığı "Sâsânîler Döneminde İran" adlı kitabından alınmıştır.)

Şimdi Sâsânîler dönemi tıbbıyla ilgili çeşitli görüşleri açıklayalım.

E) Yaratılış Konusu, İhlât Teorisi ve Ölüm hakkında:

Behramşahi'nin Kelile ve Dimne'sinde hekim Berzeveyh kısmı.

"...dünya lezzetlerinin sahip olduğu vahametlerden dolayı akıbet kolay olmaz. Her ayine için küçük bir acının çok tatlı meyveleri olabilir ve bu tatlılıktan sonra az bir sıkıntı ve acı ortaya çıkabilir. Eğer bir kimseye yüz yıl boyunca azap çekeceği ve her gün için günde on defa vücudundan bazı organların koparılacağına bunun sonucunda da ebedi kurtuluşa ereceği söylense bu sıkıntıları kabul etmesi gerekir. Bu zaman zarfında sonsuzluk nimeti ümidiyle bu sıkıntılar kendisine az bir zaman olarak gelir.

O halde kişi eziyeti pek az olup peşinden birçok hayır getirecek aklın hükümlerine itaat ve ibadetlerin sıkıntılarına tahammül göstereceği kısa bir süreye sabır etmekten nasıl kaçınabilir. Bu yüzden bunu güç bir iş ve büyük bir zafer olarak saymak gerekir. Etrafımızdaki âlemin bela ve musibetlerle dolu olduğunu görmemiz gerekir. İnsan ana rahminde bir nutfe olduğu andan, hayatının sonuna kadar bela ve musibetlerden bir an olsun kurtulamaz. Tıp kitaplarında âdemoğlunun asıl yaratılış nutfesi olan suyun ana rahmine düştükten sonra kadının suyu ile birleşince keskin ve karanlık bir şekil aldığı yazılmıştır. Sonra onda bir hareketlenme peyda olarak bu sıvı peynir haline gelir.

Bunun ardından da kesif ve katı bir yoğurt şekline gelir. Bu aşamadan sonra çocuğun uzuvları artık belirgin hale gelmeye başlar. Çocuk erkek ise yüzü annesinin sırtı istikametine dönük olur. Çocuk eğer kız ise yüzü annesinin karnı istikametine dönük olur. Ellerini alnının üzerinde ve çenesini de dizlerinin üzerinde tutar. Etrafı öyle çevrilidir ki sanki bir keseyi andırır. Zoraki bir şekilde nefes alır. Annesinin sıcak ve ağır karnı içerisinde sıkıntı çekmekte ve her türlü darlık ve karanlık içindedir. İzah etmeye gerek olmadığı gibi bu zamanını orda doldurması rengini tamamlaması ve doğum sürecini orada geçirmesi içindir. Doğum sırasında çocukta bir hareketlenme ortaya çıkar. Böylece başını dışarı çıkarmak için uzatır. Anne karnından çıkarken tarifi mümkün olmayan büyük bir sıkıntı çekerek dünyaya gelir.

Doğduktan sonra kendisine yumuşak bir el değse veya serin bir hava vücuduna temas etse, bu kendisi için insanın derisi soyulduğu zaman his ettiği gibi bir acı his etmesine sebep olur. İşte bundan sonra büyük belalara müptela olur. Acıktığında yemek isteme, susadığında su isteme veya bir acı duyduğunda onu beyan etme kudretini kendisinde bulamaz. Bundan böyle kaldırılması, taşınması, kundağa sarılması, içine bırakıldığı beşiğin darlığı gibi sıkıntıların haddi hesabı yoktur. Rida (Süt emme) dönemi biter bitmez bu defa talim ve terbiye meşakkatı başlar. Bunun üzerine hastalık ve sıkıntıların getirdiği dertler, ilaçlar, hastalıklardan kaçınma ve çeşitli mihnetler buna eklenir. Bu konuda çeşitli eziyetlere maruz bırakılır.

Yetişkinlik çağına erişince mal edinme gayreti, çocuk sahibi olma düşüncesi, maişet talebi ve çalışma zorluğuna göğüs germek, tehlike, sıkıntı gibi düşüncelere dalar. Bütün bunlarla beraber kendisiyle sürekli olarak beraber olan ve rüyalarına bile giren hatta birçok olay, yaşantı ve hastalıklarda birbirine zıt dört düşmanla baş başa kalır. Mesela yılan, akrep, vahşi hayvanlar, sıcak, soğuk, yağmur, hedem (harap ve viran etmek), fetek (gafil bulunmak), tuzağa düşmek, acizlik, yaşlılık ve bunlar gibi birçok zaafa karşı hâkimiyet kurabilecek dereceye ulaşabilse; bütün bu sıkıntılarla beraber rakipleri ve düşmanlarının kötü ve art niyetlerinin etkileri karşısında kendisini koruyabilmesi diğerlerine nazaran bir hiçtir. Bununla beraber sağlıklı ve zararlardan uzak bir şekilde yaşayabilmesi onun ahitlerine ve kanunlara bağlı kalmasıyla olur. Ölüm vaktinin saati aklına geldiğinde, artık dostlarından, çocuklarından ve eşinden ayrılması gerektiği fikrine düşer. İşte o zaman tatmış olduğu ve acı şerbetler onu öfkelenendirir ve dünya sevgisinin gönlünden uzaklaşmasına yol açar. Hiçbir akıl sahibi onu talep ederek ömrün zayi olmasını caiz görmez. İsterse gabni (alış verişte zarar ve ziyan etmek) ne de

büyük bir ayıp olsun. Baki olanı fena olana, daim olanı zail olana değiştirirsen, temiz olan ruhu necis olan bedene satmış olursun. Özellikle bu karanlık dönemlerde iyi işler çoğalmak yerine bitmeye yüz tutmuş ve insanların çoğu iyi işler yapmayı azaltmış, her ne kadar adil hükümdar Enûşirvan bin Kabad ...”

Şunu da iyi bilmek gerekir ki her ne kadar ihlât teorisi Hipokrat’tan günümüze kadar miras olarak kalmışsa bile civar ülkeler, farklı milletler tarafından farklı kavimlere intikal etmiş ve günümüze kadar gelerek yine birçok millet arasında bu nazariye varlığını devam ettirmiştir. Hipokrat’tan başka ihlât teorisine inanan bir diğer kişi ise Yunan felsefeci Empedocle’dir (doğum yeri Sicilya’daki Agrigent şehri). Kendisi de teorisini toprak, hava, ateş, su gibi dört elemente dayandırmaktadır. Ayrıca bu terkiyata ek olarak zıt kuvvetlerin birbirini çekim gücünü de bunların bileşime girmesi konusunda diğer önemli bir unsur olarak kabul etmektedir.

Kendisi hastalıklar ve ilaçlar konusunda araştırma yapmaktan da geri durmamıştır. (Galenos’un Farmakoloji Kitabı, onuncu sayfası, derleyenler Anre Goris, Allert, Andre Liot, ve M.M. Janot, Miladî 1949 yılı üçüncü baskı). Her halükarda karışım teorisi ya aynen Yunanlılar’dan değişime uğramadan diğer ülkelere intikal etmiştir veya zaten İran, Hindistan, Çin ve Mısır’da var olan bu teori Yunan’a geçerek orada az bir değişikliklerle varlığını devam ettirmiştir.

Sâsânîler dönemi hekimleri kanın keyfiyetiyle ilgili olarak bu maddeyi yaşamın en önemli kuvveti olarak görmekteydiler. Örnek vermek gerekirse kan insana yaşam gücü bahşetmeye devam ettiği müddetçe yetenekli bir doktor hasta kimseye faydalı ilaçlar vererek kendisini iyileştirebilir.

B) Hastalıklar Hakkında:

Dinkert kitabında (Bu kitap Mezdisna inancının dini inanışlarını, gelenek ve göreneklerini; tarih ve edebiyatı hakkında Pehlevice yazılmış dokuz ciltlik bir kitaptır) bu konuyla ilgili yapılan açıklamaların özeti şu şekildedir: fiziksel hastalıklarla ruhsal hastalıklar arasında önemli bir irtibat vardır. Bundan dolayı cehalet, hile, öfke, gurur, kibir ve şehvet gibi hasletleri ıstırap çekmenin asli sebebi olarak görüyorlardı. Aynı şekilde cismani hastalıkların nedeni olarak da soğukluk, kuraklık, uykusuzluk, açlık, susuzluk, ihtiyarlık ve ağrıları görmekteydiler. Bu kitapta birçok hastalığın adı sayılmaktadır (4333 adet) ve Avesta’da geçen birkaç hastalığı da örnek olarak vermiştir.

Husparam Nesek'te (Huparam Nesek) kayıp nüshalar Sâsânîler dönemindeki tıp konularıyla ilgilidir. İranlılar, tanrı Ahura Mazda'nın her hastalığın tedavisi için en az bir bitki yarattığına inanıyorlardı. Ayrıca iki çeşit hastalıktan bahsediliyor ki bunlardan birincisi bulaşıcı hastalık diğeri ise genel hastalıklar şeklindedir. Birinci çeşit hastalıklar yüksek ölümlere yani büyük kayıplara neden olan hastalıktır. İkinci çeşit hastalık ise diğeri kadar yüksek ölümlere neden olmayan normal hastalıklardır. Birinci kısımda sayılan ve yüksek ölümlere neden olan hastalıklar da mesela tabii afetler ve yaygın hale gelen normal hastalıklar da bulaşıcı hastalıklardan sayılmaktadır.

Dinkert'te belirtildiğine göre sağlık iki kısımdır biri beden sağlığı diğeri ise ruh sağlığıdır. Ayrıca doktorları da fiziksel ve ruhsal tedavi doktorları şeklinde ikiye ayırmışlardır.

C) Tedavi Yöntemleri:

Ahemenişiler döneminde tıp konusundan bahsederken Vendidad'ın altıncı bölümünde bahsedildiği gibi tedavi ya kutsal sözlerle ya bitkisel ilaçlarla ya da cerrahi yollarla yapılıyordu. Dinkert'te ise beş çeşit tedavi yöntemi belirtilmektedir. Birinci tedavi yöntemi kelimâ-ı mukaddes, ikincisi ateş, üçüncüsü şifalı otlar, dördüncüsü cerrahi, beşincisi ise dağlamaktır. Bunun yanında en etkili tedavi yönteminin Allahın kelamıyla, dualar ve tılsımlar yoluyla yapılan tedavi yöntemi olduğuna inanmaktaydılar.

Sâsânîler döneminde İran'da tıp usulü ve hastalık tedavisi gerçekte Avesta'nın yapmış olduğu rivayetlere dayanmasına rağmen bu dönemde Yunan tıbbının etkisi bütün yönleriyle görülmektedir. Çünkü Hipokrat tıbbına göre hastalıkların tedavisinin üç yolu vardır. Eğer ilaçla yapılan tedavi sonuç vermezse, demir (çakı ve bıçak) ile tedavi etmek gerekir. Eğer demirle yapılan tedavi de etki etmezse ateşle tedavi edilmelidir. Eğer hastalık ateşle de tedavi edilemiyorsa bu çaresi olmayan bir hastalıktır. Bu konu antik İran tıbbında açık bir şekilde ortaya konulmuştur.

Genel olarak Zerdüşterin dini kitaplarında iyi bir doktorun vücuttaki organların işlevini iyi bilmesi ve ilaçlar hakkında yeteri kadar bilgisi olması gerektiği belirtilmiştir. Bir doktor önce üç tane mümin olmayan (yani Zerdüş olmayan) hastayı tedavi ederek eğer onları iyileştirse ancak ondan sonra mümin (Zerdüş dinine iman etmiş) olan hastaları tedavi etmeye başlayabilir. Aksi takdirde hiçbir şekilde tedavi etme hakkına sahip olamaz (Ahemenişler devrinde olduğu gibi).

Sâsânîler döneminden kalma tıbbi kitap ve risalelerden çıkardığımız bilgilere göre tababet yöntemleriyle ilgili iki tür uygulamanın olduğunu görmekteyiz. Birincisi fiziksel tabiplik ikincisi ise ruhsal tabipliktir. İstifade edilen belgelere göre ikinci uygulama birinci uygulamadan daha çok kullanılmaktaydı. Doktorlardan ve sahip oldukları sınıflardan bahsetmiştik. Aynı şekil bu doktorlardan kutsal ve manevi sözcüklerle tabiplik yapan doktorlar en kıymetli doktorlar olarak kabul ediliyorlardı. Bedensel tedavilerde de ruhsal tedavilerle ilgili bir fasıl da bulunmaktaydı. Az önce de belirttiğimiz gibi antik dönem İran'da tedavi yöntemleri ile ilgili bu dönemden kalan kitapların da belirttiği gibi üç veya beş çeşit tedavi yöntemi bulunmaktaydı. Bunun yanında Hipokrat tıbbında kullanılan tedavi yöntemi üç çeşittir. Bunlar ilaç, gerekli cerrahi malzemesi (demir) ve ateştir (dağlamak için). Bu tedavi yöntemleri Hipokrat tıbbının İran'a nüfuz ederek burada yaygınlaşmasından sonra geniş bir şekilde kullanılmaya başlamıştır. Bununla beraber tedavi sırasında kutsal ayetler, dua ve tılsımlar okuma olayı da çok yaygın bir gelenektir ve etkisini hiçbir zaman kaybetmedi.

Sâsânîler döneminde derlenen Avesta'da belirtildiği gibi Ahuramazda her hastalığın dermanı için hususi bir ilaç yaratmıştır.

Dinkert kitabının (üçüncü kitabında) tedavi ile ilgili bölümünden de anladığımız kadarıyla aynı şekil Yunan tıbbının da belirttiği gibi anasır-ı erbaaya göre her bedenin dört istidadı olduğu ve bunların soğukluk, hararet, nemlilik ve kabızlıktan ibaret olduğu konusu ihtilafıdır. İranlılar Zerdüşst geleneğinde bunu uygulamak için bu bölümde tahrifata gitmişlerdir. Bütün hastalıkların nedenini kötü ruhların insanlara musallat olması olarak biliyorlardı. Bununla beraber bu devir doktorlarına göre soğukluk ve sıcaklık hastalıklarının iki asli sebebiydi ve bu nedenlerle vücudu bunlardan korumak gerekmektedir.

Dinkert kitabının üçüncü babında belirtildiği gibi “kanın keyfiyetinin ahvali yaşam kuvvetinin kaynağı olarak bilinirdi, eğer kan hayat bahşedecek kadar kuvvetliyse yetenekli hekimler faydalı ilaçlar vererek hastayı iyileştirebilirdi”.

D) Gıda ve Beslenme

Tıbbi açıdan tarihi kaynaklardan edinilen bilgilere göre beslenme ile ilgili hazırlanan gıda terkiyatı dikkate değerdir. Pişirilen bir yemeğin yeteri düzeyde neme sahip olması ve yeterli miktarda hararete (ateş) tabii tutulması gerekmektedir. Bunun sebebi ilk olarak kabızlığın ikinci olarak da soğukluğun

zararlı etkilerinin vücuttan dışarı atılmasıydı. Onların düşüncesine göre besinlerin içerisinde bulunan ve vücut tarafından absorbe edilen hava ile yiyeceklerin vücut tarafından atılarak toprakla birleşen kısımları ihtilat hâsıl etmektedir.

Beden sağlığının beslenmeyle alakalı olduğuna inanırlardı. Bundan dolayı sağlığı korumak için yemek yapımı önemli bir konuydu. Sâsânîler döneminde kullanılan yemekler şu çeşitlerden oluşmaktaydı.

Birinci türü akşam yenilen yemeklerdi. Bu yemekler soğuk ve sıcak etler, pirinç, kokulu yapraklar, sülün ve tavuk kızartma ile benzeri yiyeceklerdi.

İkinci tür yemekler ise Horasan yemekleridir. Bunlar kebab edilmiş etler ya da tencerede kaynatılmış etler, tereyağı ve yapraklı bitkilerdi.

Üçüncü tür yemekler Roma yemekleridir. Bunlar süt, şeker, bal, pirinç ve tereyağıyla yapılmış yemeklerdir.

Dördüncü tür yemekler ise dihkânî adı verilen yemeklerdir. Bunlar koyun etinden yapılmış kavurma, narsûd (nar sosu ile terbiye edilmiş et) ve pişmiş yumurtadır.

Bunların dışında başka türlü yemekler de bulunmaktadır. Bunlardan bazıları eşsiz bir saltanat süren Hüsrev Perviz dönemine ait dikkat çekici yemeklerdir.

Yukarıda saydığımız yemeklerin dışında ıspanak ve sirke ile diğer bazı yiyeceklerin katıldığı bir çorba türü yapılmaktaydı ve bu çorba çok geniş bir tüketim alanına sahipti.

Bugün ülkemizin her yerinde ve bazı ülkelerde halen kutlanılan antik İran milli bayramı töreni yani Nevruz Bayramı'nda yılın ilk günü (nevruz) insanlar sabah erken uykudan kalkarlar ve şehrin dışına tören alanına giderler. Burada konuşmaya başlamadan önce ya şeker yerler veya üç defa bal yalarlardı. Vücudu hastalıklardan korumak için bedenlerine yağ sürerek, vücutlarına mum isi mahlût ederlerdi.

Bildiğimiz gibi antik İran'da birçok bayram vardı ki bu bayramlar hükümdar ve halkın eğlence günleriydi. Bu babda örnek vermek gerekirse mesela Mihriğan bayramında birkaç gün özel merasimler düzenlenir ve bu törenler boyunca ceviz, sarımsak, yağlı et ve sıcak yemekler yenirdi. Soğuktan korunmak için şerbet içerlerdi. Bu bayramlarda soğuk havanın temsilcisi

olarak kös çalan bir adam meydana çıkar ve bu adamın üzerine soğuk su dökülür adam su sıcakmış gibi sıcak, sıcak diye bağırırdı. Diğer bayram törenlerinde de buna benzer şölenler düzenlerlerdi. Bu törenlerde çeşitli yiyecekler ve içecekler tüketilirdi ki bunların iyice anlaşılması için dikkatli bir çalışma gerekmektedir (çeşitli kaynaklardan alıntı).

5) Şifalı Bitkiler, Bitkiler ve İlaç Malzemeleri, Yiyecekler:

Sâsânîler döneminde tıp bizim zamanımızdan önceye kıyasla daha parlaktı ve önceki bilgilere yeni bilgiler katarak bu bilgileri genişletmişlerdir.

Öyle görünüyor ki Sâsânîler döneminde şifalı bitkiler hakkında geniş bir tahkikat yapılmıştır. Tarih sayfaları arasından çıkardığımız bilgilerin neticesinde öğreniyoruz ki tabip Berzeveyh bitkisel ilaçlarla ilgili inceleme yapmak için Hindistan'a gönderilmiş ve bu konuda çok kıymetli incelemeler ve çalışmalar yapmıştır.

Tak-1 Bostan'da yaprakları bir sütunun etrafına dolanmış bir ağaç resmi vardır. Bu ağacın yaprakları kenger bitkisinin yapraklarına benzemektedir ve sütunun en tepesinde çok güzel bir çiçeğin mühürlendiği görülmektedir. Bu bitkinin *gevkeren* adı verilen bitki olduğu tahmin edilmektedir. (Yaşlar, C.1 Purdavud)

6) Bitkilerle Tedavi:

Bu dönemde tedavi amacıyla kullanılan çok sayıda bitki vardı. Bunların sayılarının yetmiş kadar olduğunu ifade edenler vardır. Bu arada bahsi edilen bitkiler arasında zehirli olanlar da bulunmaktadır. Bu zehirli bitkilerden de tıp alanında istifade edilmekteydi.

Tak Bostan'da bir ağaç resmi görülmektedir ki bu ağaç *venyudış* (Vanyudlesh) adı verilen ve o dönemde bütün hastalıklara şifa verdiği inanan bir ağaçtır. (Sâsânîler Döneminde İran, Artur Kristensen)

Sâsânîler döneminde hem ilaç ve hem besin maddesi olarak kullanılan bazı bitkiler (ister ilaç yapımında ister diğer maddelerde kullanılmış olsun) vardı. Bunlar genel olarak saraya ait kurumlarda daha çok kullanıma sahipti. Bu bitkiler şeker, (şeker kamışı, slucn a canne, Huzistan'da yetiştiriliyordu), zencefil (gimgemre), za'feran (bu za'feran Kum ve Bevan yöresinde bulunurdu), gül suyu, şahseparm (basilie romain), menekşe, zambak, kokulu fasulyeler, nergis, kırmızı gül, sarı gül (vesicuria gnaphaloide), turunc, filfil, bergamotu, biber, tütsü (bois d' Aloes), şarap (çeşitli tür ve cinslerde), nar ve nar suyu, tuz, bal, kenevir, zeytin, badem, ceviz, arpa (atlar ve hayvanlar için),

yağ çeşitleri, şeftali, Hindistan cevizi, fıstık, mercimek, sirke, üzerlik otu, hurma (Hire'den gelir), hardal, çadruşağı otu, kükürt, kudret helvası (mannede heydyaruum alkagi), ketire (gomme), nil (İndigo), kimyon, hurma, kastor, şap, öd ağacı (aloe), laciverd (azur bleu colialt) nişadır (sel d'ammonniaque), gri amber benzeri ıtırılı yağlar, misk (knusk), kâfur ve sandal gibi kokulu malzemeler ki bu son dört madde genellikle Hüsrev Pervizin sarayında sarayın güzel kokması için yakılıyordu, bunun yanında buhur, tarçın (canelle), yaban mersini, balsam (belsan-ı Mekkî veya baume ou Mecgue), ladin (laudanum), mür (myrrke) bitkisi ki iyileşmeyen yaralar için çok kullanılırdı, mürd (nnysthe), tere (pırasa, poariau), hindiba (chi coree), mum ve sarımsaktan ibarettir.

Makalenin hitamesinde şunu da eklemek gerekir ki Sâsânîler döneminde İran ile Hindistan arasındaki ticaretin ahvali iyice anlaşılabilirsin. Acaba İran ticari malları komşu ülkelerde ve uzak diyarlarda ne durumdaydı. Kısaca aşağıda belirteceğimiz şekilde bir ticaret akışına sahipti:

İran'dan Çin'e yüksek fiyatta çivit satılıyordu. Çin'de Babil halıları çok iyi fiyata satılıyordu. Genel olarak Suriye mücevherleri kabilinden mallar, Kızıldeniz inci ve mercanları, Mısır kumaşları İran'dan Çin'e götürülürdü.

Fıstık, safran, kudret helvası, ketire, nil, pirinç, şeker, kimyon, hurma, hintyağı, zeytin İran'dan Çin'e gidiyordu. Bunlara ilaveten aromalı ve kokulu mallar, şap, kâfur, sarısabır, amonyak, altın işlemeli çeşitli kumaşlar, halı, çelik, zümrüt, firuze, laciverd, elmas ve kehribar Çin'e gidiyordu.

“Sâsânîler Döneminde İran” kitabının yazarı kıymetli Prof. Artur Kristensen bu kitabında “İran'dan dışarıya ihraç edilen mallar arasında ilaç da bulunmaktadır” diye yazmıştır. (Merhum Reşit Yasemi tercümesi sayfa 150).

Tarihi kayıtlardan anladığımız kadarıyla Sâsânîler döneminde Cündişapur tıp okulu ve hastanesinde tıbbi araştırmalarla ilgili en önemli uğraşlardan bir tanesini de şifalı bitkiler üzerinde yapılan çalışmalar oluşturmaktaydı. Bu çerçevede hekim Berzeveyh'in Enûşirvan tarafından Hindistan'a gönderilmesinin amacı büyük ihtimalle panzehir etkisi olan bitkileri araştırmaktı.

Anestezik ilaçlar Firdevsi'nin Şehnamesinde Bijen ve Menije hikâyesine konu olmuştur. Menije av alanında Bijen'i gördüğünde ona âşık olur ve bayıltarak onu evine götürür.

Çin hükümdarının kızı şiddetli bir hastalığa yakalandığı ve bu hastalığın tedavisi için Çinli hekimlerin yetersiz kaldığı anlatılır. İran hekimlerinden Hordad Berzeyn (Hüsrev Perviz döneminde) Çin'e giderek melikenin hastalığını teşhis eder. Şiddetli kalp çarpıntısına maruz kalan melikenin hastalığını gidermek için hindiba, nar suyu ve tere karışımı bir ilaç uygulayarak onu sağlığına kavuşturdu.

Şunu da iyi bilmek gerekir ki İran ile Çin arasındaki ilişkiler Sâsânî hükümdarı Kabad döneminde başlamıştır. İran ticaret malları ve ilaçlarının Çin'e, aynı şekilde onların ticari malları ve ilaçlarının da bizim ülkemize gelmesinde tıbbi konularda gelişme gösterilmesinin ve yukarıda anlatmış olduğumuz kabilden olayların etkisi büyüktür.

G) Zararlı Böcekleri öldürme

Her ne kadar bu konuyu Aryalılar ve Ahemenişler döneminde tıp konusunda açıkladıysak ta Sâsânîler döneminde “zararlı böcekleri öldürme bayramı” adı verilen bir gün bulunduğunu da bilmek gerekir. Bu günde yapılan törenlerde insanlar zararlı ve ısırcı olan haşare ve sürüngen hayvanları öldürmekteydiler. (Bu konuyla ilgili geniş bilgi için Sâsânîler Döneminde İran kitabına müracaat edilebilir)

Geçmişte Seyrsur adıyla başka bir bayram (Dey ayının 14. günü) daha kutlanmaktaydı. Bu günde insanlar şeytani belaları ve kötü ruhların bulaştırdığı hastalıkları def etmek için sarımsak yiyerek şarap içerler, et ve sebzeli yemekler pişirirlerdi.

h) Veterinerlik:

Husparam Neseq'te evcil hayvanlar ve kuduz köpeklerin tedavileri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Astar pizişk (dam pizişk, veteriner doktor) adı verilen veterinerlerin Sâsânî ordusunda önemli bir makamı vardı. Bu kimse şifalı bitkiler ile hayvanları tedavi ederdi.

Bu konuyu bitirmeden yeri gelmişken Avesta'nın kısımlarından da yine bahsetmekte fayda var. Avesta aşağıda sayacağımız kısımlardan oluşmaktadır. (Önceki bölümlere müracaat edilebilir).

1. Yesna, Avesta'nın en önemli kısmıdır (İbadet, namaz ve törenlerden bahseder). Yetmiş iki bölümden oluşur. Gatlar (Gatalar), Yesna'nın bir parçasıdır ki Avesta'nın en eski ve en kutsal kısmıdır. Manzum ve nesir kitalar ile ilahilerden oluşmaktadır.

2. Yesna'ya eklenmiş bazı mecmualardır. Dini tapınak ve merasimlerde Yesna ile beraber okunan parçalardır. Bu parçalar genel olarak dini bayramlarda okunmaktaydı. Bu mecmualar Vispero (Visperatov) şeklinde adlandırılmıştır.

3. Vidadâd (Vei Daudata) veya Vendidâd, şeytanlara karşı birtakım kanunlar içeren mecmualardır. Bu mecmua dini usuller ve sağlıkla ilgili gelenek-görenekler ve kanunlardan bahseder.

4. Yaştlar, Tanrı'ya ve Emsaşpentalara² yapılan övgülerdir. Yirmi bir bölümlük Yaştlardan oluşmaktadır. Bu kitabın bölümlerinde tıp ve sağlıkla ilgili çok sayıda bilgi bulunmaktadır.

5. Herde Avesta (veya Küçük Avesta). Bu kitap II. Şapur (MS. 310–379) dönemi din adamları reisi olan Azerbed Mihraspend tarafından yazılmıştır.

Bunun yanında Sâsânîler döneminde resmi dini kaynak olarak kabul edilen yirmi bir Nesek'den oluşan ve Sâsânî Avesta'sı adı verilen bir kutsal kitap bulunmaktadır. Onların dışında Avesta metinlerinin Sâsânîler döneminde yorumlanarak Pehleviceye tercümesi yapılan ve Zened adı verilen bir kutsal kitap daha bulunmaktadır. Yirmi bir Nesek'den oluşan Avesta'nın sadece Dinkert adı verilen sekizinci ve dokuzuncu kısmı mahfuz olarak Pehlevice dilinde bulunmaktaydı. Bunlardan Husparem Nesek ile Nikazem Nesek adı verilen bölümlerin konusu tıpla alakalı olduğu için bu ikisinden kitabımızı oluştururken geniş anlamda istifade ettik.

Şunu da bilmek gerekir ki Sâsânî Avesta'sında ve Zenedlerden elde edilen bilgilerle oluşturulan eserler Sâsânî dönemi tarihi ve neticeten ülkemizin tıp tarihi açısından çok önemlidir. Bu kitapların en önemlisi yukarıda zikredilen Dinkert'tir. Diğerleri ise Sâsânî Avesta'sının ve Zened kitabının özeti olarak kabul edilen Bundahiş'tir. (Sâsânî dönemi tıbbıyla ilgili bilgilerin büyük bir kısmı için de Danimarkalı kıymetli Prof. Artur Kristensen'in, merhum Reşid Yasemi tarafından tercüme edilmiş olan kitabından geniş bir şekilde istifade edilmiştir.)

4. Sâsânîler Döneminde Eğitim- Öğretim ve Tıp Öğretimi:

Çocuk ve gençlerin eğitimi ve öğretimi hakkında elimizde nispeten daha kesin bilgiler bulunmaktadır. Ahemenişler devrinde olduğu gibi soylu

---

2 Zerdüştlük dininin inancına göre Mazdisna dininin meleklerine verilen isimdir (çn).

aileler sarayda kraliyet ailesinin gençleriyle beraber eğitim görüyorlardı. Bunlar okuma yazma, aritmetik, polo oyunu, binicilik, avcılık ve satranç öğreniyorlardı.

Bunun yanında kızlara verilen eğitim erkeklerinki gibi değildi. Öyle görünüyor ki onlara daha çok ev işleri ile ilgili bilgiler öğretiliyordu.

Dinkert'in dokuzuncu bölümünün 67. kısmının dokuzuncu fıkrası kız çocuklarına ev işlerinin öğretilmesi ile ilgili bölümdür. Bütün bu durumlara rağmen ilmi konularda seçkin ve soylu ailelerin çocukları daha derinlemesine bir eğitim almaktaydılar.

Husparem Neseğ'ten de anlaşıldığı üzere doktorlara bir çeşit izin veya diploma verilmekteydi. Bunun yanında bir kimsenin sürekli olarak diploma sahibi bir hekime müracaat etmesi mümkün değildi.

İlerleyen konularda Cündişapur hastanesi ve okulu hakkında ayrıntılı bilgi vermeyi ümit ediyorum. Bu büyük merkezde felsefe ve tıp ilmi üzerine eğitim verilmekteydi. Ama bildiğimiz gibi miladi beşinci yüzyılın sonunda Nesturiler (Nestorius'un düşünce ve felsefesinin taraftarları) Roma ülkesinden kovuldular ve Mezopotamya ile İran topraklarına sığındılar. Böylece Mezopotamya'da Hıristiyan Nesturilere mahsus okullar kuruldu ve bu okullarda tıp öğretimi yaygınlaştı. Bunu takiben bu durum Cündişapur tıp okulu ve hastanesini de etkisi altına aldı. Böylece biz de konunun geri kalan kısmını ileride bu konuyla ilgili bölümünde bahsedeceğiz.

5- Doktorların Özelliklerine ve Aldıkları Ücretlere Göre Sınıflandırılması:

Daha öncede belirttiğimiz gibi Sâsânîler döneminde toplum Ahemenişler döneminde olduğu gibi sınıflara ayrılmıştı. İnsanlar sırasıyla şu sınıflardan ibaretti: din adamları, askerler, devlet görevlileri, tarım görevlileri, doktorlar da devlet görevlileri arasındaydı. Sâsânîler döneminde doktorlar iki kısma ayrılmışlardır. Birinci kısmı *durusbed* (ya da *vaystupat*) adı verilen birinci derecedeki doktorlardır. Günümüzün tıbbi sorumlularıyla kıyaslandığında bunlar hastalıkları önlemek ve umumî halk sağlığını korumakla görevli hekimlerdir. Genel halk sağlığını koruma amaçlı çalışan hekimler İran'da yüz yıl önce var olan "hıfz-ı sıhha" görevlilerini hatırlatmaktadır. Günümüzdeki tabiriyle bunlar büyük sorumluluklara sahip eyalet ve şehir sağlık müdürlerinin benzerleridir. İkinci derecedeki doktorlar ise insanları tedavi etmek için çalışan ve hastalarla ilgilenen doktorlardır ki bunlar yetki ve derece bakımından birinci derecedeki doktorlardan daha düşük seviyededirler.

Yukarda saydığımız iki hekim sınıfının başında başhekim sıfatıyla adına “erran durustbez” adı verilen birisi bulunurdu. Bu kişi hekim sınıfı reisi veya günümüzdeki tabiriyle sağlık bakanı olarak görev yapardı.

Öte yandan bütün fiziksel ve ruhsal doktorların reisi *zertesterutum* (Zarathushtreotum) şeklinde isimlendirilirdi ve bu unvan din adamları reisi mubed-i mubede ait bir lakaptı.

Yukarıdaki sınıflardan başka Husparam Nesek'te uzman doktorlar arasında kehâl (göz hastalıkları) adı verilen doktorlardan bahsedilmiştir.

Bunun yanında doktorların uygulamış olduğu tedaviler bakımından Ahemenişler döneminde hekimlerin sınıflandırılması ilgili bölümde de açıkladığımız gibi birkaç kısma ayrılmışlardır:

1- Birinci gruptaki doktorlar ve şifa vericiler tanrısal olarak kabul edilirler ve bunlar bütün doktorlardan üstün sayılırlardı.

2- İkinci grup doktorlar ise bitkisel ilaçlarla tedavi edenler (giyah pizişk) ile adlarına ateşban denilen ve ateşin muhafızı olan kimseler ki bunlarda genel olarak insanların tedavisi ile meşgul olmaktadır. Bunlarda iki kısma ayrılırdı. Birinci kısım durustbez veya sağlık işleri reisi (hıfz-ı sıhha) adı verilen ve toplumun genel anlamda sağlık problemleri ile ilgilenen ve hastalıkları bertaraf etmek için uğraşan kimselerdi. İkinci gurup ise hastalıkların ortaya çıkmasından sonra insanların tedavisi ile uğraşan hekimlerdi ve bunlara beden doktoru adı verilmekteydi.

Yukarıdaki sınıfların dışında ikinci dereceden öneme sahip olan ve sanatkârlar sınıfına mensup olan hekimler de bulunmaktaydı.

Genel olarak doktorlar soylu (en asil aileler) ve seçkin sınıflar arasından seçilmekteydiler. Bunun sebebi ülkenin şeref ve haysiyetine yönelik herhangi bir lekenin bulaşmasını önlemektir. Bunların bütün ideal özelliklere sahip olması gerekmektedir.

Bedensel doktorların tedaviye başlamadan önce dikkat etmeleri gereken kurallara yönelik Avesta'da bazı uyarılar bulunmaktadır.

Pehlevice yazılmış Dinkert kitabının Husparem bölümünde doktorların hastaya karşı davranışları ve gerekli tedbirleri alması hakkında faydalı bilgiler verilmiştir. Bu kitapta bir doktorun sürekli olarak istirahat ederek, hastaların ziyaret ve tedavisi noktasında tembellik göstermesini cinayet işlemiş gibi çok büyük bir günah olarak belirtmiştir.

Vicdan sahibi bir doktorun görevi hastalara tavsiye ettiği ilaçların etkilerini gün be gün dikkatlice takip etmek incelemek onları değiştirerek daha önceki ilaçların yerine daha iyi özellikli ilaçları tavsiye etmektir.

Hekimlerin günün belirli saatlerinde hastalarını ziyaret etmesi üzerine vazifedir. Onların hastalıklarını giderme noktasında çaba harcamalıdır ve sanki kendi düşmanları ile savaş veriyormuşçasına bu hastalıkları hastalardan uzaklaştırmak için gayret göstermelidir.

Geçmişten şimdیه kadar yapılan araştırmalarda antik İran'da doktorların özelliklerine çok dikkat edildiği görülmektedir. Çünkü doktorlar genellikle soylu aileler ve seçkinler sınıfından olurdu. İyi bir eğitime sahip olmalıydılar. Tıbbi konuları iyi bir şekilde mütalaa etmiş kimseler hekim olarak seçilmeliydi. Kendi mesleğinde tecrübeli olmalı, hastalara karşı sakin ve sabırlı davranmalıydı. Hastası için elinden geleni esirgememeli ve onu vicdani bir muhasebe ile tedavi etmeli. Buna ilaveten doktor tatlı dilli, yumuşak huylu, merhametli ve kendi mesleğiyle iftihar etmesi gerekirdi. Hastaların tedavisi için aç gözlülük ve mala göz dikmekten nefret etmelidir. Tabip Allah'tan korkmalı ve bütün çabasının hastasının iyileşmesi noktasında olması gerekir. Bununla beraber hekimin sürekli olarak kendi mesleği ile ilgilenmesi gerekir. Eğer hastasını tedavi etmede ondan ücret alıyorsa önceliğini hastasının tedavisine vermelidir.

Eğer bir kimse aç gözlü ve merhametsiz ise, doktorluk mesleği açısından ihtirama kail olmaz; doktorluk makamı ve mizanına göre alçak bir adam olarak görülürdü.

Bunun dışında doktorların özellikleri arasında onların hastalıkları çok iyi tanıyan, insan vücudunun organlarını ve eklemlerini iyi bilen kimseler olmaları gerektiği de belirtilmiştir. Hastalara iyi davranmalı, onlara karşı sabırlı olmalı, onlara karşı güzel tavır takınmalıdır. Doktorların hastalıkların teşhisi ile ilgili güçlü istidatlara sahip olmaları gerektiği de ayrıca belirtilen özellikler arasındadır.

Hekimlerin takip ettikleri yöntemle ilgili olarak onların psikolojik ve bedensel hastalıkların tedavisinde maharetli olmaları gerekir ki görevlerini kemal-ı dikkat ile yerine getirebilsinler. Ahemenişler dönemi tıbbıyla ilgili bahsettiğimiz gibi (Vendidad'ta geçtiği şekliyle) eğer bir tabip Ehrimen'in yolundan giden üç kişiyi tedavi eder fakat bunlar ölürler ise o tabip ömrünün sonuna kadar tedavi işi ile uğraşmaması gerekirdi.

Doktorların diğeri bir özelliği de tedavi sırasında temizlik, ihtiyat ve tedbir konusunda çaba sarf etmesidir. Eğer doktor tembellik eder ve hastalarıyla ilgilenmek konusunda gevşeklik gösterirse bu kimseyi cinayetkâr olarak tanımlarlardı.

Sâsânîler döneminde hekimlerin saygın konumları vardı. Sâsânî hükümdarlarının söyledikleri şu sözler meşhurdur; “Vezir o kimsedir ki ülkenin gereksinimlerine karşı kifayet sahibidir. O, hükümdarın dilidir. Bütün ilimler hakkında bilgi sahibi olması ve aklında çok hikâye olması gerekir. Hükümdar her istediğinde onun ilminden istifade etmeli ve hükümdarı memnun etmelidir. Bazı durumlarda bu konularla ilgili hekimler ve müneccimlerden de aynı şekilde faydalanmalıdır”.

Daha önce de belirtildiği gibi Sâsânîler döneminde doktorlara sadece tabiplik görevlerini yerine getirmeleri için kendilerine hekimlik yapma istidatları olduğuna dair günümüzdeki tabiriyle diploma ve sertifika gibi bir görev belgesi verilirdi. Bu, umumun genel olarak İranlı doktorlara müracaat etmesini sağlamak için yapıldı. Eğer insanlar İranlı doktorlara ulaşamıyorsa o zaman yabancı doktorlardan istifade etmeleri mümkündür. Fakat bunun aksi durumlarda mümkün değildi. Bütün bunların yanında Sâsânî hükümdarları daha çok tedavi olmak için Hıristiyan, Süryani ve Yunan doktorlara müracaat etmekteydiler ve görünürde onları İranlı doktorlara tercih ediyorlardı.

Burada şunu da eklemek gerekir ki Terita'yı Lokman hekim gibi görmek lazımdır. Kendisi öyle meşhur idi ki onun ismi hastalar üzerinde iyileştirici etki yapardı. İranlılar onun isminin yüzü suyu hürmetine hastaların şifa bulduğuna inanıyorlardı. Daha sonraları Buzurgmihr de yaptığı hikmetli nasihat ve öğütlerden dolayı Lokman hekim gibi telakki edilmeye başlanmıştı. Bundan dolayı kendisine İran'ın Lokman hekimi adı verilebilir.

Sâsânîler döneminde doktorların aldıkları ücretler Ahemenişler döneminde olduğu gibi belirlenmişti. Sâsânî Avesta'sının kaybolan bölümlerinden yani Husparem Nesek'te (Husprum Nask) doktorların aldıkları ücretler şöyle geçmektedir ki doktor iyi yiyecekler, güzel elbiseler hızlı koşan atlar ve aynı şekilde para da ücret olarak isteyebilirdi. Bununla beraber doktor fakir kimseden bile tedavi ücreti talep edebilirdi. Bir kişinin tedavi etmiş olduğu herhangi bir uzvuna karşılık olarak ücretini isteme hakkı vardı. Benzer şekilde Ahemenişler döneminde doktorların maaş ve

ücretlerinin ya ev reisi, ya köy reisi, ya vilayet reisi ya da ülkenin reisi tarafından ödenmesi gerektiği konusunda kanunlar koyulmuştu.

Doktorların hastalarını tedavi etmek amacıyla her gün kendilerini ziyaret etmeleri gerekiyordu. Hasta sahibinin de doktoru çok iyi bir şekilde ağırlayıp tedavi ücretini ödemeli ve onun konaklaması için uygun bir yer hazırlamalıydı.

O dönemlerde doktorlar aldıkları ücretler bakımından birkaç kısma ayrılmışlardı.

Birinci kısımdaki doktorlar tabiplik işini sadece sevap kazanmak için seçmişlerdi ve en iyi doktorlar bunlardı.

İkinci kısımdaki doktorlar da tedaviyi hem sevap ve hem mal kazanmak için seçmişlerdi.

Üçüncü kısımdaki doktorlar ise tedaviyi sadece dünya malına olan ilgilerinden dolayı yapıyorlardı ki bunlar en alt tabakada ve en aşağı derecede sayılan doktorlardı. (Çeşitli kaynaklardan).

Sâsânîler Döneminde Ceza Çeşitleri:

Sâsânîler döneminde işlenen bazı cürümlerin karşılığı olan cezalar (elbette o dönemin şartları ve mantığına göre) vardı. Şimdi de tıbbi anlamda suç olarak kabul ettikleri bazı davranışları nasıl cezalandırdıklarını görelim.

O dönemde yürürlükte olan cezalardan bir tanesi idam cezasıydı. Bu ceza ferdi anlamda dinde var olmayan yeni bir şey ortaya atan ya da din kardeşine baskı ve fiziksel şiddet uygulayarak onun ölümüne neden olan kimselere uygulanıyordu.

Cinayet, zina ve tecavüzün cezası çok ağırdı. Büyücüler idam edilirdi.

Bu dönemde uygulanan cezalar gözlere mil çekmek (pul gibi ısıtılmış bir demirle, Safeviler döneminde şehzadelerinin gözlerinin kör edilmesi gibi), göze kızgın yağ dökmek, derisini yüzmek ve samanla doldurmak, kılıçla boynunu vurmak, recm (taşlama), asarak idam etmek, fillerin ayakları altına atmak, birisini ayak parmaklarından asmak, kırbaçlamak, sirke üzerine tohum kabuğu koymak, gözleri ve kulakları üzerine erimiş kurşun dökmek, dilini sökme, gözüne çuvaldız batırma; ağzına, gözüne ve burun deliklerine sirke ve hardal dökme, boyundan delik açma ve o delikten dili dışarı çıkarma, nef t döküp yakmak ve insanları içinde fare veya diğer zararlı hayvanların

bulunduğu yerlerdeki hapis odalarına atmak ve buna benzer cezalardan oluşmaktaydı.

Bütün bu cezalardan daha ağır bir ceza vardı ve adına “dokuz ölüm” denirdi. Bu cezada sırayla suçlu kimsenin önce el ve ayak parmakları, sonra el ve ayak bilekleri, daha sonra eller dirseklere, ayaklar da dizlere kadar kesilir ve sonra kulak ve burunlar kesilir ve en son olarak başı gövdesinden ayrılırdı. Bu ceza şekli o dönemin en korkunç ve en vahşi ceza yöntemi idi. (Sâsânîler Döneminde İran kitabından alıntı) Yukarıdaki satırlardan da anlaşıldığı gibi suçun mahiyetine göre cezaların şekli farklı olmaktadır.

Sâsânîler döneminde dikkate değer bir konu ile karşılaşmaktayız. Yargıçlar çok saygıdeğer ve yargılama işi çok saygın bir olaydı. Bundan dolayı herhangi bir şahıs istediği zaman yargıca müracaat ederek şüpheli konularda lehte veya aleyhte verilen hükümlerle ilgili itirazda bulunabilirdi. Eğer yargıcın verdiği kararlar ilgili herhangi bir kusur bulunursa veya kusur olduğu konusunda şüpheye düşülürse hemen suçlu olan kimse için imtihan talep edilirdi.

Adı geçen sınav iki türlüydü. Birincisi sıcak imtihan, ikincisi ise soğuk imtihandı. Diğer bir adıyla *vergerm* olan sıcak imtihanda davacı ya da davalı özel bir şekilde hazırlanarak tutuşturulmuş ateşin içerisinden yürür veya göğsüne eritilmiş maden dökülürdü.

Adına *verserd* de denilen soğuk imtihan ise ya kutsal ağaç dallarıyla ya da kükürtlü su içerek yapılırdı. Eğer sanık bu denemelerden zarar görmeden çıkarsa beraat ederdi. Diğer bir deyişle suçlu varsayılan kişi bu sınavdan başarılı bir şekilde çıkarsa suçsuz kabul ediliyor ve işinin başına dönüyordu.

Sâsânîler döneminde tıp alanında görülen mühim konulardan biri de insanlar üzerinde tıbbi uygulamalar yapılmasıdır. İdama mahkûm olmuş cani ve katil kimseler tıbbi işlerde denek olarak kullanılmak için canlı tutulurlardı. İnsanlar üzerinde deney yapılması ve insanların denek olarak kullanılmaları eski Mısır’da Batalasa döneminde de yaygın bir şekilde uygulanan bir yöntemdi. (Çeşitli kaynaklardan alınmıştır).

Birinci Hüsrev Enûşirvan Döneminde İran da Tıp (Miladi 531–579)

Enûşirvan’ın saltanatı dönemi bilim ve tıp açısından çok parlak ve dikkate değer bir dönem idi. Bundan dolayı Sâsânî döneminde tıp konusu bölümünü bu hükümdarın saltanatı ile ilgili başlık altında inceleme gereği duyduk.

Şekil 169. Hüsrev Enûşirvan dönemine ait sikkeler. (İran Tarihi, Sir Persi Sykes)

Enûşirvan saltanatının ilk yıllarında Mazdek taraftarlarını ortadan kaldırarak onları yok etti. Ülke’de Mazdek yanlılarının çalışmalarının etkisiyle ortaya çıkan olumsuz durumları baskıyla ortadan kaldırarak kendi kemal-ı iktidarı, siyaset ve saltanatını sağlamlaştırdı.

Saltanatının ilk yılında Bizans ile barış yaptı. Fakat bu barış sürekli olmadı. Miladi 545 yılında ateşkes antlaşması yerini savaşa bıraktı.

Bu hükümdar döneminde Bizans ile İran arasında serbest ticaret gelişti, Hıristiyanların kendi dinlerinde özgürce hareket etmeleri sağlandı. İran’ın sınırları doğuda Ceyhun’a (İran ve Türk Hakanlığı arasındaki sınır) kadar ve güneyde Yemen’e kadar yayıldı. Bunun yanında İran ve Roma arasındaki ilişkiler tekrar bozuldu ve Justinyanus (Justinianos) Hüsrev’e yenildi. Tisfun (bu şehir Meda’in şehridir, yedi büyük şehirden oluşmaktaydı ve bu şehirlerin en eskisi Seleukeia şehriydi) İran’ın başkenti oldu. İran Hıristiyanların merkezi ve başpiskoposluğu Veherdeşir şehri oldu.

Hüsrev, Meda’in kentlerinden birinin ismini yeni Antakya (Veh Antiok Khuseo) ya da Rumeğan olarak değiştirdi.

Hıristiyanlara ek olarak Yahudiler de Veherdeşir şehrinde sayıca çoktular ve kendi dinlerinde özgür olarak yaşamaktaydılar.

Yahudilerin önemli merkezlerinden biri de Mahoza şehriydi. (Bu şehir Dicle nehrinin sağ kenarında kurulu olan yedi büyük kentten biriydi.) Burası, Babil Yahudi toplumunun merkeziydi. Buradaki Yahudi tüccarlar özgür bir şekilde ticaretle uğraşıyorlardı. (Çeşitli kaynaklar)

Şekil 170. Hüsrev Enûşirvan sikkesi. (Sâsânîler Döneminde İran)

Enûşirvan çok akıllı ve bilgece bir politikayla ülkesinde huzuru sağlamayı başardı ve bu huzur ortamı sayesinde bazı ulema ve bilim adamlarını Doğu Roma imparatorluğundan İran'a çekmeyi başardı. Buna ek olarak hekim Berzeveyh eliyle Hindistan'daki bilimsel ve tıbbi çalışmaları İran ülkesine getirdi. Enûşirvan bazı Sâsânî hükümdarlarının sahip olduğu taassup ve katılığa sahip olmadığından dolayı bilim adamlarını kendisine çekmesini biliyordu. Bununla beraber bildiğimiz gibi bu bilim adamlarının birçoğu yabancıydı.

Şekil 171. Hüsrev ve İran'a sığınan Romalı bilim adamları (İran Tarihi, Kültür Bakanlığı)

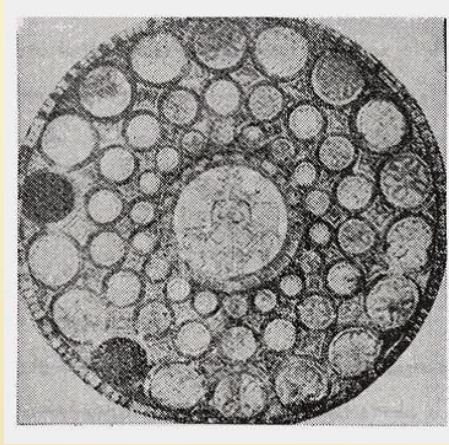
Ayrıca bunun dışında birtakım adımlar atarak Cündişapur'u canlandırdı ve buranın büyük bir tıp merkezi haline gelmesine vesile oldu. (Açıklaması yapılacak)

Bunlara ek olarak Hüsrev'in babasının Doğu Romalı Urfalı Estefan (Stephan de Edessa) adında bir doktor tarafından tedavi edilmesi bilinmektedir. Hüsrev'in kendisi de gençliğinde onun terbiyesi altında yetişmiştir.

Hüsrev Enûşirvan'ın kişiliğinin oluşmasında bazı bilim adamlarının büyük nüfuzu vardır. Bunlar sarayın astrolog ve hekimleriydiler. Hüsrev'in kendisinden felsefe dersi aldığı hocası, Suriyeli Uranius adında bir bilim adamıydı.

a) Enûşirvan'ın Bilime İlgisi:

Dikkate değer konulardan biride Enûşirvan'ın ilmi konularda araştırma ve tetkiklere, felsefi meselelere, dünyanın yaratılışı, sonsuz ve ebedi yaşam ve benzer konulara olan merakıdır. Bu nedenle kendisi din adamlarının bu konuyu konuşup tartışmaları için bir araya toplanmalarını isterdi.

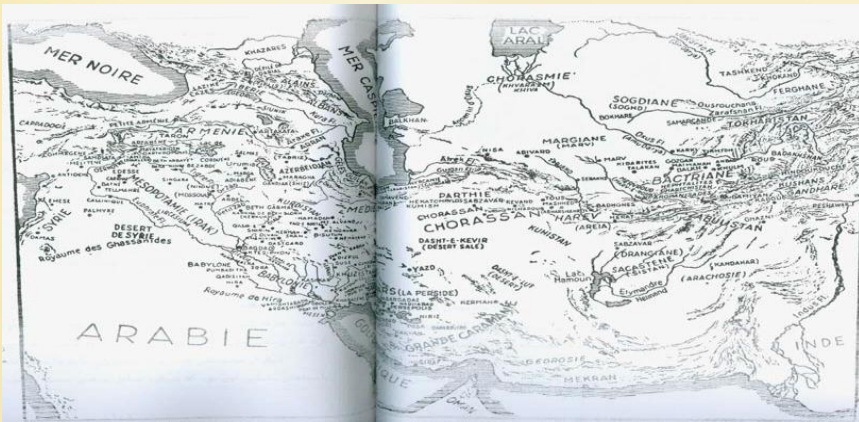
Şekil 172. Kap üzerinde Hüsrev'in resmi (Sâsânîler Döneminde İran, Prof. Artur Kristensen)

Bunların dışında Tisfun'a sığınan bazı Yunanlı filozofların da bu mecliste hazır bulunmalarını isterdi. Bu durum Enûşirvan'ın dini inanç ve düşüncelere ne kadar değer verdiğini göstermektedir.

Atina'dan gelerek İran'a sığınan filozof ve bilim adamlarının isimleri şöyledir: Suriyeli Damaskiyus (Damasckkios), Kilikyalı Simbilyus (Simplikios), Firigyalı Yulamyus (Eulamius), Lidyalı Periskianus (Peris, Kianus), Fenikeli Hermiyas, Fenikeli Diyojenus (Diogene), İsidorus (İsiolorus). Bunlar bir süre İran'da kalarak bilimsel faaliyetlerden bulunmuşlardır. (Çeşitli kaynaklar ve Doktor Sefa'nın Akli ilimler Tarihi)

Ne yazık ki bu filozoflar bazı sıkıntılardan dolayı İran'ı terk ettiler. Fakat Enûşirvan'nın onlara olan yoğun ilgisinden dolayı Romalılarla yapılan barış antlaşmasının maddelerinden bazılarında bu filozofların kendi vatanlarına dönmelerinin engellenmemesi şartını koymuştur.

Enûşirvan hakkında bilinmesi gereken konulardan diğer bir tanesi de onun diğer Sâsânî hükümdarlardan farkı olarak dini konularda hiçbir taassuba ve sertliğe sahip olmamasıydı. Felsefi ve dini düşüncelerin hepsine karşı taassubun dışında geniş bir bakış açısıyla bakmaktaydı.

Şekil 163. İran ve komşu ülkeler haritası. (Sâsânîler Döneminde İran kitabından).

Kendisi Hıristiyanları halkın refahı ile ilgili işlerde istihdam ediyordu. Rumegan şehrinin kurulmasından sonra Yakubi tarikatı üyelerine bu şehirde kendi başpiskoposluklarını kurmaları için izin vermesi onun ne kadar hoşgörülü bir yapıya sahip olduğunu söylemek için yeterlidir. (Çeşitli kaynaklar).

b) İran ve Hint Kültürünün Sentezi

Bildiğimiz gibi Satranç oyununun Hindistan'dan İran'a gelmesi konusu meşhurdur. Aynı şekil Hintçe bir kitap olan Kelile ve Dimne (Kelik ve Dimnek) Pehleviceye çevrilmiştir. Doktor Berzeveyh tarafından Hint seferinden sonra İran'a getirilmiş olan bu kitap Pehleviceye tercüme edilmiştir. Aşağı yukarı aynı dönemlerde Süryancaya ve sonra da İbn-i Mukaffa tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Bu iki olay Enûşirvan'ın İran kültüründe nasıl bir değişim meydana getirdiğini bize haber vermektedir.

Bunun yanında Yunan düşünce ve fikirlerinin (Yeni Eflatuncular) İran ile irtibatının ardından, Hint düşüncesinin de İran düşüncesi ile buluşması; İran, Yunan ve Hint tıbbi üzerinde bir sentezin oluşmasına vesile olmuştur. Bunun yanında Hint edebiyatının da İran edebiyatı üzerindeki etkisi azımsanmayacak kadar çoktur.

c) Müşavere Meclisi veya Tıp Kongresi

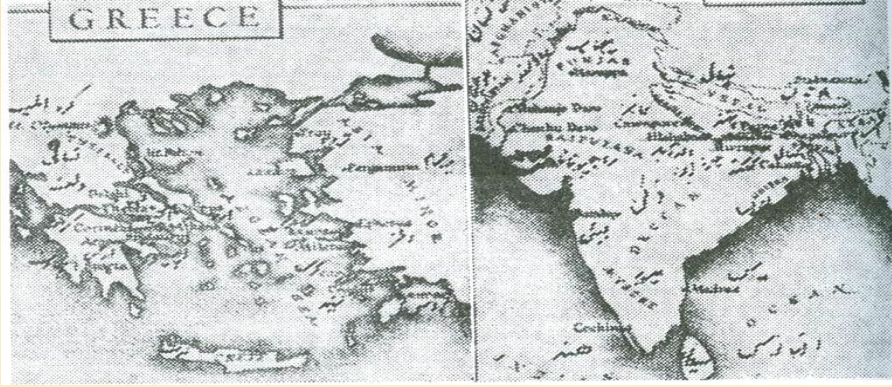
Enûşirvan döneminde sarayda bazı doktor ve filozoflar görev yapıyorlardı. Büyük hekim Cebrail, ya da daha iyi bir ifadeyle hükümdarın hekimbaşı (Cündişapur hekimi), "Yiyecekler ve İçecekler" adlı kitabın sahibi hekim Beyadık, Resulaynlı büyük filozof Sercis ve hekim Berzeveyh'tir. Bunların her biri, bilim dallarından bir tanesinin sorumlusuydular. Cebrail hekim sınıfının reisi ve saraydaki tıbbi işlerin sorumlusuydu. Sercis, felsefe ve hikmet ile ilgili kitapların Yunancadan Süryaniceye tercümesi işiyle uğraşıyordu. Beyadık tıp ile ilgili kitaplar yazıyor, hekim Berzeveyh ise çoğunlukla siyaset ve ahlakla ilgili olan Hint filozoflarının kitaplarının tercümesiyle uğraşıyordu.

Ne zaman bu bilim adamlarıyla tıp, felsefe ve hikmet ile ilgili konularda civar ülkelerin tabip, filozof ve hekimleriyle arasında herhangi bir ihtilaf meydana gelse hükümdarın emriyle sarayda bir danışma ve istişare konseyi oluşturulurdu. Bununla beraber yine de saray hekimlerinin görüşlerinin ve düşüncelerinin daha sağlam ve daha güçlü olduğu görülürdü.

Sâsânî hükümdarının tertip etmiş olduğu bu müşavere meclisini büyük bilim ve hikmet kongresi olarak adlandırabiliriz.

Cebraîl kendi makamını Hüsrev Perviz'in sevgili eşi Şirin'e borçlu olduğunu düşünüyordu. Kendisi Nesturî bir Hıristiyan idi ve Şirin de Hıristiyan'dı. Cebraîl, Şirin'in kısırlığı konusunda duygusal bir tavır takınmıştı.

Şekil 173. Hindistan Yarımadası ve buranın bilim merkezleri haritası (Doktor Henri A. Sicrist) (ek olarak) Küçük Asya, Yunanistan ve bilim merkezleri haritası.

Kendisi Resulaynî Sercis'in yardımıyla Şirin'in kısırlığını tedavi etti ve Şirin'in bir çocuğu oldu. Antik İran'da istişare konusuyla ilgili seçkinler sınıfından şuralar oluşturma işi çok sık görülen bir olaydır ve bu İran medeniyetine ait bir özelliktir. Bununla beraber tıbbi şuralar oluşturma veya tıbbi komisyonlar kurma olayı da antik İran'a ait bahsedilen objeler arasındadır.

Şehname'de şöyle bir olay anlatılır: Kavus Mazenderan'a gittikten sonra bir çatışma sırasında gözleri görmez olur. Uzak yakın bütün hekimler hastalığından dolayı aciz düşerler.

Firdevsi bununla ilgili şöyle der:

Bilge hekimler bir araya geldiler

Hepsi ayrı ayrı hikâyeler anlattılar

Çeşit çeşit ilaçlar yaptılar

Yine de bu hastalığı tanıyamadılar

8) Hekim Berzeveyh

Enûşirvan dönemi doktor ve bilim adamları içerisinde en meşhuru Berzeveyh'tir. Gerçekte saraydaki hekim sınıfının başıydı. Daha önce de söylenildiği gibi kendisi Hindistan'a giderek; Satranç oyunu ile Kelile ve Dimne kitabını İran'a getirdi.

Bildiğimiz gibi Kelile ve Dimne kitabının yazarı Hindistanlı hekim Baydaba'dır. İslam sonrası dönemde Abbasi halifesi Mansur'un kâtibi Abdullah ibn-i Mukaffa onu Arapçaya tercüme etti. Kendisinden sonra Abbasi halifesi Mehdi'nin hilafeti döneminde Abdullah bin Hilal Ahvazi onu Farsça'ya tercüme etti. Daha sonraları Gazne hükümdarı Ebu'l Muzaffer Behramşah döneminde Ebu'l Me'ali Nasrullah bin Muhammed bin Abdulhamit Münşi tekrar İbn-i Mukaffa'nın çevirdiği Arapça nüshasını Farsçaya tercüme etti. Biz şimdi tabip Berzeveyh'in durumuyla ilgili bilgileri işte bu nüshadan elde etmekteyiz.

Hekim Berzeveyh Hindistan'a yaptığı sefer hakkında şöyle der:

"...iş o hale geldi ki Allah'ın takdirine boyun eğdim. İşlerim o kadar yoluna girdi ki sonunda bütün işlerimi düzene koyabildim. Hindistan yolculuğumun gerçekleşmesi amacıyla kendime bir yol ve bir ümit ışığı bulmaya çalıştım ve bu ümitle biraz zaman geçirdim. Sonunda o diyara gittim ve bahsedilen şartlar altında büyük gayretler göstererek ciddi çalışmalar ortaya koydum. Geri dönüşümde de bazı kitaplar yanımda getirdim ve bunlardan bir tanesi işte bu Kelile ve Dimne'dir..." (Behramşah'ın Kelile ve Dimne'sinden naklen)

Bunun yanında Hekim Berzeveyh'in biyografisi Kelile ve Dimne kitabında şu şekilde anlatılmaktadır:

"Fars doktorlarının mukaddimi (reisi) Hekim Berzeveyh şöyle demektedir. Babam asker sınıfındandır. Annem ise Zerdüşť dininin alimlerinin mensup olduğu hanedana mensuptu. Allah'ın, ta başlangıçta bana vermiş olduğu en ilk nimet buydu. Anne ve babama karşı büyük bir sevgim vardı ve onların merhametini her zaman üzerimde hissettim. Aynı şekilde diğer kardeşlerim arasında ayrıcalıklı bir yerim vardı. Yedi yaşına geldiğimde beni tıp ilmini tahsil etmem için teşvik ettiler. Tıp ilmine karşı yeteri kadar vakıf olunca ve bu ilmin faziletine aşına olunca, bu bilimi talim etmeye yönelik bende büyük bir istek ve doğru bir gayret ortaya çıktı. Böylece bu bilim dalında büyük bir şöhrete kavuştum ve insanların tedavisine başladım. Sonunda dünya ehlinin en büyük meşguliyetleri olan ve insan nefsine hoş gelen bütün uğraşlardan kendimi el çekirdim ve kendimi mal biriktirme, günü birlik zevkler, diğer uğraşlar ve baki kalacak olan hayırlar arasında tercih yaptım. Şunu da eklemek gerekir ki tıp ilmi büyük bilginler arasında ve bütün dünyada övülen işler arasındadır. Bunun yanında tıp kitaplarında da yazıldığı gibi en faziletli tabip o kimsedir ki Ahiret sevabını umarak tedavisini yapsın. Böylece dünyevi açıdan beğenilen ve hoşı giden güzel bir huy edinerek,

bağnazlığı kenara itebilsin. Aynı şekil çiftçinin tarlaya tohum ekmesi kendi çabasının sonucudur fakat saman hayvanların tabii olarak elde ettiği yiyecekleridir. Bu işe kendimi öyle kaptırdım ki artık nerde bir hasta görsem kendimi onu iyileştirmek için seferber ettim ve hastaların sıhhati ümidiyle ber vech-i hisbet (tamah ve ücret hırsından uzak sadece Allah'ın rızası için) çabaladım. Bir müddet bu işlerle meşgul olduktan sonra benim emsalim bazı hekimlerin hastaların tedavisinde mal hırsı ve haysiyet derdine düştüklerini gördüm. Nefsim bir ara buna meyil ederek dünyevi isteklere karşı olan hevesim neredeyse beni kendisine çekerek ayağımı kaydırmak üzereydi. Bunun üzerine kendi kendime dedim ki ey nefis, eğer fayda ve zarar getirecek işleri birbirinden ayıramazsan; eğer yaptığın işlerin ve mezara doğru gerçekleşen yolculuğun akabinde şifa verici olarak gerçekleştirmiş olduğun işleri gerçekleştirme fikrine karşı şu fani dünyanın hırs ve tamahının sana hâkim olmasına izin verme. Dünyayı terk etme fikrine katılamamanın en güçlü sebebi kendisiyle mağrur oldukları bir avuç hırsın kendilerini aciz bırakmasıdır. Bu faydası olmayan fikirlerden vazgeç ve Ahiret sevabını kazanma himmetine dayan çünkü tehlikelerle dolu bir yol, muvafakat üzere olmayan dostluklar, yakın ayrılıklar ve bilinmeyen bir yöne doğru hareket seni bekliyor. Çünkü Ahiret erzağını hazırlama işi gecikmeye gelmez, insanoğlunun niyeti damar gibi incedir. İnsanoğlu bozuk ve birbiriyle çekişen unsurlarla doludur. Yaşamın kendisi bunlardan herhangi birisine bağlıdır. Tıpkı parçalardan müteşekkil bir heykel gibi; birleştirildiğinde bunları bir çivi tutmakta ve birbirine bağlamaktadır; bu çivi çekiliverince bütün parçalar dağılıp düşecektir. Böylece bu beden için kabule şayan olan her şey kaybolup gider ve canlılığını yitirir. Dostların ve kardeşlerin sohbet meclislerine rağbet etme noktasında aç gözlülük gösterme. Çünkü bunun vereceği zevk kısa bir inleme gibidir. Üzüntüsü verdiği neşeden daha fazladır. Bütün bunların yanında ayrılık derdi, beklemenin acı ve üzüntüsü de çabasıdır. Çünkü bir insan ailesinin ve çocuklarının geçimi ve onların dünyevi işlerinin telaşına düşerek dostlarından ayrı kalması mümkün olabilir. Buna bağlı kalarak kendisini ailesi ve çocukları için feda eden kişinin durumu ateşin üzerine bırakılan tütsünün etrafına güzel kokular saçarak etrafındakilere faydalı olması fakat kendisini yakarak bitirmesine benzer. En doğru olan hareket şudur ki insanları tedavi etmek amacıyla sürekli olarak hazır bulunmalıdır. İnsanların hekimlerin kıymetini bilememeleri mümkündür bundan dolayı iltifatsızlık gösterme. Şunu da iyi düşün ki eğer hastalıkların pençesinden kurtulmak için sana gelen bir insan zaten bağışlanmada bulunmuş demektir. Bir insan dünya nimetlerinden faydalanamıyor ve ailesinden, çocuklarından mahrum kalmış;

müzmin hastalıklara ve ölümcül illetlere maruz kalmış ise bu kimse Allah'ın rızasını kazanmak için tedavi edilmelidir. Sihat bulma ve hastalıkların zincirinden kurtulma talepleri sevap ve hayır ölçüsünde değerlendirilmelidir. Bu şekil bir çabanın verdiği himmet dünyanın harap olmasının önüne geçer. Bunun örneği şuna benzer çok miktarda tütsüye sahip bir tüccar belirli bir ölçü ile dikkat ederek bunları satarsam uzun zaman alır diyerek mallarını acele ile yarı fiyatına satması gibidir. Bu hesapla nefsin mübalağalarından yüz çevirdim ve doğru bir yol tutturabildim. Böylece doğru bir çalışma ve riyadan uzak bir şekilde hastalar için ilaçlar aradım ve zamanın uzunluğu beni bu işe gark etti. İşte böylece bereketlerin kapıları bana sonuna kadar açıldı ve hükümdarların övgü ve ihsanları bana yönelmeye başladı. Hindistan'a olan seferimden önce ve sonra çok sayıda nimet ve ihsanlara müstağrak oldum. Böylece mal, mevki, emsal ve akranlarımdan vazgeçtim. Böylece tıp ilminin etki ve neticeleri hakkında tefekkür ettim ve onun fayda ve semerelerini kalp sayfasına yazdım. Hiç akla hayale gelmeyecek herhangi bir ilaç bile hastalıkların asli çaresi olabilir ve mesela buna bir hastalığa karşı bütün bir güven hissi verebilir. Bu ilaçlara ulaşma yolu kapalı olduğundan veya bazı karışımlarla elde edildiğinden ne şekilde bunlara güven olacağı veya hangi bilge bir fikir bunların şifa verici olduğunu varsayabilir. İşte hayırlı işler yapmak ve Ahiret azığı toplamak, günahlardan kaçınmak için öyle bir öyle bir şifa vermektedir ki insana geri adım attırmaktadır. Bu mukaddematın tesiriyle tıp ilminden uzaklaşmaya başladım ve büyük bir şevk ile din ilimleriyle meşgul oldum. Fakat bu yola dâhil olunca onun baştanbaşa tehlikeli ve sıkıntılı yerlerle kaplı, belirli bir kılavuzu ve ana yolu olmayan bir alan olarak gördüm. Tıp kitabında da herhangi bir işaret gelmemiştir ve bununla ilgili bir istidlal vermiyor ki onun kuvveti ile şaşkınlık elinden kurtulabilmek mümkün olsun. Farklı milletlerin (din ve mezhep anlamında) aksine çok açık bir şekilde miras yoluyla acımasız bir şekilde zayıflatılmış, bazı toplulukların da hükümdarlara olan bağlılıklarından dolayı can korkusundan ayaklarına titreme düşmüştür. Bazıları da dünyevi kırıntılardan istifade etme veya halkın çürümüş gönülleri içerisinde merteye elde etme niyetiyle meşgul olmakta ya da onların çürümüş kemik yığınlarına dayanmak istemektedirler. Yaratıcının marifeti, yaratmanın başlangıcı ve işlerin sonu gibi konularında sürekli olarak ihtilaf halindedirler. Çok açık bir şekilde herkeste aynı tavır görülmektedir, herkes benim görüşüm isabetlidir, hasmımın görüşü batıldır ve kendisi suçludur gibi bir tavır içindedir. Bunları düşünerek hayret ve tereddüt çölünde bir müddet dolaşarak, onun inişli çıkışlı olan pürüzsüz yollarında gezindim. Tabii ki amacıma ulaşabileceğim bütün yolları denedim fakat beni hedefe götürecek

doğru yola çıkabilecek bir delile ulaşamadım. Sonunda geri dönme mecburiyeti hâsıl oldu ve ben de her bilim sınıfının erbabı ile görüşerek onların fikirlerini öğrenmek ve onlardan istifade etmek istedim. Bu düşüncemi yerine getirerek, bahsedilen şartları yerine getirdim. Kendisi ile görüştüğüm herkes seçmiş oldukları dinlerinden ve bu dinlerinin faziletli taraflarından bahsederek; milletin durumunu kötüleyerek muhaliflerinin kabahatlerini anlattılar. Ne kendim ne de dostlarım için hiçbir şekilde tatmin edici bir delil kendilerine sunamadım. Şunu iyi anladım ki onlarla konuşmak beyhude bir iş idi ve ilim ehlinin kalbi hiç bir şeyi kabule yanaşmıyordu. Eğer bu taifenin fikri ihtilaflarının ardına düşersen, garaz sahiplerinin sözlerine itimat etmem gerekirdi ve böylece cahillerden olurum ...”

Yukarıdaki açıklamalarda hekim Berzeveyh’in biyografisine ek olarak yaratılış, sentez teorisi, hastalıklar ve ilaçlar hakkındaki bazı görüşler de göze çarpmaktadır. Gerçekte bu görüşlerin o dönemin tıbbına ait özet bilgiler vermesi açısından dikkate değer olduğunu ifade etmek gerekmektedir.

9) Bezercumhur (Buzurgmihr)

Enûşirvan’ın veziri Bezercumhur’un adı İskender, Lokman hekim ve bunlar gibi tarihi şahsiyetlerin birçoğunda olduğu gibi tarihe geçmiş şahsiyetlerdendir. Kendisinin hakkında birçok efsane ve hikâye nakledilmiştir ki onların birçoğunun gerçeklerden uzak olma ihtimali yüksektir. Bununla beraber bize nakledildiği kadarıyla kendisi eski İran tıp ve felsefe tarihinde büyük bir rol oynamış birisidir.

Enûşirvan’ın saltanatı ile bu dönemin maarifi üzerindeki etkilerinden dolayı adı geçen vezirin biyografisi dikkat çekici bir boyuttadır. Başlangıçta hükümdarın teveccüh ve inayetini celp ederek Enûşirvan’ın çocuğu Hürmüz’ün talim ve terbiyesiyle görevlendirildi. Hürmüz başlangıçta Buzurgmihr’e saygılı davranmayarak, onun duygularını yaraladı. Fakat sonradan yaptığı hareketlerden dolayı özür diledi ve kendisini ululadı. Böylece vezirliğe kadar ulaştı ve ülkenin bütün işlerinde büyük bir nüfuz ve kifayet ile hükümdara hizmet etti

Buzurgmihr’e ait meşhur hikâyelerden biri şöyledir. Birgün Enûşirvan’ın huzurunda âlim ve bilgelere oluşan bir mecliste hayattaki en büyük talihsizlik nedir şeklinde bir soru sorulur. Yunanlı bir filozof bu soruya, yaşlılık ve aptallığın fakirlik ve yoksullukla birleşmiş halidir diye cevap verir. Hintli bir âlim ise, bedensel hastalıklara ruhsal acıların eklenmesi olayıdır diye cevap verir. Buzurgmihr ise ben öyle düşünüyorum ki bir insan ömrünün

tamamlandığını görüyor olsun ve buna karşılık hayatta yaptığı iyi bir işi olmasın, en büyük musibet ve talihsizlik budur diye cevap verir. Bu cevap Hüsrev'in çok hoşuna gider. Böylece Hüsrev'in nazarında Buzurgmihr'in yabancı filozof ve bilgeler karşısındaki saygınlığı ve üstünlüğü daha da artmış olur.

Antakyalı Simon (Simeon) yaklaşık 1070 yılında kitabı Arapçadan Yunancaya çevirmiştir. Bu kitap Yunan felsefesi üzerine yazılmış bir kitaptır. Kendisi bu kitabın Buzurgmihr'e ait olduğunu iddia etmiştir. Fakat kitabın başkalarına ait olma ihtimali de bulunmaktadır. (Doktor Elgod, Tıp Tarihi, sayfa 53)

Buzurgmihr'in, Enûşirvan ve Hürmüz dönemlerinde çok saygın bir konumu ve devlet üzerinde benzersiz bir nüfuzu bulunmaktaydı. Fakat hükümet sırası Hüsrev Perviz'e gelince kendisi onu Hıristiyan olmakla itham ederek idam ettirmiştir.

Bu konumuzun son kısmında Kelile ve Dimne'de "Mümtaz Buzurgmihr'in kelamı" bölümünde yer alan ve kendisine nispet verilen konuşmayı nakledeceğiz. Aşağıda vereceğimiz ve kendisine nispet edilen bu konuşmada onun ilim ve tahsil konusundaki akide ve düşüncelerini çıkarmış olacağız.

"Bu, Brahman dininin Hintli âlimlerinin oluşturmuş olduğu Kelime ve Dimne kitabıdır. Bu kitap envai çeşit misal, öğüt, konu ve hikmet ile ilgili konularda, her ilim sınıfına ait ilim adamlarının görüşlerinden alıntılar yapılarak vücuda getirilmiştir. Sözcüklerin sahip olduğu incelikleri öyle dakik bir şekilde kullanarak bir mecmua ortaya koymuşlardır ki dünyevi olaylar, dini konular, geçimle ilgili işler düzenli bir şekilde yerli yerine otursun diye kuşların, evcil olmayan ve vahşi hayvanların diliyle çok anlamlar ifade eden belîğ sözcüklerle hikâye ederek ortaya koymuş ve bu eseri ortaya çıkarmışlardır. Öyle ki her hikâyenin başlangıcında konuya giriş olarak okuyucuya konuya başlamadan fikir edinmesi için hemen doyurucu bilgiler vererek ardından hikmetli, güzel sözleri oyun ve mizah tarzında birbiriyle karıştırarak vermektedir ki bunu okuyan hekimler kendi mütalaalarında istifade edebilsinler, cahiller de hikâye okuyarak öğüt alsınlar. Genç ilim talipleri de ilim öğrenme ve öğüt alma yoluyla, bu bilgileri kolayca zabt edebilsinler. Akli melekelerin ve tecrübelerin gelişerek olgunlaşmasına neden olduğundan bakış açılarını muhafaza ederler. Böylece gönül sayfasının faydalarla dolduğunu görürler, bir anda ilmi açıdan değerli kaynaklara ve zengin hazinelere ulaştığını fark eder. Buna örnek vermek gerekirse şuna

benzer ki genç yaşta bir insana babası tarafından güzel bir hazinenin miras kalması gibi bir olaydır. Böylece kendisine bir ferahlık ulaşmış ve ömrünün geri kalan kısmında rahatlık elde etmiş olur. Bunun yanında bu kitabın okuyucusu kitabın içeriğinde bahsedilen konularda geçen maksadı ve anlamı iyi bilmelidir. Kitabın muhteviyatındaki anlamlara vakıf olamazsa kendisinden istifade edemez, bundan dolayı kitaptaki faydaların ve semerelerin tadına varamaz. Bundan dolayı bu kitap üzerinde talim yapan öğrencilerin en öncelikli görevi, kitabı anlayarak okumaktır. Eğer doğru düzgün okumazsa bu kitaptan nasıl faydalanabilir. Çünkü insan vücudu ruh ve bedenden oluşmaktadır ve onda meydana gelecek en ufak bir rahatsızlık mananın idrakini güçleştirecektir. Okuma kudretine sahip olduğunda kolay bir şekilde sonuca ulaşacak, muhteviyatındaki anlamları rahat bir şekilde derk edecektir. Bunun aksi durumda olması durumunda cahil adam ve hazine hikâyesinde olduğu gibi ...”

Yine bu bölümün son kısmında şöyle denilmektedir:

“...insanların ilim elde etme amacıyla çaba göstermeleri gerekmektedir. Onu anlama noktasında dikkatli olmalıdırlar çünkü ilim talep etmek ve Ahiret azığını hazırlamak en mühim işlerdendir. Hayat için bilgi ve güzel tavırdan daha iyi bir şey yoktur. Bunun yanında edebın nuru kalpleri canlı kılar. Tecrübelerin ilacı insanı cehaletin getireceği felaketlerden korur. Tıpkı güneş ışıklarının yeryüzünü nurlandırdığı, suyun insan yaşamını ebedi kıldığı gibi ilim insanda güzel huylar olarak ortaya çıkar ve aynı şekil bilgi ağacının meyvesi güzel amellere sahip olmak ve kötü davranışlardan kaçınmak şeklinde ortaya çıkar. İlim sahibi olup ta onunla amel etmeyen kimsenin durumu şuna benzemektedir. Bir kimse korkunç olan bir yolun tehlikelerini bilir ama buna rağmen o yolda yürür veya bir insan aşırı yemek yemesi durumunda bazı hastalıklara müptela olacağını bilir fakat buna rağmen çok yemek yemekten geri duramaz ve kendisini helak eder. Herhangi bir işin kötü taraflarını bilen bir kimse kendisini işlerin kötü akıbetlerinden korumuş olur. Birisi kör ve diğer gören iki kişinin bir kuyuya düştüğünü düşünün, ikisinin başına gelecek olaylar aynı olabilir mi. Buna rağmen gözleri görmeyen bir insanın gören kimseler ve bilgi sahiplerinin yanında özü daha makbuldür ve kendisini mazur görürler. İlimin en büyük faydası kişinin kendisine saygısı ve izzeti nefsidir. Bunun yanında eğer bir kimse başkalarının talimi için uğraş verir ama kendisini eğitmekten gaflet ederse onun durumu da insanların kendisinden su içtiği ama kendisinin de kendisinden hiçbir şekilde haberi olmadığı bir çeşmeye benzer. Böyle bir kimsenin bu iki konuda önce

kendisinden başlaması gerekmektedir. Ondan sonra başkaları için fedakârlıkta bulunmalıdır. Yani tecrübelerin yüzü malum olduğunda önce kendi ahlakının temizliği için çaba gösterecek ki aynı gayreti diğerleri için de gösterebilsin. Eğer bu konuyla ilgili bir cahillik ortaya koyarsa tıpkı pisliğin içerisinde gezinen ve bu durumdan şikâyet eden kör ve şaşkınlık bir kimseye benzer.

Sâsânîler Döneminde Yabancı Doktorlar:

İkinci Şapur'un Theodosius ya da Theodorus adında Yunanlı bir doktoru vardı. Kendisinin adı İbn-i Nedim'in El Fihrist kitabında geçmektedir. Kendisinin yazmış olduğu tıp kitabı sonraları Arapçaya çevrilmiş ve miladi onuncu yüzyıla kadar bu kitaptan istifade edilmiştir. Bu hekim Yunanistanlı olup Hıristiyan dinine mensuptu. Şapur onun için bir kilise yaptırmış ve onun isteği üzerine esir olan bazı vatandaşlarını serbest bırakmıştır.

Kennaş-ı Teodosyus adıyla bilinen bir *kennaş* (mecmua veya ansiklopedi) yazmıştır. Şunu da söylemek gerekir ki Sâsânî hükümdarlarının yabancı doktorlara olan muhabbetlerinin sebeplerinden birisi de Cündişapur tıp okulunun sahip olduğu canlılık ve parlaklıktır. Bu doktorun biyografisi ile ilgili bazı bilgileri Bağdat'tan önce İran'da bilim ve tıp merkezleri adlı bölümde zaten belirtmiştik.

Sâsânîler dönemindeki yabancı doktorlardan ya da daha iyi bir tabirle tedavi konusunda güçlü olan hekimlerden bahsederken bunların arasında yukarıda da adı zikredilen Doktor Maruta'yı da anmak gerekmektedir. Kendisi bildiğimiz gibi Mezopotamya patriği idi ve Romalı bir elçilik heyeti ile birlikte İran sarayına gelerek yeni tahta geçen Roma imparatorunun iyi niyet mektubunu takdim etmiştir. Bu piskopos Yezdicürd-ü Esim'in (Günahkâr Yezdicürd) hastalığını tedavi etmiştir.

İranlı olmayan doktorlardan biride Enûşirvan döneminde yaşamış olan ve yukarıda adı geçen Resulaynî Süryani Sercis'tir (Sergius). Hipokrat ve Galeneus'un tıbbi eserlerinin birçoğunu Süryaniceye tercüme etmiştir. Miladi sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllarda Yunan tıbbına ait Arapçaya tercüme edilmiş olan kitapların çoğu öyle görünüyor ki bu Süryanice tercümelerinden yapılmıştır.

Berzeveyh'in Enûşirvan'ın emriyle Hindistan'a giderek oradan satranç oyunu ile Kelile ve Dimne ve çok sayıda tıp kitaplarını yanında getirdiği seyahatten sonra muhtemelen kendisiyle beraber birkaç doktoru da İran'a getirmiştir.

Sâsânî Hanedanlığı döneminde yaşamış olan yabancı doktorların içinde kendisinden bahsedilmesi gereken hekimlerden birisi de Edessalı Stephanus'tur. Bu hekim Hüsrev'in babasını tedavi etmiş ve daha önce de anlattığımız gibi Hüsrev'in kendisi de onun talim ve terbiyesi altında yetişmiştir. (Elgod, İran Tıp Tarihi, sayfa 51)

Enûşirvan'ın kendisini tedavi etmesi için seçtiği doktorlardan bir diğeri de Tribunus'tur (Tribunus). Bu doktor Hüsrev'in Roma İmparatorluğuyla yaptığı ateşkes anlaşmasında kendisinin Hüsrev'in hizmetinde kalmasını şart koştuğu hekimdir. Böylece Tribunus ikinci kez Hüsrev'in hizmetine girmiştir. İran hükümdarı kendisinden çok memnundu. Bu hekim İran hükümdarından her ne isterse hükümdar bu isteği kabul ediyordu. Kendisi, hükümdardan, makam, mevki, mal, mülk yerine sadece 3000 kişilik Romalı esirinin serbest bırakılmasını istemiş ve Hüsrev de bunu kabul etmiştir. (Doktor Elgod'un Tıp Tarihi kitabından naklen)

Diğer bir yabancı doktor da Hüsrev Perviz döneminin hekimler sınıfı reisi (durustbez) olan hekim Gabriel'dir. Kendisi Yakubi mezhebine bağlıydı. Hüsrev Perviz'in eşi Şirin çocuk sahibi olmak istiyordu ve Gabriel'in uyguladığı tedavi sonucunda kendisi bir çocuk sahibi olmuştur. Bundan dolayı kendisine "Merdaşah" lakabı verildi. Bunun akabinde Gabriel'in makamı muhteşem oldu. Şirin'in Yakubi inancını kabul etmesiyle beraber Yakubilerin durumları daha da iyileşmeye başladı. (Sâsânîler Döneminde İran)

11. Cündişapur Tıp Okulları ve Hastaneleri

a) Cündişapur Şehrinin Kuruluşu ve Üniversitesinin Açılması

Daha önceki konularda bahsettiğimiz gibi Erdeşir Babegan'ın oğlu Birinci Şapur'un Roma İmparatoru Valerianus'u (Valerianos) yenerek Antakya şehrini alması ve Roma İmparatorunu esir etmesinden sonra İran'da bir şehir inşa etmiştir. Bu şehrin adı Cündişapur ya da Cündisapur (Arapçası Şapur'un kalesi anlamında) şeklinde adlandırıldı. Şapur'un emriyle Yunanlı ve Romalı esirler tarafından Huzistan bölgesinde Şuş şehrinin doğusunda Susa'nın doğusunda, Dezful'un güney doğusunda ve Şuşter'in kuzey batısında ki bugünkü adıyla Şahabat denilen yerde kurulmuştur.

Bunun yanında şehrin bu şekilde adlandırılması ise şöyle gerçekleşmiştir. Vehz Andev- Shapohr yani "Şapur'un Antakya'dan daha iyi olan şehri" anlamına gelmektedir. Buna benzer isimler koyma geleneği Sâsânî hanedanlığında görülen bir olaydır. Mesela Birinci Hüsrev Enûşirvan'ın kendi

yaptığı şehre “Vez Andev Husrev” (Veh- az- Andev – Khosrow) şeklinde adını vermesi gibi benzer örnekler vardır.

Yukarıda da belirtildiği gibi Cündişapur Huzistan’da Beyt Lapat adı verilen yerde inşa edilmiştir. Huzistan Eyaleti Hicri 19 (miladi 640) yılında Arapların eline geçmiştir.

Cündişapur, İslam coğrafyacılarının da belirttiği gibi nimetlerinin bolluğu, tarım ve hurma yetiştirmedeki bereketiyle ünlüydü. Tarih-i Hükema kitabının yazarı Cemaleddin Kifti Cündişapur hakkında şöyle yazmaktadır:

“Cündisabur halkından hekim olanlar tıp bilimi bakımından çok yetenekliydi. Sâsânîler döneminde bu topraklar üzerinde tababet ilmi çok yüksek bir konuma gelmiştir. Şehrin kuruluşu ise Erdeşîr’in oğlu olan Şapur’a nispet edilir. Kendisi Roma imparatorunu yendikten sonra Antakya’yı ele geçirmiştir. Burayı ele geçirdikten sonra Roma kayserinin kızını istemiş ve o da kızını Şapur’a vermiştir. Şapur kayserin kızı için Konstantiniyye’ye benzer bir şehir inşa ettirmiş ve adını da Cündisabur koymuştur.”

Kifti devam ederek şöyle söylüyor: “Sâsânî tarihinde şöyle belirtiliyor ki bu şehir Cenda isimli bir melike ait bir kariye idi. Şapur bu yeri kendi şehrini kurmak için seçtikten sonra emir vererek oranın sahibine buna karşılık olarak çok mal ve para verilmesini istedi. Fakat köyün sahibi olan adam onları kabul etmedi. Şehri ben kendim yapacağım dedi. Şapur da şehrin yapılmasına kendisinin de katkıda bulunması yani giderlerine ortak olması şartıyla teklifi kabul etti. Bundan dolayı yörenin insanları bu şehri Cenda ve Sabur’un yaptığı şehir diye adlandırdılar ve bu yüzden bu şehre Cündisapur dediler.”

Aynı şekilde Kifti: “Kayser’in kızı oraya gittiği zaman o yörenin insanı olup ta kendilerine ihtiyaç duyulan çeşitli sınıflardan esnaflar da onunla beraber şehre yerleştiler. Tabipler arasından da bazı hekimler şehre teşrif ederek burada tıp eğitimine başladılar.” (Tarih-i Hükema, Kifti, Hicri 1324, Mısır basımı)

Mücmelüt-Tarih ve’l-Kıssas kitabında Cündişapur bölümünde bu şehrin Şapur’un bina ettiği şehirlerden biri olduğu belirtiliyor. Kendisi bu konuya devamla şehrin adı olan “bih ez andişapur” daki Andiv’in Antakya şehrinin Pehlevicedeki isminin karşılığı olduğunu söyler. Böylece *bih ez andiv*in de anlamının *Antakya’dan daha iyi* anlamına geldiğini belirtiyor. Şapur, şehri aynen satranç tahtası gibi inşa etmiştir. Sekiz yol dikey ve sekiz yol yatay şekilde satranç gibi çizilmişti ve fakat bu bölgede satranç oyunu bilinmezdi fakat şekil olarak satranca benzemekteydi. Bu şehir günümüzde harap

haldedir ve yerinde sadece küçük bir köy bulunmaktadır. (Yaklaşık olarak hicri kameri 520 yılında, Mücmelüt-Tarih ve'l-Kıssas'ın hülâsası)

Şehrin kurulmasından sonra ülkenin farklı bölgelerindeki birçok sınıfa ait bazı insanlar buraya zorunlu şekilde göç ettirildiler. Buna ilâveten Romalı ve Yunanlı esirler de buraya yerleştirildiler. Bu esirler arasında Yunanlı işçilere ek olarak, bazı sanat erbabı ve ustalar da bulunmaktaydı.

Birinci Şapur'dan sonra İkinci Şapur da orayı kendine ikamet yeri olarak seçti. Burayı kendisinin saltanat merkezi haline getirdi.

Cündişapur şehri daha önce de söylenildiği gibi Manî'nin derisinin yüzüldüğü ve derisinin içinin samanla doldurulup şehrin kapısına asıldığı şehirdir ki bu kapı Manî'nin kapısı olarak meşhur olmuştur.

Şekil 173. Cündişapur Hastanesi. (Kültür Bakanlığı Coğrafya Kitabı)

Sonraları Bizans imparatoru ile Nesturîler arasında çıkan dini taassup ve ihtilaflardan dolayı (ayrıntılı şekilde izah edilmişti) bu bilim adamlarından birçoğu İran'a sığındılar. Bunların hepsi bu şehre yönelerek, buraya yerleştiler. Diğer taraftan İkinci Şapur ve Enûşirvan her ikisi bu şehrin bilim merkezi olması için büyük çabalar harcamışlardır.

b) Cündişapur'da Tıp ve Felsefe

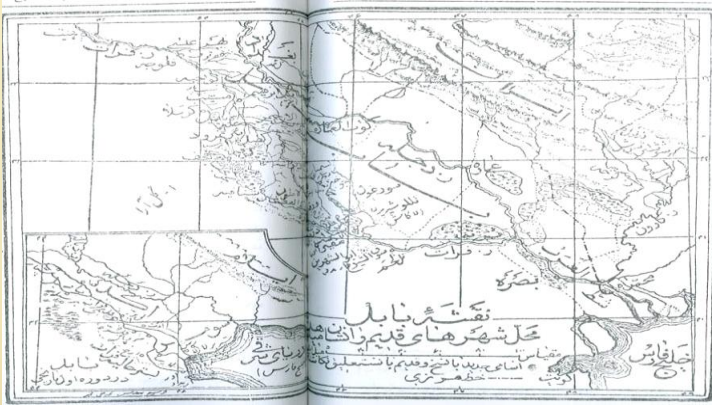
İbn-i Nedîm'in "El Fihrist" te yazdığı gibi İkinci Şapur "Teyadoros" adlı Yunan doktoru kendisini tedavi etmesi için bu şehre çağırılmış ve kendisi de İran hükümdarını tedavi etmiştir. Kendisi İran hükümdarına hizmeti

sırasında büyük bir kıymet görmüştür. Daha önce de anlattığımız gibi onun tıp alanında bir kitap yazdığı bilinmektedir ve bu kitap sonraları Arapçaya tercüme edilmiştir.

Bu Yunan tabip Şapur'un gönlünde öyle bir yer edinmiş ve öyle aziz ve saygın bir yeri vardı ki Şapur'un emriyle Cündişapur'da onun için bir kilise yapılmış ve esirler arasından onun inancından olanların bazıları serbest bırakılmıştır

Şapur'dan sonra I. Hüsrev ve Hüsrev Perviz de bilimsel çalışmalara olan ilgileri, taassup ve fikri donukluktan uzak düşünce yapıları sebebiyle felsefi konuları öğrenme istekleri, ilmi çalışmaları bir araya toplama aşkları bu şehrin bilimsel anlamda inkişafına ve şehrin canlılık kazanmasına katkıda bulunmuştur.

Daha öncede izah edildiği gibi Hüsrev'in sohbet ve münazara meclisleri tertip etmesi, hekim Berzeveyh'i Hindistan'a göndermesi (bazıları Berzeveyh'in Kelile ve Dinme, Satranç ve tavlâ oyununun yanında şifalı bitkiler hakkında kıymetli bilgilere haiz bazı doktorları da kendisiyle beraber Hüsrev'in yanına getirdiğini söyleyenler bulunmaktadır) ve Suriyeli filozof Uranyus'dan felsefe öğrenmek için ders alması ve bunun gibi şeylerin hepsi el ele vererek Cündişapur'u İslamiyet'ten önce dünyanın en büyük bilim merkezi haline getirmiştir.

Şekil 175. Babil Haritası (Sir Persi Skyes, İran Tarihi)

Cündişapur'da İranlı, Hintli, Yunanlı ve Süryani doktorlardan oluşan önemli bir topluluk tıp ilmi üzerine eğitim öğretim vermekteydiler. Bu

okullarda eğitim dili başlangıçta Yunancaydı fakat sonraları yerini Pehleviceye bıraktı. Fakat Pehlevicenin etkisi sadece eczacılıkta kendisini göstermiştir.

Buna ek olarak Cündişapur okullarında etkili bir Yunan bilgisi nüfuzu bulunmaktaydı. Bazı Yunan kitapları Süryani bilginler tarafından Süryaniceye ve daha sonra da Pehleviceye çevrilmişlerdi.

Bu okullarda faaliyet gösteren birçok bilim adamından biri de Hipokrat ve Galenus'un eserlerini Süryaniceye çeviren ve çok yetenekli bir mütercim olan Resulaynlı Sercis'ti. Ne yazık ki Süryaniceden Pehleviceye çevrilen bu iki büyük bilginin kitaplarından ancak çok küçük kalıntılar geriye kalabilmiştir.

Şunu da bilmek gerekir ki Cündişapur okulları üzerinde Hipokrat ve Galenus'a ait kitap ve eserlerin dışında Avesta tıbbı ve Ahemenişler devri tıp bilgisinin de etkisinin olmadığını söylemek yanlış olur. Bazı görüşlere göre Cündişapur'da daha çok Hipokrat'ın görüş ve fikirleri yaygın olduğu için bazı tarihçilerin bu şehrin adının "Hipokrat Şehri" şeklinde meşhur olduğunu iddia ettiklerini söylemektedirler.

Büyük Bahtışu ailesi altı nesil (yaklaşık 3,5 asır) boyunca Cündişapur'da eğitim-öğretim ve tedaviyle uğraşmışlardır.

Bahtışu *kurtuluşu ermiş Mesih* anlamına gelmektedir. Bu Hıristiyan ailenin Cündişapur'da büyük bir şöhreti vardı. Biz bu çalışmamızda Cündişapur doktorları içerisinde onların ismini de zikredeceğiz.

Bilmek gerekir ki Cündişapur Edessa gibi büyük bir tıp merkeziydi. Bunun yanında ikisi arasındaki fark şuydu ki Edessa Yunan biliminin merkezi iken Cündişapur ise çeşitli uygarlıklara ait bilgilerin merkezi konumundaydı. Buna rağmen eğitim dili daha önce de belirtildiği gibi önceleri Yunancaydı fakat daha sonraları ise Pehleviceye dönmüştür.

Cündişapur'da Hipokrat tıbbı Yunan hekimler tarafından okutuluyordu. Bu yüzden şehir "Hipokrat Şehri" diye ünlenmiştir.

İkinci Şapur'un gayretleri sonucunda Cündişapur önemli bir tekstil ve parfümeri merkezi haline gelmiştir. Sâsânî hükümdarları kendi güç ve otoritelerini bu şehirde icra etmekteydi.

Daha önceden de açıkladığımız gibi Cündişapur tıbbı daha çok İran, Yunan ve Hint tıbbının bir sentezinden oluşmaktaydı. Hastalıkların tedavisinde yeni yöntemler geliştirerek tıp ilmine bağlı olarak yeni ilaçlar icat

ettiler. Bu manadan olarak Cündişapur doktorları diğer milletlerin bilimsel yöntemlerini alıp inceleyerek bunlara kendi buluş, bilgi ve görüşlerini de ekleyerek yeni bir yöntem oluşturdu ve bunu ilerlettiler. Böylece yeni bir yöntem ortaya çıktı ki bu da İran yöntemini oluşturdu. Öyle ki bu dönemde insanlar İran tedavi yöntemlerini Yunanlılar ve Hintlilerin tedavi yöntemlerine tercih ettiler.

Şunu da belirtmek gerekir ki Cündişapur tıp fakültelerinde tıp eğitimi her ne kadar Yunanlı ve Süryani doktorlar tarafından icra edilse bile İranlı doktorların da katkısı da azımsanmayacak kadar çoktu (aynı şekil bu büyük tıp merkezinin doktorlarının birçoğu İranlıydı) ve eczacılık alanında uzman kimselerden oluşmaktaydı. Seyit İsmail Cürçani “Zehire” ve “İhtiyarat-ı Bedi’e” kitabının sahibi Zeyneddin Ensari kendi eserlerinde Cündişapur’da yaygın olan bitkisel ilaçları zikretmişlerdir.

İbn-i Serabiyyun’un tıryaklarla ilgili bir kitabında “bilge hekim Berzeveyh’in ilacı” adını verdiği bir ilaç göze çarpmaktadır. Bu kitabın Latince tercümesi olan Pillulac Barsiati Sapientis’te de bunu görmek mümkündür. Bu konuda bize Cündişapur doktorlarının eczacılık konusunda çok yetenekli olduklarını göstermektedir. (Doktor Elgod, Tıp Tarihi kitabından alıntı sayfa 53)

Burada şunu da belirtelim ki Edessa okulunun bilim adamlarının İran’a sığınmaları ile beraber Cündişapur tıp okulu üzerindeki Yunan nüfuzunun ortaya çıkmasını inkâr etmek mümkün değildir. Bu durum yeni Eflatuncuların (Neoplatoniens) 529 yılında okullarının kapatılmasından sonra Yunanlı sığınmacıların İran’a yönelerek ülkeye kabul edilmelerinin akabinde gerçekleşmiştir. Bunun sonucunda Yunan filozoflar İran’a gelirler. Hükümdarla görüşmek arzusundadırlar. Çünkü İran hükümdarının da kendileri gibi Eflatun’un ideal devlet anlayışına inandığını işitmişlerdi. Bu yüzden Eflatun’un cumhuriyet devleti idealini burada nispeten Sâsânî hükümdarı Hüsrev Enuşirvan’ın daha rahat uygulayabilmesinin daha kolay olabileceğini düşünmekteydiler. Bu tarz hareket ve düşüncelerin bir sonucu da şu oldu ki Enuşirvan Roma İmparatoru Justinyanus ile yaptığı barış antlaşmasının maddelerinden birinde Roma imparatoru Yeni Eflatuncuları cezalandırmaktan vazgeçerek onlara yönelik baskıları kaldıracaktı.

Cündişapur üniversitelerinin büyük avantajlarından birisi de bu üniversitede tabii ilimler, felsefi ilimler ve matematik ilimlerinin yanında tıp ilminin de çok yaygın olarak verilmesiydi. Cündişapur’da tıp fakültesine ek olarak üniversitenin bitişiğinde büyük bir eğitim hastanesi de bulunmaktaydı.

Çok sayıda tıp öğrencisi hem ülke içinden ve hem ülke dışından buraya geliyordu. Sonuç olarak her yıl birçok öğrenci buradan tabip olarak mezun olmaktaydı.

Bu mezunlar ya ülke içinde doktorluk yapıyorlardı ya da eğer yabancı uyruklu ise kendi ülkesine giderek orada doktorluk yapıyorlardı. Cündişapur tıp fakültesinden mezun olan yabancı hekimlerden birisi de Arabistan'dan İran'a gelen Haris bin Kelede'dir.

Kendisi mezuniyetinden sonra tekrar Arabistan'a döner. Tabipler ve hekimlerin biyografileri ile ilgili çok güzel ve dakik bilgiler ihtiva eden *Tarihü'l-Hükema* kitabının sahibi Kıftî ve *Uyunu'l-Enba fî Tabakatu'l-Etba* kitabının yazarı İbn-i Ebi Usayba'nın görüşlerine göre bu kişi Arapların ilk doktorudur. Kendisi İran'da bulunduğu süre içerisinde en az bir defa Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev ile görüşmüştür.

c) Cündişapur Doktorları

Cündişapur hastanelerinde önemli sayıda hekim topluluğu tedavi hizmeti ile meşgul idi ki bunların en önemlileri Bahtîşu hanedanı veya al-i Bahtîşu, Mesaveyh hanedanı ve İbn-i Serabiyun'dur. Gerçi bu hanedanlara mensup hekimlerin birçoğu İslam sonrası dönemde yaşamışlar ve Abbasi halifelerine hizmet etmişlerdir. Bu anlamda halifelerin özel doktorları olarak görev yapmışlardır. Bununla beraber bunlardan bazıları Cündişapur tıp okulunda okumuşlar veya bazılarının ataları geçmişte bu okullarda görev almışlar ya da bunlardan bazıları Cündişapur okulunda görev yapan üstatlardan ders almışlardır. Bunun yanında Cündişapur tıp okullarına karşı büyük bir vefa sahibiydiler. Bu yüzden temelde Cündişapurî (Cündişapurlu) tabirini almışlardır. Bu yüzden onların hepsini burada açıklama gereğini duyuyorum. Bununla birlikte Cündişapur hastaneleri İslam tıbbında çok büyük bir rol oynayarak etkileri hicri üçüncü yüzyılın sonları ve dördüncü yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Bundan dolayı tarihçiler ve özellikle İslam tarihçileri bu hastaneleri genellikle İslam dönemi hastaneleri olarak zikretmişlerdir. Bütün bunlara binaen ister İslam öncesi tıbbıyla ilgili olsun ister İslam sonrası tıbbıyla ilgili olsun bu hastanelerde görev yapan bütün doktorlardan burada bahsetmemiz gerekmektedir.

Bahtîşu Hanedanı

Bahtîşu Ailesi Süryani olup bu ailede on bir doktor bulunmaktaydı ki bunlar şunlardan ibarettir;

1. Büyük BahtıŖu adı geçen ailenin kurucusudur.
2. Corcis bin BahtıŖu CündiŖapurî.

CündiŖapur hastanesinin baŖhekimiydi (Abbasi halifesi Mansur'un doktoru Hicri 152, Miladi 769). Bu doktor, Abbasi Halifesi Mansur hastalandığı zaman Bağdat'ın doktorlarının bu hastalığın tedavisinde çaresiz kalmaları üzerine Mansur onu CündiŖapur'dan Bağdat'a çağırdı. Corcis Bağdat'a gitti ve dört yıl orda kaldı. Bir süre sonra rahatsızlandı Abbasi halifesinden CündiŖapur'a gitmek için izin isteyerek Ŗayet ansızın ölürse kendi eba ve ecdadının yanında olmak istediğini belirtti. Halife onu mukaddes İslam dinine davet etti fakat Corcis cevabında dedi ki ben de iyi biliyorum ki ya cehennemde ya da cennette atalarım ile birlikte olacağım. Halife gülümseyerek "seninle tanıştıktan sonra kendisine alışmış olduğum bütün hastalıklarım beni terk ettiler" dedi. Halife onu hizmetçiler ile beraber on bin dinarla CündiŖapur'a yolladı ve onu ölü ya da diri CündiŖapur'a yetiŖtirmelerini istedi. Corcis öğrencisi İsa bin Ŗhlefa'yı Bağdat'a göndereceğine söz vererek daha sonra dediği gibi de yaptı.

3. Corcis'in oğlu ikinci BahtıŖu. (Ölüm Hicri 185, Miladi 801)

Kendisi de CündiŖapur doktorlarından olup Abbasi halifelerinden Mehdi, Hadi ve Harun ReŖit'in doktoruydu. Bu hekim Harun ReŖit'e acı ve sıkıntı veren Ŗiddetli bir baŖ ağrısını tedavi etmiştir. Kendisinin Cebrail ve Corcis adında iki çocuğu vardı.

4. İkinci BahtıŖu'nun oğlu Cebrail: CündiŖapur'un büyük doktorlarından birisiydi ve bu hastanede hastaların tedavisi ile ilgilenmekteydi. Buna ilaveten Abbasi halifelerinden Harun ReŖit, Emin ve Memun'un tedavisinden de sorumluydu. Onların hizmetinde saygın bir şekilde yaşamıştır. Kendisi ilk defa bir tıp kitabını Yunan dilinden Arapçaya eviren ilk kişidir. (H.213, M. 828)

5. İkinci BahtıŖu'nun oğlu İkinci Corcis.

6. Cebrail'in oğlu Üçüncü BahtıŖu. (Ölümü Hicri 256, Miladi 870)

Kendisi de CündiŖapur'un ünlü doktorlarından biriydi ve Abbasi Halifesi Mu'tez'in hekimliğini yapmıştır.

7. Cebrail'in diğer oğlu Birinci Abdullah.

Abbasi Halifesi Muttaki'nin doktoruydu.

8. Üçüncü Bahtîşu'un oğlu Yahya veya Yuhanna.

9. İkinci Cebrail (ölümü Hicri Kameri 397, Miladi 1005).

Kendisi Birinci Abdullah'ın oğluydu. Aynı zamanda Aduddevle Deylemi'nin doktoruydu.

10. Yahya'nın (veya Yuhanna) oğlu Dördüncü Bahtîşu.

Kendisi Abbasi halifesi el-Muktedir Billah'ın hizmetinde bulunmaktaydı ve onun tedavisiyle uğraşan çok yetenekli ve çalışkan bir doktordu. Kendisi aynı zamanda Sabit bin Sinan'ın babası Sinan bin Sabit bin Kurra el-Sabi'nin çağdaşydı.

11. İkinci Cebrail'in oğlu Ebu Said lakaplı İkinci Abdullah (ölümü Hicri Kameri 450, Miladi 1058)

Her ne kadar Bahtîşu ailesine mensup bazı doktorlar Abbasi halifelerinin tedavisi için onların hizmetinde bulunmuşlarsa da onların hepsinin geçmişinde Cündişapur okulunda doktorluk yapmaları ile tanınmışlar ve onların bilgi birikimlerinin ana kaynağı Cündişapur Okulu olmuştur.

Cündişapur'da Bahtîşu ailesinden başka bu büyük tıp kurumunda çalışan ve burada hizmet veren başka doktorlar da vardı. Bu gayet normal bir durumdur çünkü Cündişapur o devirlerde dünyanın en büyük tıp merkeziydi. Biz, Cündişapur'da hizmet veren bu hekimler gurubundan Cündişapurla beraber tıp tarihi kitabının ikinci cildinde geniş olarak bahsedeceğiz.

Cündişapur okulunun hizmetlilerinden bir diğeri de Cündişapur hastanesinde otuz yıl boyunca hizmet vermiş olan Ebu Yuhanna ibnü'l Mesaveyh'tir. Kendisi ilaç yapımı ve eczacılıkta saygın bir makama ulaşmıştı. Kendisi daha sonraları Fazıl bin Yahya el-Bermekiyle yakınlaşarak Harun Reşit'in doktoru oldu. Kendisinin ve ailesinin İslam tıbbı hakkındaki hizmetleri Al-i Huneyn ve ibn-i Serabiyun gibi İslam tıbbı tarihi içerisinde ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

Cündişapur'un diğer doktorları şunlardan ibarettir:

1. Kendisinden daha önce de bahsettiğimiz Curcis'in öğrencisi İsa bin Şhlefa.

2. Curcis'in öğrencilerinden İsa Bin Saharbaht (veya İsa bin Çahar Baht).

3. Cündișapur Hastanesinin reisliğini de yapmış olan Deheşteek.

4. Deheşteek'in kardeşinin oğlu olan Mihayil. Kendisi de Deheşteek ile birlikte Cündișapur hastanesinde doktorluk yapmıştır.

5. Meşhur Curcis'in öğrencilerinden olan Sercis. Kendisi okulun reisi olan Curcis'in yokluğunda okulun sorumlusu olarak görev yapmaktaydı.

6. Sehl oğlu Şapur Cündișapur Hastanesinin mukim tabiplerinden birisi olup ilaç ve eczacılık çalışmalarında çok yetenekliydi. Kendisi Abbasi Halifesi Mütevekkil'in (Hicri 232–248, Miladi 847–861) doktoru olarak görev yapmıştır. Kendisinin vefatı Hicri 255 yılına denk gelmektedir.

Cündișapur'da Hint Doktorlar:

Cündișapur'un diğer önemli doktorlarından birisi de Hintli Kenge ya da Menge'dir (Kanga). Kendisi Hindistan'dan İran'a gelmiştir. İleride Arapçaya çevrilecek olan Hint dilindeki tıp kitaplarını Pehleviceye çevirmiştir. Kendisi Hicri ikinci yüzyılın sonları ile üçüncü yüzyılın başlarında yaşamış Bermekilerin tavsiyesi üzerine Abbasi Halifesi Harun Reşit tarafından Bağdat'a çağırılmıştır.

Kanga antik dönem Hintli doktor ve bilim adamı olan Şannak'ın "El Semum" (Toksinler) adlı kitabını Hint dilinden Pehleviceye çevirmiştir. Bu kitap adından da anlaşılacağı üzere panzehirler ile alakalı olarak yazılmış bir kitap olup Cündișapur tıp okulunda dersi verilen klasik kaynaklar arasında bulunmaktaydı.

Semum kitabı beş bölüm ya da beş makaleden oluşmuştur. Bu kitap daha önce de söylenildiği Yahya Bermeki'nin teşvikiyle Kanga tarafından, Ebu Hatem Belhi'nin de yardımıyla Pehleviceye çevrilmiştir. Daha sonraları Me'mun döneminde Abbas bin Said el-Cevahiri tarafından Arapçaya çevirisi yapılmıştır. Bu kitabın içeriği farmakoloji ve toksinoloji ile ilgili bilgileri ihtiva etmektedir.

Bu kitap Miladi 1934 yılında Berlin'de "eş-Şannak Fi's-Semum ve't-Tiryak" adı altında iki kısım halinde, Almancaya tercüme edilerek basılmıştır. Birinci bölüm aynen Şannak'ın kitabı el-Semum olduğu gibi yer almıştır. İkinci bölüme ise toksinler ve tiryaklar hakkında antik Yunan tıbbına ait kaynaklardan elde edilen bilgiler eklenmiştir.

Kanga'nın yaptığı diğer tercüme kitabı ise Büyük Hint cerrahlarından biri olan Sustard'dır (Suçrute veya Susruta). Kanga bu kitabı da Halit Bermeki

için tercüme etmiş ve Cündişapur hastanelerinde bu kitaptan istifade edilmiştir. Bu kitap tıp ilmi açısından Kennaş türünde bir eserdir. Sâsânî hükümdarları döneminde yapılan çeviriler genel olarak Yunan ve Hint bilim adamlarının özellikle Eflatun, Aristo ve Hintlilere ait fabl türü hikâyelerdir. (Kastedilen kitap Kelime ve Dimne'dir ki açıklaması tabip Berzeveyh bölümünde yapıldı). (Çeşitli kaynaklardan ve Akli İlimler Tarihi'nden alıntı).

d) Cündişapur'un Araçlar Tarafından Fethi:

Cündişapur hakkında bilmemiz gereken önemli ve zaruri olan bir diğer konu da şudur. Her ne kadar Araçlar İran'ın fethinden sonra ülkede büyük tahribatlar meydana getirdiler ise de Cündişapur bu tahribat ve afetlerin dışında kaldı. Ülkenin güneyinde yer alan bu büyük ilim merkezi bilimsel çalışmaların bereketinden dolayı tahrip olmaktan ve yağmalanmaktan uzak kaldı.

Şimdi Merhum Abbas Halili'nin tercüme ettiği İslam'dan Sonra İran Tarihi isimli kitapta Cündişapur'un fethedilmesi ve şehir halkının teslim olması başlığı altında yazmış olduğu bilgileri derleyerek buraya ekleyelim.

“Üniversitelere ve bilim merkezlerine sahip olan Cündişapur “Zer bin Abdullah” tarafından muhasara edilmiştir. Burayı fethetmeye güç yetiremeyince, Sus şehrinin fatihi onun yardımına gider ama şiddetli muhasara bir türlü sonuç vermez. Bir gün şehir insanları sanki hiç savaş yokmuş gibi şehrin kapılarını açarak sürülerini dışarı bırakırlar, pazarlar yeniden açılır, bahçıvanlar ve çiftçiler şehrin etrafına işlerinin başına giderler.

Bu olay karşısında hayretler içerisinde kalan Müslümanlar bunun nedenini sordular. Kuşatma altındakiler siz bize aman verdiniz cevabını verdiler. Bunun karşısında Müslümanların hayretleri daha da artarak kendilerine aman vermediklerini söylediler. Bunun üzerine Cündişapur ahalisi Müslümanlar tarafından kendilerine gönderilen amannameyi onlara gösterdiler. Bu amannamede Müslümanların kendilerine aman verdiği yazılmaktaydı.

Meseleyi ciddi bir şekilde araştırınca gerçek ortaya çıktı. Müslümanlar arasında bulunan İranlı bir köle bu amannameyi kimseye haber vermeden kendi kafasından yazarak bir ok ile karşı tarafa fırlatmıştı. Böylece bu şehrin insanları kendilerine atılan amannameye güvenerek bunu kurtuluş güvencesi olarak görmüşler ve şehrin kapılarını açarak kendi işleriyle meşgul olmaya başlamışlardır. İranlı köleye bunun sebebini sorduklarında kendisi: onlar

benim kavmimden olduklarından dolayı onların kanlarının dökülmesine içim elvermedi şeklinde cevap verir.

Bunun üzerine emir: Bu amanname bir Müslüman tarafından değil bir köle tarafından verilmiştir, der. Bunun üzerine onlar da biz köle mi sahip mi olduğunu anlayamazdık dediler. Müslümanlar kendi aralarında istişare ettikten sonra Müslümanların geneli: İslamiyet'te köle ve efendi arasında bir fark yoktur, dediler. Eğer bu amanı veren kişi ister emir olsun veya isterse askerler arasından bir kişi olsun artık bu amanı vermişse komutan onun gereğini yapmak yani verilen güvenceyi uygulamak zorundadır. Bundan dolayı çaresiz bu amana bağlı kalmak zorunda kaldılar. İşte bu Müslümanların en iyi siyasetlerinden bir tanesidir. Bütün bu şartlar altında Müslümanlar İran'ın güneyini baştanbaşa tasarrufları altına aldılar. Bu bölgenin ele geçirilmesi Hicri on yedinci yılın sonuna ve on sekizinci yılın başına kadar sürdü.”

Bunun ardından Cündişapur bir bilim merkezi olmaktan çıkarak, önemli bir ticaret ve ekonomi merkezi oldu.

Bundan böyle Cündişapur'un azameti ve iktidarı yavaş yavaş azaldı. Abbasi halifelerinin gayretleri sonucunda ilmi açıdan, Bağdat şehrinin ikbal yıldızının doğması ve bu şehrin merkezi bir konuma gelmesi ile Cündişapur'un bilim yıldızı sönmeye başladı. Bunun nedenleri ise Abbasi halifeleri ile vezirlerinin yoğun faaliyetleri ve Cündişapur doktorlarının Bağdat'a çağrılmaları ile diğer nedenlerden dolayı şehrin etkisi sönmeye başlamıştır.

Yakut el-Hamevi şöyle der: “Ben bu şehirden geçtim fakat bu şehrin o eski azametini gösterecek herhangi bir şey göremedim”. Yakut'un dışında Kazvini de Nezhetu'l Kulub adlı kitabında Cündişapur'un orta düzeyde bir şehir olduğunu, önemli miktarda şeker kamışı üretildiğini fakat şehrin harap halde olduğunu belirtmektedir.

1. Enûşirvan'dan Sonra İran'da tıp:

Enûşirvanın ölümünden sonra oğlu Hürmüz (579–580), İkinci Hüsrev ya da Hüsrev Perviz (580–610) gibi kendisinden sonra gelen halefleri veya diğer hükümdarlar Hüsrev'den sonra kendisinin bu yolda vermiş olduğu başarılı gayretlerin aynısını gösteremediler. Ne yazık ki Cündişapur'un canlılığını devam ettiremediler ve sürekli insanlarla çatışma içerisinde oldular.

Bununla beraber Hüsrev Perviz ve komutanları ilk olarak Roma imparatoru ve askerleri karşısında beklenmedik kahramanlıklar göstererek çok

zaferler elde ettiler. Yapılan ilk harekâta Reha, Antakya, Şam, Kudüs, İskenderiye ele geçirilerek Konstantiniyye'nin karşısına kadar olan şehirleri ele geçirdiler. Daha sonra Roma imparatoru Herkül (Heraklios) İran'a karşı hücumu geçerek Ermenistan ve Azerbaycan topraklarını ele geçirdi ve başkente kadar ulaştı. Buradan çok kıymetli ganimetler elde etti. Bu ganimetler arasında taht-ı takdis (Oldukça harika kemer şeklinde yapılmış ve çeşitli mücevherlerle süslenmiş bir taht idi. (Bu tahtın bir parçası günümüzde Leningrat'ta Ermitaj müzesinde gümüş bir camekân içindedir) Buna ilaveten Dastegerd şehri (Bağdat ile Hamedan arasında olup Hüsrev'in ikamet için tercih ettiği bir şehirdi ve Araplar bu şehri el-Destkere ya da Deskeru'l-Melik şeklinde adlandırmışlardı) de bu saldırılardan nasibini almıştır. Ayrıca altın işlemeli dokunmuş halılar ile ipek işlemeli halı dokumalarının yanında birçok diğer nefis eşyalar da yağmalandı.

Hüsrev Perviz dönemi birçok sebeplerden dolayı (bu sebeplerin başında kendisinin gösterişe olan düşkünlüğü gelmektedir) ülkemiz huzurdan yoksun kalmıştır. Kendi saltanatından sonra haleflerinden hiçbirisi ülkedeki huzuru temin etmek için hiçbir şey yapamadılar. Bunun neticesi olarak da İslam'ın doğuşundan sonra Araplara çok çabuk yenildiler. Bunun akabinde İslam dininin müftehir bereketiyle beraber bu dinle şereflendiler.

Hüsrev Perviz ishal hastalığından dolayı hayata güzlerini yummuştur. (Sâsânîler Döneminde İran, sayfa, 516)

Bilindiği gibi Şireveyh döneminde İran'da taun hastalığı ortaya çıkmış ve bu hükümdar da taun hastalığından dolayı ölmüştür. (Abbas Halili, İslam'dan Sonra İran, Birinci Cild, sayfa, 56)

Şekil 176. Hüsrev Perviz. (Sir Persi Skyes)

Sâsânî hanedanlarının lükse ve gösterişe olan düşkünlükleri ile ilgili çok fazla konular tarih kitaplarında yer almıştır fakat bunların bazıları efsane şeklindedir.

Şimdi bu olayın yani gösterişe olan düşkünlüğün Sâsânî hanedanının çöküşünde nasıl bir etkiye sahip olduğunu göstermesi açısından birkaç noktaya değinmekte fayda bulunmaktadır.

Şekil 177. İkinci Hüsrev. (Sâsânîler Döneminde İran)

Bilindiği gibi Bizans İmparatoru Heraklios Hüsrev Perviz’i yendiği zaman Hüsrev’in bahçelerinde deve kuşu, zebra, tavus kuşu, sülün, antilop ve hatta aslan ve kaplan vardı.

İkinci Hüsrev’in av sahnelerini gösteren resim ve nakışlar yukarıdaki konulara bariz bir şekilde örneklik teşkil etmektedir.

“Bundan dolayı Se’lebi’nin Hüsrev’in kokuların incelikleriyle ilgili ayrıntılı bilgiye sahip olan değerli kölesi Ridek’e sorduğu bir soruya cevaben kendisi Hüsrev’e şöyle der: En güzel kokular içine gül suyu katılmış *şahseporm* ile yapılan karışımdır (misk, tütsü ve gri amber karışımı). Diğeri ise menekşe, gri amberin buhuru, nilüfer, buhurlaşmış misk, aromatik bitkiler ve buhurlaşmış kafur ile yapılan karışımdır.”

“Nergis kokusu gençlik kokusu gibidir. Gül kokusu sevgilinin kokusu gibidir. *Şahseparm* kokusu evlat kokusu gibidir. Bahar çiçeğinin kokusu sadık dostun kokusu gibidir.” Bunun ardından Hüsrev tekrar sorar: “Peki cennetin

kokusu nasıldır?”. Ridek cevap verir: “Eğer Hüsrevanî şarabının kokusu, Fars çiçeği, Semerkant *şahseparmi*, Taber’in bergamotunu, nergis miskini, İsfehan’ın menekşesini, Kum’un ve Bunî’nin (Yevan) zaferanını, Seyrevan’ın nilüferi ve üç şeyin kokusunun karışımı (Hint tütsüsü, Tibet miski ve Şehri amberi) hazırlanıp birbirine karıştırılırsa cennet kokusu sağlanabilir.”

Şekil 178. Tak-ı Kisra (Sâsânîler Zamanında İran)

“Soğuk yiyeceklerden yenilmesi daha güzel ve lezzetli bazı yemekler vardır ki bunlardan bir tanesi yonca ve arpayla beraber pişirilmiş evcil zebra etinden yapılanıdır. Bu et pişirilmeden önce yoğurtla terbiye edilir ve pişirilirken üzerine çeşitli baharatlar dökülür.”

“Tavşan eti, at göğsü, samur, *sertezor* gibi hayvanların etinden çeşitli kıymalar yapılır ve bu kıymaların en lezzetlisi kısırlaştırılmış dişi karacanın yağıyla dondurulmuş olanı olurdu.”

“Yaz mevsiminde badem ve ceviz katılarak yapılan ve adına *levzjine* denilen bir tür tatlı çokça tüketilirdi. Elbette ki bu tatlının en önemli özelliği dişi ceylanın iç yağı ve ceviz yağı ile pişirilmesi gerekirdi. Bunun yanında kış aylarında içine badem ve şeftali ezmesi katılarak yapılan ekmekler yenmelidir.”

“En iyi reçel dikenli limon (ya da *harva* renkli limon), *belile*, ceviz ve Çin zencefilinden yapılanıdır. En iyi meyve şekerle beraber yenilen Hindistan

cevizidir. Tuzdan kavrulmuş Gürğan fıstığı, *kamek* suyuyla (abkame, İsfahan da yoğurt, taze süt, peganum, kuru hamur ve sirkeden yapılan bir yiyecektir) karıştırılmış mercimek, cevizle doldurulmuş Hire hurması, Ermeni şeftalisi, şekere bandırılmış kestane ve kestane çeşitleri ve dağ keçisinin iç yağı ile kızartılmış kenevir hazım için en yararlı besindir. En iyi şaraplar Herat meyi, Marverud meyi, Best şarabı, Helevan elmasının şarabı ve Asur şarabıdır.” (Rahmetli Raşit Yesemi’nin Danimarkalı yazar Prof. Artur Kristensen’in Sâsânîler Zamanında İran kitabının tercümesinden nakledilmiştir).

Sâsânî hükümdarlarının özellikle bu hanedanlığının son hükümdarlarının gösteriş tutkuları ve lüks yaşamları hakkında birçok şey söylenip yazılmış ve onların Araplar karşısında başarısız olmalarının ve yenilgilerinin sebeplerinden biri de bu gösterişe olan düşkünlüğün olduğu söylenmiştir.

Bu babda başka bir örnek vermek gerekirse üç gün süren Kadisiye (MS. 636) savaşından sonra Kave bayrağı³ ile hazinelerin birçoğu Arapların eline geçti. Aynı şekilde 641 yılında yani Nihavent savaşından sonra Arapların eline büyük miktarda ganimetler geçmiştir.

Yine çok muteber olan bir konu da Miladî 647 yılında Veherdeşîr şehri iki aylık bir kuşatmadan sonra Arapların eline geçince son Sâsânî hükümdarı Yezdigerd kaçmıştır. Kaçarken de yanında bin tane aşçı, bin tane çalgıcı, bin tane çita avcısı, bin tane şahin avcısı ve hizmetçilerinden büyük bir topluluk bulunmaktaydı. (Merhum Said Nefisi’nin Sâsânî Uygarlığı kitabından nakledilmiştir).

Şekil 179. Çalgıcı (Sâsânîler Döneminde İran)

³ Sasani Devletinin milli bayrağıdır. (çn)

Arapların İran üzerine saldırıları ve İranların Kadisiye savaşı (Hicri 14, Miladî 636) gibi çeşitli savaşlarda yenilmeleri ile İran'ın büyük komutanı Rüstem'in, Hilal Bin Alkame tarafından öldürülmesi Medain'in ele geçirilmesi (Hicri 16, Miladi 637) ve bu büyük tarihi kentin yağmalanmasıyla Arapların eline büyük ganimetler geçmiştir. S'ad Bin Ebi-Vakkas komutasında Celula Savaşını (Hicri 16 Miladi 637) da Araplar kazanınca Mezopotamya'nın tamamı ve Ebele Arapların eline geçmiştir. (Hicri 16 Miladi 637).

Huzistan'ın fethi ve Suster'in ele geçirilmesi (Hicri 19 Miladi 640), Nihavent savaşı ya da Fethu-l Fütuh (Hicri 21, Miladi 642), Firuzan ve Numan'ın öldürülmesi akabinde İran vilayetlerinden birinin ardından diğerinin ele geçirilmesi; İsfahan, Kirman, Rey, Azerbeycan, Derbent ve Horasan'ın (İran vilayetleri arasında sadece Taberistan durumunu korudu) ele geçirilmesi ve son olarak Üçüncü Yazdigerd'in öldürülmesi (Hicri 21, Miladi 652) sonucunda Sâsânî Hanedanlığı çöktü böylece eski ve büyük bir uygarlığın daha defteri kapanmış oldu. Bunun neticesi olarak antik İran tarihi son Sâsânî Hükümdarının öldürülmesiyle son bulmuş oldu.

Tıp ve Sağlık Konusunda Tavsiye ve Öneriler:

Sâsânîler dönemimde tıp konusunun en sonunda tıp, sağlık ve kültürel alanda bu dönemden günümüze yadigâr olarak kalan nasihat ve önerileri okuyucularımıza sunmak istiyoruz.

Şekil 180. Son Sâsânî hükümdarı Üçüncü Yazdigerd (Sir Persi Skyes İran Tarihi)

a. Zistder kitabından alıntı. (Merhum Murat Örneğ'in çabalarıyla Pehleviceden Farsçaya tercüme edilmiştir.)

1. Bütün iyi işlerin başı dinde sağlam olmaya bağlıdır.
2. Livata (oğlancılık) ve zinadan (fuhuş) kaçınılmalıdır.
3. Tırnak kesme adabı edinme.
4. Evde kadın hamile kalınca ya da çocuk doğarsa ateş yakmak gerekir.
5. Dişleri fırçalarken deri kullanmamak gerekir.
6. Evlenip çocuk sahibi olmak gerekir eğer çocuk olmuyorsa evlat edinmek gerek.
7. Hak edenlere sürekli yemek vermek gerekir.
8. Çocuk annesinden doğduğunda ona pürahum (ezilmiş hum bitkisi) verilmelidir.
9. Köpeklerden korunmak gerekir.
10. Koyun ve diğer hayvanların aşırı şekilde öldürülmesinden sakınmak gerekir.
11. Sabah kalktığında yüzünü yıkamak.
12. Dinsizlerin testisinden su içilmemelidir.
13. Hayız halindeki kadınlardan kaçınmak.
14. Zararlı hayvanları öldürmek.
15. Çıplak ayakla yürümek günahdır.
16. İdrar nasıl yapılmalıdır.
17. Zinakârlıktan kaçınmak gerekmektedir.
18. Hayız halindeki kadının yapması gerekenler.
19. Cenazeyi mezarlığa götürme adet ve geleneği.
20. Suya pislik ve çöp atılmaması gerektiği.
21. Pis ve kötü şeyler yiyen inek koyun ve tavuk yemekten kaçınmak.
22. Uykudan kalkınca elleri ve yüz yıkayıp temizlemek.
23. Ekin yapılan yerlerden pislik ve çöpler çıkarılmalıdır.
24. Yeni doğum yapan kadından kaçınmak.
25. Düşük yapan kadından kaçınmak.

26. Kunduzu öldürmemek gerekir.

27. Eğer bir kişi çöp ve pislik yer ya da bir başkasının üzerine atarsa aynı şekilde *şetûm* (bir çeşit boy abdesti) alması gerekir.

28. Pisliğe ve kire bulaşmış bir şeyin yıkama tarzı.

29. Masum insanları incitmemek gerekir.

b. Şahdîn İrânî Silister'in telif ettiği Azarbad-ı Mihr-i Esendan-i Nuş-i Revan'dan birkaç nasihat. (Bombay'daki İran Zerdüştları Encümeni yayınlarından, Miladi 1312 yılı Tahran baskısı)

1. Eşlerini ve çocuklarını ilim tahsil etmeye yönlendir ki sonra gam ve kedere kapılıp pişman olmayasın.

2. Sarhoşla aynı sofraya oturma.

3. Âlimlerin karşısında saygılı ol, onlara soru sor ve cevabını dinle.

4. Kimseyi aldatma ki muzdarip olmayasın.

5. Akıllı ve utangaç bir kadınla evlen ve onu sev.

6. Eğer bir çocuğun olursa onu ilim tahsil etmesi için okula gönder zira ilim ve bilgi göz aydınlığıdır.

7. Başka bir kadını baştan çıkarma ki ruhun günahkâr olmasın.

8. Sinirli ve asabi olmayın çünkü asabi adam ormanda yanan ateşe benzer kuru ve yaş her şeyi yakar.

9. Sabah erken kalk ki işlerini iyi bir şekilde yerine getirebilesin.

10. En iyi bağış insanın talim ve terbiyesidir. Çünkü mal ve mülk kaybolur, havanlar ölür ama eğitim ve bilgi sonsuzdur.

11. Her ne kadar yılanın büyüsunü bilsen de yinede elini yılanı sürme ki seni sokup öldürmesin.

12. İnsanlar sahip oldukları huylarını annelerinden süt emdikleri dönemde edinirler.

13. Çok fazla yemek yeme.

14. Her yiyeceği yemek ve büyüklerin eğlence meclislerine sık sık gitmek güzel bir davranış değildir.

Edebiyat ve Tıp Arasındaki Güçlü Bağlar¹

Dr. Mustafa Şerif el-Ânî*

(Çevirenler: Abdulhalik BAKIR*- Abdulhamit DÜNDAR**)

Tıp ve edebiyat kelimeleri hem anlam hem de amaç bakımından birbirine benzemektedirler. Edebiyatın manalarından bir tanesi *ed-de'buyni* çalışmayı alışkanlık haline getirene kadar şevkle devam etmektir. Bu yüzde *ed-de'bukelimesinin* *edeb* kelimesine dönüştüğü söylenmiştir. Kelime ayrıca nefsi terbiye, ahlak ve davranışı güzelleştirmeye de delâlet eder. Şiir, kıssa, ahbâr ve ensâb öğrenimi ve rivâyetine de *edeb* denmiştir. Bazıları da yine kitap te'lif etmeye genel olarak *edeb* demişlerdir. Bilimin muhtelif sahalarındaki meşhur müelliflere hasrettiği Mu'cemu'l-Udebâ adlı eserinde Yâkût el-Hamevî [*edeb* kelimesi için] şu tarifeyi vermiştir: “*Tebrîzî, Şerbu'l-Hamâse'de edeb hakkında şöyle diyor; Edeb, insanın yaptığı güzel ve kıymetli şeylere verilen isimdi, sonra kullanımı yaygınlaştı ve genel olarak söylenegelen bir şey oldu*”. Hicri ikinci asrın yarısından sonra ise *edeb* kelimesi oyun ve sanatları anlatanlar için kullanıldı. Bir kısım insanlar da *edeb* ismini toplumun bir kesimi için zaruri kurallar ve davranış

1 Makale künyesi: Mustafa Şerif el-Ânî (1977), “el-Evâsıru'l-mekîne beyne'l-edebi ve't-tıbbi, el-Etibbâü'l-üdebâ üsâtü'l-'ukûl ve'l-cüsûm”, *el-Merid* (C: VI, S. 4, ss. 9-30), Bağdat.

مصطفى شريف العاني (١٩٧٧)، “الأواصر المكيئة بين الأدب و الطب الأطباء الإدياء و اساة العقول و الجسموم”، المورد، العدد ٤، ج. ٦، ص. ٩-٣٠، بغداد

♣ Mustafa Şerif el-Ânî, 1912 yılında Irak'ta dünyaya gelmiş, 1981 yılında vefat etmiş Iraklı bir göz doktorudur. Düleym/Ramadi livasına bağlı Fırat üzerinde yer alan Âne kasabasından olup, Irak'ın meşhur fakihlerinden Şeyh Muhammed Şerif el-Ânî'nin ikinci oğludur. Fransa'daki Lyon Üniversitesi'nden mezun olmuştur. Polis Hastanesi müdürlüğü gibi çeşitli idari görevler üstlenmiştir bkz. İbrahim ed-Derûbî (1958), *el-Bağdâdiyyân ve Ahbârubum ve Mecâlisubum*, Matbaatü'r-Ribâta: Bağdat, s. 181-2.

* Prof. Dr. Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

** Arş. Gör. Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

[Not: Çevirinin gerekli kısımlarında yapılan eklemeler ve katkılar köşeli parantezle belirtilmiştir. Ayrıca makalenin Arapça aslındaki kaynakça kısmı akademik kriterlere uygun olmadığından, yeniden ele alınarak ikmal edilmiştir. Makalenin mukaddimesi şeklinde düşünülmüş olan *Araştırmannın terimleri ve kaynakları* kısmı, karışıklığa sebebiyet vermemesi için makalenin son kısmına eklenmiştir.]

biçimleri olarak kullanmışlardır. el-Hasan b. Sehl'den (ö. 226) şöyle bir söz rivayet edilmiştir: “Edeb ondur: ud, satranç, savlecân, tıp, bendese, binicilik, şair, nesîb (eski Arap kasidesinde konusu aşk olan başlangıç), önemli olaylar, sonra gece sohbeti şiirleri, hadis ve meclislerde insanların öğrendikleridir..” Câhız da tıbbî edebiyatın bir parçası olarak sayar. Keza, hicri dördüncü asrın ikinci yarısında, İhvânü’s-Sâfâ da risâlelerinde tıbbî, edebiyatın içinde saymaktadır. Onlar tıp ilmine bilim ve sanat dedikleri için, tıp hem bir bilim hem de sanattır. Fakat tıba gelince, o T üçgeni gibidir; ruh ve beden ilacı, sihir, yumuşak huyluluk, irade ve alışkanlıktır.

[Tıp kelimesi] üstün ile (*et-Tabb*) okunduğunda, maharetli ve becerikli manasına da gelmektedir. Bu yüzden bir doktorun edip, bir edibin de doktor olmasından daha doğal bir şey yoktur. Yine Arap edebiyatı sanatçısı ile Arap tıbbının imtizacında bir tuhafılık yoktur. Şüphesiz tıp insanla birlikte gelişmiştir fakat gayesi bakımından olduğu kadar dereceleri bakımından da farklılaşmıştır. Bununla birlikte hastalıklar insanın hilkatinden itibaren ona eşlik etmiştir. Muhtelif denemelerle buna karşı konulmaya çalışılmış, acı ve sancuları hafifletmek için çeşitli yollara başvurulmuştur. Yaptığımız araştırmalar, hastalıkların sihir, hurafe ve yıldızlarla tedavi edildiğini kesin bir biçimde ortaya koymaktadır. Arabistan yarımadasından göç ederek Mezopotamya’ya yerleşen Sümer ve Babil tıbbına dair kayıtlar da yine bizi bunu göstermektedir. Tıbbın onlardakitemsilcileri, kâhinler, falcılar, ilmi, kabiliyeti ve güzel ahlakıyla temeyyüz etmiş kimselerdi. İslâm öncesine kadar tıp ilmi uzun yüzyıllar bu seyrine devam etmiş, edebiyat ve tıp birbirini tamamlayan iki unsur olarak yan yana kalmıştı. Ediplik, tıp mesleğini icra eden, başarısı ve üstünlüğüyle temeyyüz etmiş kişilerin neredeyse doğal bir sıfatı olmuştu. Çünkü edebi bilgi tıp biliminden önce gelirdi. Bu yüzden edip bütün ilimleri ihata etmiş olmalı, bununla birlikte tıp ilminide bilmeliydi. Zâhiren kişinin yapması gereken ve meşhur olduğu sanat diğer bilgilerini görünmez kılmalıdır. Ancak edip tabip veya tabip edip her iki sahada yetenekli olsa da, ya ediplik sıfatı tabipliğine ya da tabipliği edipliğine galebe çalar. Mesela Hâris b. Kelede es-Sekafî yakınları ve insanlar arasında ikna etme yeteneği, hikmet bilgisi ve hazırcevaplığıyla meşhur olmasının yanında hem bir filozof, hem edip hem de bir tabipti. Fakat tıp sıfatı diğerinin üzerinde olduğundan o da bununla şöhret bulmuştu. Yine Ebu’s Salt Ümeyye b. Abdulaziz b. Ebi’s Salt da mükemmel bir doktor ve meşhur bir şairdi. Bununla birlikte şâirlik vasfı ön plana çıkmış ve kendisi şâir olarak tanınmıştır. İşte bu şekilde her insan zâhiri olguları kendi bakış açısıyla görür ve ona göre

hükmeder. Bir doktor, İbn Sînâ'yı filozof olarak değil de tabip olarak görür, bir filozof ise Fârâbî'yi tabip olarak değil, filozof olarak görür.

Edip düşünürlerden bir tanesi ediplerle tabipleri şöyle mukayese etmiştir: Edip ve tabip iki ayrı kaptâ sâfi bir bal üretmek için bir çiçeğin etrafından uçan ve onun nektarını soğuran iki arıya benzer... Dahası edibin duygularını aşır, hislerine hükmeden ve hislerin en incesine kadar derinleştiği hakikatini de gösterir. Onun durumu, sanatını mantık ve duyguları üzerine inşa edip sonra aklıyla onlara hükmeden tabibe benzer. Sanatını mantık ve duyguları üzerine bina edip sonra aklıyla onlara hükmeden tabip gibi, edip de toplumun felaketlerini, hastalıklarını araştırır ve onu tespit ettiğinde ise tedavisine başlar. Benzer bir biçimde hastalığın sebeplerini araştırır, bulguları topladığında ve dikkatli bir biçimde tetkik ettiğinde hastalığı teşhis eder ve hangi tedavinin gerekli olduğuna karar verir. Bunlardan biri toplum hekimi, diğeri ise bireylerin tabibidir. Edip hisleri ve düşünceleri inceltir, toplumun fertlerinin yetenek ve kabiliyetlerini artırır. İnsanların zihinlerindeki hastalıkları iyileştirmek için çok uzun zaman alan araştırmalar yapar. İncelemelerinin ardından tetkiklerden elde ettiği bilgilerle teşhis ve tespitlerini ortaya koyar. İşte o zaman hastasının rahatsızlık belirtilerine göre tanısını koyan ve ilacını veren doktor gibi bir kimse olmuştur.

Arap dili ve edebiyatımızın, tarihimizin, felsefemizin, akli ve nakli muhtelif ilimlerimizin tarih boyunca devam eden ilmi birikimin bir devamı olduğu konusunda en ufak bir şüphe taşımıyoruz. Muasır edebiyatçılarımız, âlimlerimiz, tarihçilerimiz, ortaya koydukları eserlerde ulaştıkları üslup ve yenilikler kadim edebiyatımıza ve görkemli ilmi geçmişimize borçludur. Edebiyat muvacehesinden durum de bu şekildedir. Bu tarih, bu felsefe ve diğeri ilimler, kazanç ve katkılarıyla mazideki Rönesans'ımıza, küresel uygarlığın gelişimi ve onunla uyumuna işaret etmektedir. Bu zengin mirasın muhafazasında ise tükenmez bir kaynak olan Arap dili güvenilir bir koruyucu olmuştur. Ebedî mucize olan Allah'ın kitabı ise dili korumuştur. İşte bunlar, Arap diliyle kardeş olup kendine mahsus özelliklerini yitiren ve tarih olan dillerin durumuna düşmesini önlemiştir. Halbuki o dillerde de edebiyat, tıp ve fen bilimleri mevcuttu. O menbâdan diledikleri gibi su içen edipler, alimler, tabipler ve bilim insanları vardı. Bizler halen böyle bir ilmi birikimden istifade ediyoruz. Günümüz Arap halkları, atalarımızın mahrum olduğu teknolojiye sırtını yaslayan ilmi ve fikri ilerlemeye sahip olmasına rağmen, bizler halen o saf kaynaktan içmeye muhtacız. Bu kültürlerin birbirleriyle nasıl irtibat kurdukları ve Arapçanın bu yükü taşımaya nasıl başararak her bir ilim ve fennin kaynağını tanıyabilecek istidatı sahip olduğu konusuna gelince; Macar

dil bilimci, müsteşrik Abdulkerim Germanus'un (*Gyula Germanus*) ifade ettiği üzere, bu husus onun bütün dünya dilleri arasında kelime bakımından en zengin dillerden biri olmasıdır.

Araplar İslâm'ın zuhûrundan sonra da Arapçanın varlığını ve saygınlığını koruyabilmiş ve bu onlara zor gelmemiştir. Çünkü Kur'ân-ı Kerim'e sahip olmalarının yanında edebiyat, şiir, emsâl ve kısasıyla mağrur bâdiye hayatı yanibaşlarında varlığını devam ettiriyordu. Diğer yandan İslâm'ın zuhurundan sonra fütuhâtın genişlemesiyle birlikte bazı yabancı kelimelerin Arapçaya karışması dili tehdit eder hale gelmişti. Çünkü Şuûbiyye Hareketi dilin özelliklerini bozmaya ve o sağlam kalenin kapılarını çalmaya başlamıştı. Arapçanın kan kaybettiğini hisseden hâlis Araplardan bir grup dilci, Arapçayı yabancı kelimelere karşı müdafaa eden sahih fusha kelimelerin toplanmasına gayret etti. Bu çalışma aynı zamanda dinin ve kavmiyetin temel dayanaklarının yabancı köleler tarafından bozulmasını önlemiştir. Bu aynı zamanda idârî ve kazâî meselelerde devlet işlerinin ifadesinde Arapçanın tek dil olarak kullanılmasını beraberinde getirdi. Daha sonra Arapçaya giren yabancı kelimeler çeşitli mağlub ülkelerin halkları arasında yayıldı. Korkulan sonuç vaki olmadan, ömürlerini Arapçaya ve ona giren yabancı kelimeleri tespit etmeye vakfeden ve dilbilimi araştırmacılarının çalışmaları başladı ve bu çalışmalar devam etmektedir. Biz de kapılarını bu yeni imparatorluğun açtığı ilimlerin temeli olması için dilde meydana gelen değişim ve dönüşümleri ele alarak başlıyoruz. Arap dilinin güvenilir bekçileri dilin temellerini, sabit kurallarını ortaya koyan kitaplar telif etmekle işe başladılar. Mesela el-Halil "Kitâbu'l-Ayn"ı ortaya koydu, öğrencisi Sibeveyh "el-Kitab"ıyla onu takip etti. Ebû Ubeyde ve el-Esmâî de eser telif ettiler. Sonra bunu tarih tedvini ve fıkıh eserlerinin telifi takip etti. 3/8. asrın başlarında tarih araştırmaları nesir olarak kaleme alınıyordu. Daha sonra dini araştırmalar da fenni nesir ile kaleme alınmış böylece divan kitapları yaygınlaşmıştı. Sonra çeşitli bilim sahalarındaki birçok telifatı ve risalesiyle nesrin babası Câhız'ın zamanı gelir. Halife Me'mun'un (159-255/775-868) hürmet ettiği ve Arapçaya nakledilmesi için Beytü'l-Hikmeyi kurduğu Yunan Medeniyetinin yaygınlaştırılmasında Câhız'ın önemli bir yeri vardır. Câhız edebiyat ve lügatta oldukça sağlamdı. Çünkü bu ilimleri Basra'daki ve el-Mirbed'deki Arap hatiplerden ve Bağdat'taki el-Esmâî ve en-Nazzâm gibi ilim adamlarının menbaından tahsil etmişti. Din, siyaset, felsefe, iktisat, tarih, coğrafya, biyoloji ve matematik gibi alanlarda verdiği eserler, onun ulaştığı yetkinliğe, kuvvetli üslûbuna ve nesirdeki dehasına işaret etmektedir. Telif ettiği eserlerin en meşhurları

şunlardır: *Kitâbu'l-Beyân ve't-Tebyân*, *Kitâbu'l-Buhalâ*, *Kitâbu'l-Hayavân* ve *Risâletü't-terbi' ve't-Tedvîr*.

Me'mun döneminde katiplerin faaliyetleri ve çeşitli coğrafyalardan Beytü'l-Hikme'ye akın eden tercümanlar, bu yeni medeniyetten önce husule gelen, Grekler, Romalılar, Persler, Hintliler ve Kıptîler'in edebiyat, tıp, tarih ve felsefe gibi muhtelif ilimlerde bıraktıkları hazinenin muhtelif dillerinde yazılmış eserlerinden talep edilenleri Arapçaya tercüme ediyorlardı. Tercüme hareketi sınırları belirgin olmayan bir dille başladı. Ancak çok geçmeden ilmi nesrin yaygınlaşmasıyla birlikte açık ve sağlam bir üslup kazandı. Mütercimim aslı, muhtemel doğru anlatımı ve kolay anlaşılır olmayı sağlamıştır.

Halife Harun Reşid savaşlarda mağlup ettiği kimselerden fiyde yerine çeşitli ilim ve fen dallarına ait yazmalar alıyordu. Eserlere olan bu rağbet öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, el yazması ilmi eserler, terazideki ağırlığı kadar altın ya da gümüşle satın alınmıştır. Böyle bir rağbet ve himaye sayesinde, Araplarda daha önce görülmemiş olan tıp, felsefe, mantık, ahlak, siyaset, astronomi, matematik, anatomi, botanik, zooloji, ilim ve fenne dair diğer sahalardaki çok büyük bir mirasın nakli gerçekleşmiş oldu. Tercümenin üslubu giderek daha ihtişamlı ve daha zarif hal almaya başladı. Arap dili kelime bilgisi ve formülasyonu bakımından mütercimlerin istedikleri vüs'ata erişmişti. Bazı kelimelerin türevlerinden yeni kelimeler türetmişler, bir kısmını da Arapçalaştırarak onların iraplarını bulmuşlardır. Halife Me'mun döneminde Bağdat çeşitli bölgelerden öğrencilerin yaşam alanı haline geldiği gibi, Hipokrat, Pisagor, Eflatun, Aristo, Batlamyus, Galen, Dioscorides, Öklit ve Arşimend gibi yazarların eserlerinin ihtişamlı miraslarının ışığını yayan bir merkez haline gelmişti. Arap toplumu dili ve edebiyatı sayesinde Hipokrat'ın tıbbını, Batlamyus'un astronomisini, Öklit'in hendesini, Yunan ve İskenderiye dönemlerine ait diğer ilimleri tanıdı. Optika, comterya, astronomya, metafizika, aritmetika, matematiğe gibi kelimeler ta'rib edilerek dil içinde gönül rahatlığıyla benimsemiştir. Himosis, Kimos, felfemun gibi lafızlar Arap alimlerin eserlerinde yaygın olarak kullanılan ilmi terimlerdi. İlim arttı ve Bağdat'tan Şam'a, Kâhire'den Mağrip beldelerine kadar metropollerde ve şehirlerde yaygınlık kazandı. Örneğin Endülüs'teki mescitler üniversiteler gibi çalışıyordu. Halifelerin sarayları, devlet adamları ve alimlerin evleri de aynı şekilde ilim ve edeb meclisleri hüviyetindeydi. Bağdat, Dımaşk ve Kahire'den önce çoğunluğunu Nastûrî Süryanilerin kurduğu Urfa, Nusaybin, Kınnesrin, Antakya ve Cündişâpur'daki müesseselerin Roma ve Yunan medeniyetinin yayılmasındaki rolünü de inkar etmemek gerekir. Halifeler, alimler ve tabilere kucak açıp, onlara onurlu ve rahat bir yaşam sundular.

İslam Arap İmparatorluğu'nun sınırları doğuda Çin'den, batıda Fransa sınırlarına ve kuzeyde Atlantik'e kadar uzandı. Bu imparatorluğun Arap ve sonradan Araplaşmış acem halkları bu kaynaklardan beslenmişlerdir. Alimler ufku geniş Arap dilinde eğitime giriştiler. Her bir alimin muhtelif ilimlere ait ciltlerce eserleri ortaya çıktı. Miladi 9. asrın ortalarında el yapımı kağıtlar neredeyse Arap İmparatorluğu'nun uzak doğu şehirlerine kadar yaygınlaştı. Semerkand'dan Kayrevan'a, Bağdat'tan Endülüs'e kadar olan kültür merkezleri arasındaki iletişim böylece kolaylaştı. Yunanca'dan ve diğer dillerden önce Süryanice'ye sonra Arapçaya çeviren mütercimler sayesinde tercüme ve telif eserlerin sayısı arttı, bu da yeni Arap felsefesinin, tıbbının ortaya çıkmasını sağladı. Tercümanların sayılarının, bilgi ve anlayışlarının artmasıyla birlikte tercüme edilen eser sayısı da aynı oranda arttı, böylece çeviri faaliyetleri ivme kazandı. Daha sonra doğrudan kendi düşüncelerini Arapça olarak kaleme alan ve esertelif etmeye başlayan, el-Kindî, er-Râzî, İbn Sînâ ve el-Farâbî gibilerinin ortaya koydukları bilimsel eserler bu sahada özgüveni artırdı. Onların verdikleri matematik, takvîmü'l-büldân ve astronomi sahalarındaki eserleri ilmi görünümlü olmakla birlikte, ilmi Arap nesir üslubunu yansıtır. Bu eserlerin ana temalarının ilmi olmasına rağmen edebi zevke de mâlik oldukları açık bir biçimde görülmektedir.

İlmi nesrin gelişmesi ve Mu'tezilenin zuhuruyla birlikte telif çalışmaları, Yunan felsefesine karşı mücadeleyi şiddetlendirdi. Nitekim Müslüman alimlerin Fıkıh ve usûlü dair kaleme aldıkları eserlerde hızlı bir artış görülür. Böylece Buhârî, Müslim, Tirmîzî, İbn Mâce ve Nisâbü'rî'nin kaleme aldıkları hadis kitaplarının yanında Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i ortaya çıktı. İlmî araştırmaların yaygınlaşmasıyla birlikte özellikle edebiyat ve düz yazı gelişti, tıp, astronomi, felsefe ve matematik alanlarında yazılan eserlerin sayısı arttı. İbn Sînâ, İbnü'l-Heysen, el-Beyrûnî, Câbir, el-Harezmi, er-Râzî, İbnü'n-Nefis, ez-Zehrâvî, es-Sûfî, İbn Yûnus, İbnü'l-Avâm ve diğerlerini okuyan kişi, onların sağlam Arap dil bilgileri ve çarpıcı ilmi üslupları karşısında saygı ve hayranlık duyar. Bu alimlerin sayesinde Arap dili muhtelif ilimlere ait istilahları başarılı bir biçimde kendine uyarlamış, Yunanca yazımın özünü alarak lüzumsuz olanları terketmek suretiyle açık bir kalıba dökülmüştür. Camston [?] "*Tıp Tarihi*" eserinde şöyle diyor: "Galen ve İbn Sînâ'nın eserlerini karşılaştırmak yeterlidir, birincisi anlaşılabilir, ikincisi ise gayet açık seçiktir, yine ikincisinde açık bir metodoloji bulunurken, ilkinde ise bulunmamaktadır." Tarihçi Sarton da onlar hakkında: "*Eğer Arap bilginlerin çalışmaları olmasaydı, Avrupa Rönesans'ının bilginleri böyle bir başlangıç meydana getiremez, medeni ilerlemeler de asırlarca gecikirdi.*" diyor. Tarihin de dediği gibi:

Eğer Arap Rönesansı Şuûbiye² hareketini ve Arap İslâm İmparatorluğu'nda küçük devletçiklerin ortaya çıkmasını tetiklemiş olmasaydı ve eğer Moğol ve Türk istilasıyla Avrupa sömürgesi olmasaydı Arap Rönesansı yaşanabilir, altın çağını kendisiyle övünen Avrupa'ya kaptırmamış olurdu. Eğer bunlar meydana gelmemiş olsaydı, ilim ve fennin dilinin Arapça olarak kalacağı söylenebilirdi. Bu kimselerin sözleri gelişigüzel değil bilakis arşivler, çeşitli dünya kütüphaneleri ve derin mahzenlerdeki dakik ve uzun soluklu araştırmaların bir neticesi olarak ortaya konmuştur. Profesyonel, amatör tarihçi ve ilim adamlarından bazıları doğu ve batıdaki dünyanın muhtelif kütüphanelerinde inceleme ve araştırma yapmışlardır. Bu kütüphaneler Paris'ten Londra'ya, İstanbul'dan Leningrad'a Leiden'e, Kahire'den Madrid'deki Escorial'a, Salerno ve Montpellier'den Kayrean'a, Bağdat'tan Tuleytula ve İsbiliye'ye, Necef'ten dünyanın diğer bölgelerine kadar yayılmıştır. Bu çalışmaların meyveleri, araştırmacı kaşifler tarafından kaydedilerek basılan fihristler sayesinde milyonlarca el yazmasının farkına varılmasıydı. *Arap Üniversitesi Kütüphanesi*'nde bu yazmalardan satın alınmış binlercesi bulunuyor. Bunlardan yaklaşık 300.000 yazmanın fotoğrafını çektim. Bundan daha fazlası halen sahipleri tarafından saklanan, adı bile anılmayan veya sergilenmesine izin verilmeyen bazı hususi kütüphanelerde bulunmaktadır.

Yazma ve matbu pek çok siyer ve fihrist kitapları, Arap dünyasının muhtelif kesimlerinden eski ve yeni pek çok yazar, alim, düşünür ve edip tabilerin biyografilerini ve bunlar arasındaki farkları bize açıklamakta, bunların mazide sayılarının daha çok, günümüzde ise daha az olduklarını göstermek, bu durumun sebebini motivasyonla izah etmektedirler. Arap alim ve tabiplerin öncülerini buna iten şey, müreffeh bir hayatı temin eden dünyalıktan ziyade sahibini mükemmelleştiren ve yücelten ilim aşkıydı. Bu yüzden öncü alimlerin zahit, sonraki alimlerin ise maddeci oldukları görülür ki, siyer kitapları bu sözümüzü teyit etmektedir. Biz şu ana kadar anlattıklarımızda ve bundan sonra zikredeceğimiz şeylerde Arap alimlerin ve müsteşriklerin araştırma ve teliflerinde itimat ettikleri muteber kaynakları kullandık. Şimdi bunlardan sadece en önemlilerini zikredeceğiz. İbn Ali Süleyman b. Muhammed b. Tâhir es-Siczi'nin *Swânu'l-Hikme*'si, Muhammed

2 [Şuûbiyye, daha çok Emevîler'in İslâm'a yeni giren ve Arap olmayan kavimlere karşı göttükleri Mevâlî politikasına karşı, bu kitleler tarafından verilen bir tepki olarak doğmuştur. Temelde Arap olmayan Müslüman kavimlerin Araplar'dan üstün olduğunu iddia eder. İslâm toplumlarında geniş yankılar uyandırmış siyâsî, fikrî ve edebî kolları olan bir harekettir bkz. Adem Apak (2010), "Şuûbiyye", *DİA* (C. 39, ss. 244-246), TDV Yayınları: İstanbul.]

b. İshak en-Nedîm'in (H. 385) *Fibrisî*, Kadı Sâid b. Ahmed et-Tuleytulî'nin (H. 462) *Kitâbu't-Ta'rîf ile Tabakatü'l-Ümem'i*, Beyhakî'nin (H. 462) *Kitâbu Hukemâu'l-İslâm Tetimmetü Sinânu'l-Hikme*, Vezir Cemâlü'd-Dîn el-Kıftî'nin (H. 642) *Târîhu'l-Hukemâ'sı* bunlardan bazılarıdır. Bunların dışındaki modern dönem kitaplarına ise araştırmamızın sonunda atıfta bulunacağız. Araştırmamızda atıfta bulunacağımız birinci derecede önemli eserlere itimat ettik. Bunların başında, eserini M. 1245 senesinden tamamlayan, seçkin tabip, araştırmacı edip İbn Ebî Usaybia olarak bilinen Muvaffaku'd-Dîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım İbn Halife b. Yunus es-Sa'dî el-Hazrecî (Doğumu 600/1203) tarafından yazılan *Uyûnu'l-Enba fî Tabakâti'l-Etibbâ* gelir. İbn Ebî 'Usabia, tabip ve botanikçi İbnü'l-Baytar ve asrının diğer alim ve tabiplerinden eğitim aldı. Bunlardan bir tanesi de kendi babasıdır. İlim ve tıpta yükseldikten sonra Havran'da Emir Salhud'un hizmetine girmiştir. Kendisi, seçkin bir doktor olduğu kadar aynı zamanda edip ve şâirdi. Eseri *Uyûnu'l-Enbâ*'nın iki cildinde Greklerden kendi zamanına kadar geçen tabiplerin hayatları ve eserleri hakkındaki bilgileri dakik bir çalışma ile bir araya getirmiştir. Mısır gibi Şam'da çalışmalarını yürütürken kendi eliyle kaleme aldığı çok temiz bir nüshayı Vezir Emînü'd-Devle'ye sunmuş ve Hicri 668 senesinde vefat etmiştir.

Şüphesiz onun hacimli eserinden edebiyat ve tıp konularında kıymetli bilgiler elde ettik. Bizden başka, yazarlar, tarihçiler ve müsteşrikler de bu taze kaynaktan susuzluklarını gidermişlerdir. Öyleki 19. yy.'ın sonlarında Berlin Üniversitesi'nde göz hastalıkları profesörü olup tıp tarihi alanında 7 ciltlik hacimli bir ansiklopedinin de yazarı olan doğu bilimci Julius Hirschberg, *Uyûnu'l-Enbâ*'yı en güvenilir kaynaklardan birisi olarak kabul eder. Ondan birçok iktibasları yapmıştır. 'Uyûnü'l-Enbâ'da 33'ün üzerinde göz doktorunun biyografileri ve eserleri hakkında bilgi bulunmakta, çoğunun da tıp, edebiyat ve diğer tıp dallarına dair eserleri bulunmaktadır. İbn Ebî Usaybia yazdıklarını, kendisinden önce doğru bilgi sahibi tarihçiler ve tabiplerin telif ettikleri en güvenilir kaynaklara dayandırmanın yanında, duyduğu, bizzat şahit olduğu şeylere, ilmi, edebi ve tıbbi yaşamındaki tecrübelerine de müracaat etmiştir.

Kitabının mukaddimesinde şöyle der: "Efendi, dost, alim ve adil bir vezir, kusursuz bir yönetici, vezirlerin efendisi, filozofların meliki, alimlerin önderi, dinin güneşi, devletin vekili, dinin kemali, Şeferü'l-Mille Ebi'l-Hasan b. Gazzâl b. Ebi Saîd'in kütüphanesinde ona hizmet ettim. Allah mutluluğunu daim kılsın, her iki cihanda da muradına ulaştırsın..." İbn Ebî Usabia eserinde 400'ün üzerinde tabibin hayatı hakkında bilgi vermiştir. Tabip edipler ve onların eserlerinden, şüirlerinden ve

nesirlerinden alıntılar yapmıştır. İlmî, edebî ve ictimâî hayat hakkında çok açık tablolar sunmuştur. Eserin mukaddimesine insanlığın yaratılışından itibaren tıp hakkındaki bir girişle başlatmaktadır. Daha sonra Grek dönemi ve bu dönemin mühim şahsiyetlerini, onların Arap tıbbî ve Arap doktorlarına olan önceliklerini ele alır. Ardından Grek devri tabiplerinden Asclepius ve sonra ondan neşet eden sülalesinin hayatlarını sıralamaya başlar. Eflâtun ve Hipokrat'a özel bir yer ayırarak bu ikisinden sonra gelenleri ele alır. Bundan sonra Roma tıbbına yönelerek Galen'e, eserlerine ve okuluna, Yahya en-Nahvî el-İskenderî'ye de özellikle temas eder. Çok geçmeden Arap tıbbına, tarihine ve onun merhalelerine sözü getirir. Bu metodoloji, onun eserini ilmi, tarihi ve tıbbî açıdan en sağlam ve en zengin müracaat kaynağı haline gelmiştir. Eserin kapsamını tıp ve edebiyata indirgemenen diğer sahalarda da şöhret bulmuş mühim şahsiyetlere de eserinde yer vermiştir. Bir araştırmacı için başka hiçbir yerde bulunmayan bu gibi bilgiler ilmi bir servet mesabesinde. Sıralanan tüm bu nedenlerden ötürü, araştırmacılar, Arap alimler ve müsteşriklerin çoğu ona itimat etmektedir.

Araplar, Müsteşrikler ve diğer araştırmacı tarihçiler Arap edip ve tabipler hakkında dakik bir ilmi araştırma olmaksızın genel hatlarıyla yazılar kaleme almışlardır. Bu yazılar, miladi 13. yy.'da İbn Hallikan'ın Vefayâtü'l-A'yan'ındayer verdiği870 meşhur Müslüman alim, tabip, edip ve tarihçinin biyografisiyle, İbn Haldun, el-Makarrî, el-Makrîzî, es-Suyûtî ve Hacı Halife'nin Keşfü'z-Zunûn'unda verdiği bilgileri aktarmaktan ileri gitmemektedir. Bu sadetten olmak üzere, İbn Cübeyr'in er-Rihle'sive Abdullatif el-Bağdâdî'nin *el-İfâde ve'l-İ'tibar fi'l-Umûri'l-Müşâbede ve'l-Havâdisi'l-Muâyene bi-Mısır*'ıgibi Arap seyyahların eserlerinde de bazı tabip ediplerin hayat hikayeleri bulunmaktadır. Musul asıllı olup Bağdat'ta dünyaya gelen Abdullatif el-Bağdâdî (h. 557-629), edip, tabip, filozof ve aynı zamanda bir seyyah. Mısır, Suriye ve Irak seyahatleri sırasında şahit olduğu müesseseler ve karşılaştığı alimler, edipler ve tabipler hakkında yazılar yazmıştı.

Avrupalı Arap tıp tarihçilerine gelince, onlar bilgilerini Avrupa'da bulunan kütüphanelerinden elde ediyorlar. Bunların başında göz tıbbî ve tıp tarihi sahalarında uzman olan Alman Profesör *Hirschberg* gelmektedir. Arap tıp tarihiyle ilgili olan *Mittwoch*, *Liebert* ve *Mann* gibi doğu bilimciler ona yardımcı oluyordu. Sonra Arap tıp tarihi üzerine iki cilt eser yazar Fransız şarkiyatçı *Lucien Leclerc* gelir. Onun kitabı Arap tıbbî ve edip tabipleri hakkında itimat edilen en makbul eser kabul edilmektedir. Eser, Arapça tıp eserleri ve bunun mukabilinde Arapçadan Latince'ye tercüme edilen veya Latince'den Arapçaya tercüme edilen kitapların bir incelemesidir. Hem

batılların hem de Arapların tıp ve edebiyat üzerine yazdıklarına vakıf olması, onun eserini ilmi bakımından önemli kılıyor. Eserde Arap tabiplerini yaşadıkları çağa ve faaliyet gösterdikleri coğrafyaya göre düzenlemiştir. Avrupalı tarihçiler arasında Arap temeddünüyle ilgilenenlerden müsteşrik Flügel³, Hacı Halife'nin telif ettiği Keşfü'z-Zünûn'u tercümesiyle birlikte tab ederek yedi cilt halinde yayınlamıştır. Arap tıp tarihi ve Edebiyat tarihiyle ilgilenen müsteşriklerden bazıları şunlardır: Daremberg, Wüstenfeld, Brockellmann, Sarton, Camston [?], De Sacy, Müller, Brown, Campell ve Max Mayerhof⁴. Bu araştırmacılar Arap tıbbi veya tabip edipler hakkında inceleme yapmışlar ve yazılar kaleme almışlardır. Onlar bu sayede Arap tıbbının ne olduğunu ve Arap medeni hamlesinin gelişiminde ve altın çağında nasıl bir rol üstlendiğini ortaya koymuşlardır.

Mısır ulemasından büyük edip ve tarihçi doktor, bir araştırmasında İbn Ebî Usaybia'dan sonra gelen edip tabip ve cerrahlarını, İbn Ebî Usaybia'nın yöntemiyle ele almayı denedi. Hicri 650'den başlayıp günümüze kadar gelen ve adını "*Mu'cemu'l-Etibbâ*" koyduğu bu sözlüğün müellifi, edip, tabip, alim ve araştırmacı doktor Ahmed İsa'dır. O, H. 668 senesinde Serhud'da vefat eden ve İbn Ebî Usaybia olarak da bilinen Muvaffakadü'd-Din Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım b. Halife'nin eserine "*Zeylû Uyûni'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*" ismini vermiştir. Adı geçen mu'cemin mukaddimesinde şu ibareler geçer: "*Araplar ilim ve ilim adamlarının tarihini yazmada öncü olmuşlardır. Her türlü ilim dallarında bilgin kimselerin biyografilerini divanlarda kaydetmeye ihtimam göstermişlerdir. Sahabeleri, hadîşçileri ve muhtelif mezheplerin fakihlerinin biyografilerini kaydetmişlerdir. Ayrıca tefsirciler, kadılar, tasavvuf büyükleri, valiler, soylular, hükümdarlar, ümera, rüesâ, tarihçiler, dilci ve gramerciler, tabipler, filozoflar ve meşhur kadınların biyografilerini kaydetmişlerdir. Hatta her bir devrin insanının biyografilerini mezheplerine göre yazmış ve tablil etmişlerdir. Bu durum kayıt tutmak isteyen tabipler için büyük bir şanstı. Çünkü onların hayat hikayeleri kimi zaman ayrıntılı, kimi zaman özet bilgiler ihtiva eden kitaplar şeklinde ortaya konulmuştu. Bu kitaplardan bazıları zamana karşı koyamadıkları için geriye yalnızca isimleri kalmış, kimisi ise halen mevcuttur... Ahmed İsa Beg, *Mu'cemu'l-Etibbâ*, s. 2"*

Yazar bu eserini Uyûnu'l-Enbâ'nın zeyli olarak isimlendirmiş olmasına rağmen, Uyûnu'l-Enbâ sahibinin takip etmiş olduğu metodolojiyi izlememiştir. Bu kitap öncelikli olarak Tabiplerin büyüdükleri yer, asıl

3 [Gustav Flügel]

4 [Charles Victor Daremberg, Heninrich Ferdinand Wüstenfeld, Carl Brockellmann, George Sarton, Antoine Isaac Silvestre de Sacy, Aug. Müller, Edward G. Browne, Donald Campbell, Max Meyerhof]

memleketleri ve çalıştıkları yere göre kitabını tasnif eden İbn Ebî Usaybia'nın takip etmiş olduğu sistemden farklı bir yol izlemiştir. el-Mu'cem'in sistematığına gelince, yazar eserini alfabetik bir sıralama ile tabiplerin isimlerine göre tasnif etmiştir. Fakat bununla birlikte, kaynaklarında ve mukaddimesinde de geçtiği üzere yaklaşık 900 tabip ve edip tabibin ismi ve biyografisini ihtiva etmesine rağmen, Arapça kaynaklardan yaklaşık 78 tane güvenilir kaynağı eserinde zikretmiştir.

Ben burada İbn Ebî Usaybia'nın bazı edip tabipler bahsinde takip etmiş olduğu, ilk İslâm fetihleri sırasında ortaya çıkan edip tabiplerden başlayarak, şöhret buldukları ve yetenekleriyle tebarüz ettikleri beldelelere göre tasnif yöntemini kullanacak, fakat onlar hakkındakimethiyeler bahsini biraz kısa tutacağım. Böylece araştırma yalnızca onların tıp ve edebiyatla ilgili malumatlarını içerecektir.

el-Hâris b. Kelede es-Sekafi (ö. 670)

Tabip, hakîm ve ediptir. Aslen Tâif'ten olup önce Mekke'ye ardından Cündişâpur Tıp Okulu'nda Nastûrî Süryânî tabiplerin elinden tıp ilmini tahsil ettiği Fars diyarına gitmiş, burada hastalıklar ve tedavileri ile ilgili bilgiler edinmiştir. Ud çalmayı da Fars'ta ve Yemen'de bulunduğu sıralar öğrenmişti. Araplarıntabibi payesini almış ve tıp mesleğini icra etmek için Mekke'ye dönmüştür. Rasûlüllâh ile aynı dönemde yaşamıştır. Rivayet olunur ki, bir defasında Sa'd İbn Ebî Vakkâs r.a. Mekke'deyken hastalanmış, Rasûlüllâh s.a.v. de onu ziyarete gittiğinde şöyle demiştir: “Ona, Hâris b. Kelde'yi çağırın, zira o tedavi eden bir kimsedir.” Hâris ona geldiğinde bakmış ve endişe edilecek bir şey olmadığını söylemişti. Yardımcısı [ferîkubû] ona acve⁵ hurması ve çemen otundan bir parça getirdi, Hâris de bu iki bitkiyi kaynatıp ona içirmiş, hemen iyileşmişti... Türlü hastalıklardan muzdarib olanlar ona geliyordu. Hâris, tıbbi ile meşhur olduğu kadar edip ve filozofluğuyla da meşhur olmuştu. Bunun delillerinden bir tanesi Kısra Anuşirevan'ın⁶ önünde Arapların sahip olduğu yüksek dereceyi ve kuvvetli tıp bilgisini sunduğu belîğ hitabetidir. Kuvvetli deliller getirmesi ve yüksek edebi zevke malik olmasıyla meşhur olmuştur. Öyleki hala onun derin felsefesi ve edebi üslubunda söylenmiş darb-ı meseller

5 [Hurma çeşitleri arasında önemli bir yer tutan ve kıymet bakımında en değerlisi olan acve, özellikle Medine'nin Âliye adı verilen bölgesinde yetişen ve hadislerde ismi çokça geçen bir türdür bkz. Nebi Bozkurt (1998), “Hurma” *DİA* (C:18, s. 393), TDV Yayınları, İstanbul.]

6 [531-579 yılları arasında Sâsânî hükümdarlığı yapmış olan, Kısra Enûşirvân I. Hüsrev b. Kubâd, Nasihatname ve ahlak türü kitaplarda adalet timsali kahraman bir hükümdar olarak gösterilmiştir bkz. Ahmed Tefazzûlî, Nurettin Albayrak (1995), “Enûşirvân”, *DİA* (C:11, s. 255-56), TDV Yayınları: İstanbul.]

mevcuttur. Hâris, Muâviye devrinde vefat etmiştir. İbn Cülcül'ün de zikrettiği bir rivayete göre, Muâviye son günlerinde ona şöyle bir soru sormuştu: “*Tıp nedir ey Hâris? Hâris, el-Ezîm'dir yani aklıdır*” dedi. Cevherî ise *Sıhâb*'ında⁷: “*el-Ezîm perhîzdir.*” demiştir. Ezm, bir kişinin kendisini bir şeyden kısıtlaması, bir şeyden sakınması anlamlarına gelir. Yine denilir ki: Ömer b. Hattâb, Hâris'e şöyle bir soru sordu: “*İlaç nedir?*” O, “*el-ezîm yani gayrettir, şevktir*” diye cevap verdi. Şimdi burada onun Kısra'nın önünde irad ettiği hutbenin ayrıntılarını ve o esnada Kısra ile aralarında geçen muhavereden bir kısmı zikredeceğiz. Kısra birgün, atalarının ve büyüklerinin ulaşamadığı kendi kuvvet ihtişamını göstermek için onu davet etmişti. Arapların soyluları ve belağat sahibi bir heyetle birlikte Hâris de ona gitmişti. İçeri girmelerine izin verildiğinde onlardan herbirikendilerini Kısra'ya arzetmeye başladılar. Fakat Kısra'nın kendilerini aşağılamasından çekiniyorlardı. Hâris'in sırası geldiğinde Kısra ona: “*Sen kimsin?*” diye sordu. *Ben, Hâris b. Kelde es-Sekafî'yim* diye cevap verdi. *Mesleğin nedir?* diye sorunca, *Tıp* diye cevap verdi. *Sen Arap mısın?* diye sordu, *Evet, o beldenin tam ortasında ve hakiki olanlarındandır* dedi. Kısra: “*Araplar cebaletleri, kuvvetsiz akılları ve kötü beslenmeleriyle insanı iyileştirecek ne yapabilir ki?*” diye sorunca, Hâris: “*Ey hükümdar! Şayet bunlar Arabın sıfatlarıysa cebaletleri giderilmeye, eğrilikleri düzeltilmeye, bedenleri idare edilmeye ve üzüntüleri giderilmeye daha muhtaç ve layık olan da onlardır. Akıllı olan kimse bunu kendiliğinden bilir. Hastalığın yerini teşhis eder ve kendini en iyi şekilde idare ederek bütün hastalıklar hakkında bilgi edinir*” Kısra, bir süre daha sorular sormaya, Hâris de ona cevap vermeye devam etti. Bir ara Kısra, Hâris'e: “*Arabın hangi ahlakı çok övülür ya da hangi düşünce ve karakteri senin hoşuna gider?*” diye sorunca, Hâris şöyle cevap verdi: “*Ey hükümdar! Arabın canlı bir tabiatı, cesur bir kalbi, fasih bir dili, köklü bir mazisi, sahib bir nesebi, şerefli bir soyu vardır. Dudaklarının arasından çıkan söz kuvvetleyayından fırlatılmış ok gibidir. İlkbahar havasından daha tath, göz yaşlarından daha latiftir. Yemeğini çorak topraklardan yer, savaşlarda gam ve kederi su gibi içerler, kimse onların izzetini elinden alamaz. Kimse onların komşularına zarar veremez, harîm-i nefislerine el uzatamaz, şerefîlerini zelil edemez. ...*Hutbesinde buna benzer belağatlı ve sağlam sözler, tutarlı bir mantık ve kuvvetli deliller bulunmaktaydı. Bu sözleri duyan Kısra tahtına oturduktan sonra Hâris'in yanında bulunanlarının dikkatlerini çekecek şu sözleri söylemişti: “*Şüphesiz ben (Hâris'i kast ederek) onu, sözünde övgü, kavminin faziletlerini hikmetle dile getiren, anlatmakta murad ettiği şeyi doğru kelimelerle dile getirmesi bakımından takdire şayan buldum. Bunun gibi âkil*

7 [Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî el-Fârâbî (1987), *es-Sıhâb Tâcü'l-lüğa ve Sıhâbü'l-Arabîyye*, (Haz. Ahmed Abdülgâfûr Ata), Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn: Beyrut.]

insanlar işlerini en iyi şekilde yapan kimselerdir.” Sonra ona oturmasını emretti, böylece o da oturdu. Kisra ona: “Tıptaki vukûfun nasıldır?” diye sordu ve Kisra sözlerine şunu da ekledi: *Tıbbın aslı nedir?* Hâris “*el-Ezîm*” diye cevap verdi. Kisrâ, “*el-Ezîm nedir?*” diye sordu. “*İki dudağın arasına bakîm olmak ve elini çekmektir*” diye cevap verdi. Kisrâ, “*Doğru söyledin*” dedi. Kisrâ yine, “*Hastanın devâsı nedir?*” diye sordu. Hâris, “*Düzenli yemek yemektir, o çölleri yok eder ve kurak çöllerde yırtıcı hayvanları helak eder*” diye cevap verdi. Kisra, “*Doğru söyledin*” dedi. Kisrâ bunlardan sonra aklındaki soruları da sorduktan sonra, Hâris’in elinden tuttu ve: “Şüphesiz bu adam ilim, kolay anlama ve kıvrak zeka ile donatılmıştır.” Sözleriyle onu övdü. Daha sonra Kisrâ, Hâris’in çevresindekilere ihsanda bulundu.

Hâris’in tıptaki hüneri ve kuvvetli zekâsına delalet eden mahareti vardı. Hâris’in tıbbî müşahedelerinden birisini İbn Ebî Usaybia şöyle rivayet etmektedir: Benî Kûnh’ten birbirini çok seven iki kardeş vardı. Ülfet, muhabbet ve birbirlerine düşkünlükleri bakımından bu ikisinden daha güzeli asla görülmemişti. İki kardeşten büyük olanı, hanımını küçük kardeşinin sorumluluğuna bırakarak sefere çıkmıştı. Farkına varmadan küçük kardeşin gönlü yengesine düşmüş, aşk onu hasta etmiş, yataklara düşürmüştü. Kardeşi geldiğinde ona tabipler getirdi, fakat onlar Hâris b. Kelede gelinceye kadar herhangi bir çare bulamadılar. Hâris: “*Perdelenmiş iki göz görüyorum, çektiği acının sebebini bilmiyorum fakat anlayacağım*” diyerek, hastaya önce şarap içirdi. Şarap tesir edince şu şiiri söyledi:

Bir dost, yalnızca bir dost, ne kadar da az dostum var benim, beyitler acılarımı, hafiften yoklar, Bir abu ki bugün görmedim, Benî Kûnh’ün evinde, sözlerindeki ıstırap üvey kızın düz yanakları içindir.

Orada bulunanlar Hâris’e “*Sen Arab’ın en bilge tabibisin*” dediler. Bunun üzerine ağabeyi hanımını boşadı ve ona; ey kardeşim onunla evlen dedi. Kardeşi, vallahi onunla evlenmem dedi. Adam ölünceye kadar o kadınla evlenmedi. Hâris’in Kisrâ ile aralarında geçen konuşmaya dair bir kitabı vardır. Biz bu kitaptan bir kısmını iktibas ettik. Hâris’in hikmetli sözler sadedindeki şiirlerinden bazı beyitler rivayet edilmiş olup aşağıdaki iki beyit de bunlardandır:

Kimi insanın faydası yad ellere dokunur, ölünceye kadar akrabaları ondan şikayet eder. İnsan iyi olursa uzaklar ona yönelir, eğer insan kötü olursa bilki amca oğlun onun dostudur⁸

8 [Türkçe’deki, “İyi komşu, hayırsız hısımdan yeğdir.” Atasözüne yakın bir anlam taşır.]

En-Nadr b. Hâris b. Kelede, babasından sonra tıpta ve edebiyatta meşhur oldu. Tıbbı babasından öğrenmişti, daha sonra tıptaki bilgisini artırmak için Fars bölgelerine gitti ve Cündişâbur tıp okuluna katıldı. Fars büyüklerinin düşünceleri ve kendini beğenmişliklerini, Arabın izzet ve hamiyetiyle mezcutmuştu. Şirkin propagandasını yapmak, İslâm davetine karşı koymak için tabip olarak Mekke'ye geldi. Müslümanlara pusu kuruyor ve Allah'ın indirdiği kitabın bir mislini ben de indirebilirim diye bağıyor, her yerde ve her vesileyle Rasûlullâh s.a.v.'e saldırıyordu. Çok defalar insanları bir araya toplayarak onlara belîğ konuşmalar yapıyor ve İslâm tebliğ eğitiminin hilafına eğitim yapıyordu. Kendisine verilen servet ve katı mizâcın da etkisiyle gururlanarak, Bedir Savaşı'nda Rasûlullah s.a.v.'i öldürme fikrinden de geri durmadı. Yolculukları ve Fars diyarındaki eğitimi sırasında birçok edebiyat ve felsefe eserlerini okumuş, birçok din bilgini, ruhban ve filozof ile görüşüp fikirlerinden istifa etmişti. İslâmî davetin ortaya çıktığı sırada İslâm'a karşı olma konusundan Ebû Süfyân'ın yanında yer aldı. Rasûlullâh s.a.v. ve onun davetine karşı olan kıskançlığı ve nefreti yüzünden kendisini kandırarak ona karşı kin beslemişti. Nübüvvet ve risâletin onunkendi düşüncesinden daha büyük olduğunu kavrayamamıştı. Eflâtun'un "*en-Nevâmîs*"⁹ adlı eserinde söylediği, "*Filozof felsefesiyle Peygamber ve onun getirdiğine ulaşamaz.*" sanki okumamıştı. Bedir Savaşı'nda zafer Rasûlullâh s.a.v.'e nasip olunca Kureys'in ileri gelenlerinin çoğunu öldürdüğü gibi geriye kalanlarını da esir etmişti. Bu esirlerden bazıları fidyelerini ödeyerek serbest kalmışlardı. Nadr ve Akabe İbn Muît de esirler arasındaydı. Rasûlullah Bedir'den ayrıldıktan ve şehre de henüz girmeden önce es-Safrâ'ya yakın bir mahalde o ikisinin öldürülmesini emretti. Taberî bu konuyu tarihinde şöyle anlatır: "*Rasûlullâh s.a.v. Bedir günü Ukbe b. Muayyit'in boğdurularak öldürülmesini emretti. Böylece Âsım b. Sâbit b. Ebi'l-Eflab el-Ensârî onun boynunu vurdu. Ukbe b. Muayyit öldürüldükten sonra Rasûlullâh, aralarındaki akrabalık bağlarına rağmen Hz. Ali'ye aynı şekilde en-Nadr'ın da boynunu vurmasını emretti.*"

Kız kardeşi *Katîle bint el-Hâris*, kardeşinin [Nadr'ın] ölümü üzerine yaktığı ağıtı şu hisli beyitlerde dile getirmişti:

*Ey süvari, asalet denen şey sinelerde saklıdır, sen Perşembesabahından muvaffak oldun
Ölüm ona ulaştı fakat, selamı hala süvarilerin kalbinde onun için çarpmaktadır.*

9 [Eflâtun'a (m. ö. 427-347) nispet edilen düşünceler, Fârâbî tarafından *Kitâbü Telhîsi'n-Nevâmîs*'te ele alınmıştır bkz. Fahrettin Olguner (1994), "Fârâbî", *DİA* (C: 10, s. 476), TDV Yayınları: İstanbul; Fârâbî (1985), *Telhîsü Nevâmîsi Eflâtun* (Çev. Fahrettin Olguner), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara.]

Selamım onadır ve bağışlanmış bir hasrettir, esasıyla birlikte gelmiştir, diğeri de boğmaktadır

Eğer bir ölüdünyabilir ve konuşabilirse bağırduğumuzda duyurur ona

Babasının oğulları kılıçları sallanmaya devam etti, Allah için, orada rahimler parçalandı

Elleri bağlı olduğu halde onu bağlayan kişi şiddetle onu itti

O Muhammed ki! kavmi içinde asil bir köktendir, onlara karşı kin ve gazap tutan biridir

Eğer azat edilseydi, Nadr hatasından dolayı affedilmeyi en çok hak eden kişiydi

Eğer fidyeye ödemeye gücüm yetseydi kölelikten kurtulması için parasını öderdim.

Harcanacak en kıymetli şeyle onun fidyesini öderdim.

Ebu'l-Ferec el-İsbahâni, Rasûlullâh s.a.v.'in bu ağıt üzerine, "Bu şiri daha önce duyseydim onu öldürmezdim." dediğini bildiriyor.

Bu iki şahsiyet, el-Hâris ve oğlu en-Nadr, İslâm'ın zuhurundan önce ve daha sonraki dönemde tıp ve edebiyatta meşhur olan kimselerdir. Gerçi babaları ve dedelerinin yolunu takip eden doktor benzeri birçok kişi vardı. Bunlardan, tılsım ve büyü yapıp, yıldız ve putlara dua ederek tedavi edenler olduğu gibi bazı otlar, uyuşturucular, madenler, ve hayvanların uzuvları ve dışkılarınınin tedavi edici özelliklerini kullananlar da vardı. İslâm'ın ortaya çıktığı asırda Arap yarımadasının çevresindeköklü ve sağlam bir medeniyet, tıp, edebiyat ve felsefebulunuyordu. Komşu coğrafyalardabeşeri bilimler yaygın bir haldeydi. İslâm'ın ortaya çıkışı, biri doğuda, diğeri batıda hüküm süreniki büyük imparatorluğun yani Perslerle Romalıların tahtını sallayan büyük bir hadisedir. Rasûlullâh'ın görevi, Allah'ın kendisine vahiyetmiş olduğu risâlet görevini başarıyla yerine getirmesi için bu iki imparatorluk karşısında kararlı bir tutum göstermekti. İslam'ı tebliğ edenlersağlam ve fasih bir dil olan Arapça ile davete başlayıp dini yaymaya koyuldular. Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça indirilmesi dilin kıymetini artırmıştı.Davet çeşitli beldelerde bu dilde kutsal prensipler ve öğretiler üzerine devam ediyordu. Daha önce bu dilde başka bir peygamber gelmemişti. Bu öğretilerin ilki Allah'ın yaratması üzerine düşünme ve bilgi sahibi olmak hakkındadır. "... ve kendi nefislerinizde birçok alametler vardır..." (Kur'ân-ı Kerîm, 51:29) ayeti, insan için her şeyden önce kendini tanımayı ve Allah'ın yarattıkları üzerine düşünmeyi hatırlatır ve salık verir. Nitekim Rasûlullah, "İlim ikidir; vücut ilmi, din ilmi." demiştir.Yukarıda da zikredildiği üzere bu iki imparatorlukta medeniyet çok bariz bir biçimde bulunmaktaydı. Fakat bunların Arap Yarımadası'na bir yansımaları olmamıştı. Diğer yandan Rasûlullâh kendi özünü ve rabbini biliyordu. Allah'ın kendisine vahiyetmiş olduğu emirleri uygulamaya ve takip etmeye başladı. İnsanlar onun tavsiye ve talimatlarına tabi oluyordu. Hatta

Tıbbı'n-Nebevî sayesinde hastalıklardan korunmanın yollarını biliyor ve tedavi edici ilaçlar tavsiye edebiliyordu. Bu, şimdilerde Koruyucu tıp dediğimiz tıbbî bir uzmanlık alanıdır. Zira Hz. Peygamber s.a.v. hastalıklara karşı yeterli önlemler almayı, hastalıklardan sakınmayı ve korunmayı teşvik etmekteydi. Bütün bunlar, fiziki, rûhî, aklî ve ictimai sağlığa tam bir özen göstermenin belirtisidir. Daha 20. yy'ın yarısında 1948'de Dünya Sağlık Örgütü tarafından sağlık ve tedavinin tanımı ve muhtevası belirlenmeden önce Tıbbı'n-Nebevî ile bu tanımın yapıldığına işaret edilmektedir. Ayrıca Kütüb-i Sitte ve tıp eserlerinde kaydedilmiş birçok sahih hadis mevcuttur.

Rasûlullâh s.a.v. M. 632 senesinde vefat etti ardından onun yolunu takip eden halifeleri geldi. Onların hilafetleri M. 661 senesinde, fütûhâtı ve onların sahip olduğu şeyleri koruma ve kontrole devam eden Emevî devletinin ortaya çıkmasıyla sona ermiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki, fethedilen beldelerin çoğu, temeli Hind, Pers, Grek ve Roma medeniyetleri olan muhtelif kültürlerle iç içeydi. Ayrıca bu halklar semâvî dinler, putperestlik ve Mecûsîlik gibi muhtelif dinlere inanıyorlardı. Bu yüzdendir ki, başlangıçta Arap fatihlerin gayretleri ilmi amaca matuf olmamıştır. Daha çok hakimiyetlerini pekiştirme ve yenilen devletlerin bakiyelerini ortadan kaldırmaya yönelik olmuştur. Şunu da eklemek gerekir, bu coğrafyalar tabiipleri, bilgileri ve kültürlü insanları bakımından oldukça zengin beldelerdi. Fakat Araplar Emevîler zamanında Atlas Okyanusu'ndan Çin'e kadar uzanan geniş coğrafyadaki fetihleri sebebiyle, karşılaştıkları ilim ve fenden istifade etmeye zaman bulamadılar. Bununla birlikte, rivayet edildiğine göre Emir Hâlid b. Yezid b. Muaviye'nin babasından sonra velihtliğe getirilmediği ya birinin zorlamasıyla ya da kendi isteğiyle kimya gibi bazı ilimleri öğrendiği kaydedilmiştir. İlim öğrenmek için İskenderiye'den Romalı bazı alimleri davet etmiştir. Onlar gelirirken yanlarında Grekçe, Romence ve Kıptice ciltlerce kitap getirmişlerdir. Bu eserlerin Süryanice ve Arapçaya tercüme edilmesini emretmiştir. Öyle ki Arap Yarımadasına yabancı kitaplar getiren ve onları tercüme ettiren ilk kişinin O olduğu rivayet edilir. Bu özel görev için İskenderiye'den rahip Maryus getirtilmiştir. İslâm'daki ilk hastane M. 707 senesinde Velid b. Abdülmelik'in emriyle kurulmuştur. Yine İslâmî dönemde ilk tıp eserini Ehrun b. E'yun Süryânice olarak telif etmiş, bu kitap Basra Yahudilerinden Mâserceveyh adındaki bir tabip tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. Ancak bunun dışındaki Grekçe, Romence ve Süryanice tıp kitapları yaygın kullanımda değildi. Ömer b. Abdulaziz'in halifeliği devrindeki bazı Arap alimler H. 99 senesinde Ehrun'un eserinin Arapça tercümesi açığa çıkarıncaya kadar gizlive kullanımı yasak bir eser olarak kalmıştır. Bu alimler

eserdeki tıbbi kâidelerden insanların istifa edebilmesi ve bilgini onlar arasında yayılması için izin istediler. Halife bu eseri alarak incelemeleri ve içeriğinde Şeriata muhalif şeyleri kendisine bildirmeleri için alimlerden bir heyet topladı. Kitabın bir tıp eseri olduğunu Halifeye bildirdiklerinde, Halife insanların bu eserdeki bilgilerden faydalanması için dağıtılmasını emretti. Bütün bunlar, Araplar tarafından fethedilen toprakların çoğunda yayılmış halde olan medeniyeti sırtlamak ve onu taşımak için samimi bir arzu ve kültürel bir farkındalığın bulunduğu işaret etmektedir. Muhtelif dinlere mensup tabiplere, tıbbi daha önceden bir meslek olarak seçmiş olmalarına rağmen, Emevî devletinin kurucusu I. Muâviye zamanından itibaren tıbbın çeşitli dallarında çalışmalarına fırsat verilmiştir. Bunlar, öğrencileriyle aralarında tam bir anlam uyumunu sağlamak için Arap dili ve edebiyatını asla göz ardı etmemişlerdir.

Abdülmelik b. Ebcer el-Kinânî, tabip, âlim ve fazıl bir kimsedir. Ömrünün ilk dönemlerinde İskenderiye’de yaşadı ve buradaki İskenderiye Medresesinde tıp tahsil etti. Daha sonra da Galen Medresesine gitti. Mısır’ın fethinden sonra, henüz halife olmadan Ömer b. Abdulaziz’in emirliği devrinde Müslüman olduğu rivayet edilir. H. 99 senesinde Ömer b. Abdulaziz halife olduğunda, el-Kinânî önce Antakya’ya sonra da Harran’a gitti ve oralarda tıp okutmak için bir enstitüler açtı. Halife, özel doktoru olarak ona güvenmiştir. el-Kinânî’nin hakîmâne sözlerinden bazıları şöyledir: *“Mide vücudun havuzudur, damarlarsa onun kanallarıdır. Oraya sağlıklı bir şey girerse, sağlık olarak çıkar, hastalıklı bir şey girerse de, hastalık çıkar.”*

İbn Âsâl, Ebu’l-Hakem ed-Dimaşkî, ve onun oğlu el-Hakem, İsa b. Hakem ed-Dimaşkî ve Haccâc b. Yusuf es-Sekafi’nin doktoru Tiyâzûk [*Theodocus*] ve daha niceleri Muâviye zamanında tebabetle uğraşmıştır. Koruyucu tıbbî nasihatlerden ileri gitmeyen hikmetli sözler söylemişlerdir. Fakat bunlar, himayesinde yaşadıkları toplumun dilinde sağlam bir üslub söylenmiş sözlerdi. İskenderiye Okulu sonra Cündişâpur, Urfa, (Odesa) veya diğer adıyla Doğu Atina, Nusaybin ve Antakya’da tıp eğitimi gördükten sonra ihtisas yaptıktan sonra tebâbet onların mesleği haline geliyordu. Onların tıp bilgileri hiç de basit değildi. Anatomiye, fizyolojiye, belirtilerden yola çıkarak hastalığın teşhisini koymak ve tedavi edebilmeyi biliyorlardı. Tüm bunları hünerli hocalarının kendilerine verdikleri derslerde Hipokrat, Oribasius, Galen ve Disagoridis gibi bilginlerin kitaplarından talim ediyorlardı.

Tıp bilimi Emevîler devrinde güçlenmişti fakat bu Arap tabipler, edipler ve alimler eliyle değil, çoğu farklı din, ırk ve renkteki kimseler tarafından gerçekleştirilmişti. Araplara gelince onlardan bir kısmı yönetimi

tanzim etme, güç ve nüfuzlarını sağlamlaştırma gibi işlerle uğraşırken geri kalanı ise hadis ve kelim gibi ilimler henüz ortaya çıkmadan önce edebiyat, şiir gibi diğer ilimlerle meşgul oluyorlardı. Yabancı kelimelerin karışması tehlikesine karşı dili kayıt altına almaya yönelik bir usul ortaya kondu. Bu, geniş imparatorluğun hakimlerinin milli şuurunun ve İslâm'ın sesini duyurma azimlerinin hâlen sağlam olduğunun göstergesidir. Bu ses Çin'den Endülüs'e kadar yankılanıyordu. Araplar, Rasûlullâh'ın Allah'tan getirmiş olduğu şeriatın emirlerinin uygulayıcısı hakim unsur olarak varlıklarını devam ettirmiştir. Fakat neşvünema bulduğu yaklaşık bir asırlık hakimiyetin ardından hiç beklenmedik bir anda, daha düşük seviyedeki bir kültür ve medeniyet tarafından çepeçevre kuşatıldı, tahtiyerle bir edildi. Bunu Abbasoğullarının devleti takip etti. Endülüs'te de Emevî Devleti kuruldu. Abdurrahman b. Hişâm veya diğer adıyla Abdurrahman ed-Dâhil, Abbâsilerin saldırısından kaçtıktan sonra Kureyş'in kurucu vasfı ve birliği tesis etme gücünü uyandırmıştır. Emirliğini kurması Abbasi Devleti ihtilalinden 6 sene sonrasına yani 138/756 senesine denk gelmektedir. 750-1258 (132-656) yılları arasında hüküm süren Abbâsi devletinin kıyâmı sırasında, Arapların tarihinin yeniden yazılması için medeniyeti oluşturan parçalar hazır haldeydi. Bu unsurların en belirgin olanları; refahın artması, ilim ve fennin yayılması, iyi bir toplumsal düzenleme, dengeli ekonomi, siyasi mekanizmanın büyüklüğü ve askeri oluşumların azameti ve bunlara bağlı şeylerdi. Bu devir her türlü bilimsel bilginin yayınladığı bir tatlı su kaynağı haline gelmiş, tıp, felsefe, astronomi, edebiyat, mantık, kelim, fıkıh ve hadis bilimleri yaygınlaşmıştır. Süryânî tabipler, çeşitli ilimlerde yazılmış Yunanca ve Grekçe eserleri önce Süryânice'ye sonra Süryânice'den Arapçaya tercüme etmeleri bakımından, bu unsurların kazanılması ve yayılması yönündeki faaliyetlerde daima önde olmuşlardır. Bahtışu ailesi, Halife Mansur devrinde Cündişâpur Medresesi'nden davet edilen ilk ailedir. Onu oğulları ve sonra onları da muhtelif dilleri öğrenerek kültürlerini artıran Arap öğrencileri takip etmiştir. Yabancı kültürlerle Arap kültürünün birbirine karışması bu çağda artış göstermiş, tabip ve yazar Yuhanna b. Maseveyh, tabip ve ayrıca çeşitli dillerde bilgin olmasının yanından iyi bir mütercim olan Huneyn b. İshak, Arapçaya tercümede vukûf ve maharet sahibi kimselerdi. Abbasi İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde alim ve edip tabipler yaygınlaştı. Çağdaşları Endülüs Emevî Devleti'nde de tabipler, edipler ve alimler yetişmeye başladı.

Umumi olarak Genel kültürün ve hususi bir surette de edebî tıbbın gelişimi üzerine yaptığımız bu tetkikten sonra, özet olarak bazı edebî tıbbî şahsiyetlerin üzerinde duracağız. Buldukları coğrafya bakımından

birbirinden bağımsız iki Arap devletinde, yani doğudaki Abbâsi Devleti ile batıdaki Endülüs Emevî Devleti'ndetıp ve edebiyat sahalarında şöhret bulmuş birer ya da ikişer kişiyi ele alacağız.

Edip tabipler ve alimlerin en ön safındaHıristiyan Huneyn b. İshak gelir. Arapçayı sonradan öğrenmiş olup evinde ve okulunda Süryanice konuşur, Arapça, Süryanice, Farsça, Yunanca ve bir parça da İbranice bilirdi. Arapça öğrenmeye çok meraklı olup, Basra'da Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî'nin öğrencilerinden ders almıştır. Hîre'nin çeşitli bölgelerine dağılmış Hıristiyan Arap kabilelerinden olan İbâd Kabîlesine mensuptur¹⁰. Hîre'nin dışında kendileri için kurdukları kasırlarda insanlardan uzak bir hayat yaşarlar. Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. “Biz kendimize Allah'ın aciz kulu adını veririz” derlerdi.

Huneyn arzularına ulaşmak için elinden geleni yapmakta ısrar eden hırslı bir gençti. Tıp okumuş, bu uğurdamuradına ulaşınca dek müteselsil çilelerle karşılaşmıştı. İlk olarak Cündişâpur Medresesi'nde tıp eğitimi almıştı. Hocası Huneyn b. Mâseveyh, soru sorduğu için onu okuldan kovmuştu. Çok geçmeden tıp öğrenmek için Rum beldelerine gitmiş ve murad ettiği her şeyi öğrenmişti. Felsefe kitaplarının birçoğunu tahsil etmiş,Yunancayı da öğrenerekBenû Musa b. Şâkir'den ders almıştır. Şöhret bulduğu şehre yani Bağdat'a döndü. Halifeler ve ümera nezdinde özellikle Me'mûn ve Mütevekkil Alellâh dönemlerinin önde gelenlerinden oldu.

Huneyn, yaptığı tercümelere, çevirdiği dilin ilmi üslub ve özelliklerini belli bir dereceye kadar Arapçanın özel yapısına uyduran neredeyse ilk tabip olmuştur. Böylece tercüme ettiği bilim ve sanatın yanında çevirdiği dile hakim oldu. Huneyn, hicri üçüncü asır ve miladi dokuzuncu asrın başlarıdır (194/810-264/877) şöhret bulmuştur. Ancak ilme kazandırdıklarıyla mükemmellik derecesine ulaşan bir ilim adamı için kullanılan el-Muallim lakabını almıştır. Optik, mantık ve felsefe sahalarında türçümler yapmış ve eser telif etmiştir. Tercümesine kesintisiz devam ettiği ve kendisi dışında Süryaniceye veya Arapçaya yapılan tercümelere büyüleyici bir ilmi ve edebi üslub ile tashih ettiği eserlerin başında Galen'in eserleri gelmektedir.

---

10 [Araplarda İslâm öncesi dönemden gelen ve İslâmî dönemde de varlığını devam ettiren toplumsal normlardan biri de himâye (*velâ*) anlayışıdır. Buna göre kavmin dışından gelen bir kişi, Arap kabilelerinden biriyle bir anlaşma (*velâ akdî*) yaparak onun himayesine girer ve sosyal yapıda bir konum elde ederdi. Bu himaye anlaşması, her iki tarafı da ilgilendiren bazı sorumluluklar ihtiva eder, hükmî bir akrabalık tesis ederdi. bkz. Şükrü Özen (2013), “Velâ”, *DİA* (C: 43, s. 11), TDV Yayınları: İstanbul; İsmail Yiğit (2004), “Mevâlî”, *DİA* (C: 29, s. 424), TDV Yayınları: Ankara.]

Okuyucunun anlayabildiği ve araştırmacının derinleşebileceği en mükemmel tercüme üslubu olarak kabul edilmektedir. İlmî yetkinliğine gelince, öncelikle Cündişapur okulunun müdürü Cebrail b. Bahtîşu ve Bağdat'taki Beytü'l-Hikme'nin başkanı Yuhanna b. Maseveyh'ten feyz almıştır.

İştikak, mecaz veya Arapçalaştırma (*ta'rib*) yöntemleriyle Arapçada tıp ve felsefe sahalalarında birçok terimi icad etmesi, Huney'nin ilmî birikimini pekiştirmiş, bilgisine ve diller üzerine derinleşmesine destek olmuştur. Yunanca, Süryanice, Farsça ve Hintçe'den tercüme edilen eserleri kompleks yapılarından arındırarak onlar edebî bir üslup kazandırmıştır. Muhtelif sîgalarda kelimeler türetmiştir. Bunlardan kimisi, sûâl (*öksürük*) gibi fuâl vezninde, kimisiceribe (*uyuz olmak*) ve hebile (*zeka geriliği*) vezinlerindedi. Ayrıca fa'le vezninde cemre (*şirpençe*) ve sa'fe (*saç karan*), mi'âl veznin de mikdah (*katarakt cerrahisinden kullanılan bir maden*), mi'âl vezninde mikrâz (*makaş*) ve mufa'ale vezninde muhacceme (*hacemat*) şeklinde kelimeler türetilmiştir. Mecaza gelince, “*şuayra*”nın dildeki karşılığı olan, arpa tanesinin küçüğü manasının dışında, rahim ağzı ihtihabı manasında kullanmıştır. Kornea, retina, koroid, konjonktiv ve bunlarında dışındakiler muhtelif ilimlere ait bilimsel terimler için de mecaz terimler icad etmiştir. Muasırları ve ondan sonra gelenler de tercüme ettiği diller vesilesiyle onu tanımışlardır. İbn Ebî Usaybia, Uyûnu'l-Enbâ'da onun hakkında şu sözleri rivayet etmiştir: “*Huney'nin mütercim akranları ve tabip arkadaşları arasında ne ölçüde mükemmel bir yere sahip olduğunu anlıyoruz. Cündişapur tabiplerinin başkanı Cebrail b. Bahtîşu Bağdat'ta onu görememişti. Fakat hakkında: Allah'a yemin ederim, eğer Huney'nin ömrü biraz uzun olsaydı, Serces er-Ra'su'l-Ayn ve diğer mütercimlerden biri olarak ortaya çıkardı.*” demiştir. Hocası Yuhanna b. Maseveyh, onun tercüme ettiği karmaşık kitaplardan bazılarını okuduğunda: “*Kutsal ruhun desteği olmadan bunların içinden çıkması mümkün değil*” demiştir.

Huneyn b. İshâk, Arap tıp tarihinde telif ve tercümelerinde kullandığı olgun üslubu, bol eser yazması ve birden çok yeteneğiyle tanınmaktadır. Arap araştırmacılar ve müsteşrikler tarafından yapılan çalışmalar onun, tercümanların en mükemmellerinden olduğuna işaret etmektedir. Çalışma ve araştırmalarının dışında, kendisi de Grek ilim çevresine dahil olduğu halde, yaptığı tercümelerle Arapları ilmin ilk aşamasından yetkin telif eserler ortaya koymaya sıçratan alimlerin en mükemmellerindedir. Max Mayer Hoff da bu hususu şu sözleriyle teyit etmektedir: “*İlmî bir tarzda eser telif eden ve tercüme yapan ilk yazardır. Bu konudaki dikkat ve ihtimamı modern zamanlarda olduğundan daha az değildi.*” Konuya Huneyn ile başladım çünkü Abbâsiler zamanında tercüme ettiği ve yazdığı eserlerle ilmî seviyede Arapçanın özünü bilen, ilk

alim tabip olması dolayısıyla onu diğerlerine önceledim. Onun kaleme aldığı “el-Ayn”ın mukaddimesinde şöyle der: “Gözünü tedavi etmek isteyen kişi, gözünün yapısını bilmek zorundadır. Bu busun bütün organlardaki acı ve sancuları gidermek ve anormalleşen organın acısını dindirerek normale döndürülmesi için de geçerlidir. Bileşenlerin her birinin tabiatını bilmek, onu oluşturan parçaların kanunlarını bilmekten geçer. Bu yüzden gözün yapısını bilgisini elde etmek isteyen kişi, gözün kaç parçadan oluştuğunu öğrenmelidir. Bu parçalardan her birinin ne yaptığı, neye ihtiyaç duyduğunu, şeklinin nasıl olduğunu, nerede başlayıp nerede bittiğini, gözün neresinde bulunduğunu ve bunları sebepleriyle birlikte bilmelidir.”(Huneyn b. İshak’ın Kitâbu’l-Aşr Makâlât fî’l-Ayn adlı eserinin Mukaddimesinden) Huneyn’in hikmetli sözlerinden bazıları şunlardır: “Her kim bir ilim ve sanat ortaya koyarsa bir ev yapmış gibi olur. Her kim de bu ilmi açıklar ve tefsir ederse o evi swamış gibi olur. Ve her kim de bir evi swar ve onu süpürürse, tıpkı o evi bina etmiş gibi olur.”

Yine, “Her bir zamana uyan bir ilim, adet ve insan türü vardır.” sözü ile “Her kim dünyanın bedbahlığından korkarsa, ahiret saadetine ulaşır.” sözü de ona aittir.

Edip tabiplerden ve bilge filozoflardan birisi de *el-Emîr Ebû Yusuf Yakub b. İshak*’tır. Arap filozof ve Arap hükümdarlar ailesindedir. Babası İshak, Halife el-Mehdi ve Hârûnürreşîd dönemlerinde Kûfe emiriydi. Dedesi el-Eş’as b. Kays da Rasûlullâh s.a.v.’in ashabındandı. Bundan önce Kinde halkının hükümdarıydı. el-Kindî işte bu Kinde soyundan gelmektedir. Kûfe’de doğmuş ve büyümüş, Basra ve Kûfe’de okumuştur. Din ilimleri, felsefe, mantık ve kelâmın yaygınlaştığı, hicri üçüncü, miladi dokuzuncu asırda dönemin bilginlerinden bir tanesi oldu. Devrinin alimlerinin adalet, tevhid, imkân ve nübüvvetle ilgili müzakereleri ve münakaşalarına araştırmalarıyla katılmıştır. Din ve felsefeyi uzlaştırmaya çalışanların ilklerindedir. Akıl konusundaki görüşleri Aristo ve İskender Afrodîsî’nin¹¹ akıl nazariyelerine dayanıyordu.

Kindî’ye göre akıl dört bölüme ayrılmaktaydı. 1. Faal akıl: Bu akıl varlık aleminde akledilen her şeyin illeti olan ilk akıldır ki o da Allah’tır. 2. Bilkuvve akıl: Bu akıldır ki insan ruhundadır. 3. Müstefêd akıl: İnsanın ruhunda bil-fiil bulunan ve alışkanlıklarla kazanılan akıldır. 4. Akl-ı Mübîn: İnsanın bizzat yaptığı fiillerde ortaya çıkan akıldır. el-Kindî, eserleri ve nazariyeleriyle, kendisinden sonra gelen filozof ve alimlerin araştırma sahası ve beşiği olan ilk Arap filozoftur denilebilir. Astronomi, hendese, müzik, felsefe, mantık ve tıp gibi muhtelif ilim ve fen sahalarında eserler vermiştir.

11 İskender Afrodîsî, 4. Yüzyılın ikinci yarısında öldüğü tahmin edilen Aristo’nun yorumcusu bir filozoftur bkz. Mahmut Kaya (2000), “İskender Afrodîsî”, DİA (C: 22, s. 560), TDV Yayınları: İstanbul.

İbnü'n-Nedîm el-Fihrist'inde, İbn Ebî Usaybia ise Tabakat'ın bu eseri zikretmiştir. Yüz yetmişten ziyade sayıya ulaşan kitap ve risalelerinin otuzdan fazlası tıp hakkındadır. Edip ve tabip olarak el-Kindî'nin: "*Tabip Allah'tan korksun ve insanları tehlikeye atmasın, zira canın bir bedeli yoktur.*" sözüünün vasiyetlerindedir. Şunun da belirtmek gerekir ki, bir tabip, hastanın rahatsızlıktan kurtulması ve sıhhat bulması için sadece bir vesiledir. Ayrıca tabip, hastanın telef olmasının ve ölümünün müsebbidir demekten de kaçınılmalıdır. Kindî'nin sözlerinden birisi şöyledir: "*Âkil kişi, bildiğinin üstünde bir bilginin olduğunu kabul eder, bu bakımdan o daima mütevaazidir. Câhil ise ilmin sonuna vardığını zanneder, bu yüzden insanlar ondan nefret eder.*" Kindî, edebiyatta, ilim ve tıptaki bilgi ve mahareti kadar şiir de nazmediyordu. İrticalen söylediği beyitlerden bazılarını öğrencisi Ahmed İbnü'd-Tayyib es-Serahsî söylemiştir.

*Kulaklar başları aştı ister yum gözlerini ister aç
Bırak işi gücü bağla ellerinive otur evinin en ücra köşesinde
Elde et yüceliği hükümdarın buzurunda, yoldaş ol bugün yalnızlıkla
Zenginlik yigütlerin gönlündedir, özündedir insanların azıçlık
İnsan öyle bir varlık ki görür zaruret içinde olanı zengin, servet sahibini de müflis
İşte odur canlı cenaze ve defnedilmemiştir hala
Tadarsa nefis canının istediğini, mideye indirdiklerin korur seni*

el-Kindî'nin medresesinden birçok tabip, alim ve edip mezun olmuştur, bunlardan bazıları şöyledir:

Tabip Ahmed b. et-Tayyib es-Serahsî, edip, alim ve meşhur bir tabipti. Mûcîc zekası, kuvvetli dili ve tatlı üslubu, nahiv ve belağat ilimlerindeki delilleridir. Mu'tezid Billâh el-Büveyhi zamanında hisbe görevini üstlenmiştir. Halife Mu'tezid'in hocası ve danışmanıydı. Fakat Mu'tezid'in halifelîği zamanında h. 286 senesinde, Mu'tazıt'ın yanındaki ulemanın kışkırtmalarıyla önce hapsedilmiş ardından katledilmiştir. el-Kıftî, *Abbâri'l-Hukemâ*'da, İbn Ebî Usaybia *Uyûnu'l-Enbâ*'da bu şekilde zikretmektedir.

Tıp ve edebiyatta meşhur olmuş, şöhreti duyulmuş parlak tabip ediplerden birisi de, Mısırlı edip ve tabip *İbn Rıdvan*'ın çağdaşı *el-Muhtar b. el-Hasan b. Abdun b. Sa'dun b. Butlân el-Bağdâdî*'dir. Hicri beşinci asrın ortaları, 440 senesinde bu iki âlim arasında dönemin tıp camiasını meşgul eden tıbbi ve edebi tartışmalar ve münazaralar olmuştur. Her ikisi de ilim ve edebiyatta birbirlerinden üstün olduğunu iddia ediyordu. İkisinden biri bir kitap yazsa ya da çaresiz bir derde deva bulsa diğeri mutlaka onu bilirdi. Ardı gelmek bilmeyen tartışmalar sonunda araları bozulmuş, birbirlerinin görüşlerini aşağılamaya, fikir ve söylemleriyle birbirlerine zulmetmeye başlamışlardı. Her ikisi de açık deliller getiren edipler ve tabiplerin takipçileriydi. Aralarındaki

mektuplaşmalara rağmen İbn Butlan, H. 454 senesinde İbn Rıdvan ile buluşmak için Mısır'a gitmekten vazgeçti. İbn Butlan, çok tatlı ve zarif kelimeler kullanan tercihe şayan seçkin bir edipti. "Da'vetü'l-Etibbâ" adlı risalesinde yorumladığı, tıbbi ve edebi görüşleri onun yüksek mertebesine işaret etmektedir. Bununla birlikte İbn Rıdvan, felsefe ve onunla alakalı ilimler vesilesiyle daha fazla tıp bilgisine sahipti. Hatta bazı noktalarda İbn Butlan'ın görüşlerini reddediyordu. Bu, İbn Rıdvan'ın çirkin suratlı olmasından da kaynaklanıyordu. Çünkü zenci olmasının yanında güzel bir yüze de sahip değildi. Çirkinliği sebebiyle kendisini ayıplayanlara karşı cevap niteliğinde bir makale dahi kaleme almıştır. Burada erdemli bir tabibin yüzünün güzel olmasının şart olmadığını görüşünü dile getirmiştir. İbn Butlan tabipler vukuatları adını verdiği risalelerinin birinde bu hususu dile getirerek İbn Rıdvan'ı şu sözleriyle tanıtmıştır:

*Yüzü ebelere görüldüğünde, ebeler pişmanlıktan geri döndüler
Söylediler fakat söylediklerini sakladılar, keşke biz onu anasının rahminde terketseydik
dediler*

Ona cinlerin timsahı lakabını veriyorlardı. İbn Butlan Yuvannis adında bir Hıristiyandı. H. 444 senesinde vefat etti. (el-Kıftî)
Burada İbn Butlan'ın çağdaşı tabip İbn Rıdvan'ın bahsi geçti. Bu yüzden onun tıbbi ve edebiyatı hakkında da birkaç söz etmek gerekmektedir. Dinine bağlı, nefsinin terbiye etmiş, hayatı için mücadele vermiş ve kendi kendini yetiştirerek büyümüştür. Kendi hayatı hakkında şöyle diyor: "Eğitimimde zorluk ve sıkıntılara maruz kaldım. Eskilerin kitaplarını çokça okudum ve bunların edebiyatla ilgili olanlarının 5'le, şeriatle (bukukla) ilgili olanlarının ise 10 ile sınırlı kaldığını gördüm. Hipokrat ve Galen'in tıp bilimi üzerine eserleriyle Disagoridis'in Kitâbu'l-Haşâiş'i bunların bir benzeridir. Rufus, Oribasius ve Pavlus'un eserleri, Kitâbu'l-Hâvî bunlardandır. Eğitim kitaplarına gelince, el-Macisti ve "Medhaller"i, Batlamyus'un "el-Murabba'ı sayılabilir. Bilgelerin kitaplarına gelince, Platon, Aristoteles, İskender ve Muhammed Farabi'nin eserleri sayılabilir. Bunların dışındakilere gelince, ya makul bir fiyata sattım veya sandıklarda sakladım. Bunların satılması saklanmasından daha iyidir." Kendisinden önce yazılmış kitapları eleştirir, onlar üzerine reddiyeler yazar ve başkalarının görüşlerini tenkit eder ve bu hususta eserler kaleme alırdı. Öyleki Huneyn b. İshak, Filozof ve alim, İmam Ebu'l-Ferec Abdullah b. et-Tayyib ve Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî'nin eserlerini tenkit etmekten geri durmamıştır. Eğitim konusunda: "İlmi kitaptan öğrenmek, kitabı yazandan veya diğer öğreticilerin elinden okumaktan daha iyidir." Şeklinde ifade ettiği bir nazariyesi vardır.

İbn Butlan, doğru bir mantık ve sağlam bir üslupla ona reddiye yazmıştır. (bkz. Uyûnu'l-Enbâ, c. 2, s. 101. Burada onu zikretmek mümkün değildir.)

Hastalık belirtilerinin araştırılması, teşhis konulması ve bir tabibin bu hastalıklar için hazırlaması gereken reçeteler hususunda İbn Rıdvân'ın geniş bir bilgi birikimi vardır. Belirtilerini anladıktan sonra hastalığın teşhisinin konulması hakkında şöyle demiştir: *“Hastalıklardan korunmuş sağlıklı bir beden, organlarından her biri mükemmel bir biçimde çalışmıştır. Yani işlevini gerektiği gibi yerine getirir.”*

İbn Rıdvân benzer bir biçimde hastalıkların (*el-‘uyûb*) şöyle anlaşılacağını ifade eder: *“Hastalık, organların şekline, görünüşüne, davranış biçimine ve deri dokusuna dikkat etmek, uzuvların iç ve dış faaliyetlerini kontrol etmekle teşhis edilir. Tıpkı hastanın iştme durumunu anlamak için uzaktan seslenmen ya da görme durumunu öğrenmen için uzak ve yakındaki nesnelere göstermen gibi. Hastanın sözünün açık ve anlaşılır olmasından dilinin sağlıklı olduğunu, ağrıyı kaldırma, tutma, kavrama, yürüme ve buna benzer eylemlerle kuvvetini anlarsın. Hastanın yürüyüşünün önden ve arkadan izlemelisin. Sırt üstü yatmasını, ellerini uzatması ve ayaklarını aynı hizaya getirerek dikmesini emretmen gerekmektedir. İşte bu surette, bağırsakların durumu anlaşılabilir. Yine bu şekilde hastanın kalbinin nabızla uyumunu anlarsın. Böbreklerin davranışları ve tavırlarınıdırardan ve insana ait muhtelif salgılardan anlarsın. Eşya hakkında sorular sorarak, anlaması, bir şey emredildiğinde ona itaat etmesi, normal bir insanı harekete geçiren yahut onu durdurmaya yönelten şeylerden de aklını ve zekasını anlarsın. Bu inceleme organların ve ahlakın her biri hakkında bilgi verecektir. Şayet teşhis bilgi ve tecrübeyle (his)mümkün olaksa, muayene etmeden asla hastalık hakkında bir kanaatte bulunma. Şayet belirtiler belli özellikler taşıyan bulgularla ilgiliyse vetanı ile biliniyorsa, o zaman her bir rahatsızlığın tanısını koymak için araştır. Ayrıca hastalığın yeni mi ortaya çıktığını, geçmişte var olup olmadığını ve gelecekte ortaya çıkma durumunuya da sıhhat ve afiyet hususlarını anla.”*

Bir diğer sözü şöyledir: *“Bir hastayı tedavi etmen için çağrıldığında, hastanın rahatsızlığını anlayıncaya kadar ona zarar vermeyecek şeyler yedir. Hastalığını teşhis edince de hemen tedaviye başla. Herhangi bir hastalığı anlamanın yolu, öncelikle hastadan hangi sıvının çıktığını bilmek ve ardından bu sıvının hangi uzuvdan çıktığını anlamaktır. Bu yapıldığında hasta tedavi mümkün olur. İbn Rıdvân'ın vefatı H. 453 senesindedir.*

Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdullah b. Yusuf b. Şibl el-Bağdâdî

İyi bir tabip, güçlü bir şairdir. Tıptan çok edebiyat ve felsefeyle uğraşmıştır. Şiirleri parlak zekasına ve yüksek bir bilgeliğine işaret etmektedir. Bağdat'taki kültürel ortamda neş'et etmiş, felsefe ve yaratılış sırları hakkında derin

vukufiyet kesbetmiştir. O, **Ebû Ali el-Hüseyin b. Abdullah b. Yusuf b. Şibl el-Bağdâdî**'dir. H. 474 senesinden Bağdat'ta vefat etmiştir. Felsefi esintiler taşıyan kasideleri ve varlık âlemi üzerine araştırmaları vardır. Beyitlerindeki derinlik, manalarındaki dikkat ve mefhumunun genişliği dolayısıyla kimilerinin İbn Sînâ'ya nispet ettiği aşığadığıküzide kasideler esasen Bağdatlı eş-Şibl'e aittir. Ona ait olan birçok beyit bunu ispatlamaktadır. Bu kasidenin başlangıcı şu şekildedir:

Allah için, ey dönen felek! ya yolcuya katıl ya da buna razı ol

Başlangıcın ardından şöyle devam eder:

Dönüşün ne içindir söyle bize, zihnimizde seninle ilgili belirsizlikler var

Sende fezayı görürüz bu fezadan başka dönen bir feza mı var?

Ruhlar senden mi yükselir, yoksa cisimlerle birlikte helak mı olur?

Çekim sahibi bir dalga mı, yoksa ateş kırmızı zırbaların üzerinde parlak bir demir mi

Sende bir güneş vardır, kısa tüylü kanatlarla şuasını yükselten

Şu şekilde devam eder:

Günah bakımında insanların en şakî olanı, herhangi bir özrü olmayandır

Muhaccele türü bu kaside, sahibinin akli kuvvetine, derin felsefesinin ulaştığı noktalara ve ka'bına işaret etmektedir...

Kardeşi Ahmet için yazdığı mersiye türünde bir kasidesi vardır ki bundan bir parçası şöyledir:

Hüzün ve sürurun da bir sonu vardır, ölüden geriye canlı şeyi kalmaz

Bir kısmı da şu şekildedir:

Bir gencin toprakta çürümesi gibi, hüznün ve gözyaşları da ardından yok olur gider

Keza şöyle der:

Kişinin sağlığı hastalıklara bir yoldur, yokluğun sonu ise bu bekadır

Kendisiyle beslenip ölüp dirildiğimiz, nefisteki hastalığı öldürmek nefis için devadır

Şu sözleriyle noktalar:

İnsanlar mazinin izini taşır, bir kavmin dirilişi değerinin nihayetidir.

Hikmetli sözlerin bazı beyitler şöyledir:

Zaman asil bir insana ihanet ederse, düşmanın kalbi dahi arkadaşını kınar

Bir sözü de şöyledir:

Aşıklar için yeiste iki rahatlıktan biri vardır, ne var ki bunlardan bir azaftır

Erise de kemiklerim ve derilerim, yüreğimdeki coşkuyla ağıyet bulur, hasretimle teselli bulurum

Kerem sahibinin azizliğini inkar etme, yırtıcı hayvanlar acıktıklarında korkunç olurlar

Tıpla ilgili bize ulaşan eseri bulunmamasına rağmen, onu edip tabipler arasında zikrettik. Zira onun hikmetli sözleri ve etkili şiirlerinde nefisler için en iyi ilacı, akıl için en hayırlı devayı bulduk. İbn Ebî Usaybia onu Iraklı parlak bilge tabiplerinden biri olarak saymaktadır.

Arap coğrafyasının dışında ortaya çıkanlara gelince, şüphesiz onlar memleketlerinde dünyaya geldiler ve ömürlerinin ilk devlerinde okuma yazma ve başlangıç ilimlerini tahsil ettiler. Sonra felsefe, edebiyat ve tıp kaynağından içmek için Irak'a geldiler. İbn Ebî Usaybia, Irak'ta ortaya çıkanların dışında bunlardan yaklaşık 23 tabip ve edibi zikreder. Hayatlarını incelediğim edip, tabip, filozof ve alimlerin çoğunluğunu teşkil eden yaklaşık 82 kişitabiplerden meydana gelmektedir.

Arap coğrafyasının dışında ortaya çıkan tabiplere gelince, şüphesiz bunların tıbbi, edebi, hikemi ve felsefi dehaları kendi dillerinde değil, bilakis sonradanmükemmel bir biçimde öğrendikleri Arapçada ortaya çıkmıştır. Onlar Arapçayı öğrendiler, bu dilde konuştular, dilin usûl, kavâid, sarf, nahiv, bedî ve beyan gibi dallarında derinleştirdiler. Eğer Arap dili olmasaydı, Bağdat'taki kültürel atmosfer ve Abbâsi Devleti bu alimleri teşvik etmiş olmasaydı, ne onlar böyle bir şöhrete sahip olur, ne böyle bir birikim ortaya çıkar ve ne de insanlar onların buluşları, icatları ve kendilerinden öncekilerin bilgilerine yaptığı katkıdan haberdar olurdu. Bu sebeple onları doğdukları memleketlerin alimleri arasında saymak veya oraya nispet etmek büyük bir yanlıştır. Çünkü biz bazı müsteşriklerin bunun yanında batılı ve milliyetçiyazarların kitaplarında, Ebû Bekir er-Râzî'yi Fârisî bir tabip olarak, İbn Sînâ'yı Afganistanlı veya Fârisî bir filozof olarak, Fârâbî'yü babasının Fârisî komutan olması nedeniyle Fârisî nisbesi aldığı için, Türk veya Fârisî bir filozof olarak adlandırıldığını görmekteyiz. Bunun tam zıddı bir kıyaslamaya gittiğimizde şunu görürüz: Amerika Birleşik Devletleri, farklı ırklara mensup bilim adamları, kaşif ve mucidlerle dolup taşmaktadır. Fakat Amerikan vatandaşlığı onların asıl milli aidiyetlerinin üzerinde bir yer almaktadır. ABD'de yaşayan Alman bir bilim adamı bir şeyi icad ettiğinde, ona Alman mucidin buluşu değil bilakis, Amerikalı bilim adamının buluşu diyorlar. İrlanda asıllı bir Amerikan vatandaşı nobel ödülüne layık görüldüğünde, nobel ödülünü alan kişi için İrlanda asıllı Amerikan vatandaşı denmiyor, aksine Nobel ödülünü Amerikalı bir bilim adamı kazandı diyor. Bütün övgüler bu gibi Arap alim, edip ve tabipleri doğuran merkeze dönmektedir.

Ebü'l-Hasan Ali b. Rabben et-Taberî

Arap olmayan doktorlardan bir diğeri, Ebu'l-Hasan Ali b. Rabben et-Taberî'dir¹². Taberistan'dan Irak'a gelmiş ve Sâmerrâ kentinde yaşamıştır. İbnü'n-Nedim "el-Fihrist"inde ondan: Ali b. Rabbel (*lam harfi ile*), Arapça ve Farsça yazıyor ve telif ediyordu. Halife el-Mu'tasım tarafından Müslüman edilince, onun yakında adamlarından olmuş ve onun nezdinde üstün bir mevki kazanmış, hatta el-Mütevekkil onu nedimleri arasına almıştır. er-Râzî'ye tıp ilmini öğreten o dur. "*Cabil tabîp tez elden insanı ölüme götürür*" sözü ona aittir. Eserleri arasında Farsça olarak kaleme aldığı "*Firdevsü'l-Hikme*" kitabını en meşhurdur, bu eseri sonradan Arapçaya da tercüme etmiştir. Burada, Fars Edebiyatı, Hint edebiyatı ve tıp bilgisiyle öne çıkmış *Berzeveyh*¹³ denilen Fârisî tabibe atıfta bulunmamız yerinde olacaktır. Kendisi *Kelile ve Dimne*'yi Hindistan'dan getirerek Sanskritçe'den Farsça'ya tercüme etmiş, İslâm'dan önce Fars diyarının hükümdarı olan Kısra Anuşirvan b. Kubad Feyrûz'a takdim etmiştir. Hatip Abdullah b. Mukaffa' bu eseri yüksek bir edebî üslupla Arapçaya çevirmiştir.

Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî (265/865-325/925).

Hikmet ve kimyanın gizemlerini bilen büyük bir tabip, filozof ve âlim Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî, İran şehirlerinden Rey'de dünyaya gelmiştir. Bağdat'taki alimler, tabipler ve ediplerden felsefe, tıp ve edebiyat ilimleritahsil etmiştir. Hocalarının en meşhurlarından bir tanesi, *Firdevsü'l-Hikme* kitabının sahibi Ali b. Rabben et-Taberî'dir. er-Râzî, kendi çağının en mükemmel ve en meşhur tabiplerinden, edip ve alimlerinden bir tanesi olmuştu. Çocukluğundan beri edebiyatı ve akli ilimleri seviyordu. Maişetini kazanmak için ilim öğretiyor, ders veriyor ve bir sanatçı olarak şiir yazıyordu. Gençliğinin ilk yıllarında kuyumculukla uğramış olması, madenlerin özüne ulaşmaya gayret etmesine ve değersiz madenlerden altın gibi kıymetli maden elde etmek üzerinde düşünmesine vesile olmuştur. Mûsikiye karşı bir tutkusu vardı. Kendisi ud çalıyordu. Tabipliğiyle meşhur olduktan sonra bazı hastalarını müzik ile tedavi etmiştir. Ruhbilim ve psikolojideki modern araştırmalar bu türden tedaviyidesteklemektedir. Tıp,

12 [bkz. Necip Taylan (1989), "Ali b. Rabben et-Taberî", *DİA* (C: 2, ss. 434-436), TDV Yayınları: İstanbul.]

13 [Hüsrev I. Enûşirvân'ın devrinde tabip Berzeveyh tarafından Hindistan'dan getirilen *Kelile ve Dimne* Pehlevîce'ye tercüme edilmiş, bu tercümenin başında Bezdeveyh'in kaleme aldığı mukaddime, eser İbn Mukaffa' tarafından Arapçaya tercüme edilince, İbn Mukaffa'nın öldürülme sebebi sayılmıştı bkz. İsmail Durmuş (2000), "İbnü'l-Mukaffa", *DİA* (C: 21, s. 132), TDV Yayınları: İstanbul; Hayrani Altıntaş (1994); "Dehriyye", *DİA* (C: 9, s. 108), TDV Yayınları: İstanbul.]

hikmet, felsefe ve mantık ilimlerinde birçok eser telif etmiştir. En meşhur tıp eserleri şunlardır: Tam anlamıyla büyük bir tıp ansiklopedisi kabul edilen *el-Hâvî*. Bu eseri kaleme alırken, kendi kişisel tecrübeleri, kendisinden önceki alim ve tabiplerin tecrübeleri, onların kitapları ve araştırmalarından yararlanmış, eserinde bu hususu [ilmi ahlakın gerektirdiği şekilde] dile getirmekten çekinmemiştir. Tıp sahasında kaleme aldığı eserlerinden bir diğeri, Horasan ve Mâverâünnehir hükümdarı Mansur b. İsmail b. Hakan'a sunduğu "*el-Mansûrî*"dir. İbn Ebî Usaybia, er-Râzî'nin muhtelif ilim ve fen sahalarında kaleme aldığı iki yüzden fazla kitap ve risale zikretmektedir. İbn Ebî Usaybia, onun eserleri arasında, görmenin keyfiyeti hususundaki bir eserden bahseder. Er-Râzî bu eserde görme işleminin gözden çıkan ışınlarla gerçekleşmediğini izah etmiştir. Görmenin nasıl gerçekleştiği hususu İbn Heysen tarafından henüz ortaya konmadan önce er-Râzî, Öklid'in kitabındaki görme ile ilgili tezleri çürütmüştü. Bununla birlikte, el-Hâvî'deki göz cerrahisi ve hastalıkları bahsinde buna işaret eden bir açıklamaya rastlamadık.

Er-Râzî'nin edebi ve hikmetli sözlerinden bazıları şunlardır: "*Hekim, ilaç kullanmadan gıdalarla bir muayeneye muvaffak olursa, mutluluğa ulaşmış olur. Hakikat, tıpta idrak edilmeyen bir gayedir. Mâhir bir doktorun çalışması olmadan kitaplarda önerilen ilaçlar tehlikelidir. Bilge kişilerin kitaplarını çokça okumak ve onların sırrına vakıf olmak, her büyük doktorun hatalarını giderir.*" Diğer sözleri de şöyledir: "*Bir hasta, kendisine güvendiği bir doktora devam etmelidir. Onun hatası, doğrularının yanında çok küçük kalır. Birden çok tabibe muayene olan kişi, neredeyse onların her birinin bir hatasına maruz kalabilir.*" Er-Râzî'nin mantık ilminde reciz üslubunda şiirleri ve Kelam ilminde de kasideleri vardır. Hikmet ilmine ait şu iki beyti, İbn Ebî Usaybia Uyûnu'l-Enbâ'da onun hayatından söz ettiği sırada zikretmiştir:

*Nereye gittiğini bilmeyen biri gibi belaların bana eziyet ettiğini yemin olsun bilemedim
Çürümüş bir beden ve tükenmiş bir cesetten çıktıktan sonra rubun gideceği yer neresidir*
Ebu'l-Ferec Ali b. el-Hüseyn b. Hindu

Acem diyarında şöhret bulan, tıp, hikmet ve tasavvufta otorite olmuş diğer bir bilgin Ebu'l-Ferec Ali b. el-Hüseyn b. Hindu'dur. H. 330 senesinde İbnü'l-Humâr adıyla bilinen Ebu'l-Hayr el-Hasan b. Süvâr b. Baba İbn Behnâm'ın öğrencisi olmuştur. İbn Hindu onun en iyi öğrencisi olup hakkında şunları söylemiştir: Mansûr es-Seâlibî kitabı "*Yetîmetü'd-Dehr*"de: "*Edebîyat ve bilimde elde ettiği başarı, temiz ve ince hitabet melekesiyle şiirde zamanının en iyisi, nevâdir ve anlamların formülasyonunda da fazilet sahibi kimselerin en müstesnası*

olmuş, el-Ferâid ve'l-Kalâid¹⁴i nazma çekmiştir. Belağatli lafızları ıslah etmesi ve uzak amaçları yakınlaştırmasıyla gören ve duyanlara 'Bu da mı bir sibir? Yoksa siz görmüyorsunuzsunuz?' [Kur'an-ı Kerim, 52:15] sözünü hatırlatır." Ebû Mansûr es-Sa'lebî şöyle der: Bedî kelimesinin manasını ondan önce bu derece hak eden birini asla görmedim. Bu beyitlerin sonundaki sözleri şöyledir:

*Endişelere boğulmuş kalbim bir vecd ile alevlenmiş
Aşk bana gydirmiştir yamalı elbiseler
O denli çekici bir kadın ki, karanlıkta dolunay ondan utanır
Gözüm zina etse onunla, yıkar göz yaşlarım onu*

Ebu'l-Ferec b. Hindu şu iki beyti de inşad etmiştir:

*Bu abuyu gördüğü günden beri sel olup akıtan gözlerinin nesi var diyorlar
Dedim cemalini görmekle gözlerim zina etti fakat göz yaşlarım onu guslettirdi*

Muhtelif vesilelerle bedî ilminde icad ettiği manalardan biri de şöyledir:

*Yanaklarına düşen zülüfler ne Allah korkusu kodu bende ne de ibadet
Ağır ağır yürüyüp paçalarını miske bandıran bir karınca misali*

İbn Sînâ

Edebiyat, hikmet, felsefe ve tıp dehalarından bir tabip ve hekim olup İnan'da yetişmiş ve Arap İmparatorluğu'nun önde gelenleriyle rekabet etmeye başlamıştır. Hala birçok kişi onu kendi milletlerinden ve kendi vatanlarının bir mahsulü olduğunu iddia etmektedir. *el-Kânun, eş-Şifâ* gibi tıp eserlerinin dışında, ne onun edebi kişiliği ne de şahsı hakkında bilgisi olmayanlara onu tanıtacağız. O, er-Reis İbn Sînâ'dır (375/980-425/1026). Şeyhu'r-Reis İbn Sînâ onun lakabıdır. Buhara'daki Afşana'da dünyaya geldi. Şer'î ilimler, tıp ve aklî ilimlerde hüccet olana kadar ilim tahsil etti. Yirmi yaşına geldiğinde bunlarla yetinmeyip, matematik, astronomi, edebiyat ilimlerinedevam etti. Bu münasebetle onun biraz şair ve edip kişiliğinden, biraz da tabipliğinden bahsetmek istiyorum.

İbn Sînâ, özellikle şiir ve nesirde, edebiyatın altın çağında yaşamıştır. Bu yüzyıl, el-Mütenebbi, Ebu'l-Alâ, Bedî'z-Zaman ve Câhız'ın asrıdır. Bu saha oldukça geniştir çünkü tarihçiler ona birçok lakaplar vermiştir. Bunlar arasında, Şeyhu'r-Reis, meşhur tabip, filozof, matematikçi, maddenin özünü araştıran gibi lakapları bulunmakla birlikte edip ve şair vasıfları bulunmaz. İngiliz müsteşrik Brown, İbn Sînâ'yı İranlı şairlerden biri olarak kabul ederken, Alman müsteşrik Ethe ise onu, kadın ve içki üzerine şiirler yazan bir şair ve şarkıcı olarak görür. [Ömer] el-Hayyâm'ın Rubâilerine benzer rubâileri vardır. Ethe, muhtelif kaynaklardan derleyerek İbn Sînâ'nın rubâilerinden 15 kıtayı

14 [Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin eseridir bkz. Tefvik Rüştü Topuzoğlu (2009), "Seâlibî, Ebû Mansûr" DİA (C: 36, s. 237), TDV Yayınları: İstanbul]

ve iki kasidesini ortaya çıkarmıştır. Şiirini incelediğimiz zaman İbn Sînâ'nın büyük bir şair olduğu anlamak mümkündür. Fakat onun bütün vaktini ilmi araştırmalar almış, edebiyat, şiir ve nesirle uğraşması yeteri kadar zaman bulamamıştır. Bununla birlikte, içinde şiire olan sevgi ve temayülünü doyummuştur. Birçok ilmi ve tıbbi kaideyi, mantık, tevhid, gazel, hamâse ve felsefede birçok metinnazmetmiştir. Onun *el-Ayniyye* kasidesi, düşüncesi ve ifade etme konusunda onun üstün yeteneğine işaret etmektedir. Birçoğu onun şiirinde, ifade etmede gösterdiği titizlik ve üslubundaki kuvvetli mütalaa etmiştir. Dolayısıyla İbn Sînâ büyük bir şairdir. Kimi zaman ağlar kimi zaman da ağlatır ve yıkıntıların ve izlerin yasını tutar. el-Habîb, el-Uhûd adlı eserinde tavır bakımından onun bu üslubunu, devrinin şairlerinin gayet ihtişamlı, belağat bakımından açık ve iftihar edilecek derecedeki üsluplarıyla birleştirir. Kasidelerinin birisinde şöyle der:

Ey dostum! Düşmanlar güzel bir şekilde süslenmeyi bıraktım diye sana haber getirmişler

Ben bir şeye karar verince onu mutlaka yerine getiren kimselerdenim

Gözlerimiz ve ellerimiz bir şeyi yapmaya bir kez karar verdi mi, bizi kınayanları utandırdığımızı görürsün

Harabeler için dökülen gözyaşlarımı ben durdurdum kendiliğinden kurudu

Şöyle devam ediyor:

Görüyorum ki füllerin hakimi düşmüş, her biri hakem olan bir söz duyuyorum zamandan

İhanete uğramış bir üstünlüğü üstünlük görmüyorum

İyilik eksildiğinde eksiklik iyilikte bulundu

Gözlerim bu dünyanın süs ve zîynetinden çevirdi

Öyle bir eve sığındım ki onda nihayet yoktur

Oluşumunu içinde tamamlayan bir kurdun leşi gibi,

Felaketi de saadeti de onun içindedir

Orada nimetlense de onun dışında bir nasipleri yoktur

Belki nimetlenen yaşamlarından bir fayda vardır

Ona sahib olanların zengin, olmayanların ise mahrum olduğu

Fakat sahib olanlar olmayanlar gibi değildir

Şöyle devam eder:

Belağatı ise bana sor onu ben bilirim

Zaman ağızdır ben de onun diliyim

İbn Sînâ'yıkıskananların sayıları artmış ve onu eleştirmiştir. İlim ve fende onun ulaştığı noktaya ulaşamamalarına rağmen onlara karşı kendisini müdafaa etmiştir. Arapça konuşamaması dolayısıyla onu eleştiriyorlardı. Sesini

kestiği ve ağzını tıkadığı kişilerden biri de Ebû Mansûr el-Cübbâi idi. Bir keresinde; “*er-Reis Arapçadaki bütün metinleri asla okuyamamıştır*” dedi. Bu söze sessiz kalamamış ve nitekim bu olay üzerine tepkisini dile getirdiği: “*Belâgata gelince onu bana sor...*” şeklinde başlayan bir kaside nazmetmişti. Tarih ve siyer kitapları onun birçok kasidesini nakletmektedir. Bize ulaşan kasideleri ve beyitlerinin bir kısmını İbn Ebî Usaybia “Uyûnu’l-Enbâ”da kaydetmiştir. Hamâset ve övgü ile ilgili bazı kasidelerini dinleyenler, sanki el-Mütenebbî’den okunan bir kaside dinlediğini zanneder. Onun bazı *gazel* ve *nesib*lerini okuyan bir kişi yine İbn Ebî Rebîa’nın divanını okuyormuş gibi olur.

İbn Sînâ büyük bir akli melekeye sahipti. Tıp, mantık ve felsefede gibi önemli sahalarda öğrendiğiyle ya da elde ettiği üstün bir mevki ile asla yetinmemiş, bunların ötesinde bazı reçeteleri (*ilaç reçetelerini*) şiir olarak nazmedecek kadar aruz ve şiirde yüksek dereceler elde etmiştir. Bununla ilgili şöyle bir rivayet vardır. Vezir Ebû Talib el-Alevî, İbn Sînâ’ya yüzündeki acı veren sivilcelerden muzdarip olduğunu aşağıdaki şu beyitlerle şiir halinde iletmişti:

Mesleğinin hocası efendimiz ve arkadaşdır

Allah iktidarını daim eylesin yüzünün üzerinde peyda olan sivilceden şikayet ediyor

Bu dertten kurtulması için Peygamber ve yakınlarının Allah’a olan şükriği gibi ona iyilikte bulun

İbn Sînâ da hastasının şiir halindeki sorusuna, bu dertten kurtulması için ihtiyacı olan devayı şu dizeleriyle cevap vermiştir:

Yüzünde acı veren sivilceleri olana Allah şifa versin ve dardını ondan giderip rahmetiyle ona afiyet bahsetsin

İlaca gelince önce bir ishal geçirilmesi gerekir ki beyitlerimin sonunda bir nüshasını kaydettim

Ense kanını emmesi için ve sülük vurulmalıdır böylece hacemata gerek kalmaz

Etten uzak durması gerekir, sadece hafif etler yiyebilir ve şaraba müdavemeti azaltması gerekir

Hastalık nüksettiği vakit sıkılmış gülsuyu içine istatılmış iğde çiçeği konularak yıkasın

Elbisesinin düğmelerini sıkı bağlamasın, öfkelenildiğinde de bağırmasın

Bu ilacı uygulayanlar görecektir ki, hayır görecekler ve hastalık ortadan kalkacaktır

Altın çağlarda doğuda edip tabiplerin sayısı arttı. Onlar meşhur oldukları sırada batıdaki Araplar da uyanışı elden kaçırmamak, temiz ve zengin kaynaktan yararlanmak ve kültür merkezlerinden mümkün olabildiğince istifade etmek için olup bitenleri dikkatle dinliyor ve takip

ediyordu. Batıdan yani Endülüs beldelerinden doğuya yoğun bir akın başladı. Bağdat, Basra, Kûfe, Şam ve Kâhire ulemasının elinde ilim tahsil etmek için batıdan birçok ilim talebesi gelmiştir. Bu öğrenciler üstün başarılar elde ederek beldelerine hikmet, tıp ve edebiyat gibi doğu kültürünü taşıyarak döndüler. Doğudaki müelliflerin kitapları batı bölgelerine ve Endülüs'e bunların ardı sıra ulaşmıştır. İki taraf arasındaki kültürel değişim hacmi artmış, çok geçmeden Endülüs, civardaki Avrupa devletlerinden ve doğudan gelen ilim talebesinin kiblesi haline gelmiştir. Muhtelif ilim ve fen öğrenmek ve sonra beldelerine ilim ve hikmeti taşıyarak dönmek için Endülüs'ten doğu beldelerine giden öğrencilerin sayısı da aynı şekilde artmıştır. Endülüs'te birçok tabip edip ortaya çıkmış, İbn Ebî Usaybia eserinde bunlardan yaklaşık 88 tabip ediptenbahsetmiştir. Çoğunluğu doğudaki ilim adamlarının yolunu takip ederek, muhtelif ilim ve fende bilgi sahibi olmuşlardır. Yine bunların çoğu şiir nazmetmiş, eserler kaleme almıştır.

Abdumelik b. el-Fakih Muhammed b. Mervan b. Zühr el-Eyâdî el-İşbilî

Bunlardan bir tanesi edebiyat, fıkıh ve tıpla meşhur olan Zühr ailesidir. Onların en meşhuru ise Abdumelik b. el-Fakih Muhammed b. Mervan b. Zühr el-Eyâdî el-İşbilî'dir. Babası bir fakih. Ebû Mervân doğuya gitti, Kayrevan ve Mısır'da kaldı. Buralarda tıp eğitimi aldı. Endülüs'e tıp ve edebiyat sahasında bilgin birisi olarak döndü. İşbiliye'de tabiplik yaptı, burada mal ve şöhret kazandı. Kendisini tıp ve edebiyatta maharet sahibi olan oğlu Ebu'l-Alâ Zühr b. Ebû Mervân takip etmiştir. Hastalıkların teşhisinde, muhtelif rahatsızlıkların belirtilerini tanımada ve hastaların ona şikâyetlerini henüz bildirmeden salt bir bakışla rahatsızlığı anlamda, tüplere koyduğu idrar ve salgılara bakmak suretiyle teşhis etmede büyük bir ferasete sahipti. Hastanın nabzına dokunmak suretiyle onun rahatsızlığını anlayabilmekteydi. Murabıtlar Devleti'nin yöneticilerinden el-Mu'tezid b. Abbâd zamanında sözü dinlenensaygın birisiydi. Özgüven sahibi, ilmi ve tıbbıyla saldırgan bir kişiydi. Hatta şöyle bir hikaye anlatılır, Iraklı tacirlerden bir kitap tüccarı Endülüs'e gelirken yanındabirtakım eserler getirmiş bunların içinde İbn Sînâ'nın el-Kânûn fi't-Tıb kitabı da varmış. Tâcir, Ebu'l-Alâ b. Zühr'e yaklaşabilmek amacıyla el-Kânûn'u ona hediye etmişti. Ebu'l-Alâ bu eseri daha önce hiç görmemiştir. Esere inceleyip, içindekileri mütâlaa edince kitabı eleştirmiş, kitabı şöyle bir kenara atarak kütüphanesine bu eseri sokmamıştı...

Yetenekli birisi olup, tıpla ilgili birçok eser telif etmiş, yine birçok şiir nazmetmiş ve kitap yazmıştır. Gazellerinden birinde şöyle der:

Ey sebepsiz yere beni oklayan kişi sen benim kalbimi ancak vurursun bunun da başka bir yolu yoktur

İç kısmı hastalık olan gözlerle beni tedavi eden doktor, zaten senin işin hasta bakıcılığı ve hastalıktır

Senden bana bir hayal dahi olsa bana bahşet, o piyasaya sürülen bir mücevherin bile yerini tutar

İnsanlardan Hind'in özelliklerini duydum ki, Hind'i görene kadar bala sabırla bekliyorum

Allah bana Hind'i ve elbiselerini bana gösterince uzaktan uzağa gitmesini istedim

Ebu'l-Alâ Ebû Mervân b. Ebu'l-Alâ b. Zühr¹⁵

Daha sonra Ebu'l-Alâ Ebû Mervân b. Ebu'l-Alâ b. Zühr takip etti. O da aynı şekilde Ebû Mervân Abdulmelik b. Ebu'l-Alâ Zühr b. Ebû Mervân b. Abdulmelik b. Muhammed b. Mervân b. Zühr ismini almıştır. Tıp mesleğini seçmiş fakat edebi sanatlara ilgi göstermemiştir. Filozof İbn Rüşd'ün arkadaşıdır. Böbrek taşının çıkarılması ve nefes borusunun açılması yöntemi gibi bazı cerrahi operasyonlar için usûl ve kaideler geliştirmiş ve eserler kaleme almıştır. Tıp sahasındaki en mühim eseri *Kitâbu't-Teysîr fi'l-Müdüvât ve't-Tedbîr*'dir. Bu eseri 1490 yılında Latince'ye tercüme edilmiştir. Avrupalı tabipler 17. yy.'ın sonuna kadar cerrahi ve tıbbi bilgilerinde bu esere müracaat etmeye devam etmişlerdir.

Bu Ebû Mervân, meşhur bir tabip, şair, edebiyatçı ve aynı zamanda saygın bir filozof olan el-Hafîd lakaplı Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Mervan b. Ebu'l-Alâ b. Zühr'ün babasıdır. Muvahhidler hanedanının sarayında tabiplik yapmıştır. Göz tıbbı üzerine bir risale kaleme almıştır. Ataları gibi o da tıp sahasında seçkin bir kişi olmuş, şiir ve edebiyatta daha yüksek bir başarı göstererek seleflerini geçmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemiş ve hadis dinlemiştir. Edebiyatla uğraşmış, şiir meselesine özel bir itina göstermiş ve bu sahada mükemmel bir konuma yükselmiştir. Bestelenmiş ve şarkıcılar tarafından okunmuş meşhur güfteleri vardır. Sağlam bünyeli sporcu bir kişiliğe sahipti. Mülessimler (Murâbitlar) Hanedanı'nın sonları, Muvahhidler Hanedanı veya diğer adıyla Abdu'l-Mü'min Oğulları Hanedanı'nın başlarında hizmet etmiştir (526/1146-596/1206). Çok eski zamanlarda bestelenip ve yakın zamanlarda da okunan meşhur müveşşahlarından bir parçası şöyledir:

Ey sâkî sanadır şikâyetimçâğırdağ biz seni dıymasan da bizî

Nedim bütün güzelliğiyle ortaya çıktı, her sarboşluğumdan uyandığında eliyle bana şarap içirdi

Badeyi çekti ve eğildi ve bana dört dörtlük içirdi.

15 Mahmut Kaya (1999), "İbn Zühr", *DİA* (C: 20, s. 469-472), TDV Yayınları: İstanbul.

Kendisinden önce yazılanlardan lafız ve manasının inceliği ve tatlılığı bakımından aşağı kalmayan müveşşahâtından bir parçası da şu şekildedir:

Öyle bir genç ki gecenin miski sabahın kâfurdur

Kokuların en kalitelilerini çiçek bahçesiyle döşedi

Daba şafak sökmeden ona içirdim.

Yapraklar arasındaki yaprağın şarkısı ise şafak vaktindeki güneşin kızılığı gibiydi.

İbn Rüşd

Tıp, edebiyat, dil ve felsefede meşhur olanların sonuncusu, el-Kâdî Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd'dür (520/1126-595/1198). Kurtuba'da doğup büyümüş olmasına rağmen O, Endülüs'te yetişen Arap kökenli ailedendir. Din ilimlerini tahsil etti, daha sonra felsefe ve tıbbi öğrenmeye başladı. Ardından Kurtuba ve İşbiliye'de kadılık yaptı. Muvahhidlerhükümdarları el-Mansûr b. Abdu'l-Mü'min'in isteğiyle Aristo'nun kitaplarını şerh ettiği için kendisine Şârih lakabı verilmiştir. Emir onu İbn Tufeyl vasıtasıyla tanımış, ona inâm ve ikramda bulunmuş, maiyetine alarak yakın adamlarından yapmıştır. Bahşedilen bu saygınlık kısa bir süre sonra şaibeye dönüştü. Aristo'nun kitapları üzerine yapılan araştırmalar yaygınlaşması ve İbn Rüşd, Ebû Câfer ez-Zehebî, Bücâye kadısı Fakih Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim ve Ebu'r-Rebî el-Kefif gibi bazı Endülüs ulemasının bu eserler üzerine yaptıkları çalışmalar, bazı dar görüşlü bağınaz alimlerin isyan etmesine sebep oldu. Bu yüzden el-Mansûr, İbn Rüşd gibi birçok alime karşı yapılan kıyam dolayısıyla, onları tutuklamak ve fitne korkusundan ötürü şehir dışına sürmek zorunda kaldı. İbn Rüşd tutuklanarak Kurtuba yakınlarındaki el-Yesana'da mecburi ikamete mahkum edildi. Fakat el-Mansur'un onu affetmesi gecikmedi. İbn Rüşd bundan sonra Merrâkeş'e gitti ve 595 senesinde ölünceye kadar burada yaşadı. Bu uzun araştırmada da ortaya çıktığı gibi İbn Rüşd'ün hayatından anlaşılan şudur ki, onunla Mansûr arasındaki ihtilaf siyasi konjontür gereğiydi. Endülüs'ün içinde bulunduğu ihtilaf ve bölünmelere bakarak, Tavâif-i Mülûk olarak adlandırılan birçok devletin ortaya çıkmasına neyin sebep olduğunu söylemeye gerek bile yoktur. Şüphesiz İbn Rüşd büyük bir filozof, hâzık bir doktor, toplumu ıslah eden bir edip, erkek ve kadın eşitliğinin savunucusuydu. Etkili sözlerinden bir kısmı şöyledir:

“Teşrih (anatomi) ilmiyle uğraşan kişinin Allah'a olan inancı artar.” Erkek ve kadın eşitliğiyle ilgili sözlerinden birisi şudur: *“Toplumun refahında her bir ferd kendi payını almalıdır. Kadınlar toplumsal hizmeti yerine getirmeli, erkekler ise devleti yönetmelidir.”* Dinle felsefeyi birbirine yaklaştırma gayretinde olan diğer Müslüman alimler gibi o da böyle bir girişimde bulunmuştur. O, felsefeyi

mahlukatın yaratıcıya (*sâni*) delalet etmesi cihetinden bir bakış olarak görüyordu. Onun düşüncesine göre varlık alemi hakkındaki bilgilerimiz mükemmelleştikçe, onu yaratan hakkındaki düşüncelerimiz de kemale erecektir.

Ebu's-Salt Ümeyye b. Abdu'l-Aziz b. Ebu's-Salt

Edebiyatta yıldızı parlayan bir diğer tabip, tıp alanında eseri olmasına rağmen neredeyse hiç bilinmeyenve ömrü boyunca tıp mesleğini icra etmeyen, yaşadığı çağda ulaştığı noktaya başka hiçbir tabibin ulaşamadığı, yine birçok edibin ulaşamadığı edebi bilgiye sahip olup aynı zamanda âlim ve matematikçi Ebu's-Salt Ümeyye b. Abdu'l-Aziz b. Ebu's-Salt'tır. Endülüs doğmuş,âlim olduktan sonra bilgi ve tecrübesini artırmak amacıyla Mısır'a gitmiştir. Fakat burada maruz kaldığı cefa ve sıkıntılar sebebiyle 517 senesinde Endülüs'e dönmek zorunda kalmıştır. Dönüşünden kısa bir süre önce Mısır'da başına gelen bir olay dolayısıyla hapsedilmiştir. 632 yılında Kahire'de yaşanan bu olayı *eş-Şeyh Sedîdü'd-Din el-Mantıkî* şöyle hikaye eder:

Ebü's-Salt'ın hapsedilmesinin sebebi şu olaya dayanmaktadır: bakır dolu bir gemi İskenderiye'ye ulaşmıştı fakat limana yakın bir yerde battı. Gemiye denizin derinliklerinden çıkarmak için bir çıkar yol bulamadılar. Geminin kurtarılması meselesi için o sırada İskenderiye valisi olan el-Efdal b. Emîru'l-Cüyûş adına Ebu's-Salt'a müracaat edildi.Ebü's-Salt, geminin kurtarılması üzerine bir süre düşündükten sonra çevreyi inceledi ve İskenderiye hakimine, gemi ve içindeki yükü denizin dibinden suyun üzerine çıkarması için gerekli gördüğü bütün aletlerin hazırlanması durumunda gemiyi çıkarabileceği cevabını verdi. Emir onun sözüne şaşırarak sevindi ve bu işi yapmasını istedi. Talep ettiği aletler için hazineden çok paralar sarfedildi. Aletler hazırlandığında batan geminin büyüklüğündeki başka bir gemiye konuldu. Geminin üzerine ipekten sağlam halatlar (İbrişim) bağlandı. Ebü's-Salt, denizcilikte mahir bir grup adama, dalmaları ve halatları batık gemiye sabitlemelerini emretti. Batık gemiyi ve içinde bulunan ağırlıkları çıkarmak için bazı mekanik aletler yaptı ve insanlara bu aletlerle yapmaları gereken şeyi yapmalarını emretti. Onlar bu işi yaparken ibrisim halatları da batığı tecricen yükseltiyordu. Batık gemide olanları kurtarmak amacıyla iplerin önünde tekerlekler bulunmaktaydı. Batık su yüzeyine yakın bir yere kadar kaldırdı. Sonra ibrisim halatlar koptu ve gemi tekrar suyun derinliklerine gömüldü. Ebü's-Salt gemiyi çıkarma düşüncesini ve çıkarmak için yaptığı aletleri dikkatli ve hassas bir biçimde ele almıştı. Fakat kader ona bu konuda yardım etmedi. İskenderiye'deki Emîru'l-Cüyûş ona, bu başarısız girişim için sarf ettiği mallar dolayısıyla çok kızmıştı. Hapsedilmesini ve hiçbir mazeretinin

dinlenilmemesini emretti. Bazı âyanların ona şefaata etmesiyle serbest kalana kadar tutuklu kalmıştır. Bütün bunlar Ümeyye'nin mühendislik ve teknolojidaki maharetine ve bilgisine işaret etmektedir. İbn Ebî Usaybia, İbnü's-Sayrâfî demekle meşhur Şeyh Ebu'l-Kâsım Ali b. Süleyman'ın risâlelerinde şöyle dediğini naklediyor: Tutukluluğu sırasın bana Ebu's-Salt'ın bir notu (*ruk'â*) ulaştı, bu notun sonundakiiki nüsha kaside İskenderiye emiri el-Efdalî'nin meclisinde okunmuştu ki bu iki kasideden ilkinin başlangıcı şu şekildedir:

Güneş senin yanında hiç kalır, koku ise seni batırlatır hatta daha da yücedir.

Tıp alanında bir kitabı olmasına rağmen Ebü's-Salt'ın yetenekleri tıp bilgisinin çok üzerine geçmiştir. Ümeyye Ebu's-Salt hicri 529 senesinde vefat etti. Aşağıdaki beyitlerin kabrine nakşedilmesini vasiyet etmiştir:

Elbisen duvarları bizden alıkoydu, oysa biz güneşin üzerinde bulutların cilbablarını görmüş kimseleriz

Şimdi Mısır'da ortaya çıkan edip tabiplere değineceğiz. Bunlardan el-Kıfî ve İbn Ebî Usaybia'nın naklettiği yaklaşık 60 tane saydık. Bunlara Doktor Ahmed İsa, *Kitâbu Zeyli Uyûni'l-Enbâ*'da hicri 7. asırdan yani İbn Ebî Usaybia'nın çağından sonra 30 tabibi daha ekleyerek bu sayıyı artırmıştır. Konuşmamızın başında bunlardan birisi olan Bağdatlı edip ve tabip olan İbn Butlan'a atıfta bulunmuştuk. İbn Butlan diğer adıyla İbn Rıdvan tıp ilmindeki becerisi ve edebiyattaki mükemmelliğiyle meşhur olmuştur.

Efrâyim b. el-Hasan b. İshak b. İbrahim b. Yakub

Dikkat çekici bir husustur ki, hicri 5. asır ve sonrası, tabipliği meslek edinmiş Müslüman ve gayrimüslimler özellikle Yahudi doktorlarla dolup taşmıştır. Bunlar arasında tıp mesleğinin yanında edebiyata yönelenler çok nadir bulunmaktaydı. Hocalarından yalnızca tıp ve diğer bilimleri okuyorlardı. Fakat tıbbı para kazanmak ve onun sayesinde maiyetlerini temin etmek için seçiyorlardı. Onlar tıp kitaplarıyla dolu kütüphaneler ediniyorlardı. Ellere geçen tıp, edebiyat ve diğer ilimlerdeki her türlü kitabı Arapçaya tercüme etmeleri, Arap veya Arap olmayan tabipler ve alimler tarafından telif edilen eserleri istinsah etmeleri için ücret mukabili müstensihler kiralyıyorlardı. Bunlardan birtıbbı Ali b. Rıdvân'dan öğrenen Yahudi tabip, Efrâyim b. el-Hasan b. İshak b. İbrahim b. Yakub'tur. Kitap istinsahına karşı büyük bir ihtimamı ve şiddetli bir arzusu vardı. Öyleki istinsah ettiği eserlerden büyük bir kütüphanesi olmuştur. Evinde müstensihler için özel bir odası vardı ve onlara memnun edecek miktarda ücret ödüyordu. Bu ihtimamı sebebiyle hükümdar ve yöneticiler nezdinde saygın bir konuma elde etmişti. Nadir ilmi ve tıbbi kitaplardan sattığı ve doktorluktan kazandıklarıyla büyük bir servet

elde etti. Sahip olduğu eserlerin propagandasını yapıyordu. Öyleki kütüphanesinden çıkan her bir kitabın Efrâyim'in kütüphanesinden satın alındığının bilinmesi için kendisine mahsus bir mühürle onları mühürlüyordu.

İbn Ebî Usaybia, Efrâyim'in kütüphanesinden aldığı ve onun müstensihlerinden birisinin hattıyla birçok kitaba sahip olduğunu anlatır. Bu müstensih, Muhammed b. Saîd b. Hişâm el-Hacerî'dir. Yine İbn Ebî Usaybia babasının şöyle bir hikayeyi anlattığını nakleder: Iraklı bir adam Mısır'a kütüphanelerden kitap satın almak için gelir. Adamı Tabîp el-Efrâyim'e yönlendirirler. Onunla görüşükten sonra, Efrâyim'in kütüphanesinden yaklaşık on bin cilt kitap seçer. Bu olay el-Efdal b. Emîrû'l-Cüyûş'un valiliği sırasında (Eyyûbî Devleti) meydana gelmiştir. Mesele valinin kulağına gittiğinde, vali kitapların götürülmesine izin vermemiş. Kitapların Mısır diyarında kalmasını, bir tek kitabın dahi Mısır'dan çıkarılmamasını emretmiş. Emir daha sonra Iraklı tacirle anlaştıkları fiyatı sormuş, o meblağı Efrâyim'e kendisi ödemiş ve daha sonra Efrâyim'in kütüphanesindeki bu kitapların tamamının kendi kütüphanesine nakledilmesini, kitapların üzerine de kendi kütüphanesine ait olduğuna işaret eden el-Efdal b. Emîrû'l-Cüyûş mührünü vurdurtmuştur. İbn Ebî Usaybia ve babasının kütüphanesinde, üzerinde Efrâyim Kütüphanesi ismi ve el-Emir el-Efdal lakaplarının bulunduğu çok sayıda kitap bulunmaktaydı. Bununla birlikte, Efrâyim'in ölümünden sonra arkasında, muhtelif ilimlere ait kitaplardan sayıları yaklaşık yirmi bin ciltten fazla zengin bir kütüphane ayrıca mal ve akarat bırakmıştır. Bu devirdeki Yahûdî tabiplerin sayılarının çokluğu sebebiyle, onların şeyhlerinin şeyhine de değinmemiz gerekmektedir. Bu kişi edebiyat, tıp, felsefe ve ilahiyat ilimlerinde şöhret bulmuş olan Ebu İmrân Musa b. Meymûn el-Kurtubî el-Yahûdî'dir. Yahûdî geleneğine göre bir ilim adamı olup, onların dini otoriteleridir. Hatta bu sebepten ötürü Reis Musa olarak da adlandırılmıştır. Tıpta derin bir vukûfiyete malik, felsefe ve tıpta da bilge bir kimseydi. Galen'in kitaplarını 16 ciltte ihtisar etmiştir. el-Melikü'n-Nâsir Salâhu'd-Dîn onu meclislerine alarak kendi özel doktoru yapmıştır. Oğlu el-Melikü'l-Efdal de aynı şekilde onu özel doktoru olarak seçmiştir. Mağrib'e gittiği, burada Müslüman olduğu, hatta Kur'ânı ezberleyip fıkıhla uğraştığı söylenmektedir. Bu olay Abdu'l-Mü'min b. Ali el-Kûmî'nin istilasını sırasında Yahudi ve Hıristiyanların kovulmasını emretmesinin bir sonucudur. Müslüman olmaları için belli bir süre vererek onları tehdit etmiş, bir kısmını öldürerek diğerlerinin de mallarını gasp etmiştir. Bu olaydan ötürü, gayrimüslimlerin çoğu Mağrib'ten kaçmış, bir kısmı da gizli gizli dinlerini yaşadıkları halde zahiren Müslüman gibi görünmüşlerdir. İşte İbn Meymun'un, zâhiren Müslüman gibi görünen bu

gruptan olduğu söylenir. Bir görüşe göre isekendilerine yapılan baskıyı kabul etmeyip Müslüman olmadığı için yollar düşerek Mısır'a gelmişti. Fustat şehrinde Yahûdiler arasında yaşamış ve H. 650 senesinde vefat etmiştir. Cesedinin Filistin'deki Taberiye'ye götürülüp, oraya defnedilmesini vasiyet etti. İbn Ebî Usaybia gibi İbnü'l-Kıftî de, onun irtidat edip Yahudiliğe döndüğünü teyit etmektedir.

Mısır ve Şam beldelerinde tıp ve edebiyatta meşhur olan ailelerden bir tanesi Benû Şâkir olarak bilinmektedir. Onların, tıp ve edebiyat gibi muhtelif ilim türlerinin yayılmasında önemli bir yeri vardır. Soyları Kudüs ahalisinden olup sonra Mısır'a yerleşen Ebû Süleyman Dâvud b. Ebu'l-Münnâ b. Ebû Fâne'ye dayanır. Beş oğlu vardı. Onları Kudüs'e ikinci kez götürdüğünde baba, Rum meliki Mary'nin hizmetinde bulunmuştur. Beş oğlunun dördü de, tabip, alim ve edip kimselerdi. Beşincisi ise Ebu'l-Hayr b. Ebû Süleyman Dâvud adında süvari bir savaşçıydı. Onun büyük oğlu Ebû Saîd b. Ebû Süleyman tıp mesleğini icra ediyordu. Melikü'n-nâsir Salâhu'd-dîn ve Melikü'l-Âdil'in hizmetinde bulunmuş, sonra Mısır'a gitmiş ve burada H. 613 senesinde vefat etmiştir. Ebû Saîd'in ikinci kardeşi Muvaffaku'd-dîn Ebû Şâkir ise, tıbbî babası ve ağabeyinden öğrenmişti. O da, kardeşi Ebû Saîd'in vefat ettiği yıl ölmüştür. Üçüncü kardeş de yine bir tabipti ve adı Ebû Nâsir b. Ebû Süleyman'dı. Dördüncüleri de Ebu'l-Fadl b. Ebû Süleyman, yine kardeşleriyle aynı mesleği yani tıbbî meslek edinmişti. Savaşçılığı seçen oğlu Ebu'l-Hayr dışında, Ebu Süleyman Dâvud'un, istisnasız her biri seçkin birer tabip ve çok iyi birer edip olan dört çocuğu olmuştur. Bu ailede tıp ve edebiyatın her iki dalında da otorite, âlim ve hakim olan mükemmel bir örnek Ebû Huleyka adıyla meşhur olmuş, Reşîdü'd-dîn Ebu'l-Vahş b. el-Fâris Ebu'l-Hayr b. Ebû Süleyman'dır. "Benû Şâkir" adı, bu aile ve bu aileden birine öğrenci olmuş veya onları desteklemiş olanlara, el-Hakim Reşîdü'd-dîn Ebû Huleyka'nın amcası el-Hakîm Ebû Şâkir Muvaffaku'd-dîn'in şöhretinden dolayı verilmiştir. Muvaffaku'd-dîn'in Mısır ve Şam diyarlarındaki şöhreti dolayısıyla, onunla herhangi bir bağı olanlar da onun akrabası olmasa dahi *Benû Şâkir* adıyla anılmıştır. Ebû Huleyka edebiyat ve tıpta üstün bir başarı elde etmişti. Her iki bilim dalında da eserler kaleme aldı. Tıp ve edebiyatı babası ile Mısır ve Şam'daki alimlerden öğrendi, şiirler de yazdı. H. 620 senesinde meşhur bir doktor olan Mühezzibü'd-dîn Ebû Saîd adını verdiği oğlu dünyaya geldi. Ebû Huleyka'nın bundan başka aynı şekilde tıp öğrenmiş bu alanda yükselmiş iki oğlu daha olmuştur. Bunlardan Muvaffakü'd-dîn Ebu'l-Hayr göz doktoruydu. Henüz 20 yaşındayken el-Melikü's-sâlih

Necmü'd-dîn için göz hakkında bir eser telif etmiştir. Diğeri ise 'İlmü'd-dîn Ebû Nasr b. Ebû Huleyka'dır.

“Uyûnu'l-enbâ” müellifi İbn Ebî Usaybia, çoğunluğu kendisinden önce ve kendi zamanında Şam bölgesinde yaşamış yaklaşık 60 edebiyatçı tabip kaydetmiştir. Doktor Ahmed İsa da kitabı *Zeylü Uyûnu'l-Enbâ* da bu doktorlara ilaveleryapmıştır.

El-Fârâbî

İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ* da edip tabiplerin başında *Ebu'n-nars el-Fârâbî*'yi saymaktadır.

el-Kiftî, kitabı *Târihu'l-Hükemâ*'da onun adını şu şekilde kaydetmektedir: O, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed Ebû Nasr el-Fârâbî'dir. İbn Ebî Usaybia ise buna ilave olarak, Muhammed b. Muhammed Özen b. Tarhan Ebû Nasr el-Fârâbî şeklinde Fârâb beldesine nispet ederek kaydetmiştir.

el-Fihrist sahibi İbnü'n-nedîm'e ise şöyle tanıtır: “O, Horasan bölgesindeki Faryâb beldesindedir.” Doğrusu Fârâb'tır, Faryâb değildir. Fârâb, Yâkut el-Hamevî'nin de dediği gibi Seyhun nehrinin doğusunda, Türk beldelerinin kenarındadır. Doğum ve ölüm tarihi şu şekildedir: H. 259/870-339/950. Kendisi zeki bir tabip, parlak bir matematikçi ve filozoftu. Hatta bu yüzden İslâm filozofu veya Muallim-i Sâni olarak adlandırılmıştır. Felsefi, dini ve dil bilimsel kültürde entelektüel birikimi vardı. Yaklaşık H. 310 yılında gittiği Bağdat'ta Ebû Bîşr Mettâ b. Yûnus'tan mantık dersi aldı. Muallim-i Evvel Aristo'nun kitaplarını inceledi ve onları doğru bir biçimde okudu. Böylece felsefe sahasına kaymıştır. Yunan felsefesini tercüme edenlerin büyüklerinden kabul edilir. İbn Ebî Usaybia onu tıbbi özel bir ilgisi olan doktorlar arasında saymaktadır. Fakat alim Doktor İbrahim Mezkur bu görüşü kabul etmemektedir, kitabı *Târihu'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*'de Fârâbî'den, felsefede hocası Aristo'nun yolunu takip etmiştir. [Mezkur] felsefeyi şu sözleriyle ifade eder: Felsefe adı Yunanca'dır, Arapçaya sonradan girmiştir. Felsefe kelimesi Yunan dilinde bilgelik arayışı anlamına gelmektedir. Felsefe onların dilindeki iki kelimedden "phileo" ve "sophia"dan meydana gelen birleşik bir isimdir. İlki arayış, ikincisi ise bilgelik anlamlarına gelmektedir. Filozof ise felsefeden türemiştir yani felsefede yetkin anlamına gelmektedir. Ebû Nasr'a: “Sen mi yoksa Aristo mu daha bilgili?” diye sorulmuş, o da “Eğer onun zamanında yaşamış olsaydım, en büyük öğrencisi olurdu” şeklinde cevap vermiştir. Fârâbî'nin müziğe karşı üstün bir yeteneği vardı. Onun bu yeteneğini hiçbir tarihçi inkar etmemiştir. Aristoteles felsefesiyle [İslâm felsefesini] birleştirdiği gibi İslâm tasavvuf mezheplerini yaklaştırmaya çalışmıştır. Bu düşüncesinde büyük oranda başarı elde etmiştir. Felsefe ve musikide birçok eser kalem

almıştır. En mühim eserleri, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, diğeri ise *es-Sîretü'l-Fâdıla* olarak bilinmektedir. Burada faziletli şehirlerin sınıflarını tarif etmektedir. Eserlerini, Arapçayı mükemmel bir şekilde öğrendikten sonra ilmi ve edebi bir dille kaleme almıştır. İşte bu surette erdemli bir Arap filozofu ve imamı olmuştur. Yazıları ve şiirlerinde sûfi edebiyatına meyletmektedir. Eserlerinden yapılan alıntılarda çok uzun dua kısımları vardır. Bazı cümleleri şöyledir: “*Ey vâcibü'l-vücut ve ey illetlerin illeti, ey kadîmde mevcut halde mevcut olan senden sapıklığa düşmekten beni korumanı isterim. Razı olduğun işler ve gayelere ulaştır. Allah'ım cümle güzel erdemlerini bana ver. İşlerimi güzel bir netice ile tamamlamayı nasip eyle. İstek ve arzularımda beni başarılı kıl ey doğunun ve batının ilahı.*” Sonra şöyle devam eder: “*Allah'ım bana letafet elbisesini giydir, nebilerin kerâmetini, zenginlerin mutluluğunu ve hükemânın ilmini nasib et. Bilginin aydınlığıyla nefsimi terbiye et. Verdiğin nimetlerin şükriünü eda etmeyi nasip eyle. Hakkı hak bilip ona uymayı ilham et, batılı batıl bilip ona inanmak ve uymaktan bizî sakındır. Nefsimi kirden çamurdan arındır. Şüphesiz sen sebeplerin en yücesisin.*” Bu dua sağlam bir üslupta yazılmış derin manaları ve yüksek edebi kıymeti olan uzun bir metindir.

Sûfilige ait beyitlerinden okuduklarımızın bazıları şu şekildedir:

*Ey faniliğin eri Beka alemine yürümeye inanarak sende yerleştim
Olayın en büyük yönü ise, ben zulmetmeyen ve hükümde adil olan birine yönelmişim
Heybat ey şiirim, onun buzuruna nasıl çıkacağım, azığım az günahım çok olduğu halde
Suçumun karşılığında cezalandırılacaksam ben bir beşerim büyük günahkarların cezası
daha elzemdir
Eğer bir bağışlanacaksam arkasından rahmet, sürekli bir mutluluk ve cennet isterim
Ey fıskıran feyizden meydana gelen cümlemevcutatın sebebi
Gök tabakalarının rabbi, yer ve deniz ortasında bulunan merkez
Ben günahkar sığınan kişi olarak sana dua ettim
Günahkar ve pür kusur kuluna mağrîret et
Ey cümle varlıkların Rabbi, tabiatın kederi ve özlerden olan özümde feyizle beni güzel
ahlaklı kıl*

Fârâbî'nin hikmet ilimleri, felsefe, mantık ve musikî gibi muhtelif ilim ve fende birçok eseri vardır. Eserleri arasında özel olarak tıp sahasında yazılmış bir eserine rastlamadım. En önemli kitapları, *Kitâbu Medîneti'l-Fâzıla*, *Medînetü'l-câbiliyye*, *Medînetü'l-Fâsıkîyye*, *Medînetü'l-Mübeddele*, *Medînetü'd-Dâlle*. Bu eserleri yazmaya Bağdat'ta başlamış, 330 senesinin sonunda onları Şam'a götürerek 331 senesinde eserlerin yazımını tamamlamıştır. Adı geçen bölümleri 337 senesinde Mısır'da tamamlayarak tek bir kitap haline getirmiştir. Araştırmamız onun tıp öğrendiğini fakat tıp mesleğini yapmadığını göstermektedir.

*Sobbetten bir fayda olmadığını ve zamanın kötülüğünü gördüğümde
Her reisın bıkkınlığı vardır her kafanın da bir baş ağrısı vardır
Evime kapandım ve namusumu korumaya çalıştım, izzet-i nefsi de kendime kanaat
edindim*

*Elimle kazandığımı içtim, çünkü elimle kazandığımda üstünlük vardır
Şişelerinden benim nedimlerim vardı, şişelerin şakırtısıyla yetintim*

*Milletin konuşmasından kaçıyorum zira onların sözlerinden bütün topraklar çoraklaştı
Ebu'l-Hakem Ubeydullâh b. el-Muzaffer b. Abdullah el-Bâhilî el-Endelûsî el-
Merrî*

O, Şam'da ortaya çıkan, sonra Bağdat'a ve Basra'ya gidip ardından Şam'a dönerek 549 senesinde vefat eden tabip ve ediptir. Bu zât ediplerin şeyhi Ebu'l-Hakem Ubeydullâh b. el-Muzaffer b. Abdullah el-Bâhilî el-Endelûsî el-Merrî'dir. Hikmet ilimlerinde mümtaz bir kimse, tıp mesleğinde ise maharetli bir zattı. Parlak bir kâtip, nadir görülen bir deha ile şairliğe doğuştan maharetli, şen şakrak, oyun ve eğlenceyi seven bir kimseydi. Udu çok sever ve onu çalar, musikiyi severdi. Hastalarını tedavi ettiği bir de muayenehanesi vardı.

Birçok şiiri olup, özellikle de istihza şiirleri fazladır. Dost ve arkadaşlarının müzikle birlikte söyledikleri kasideleri de vardır. Bestelenen şiirlerinden birinde henüz hayatta olan arkadaşları için yazdığı bir mersiye de vardır. Birçoğu da onu hicveden kasideler söylemiş, o da bu hicivlere daha kötü ve daha çirkin şiirlerle karşılık vermiştir. Bir adet şiir divanı ve dağınık halde bulunan kasideleri vardır.

Henüz ölmemiş olan tabip dostlarından Nasîru'l-Halebî yazdığı mersiyesi şöyledir:

Ey filan kalk ve anlat, Nasîru'l-Halebî öldü

Allah rahmet eylesin fakat, kıyruğu uzundu (vukuatı çoktu)

Mertâlar onun topraktaki kokusunda bep şikâyet etti

Onun yerine keşke kuduz bir köpeği gömselerdi

Milletin bir kısmı bağırır ve kaçışa koyulmuştur

Ölülerden biri de karşı çıkarak en düşük ölü bana komşu oldu diyor,

Doğusu ve batısı arasındaki biçbir yer onu kabul etmedi

Araplarda ve Acemlerde onun kadar kötü bir trynetle sahip ölü yoktur

Ey millet! Şaşkınlık üzerine yaratılmış ne pis adamdır o

Kötü vasıfları kitaplara geçmiştir

Bir kötülük onun sözü, ey bana eziyet eden adambeni geçtin

*Sen bilmiyor muydun ki, ben edebiyat erbabından,nahiv, kimya, mantık ve tababet
eblinden bir hocayım*

İbn Ebî Usaybia'nın, Tabakât'ında "Maarratü'l-beyt" başlığı altında onun bütün bir kasidesini okudum. Orada nedimlerini davet eden ev sahibinin ve evinin uğradığı zarar ve hasardan bahseder. Kaside 82 beyitten meydana gelmektedir. Çağımızda da özel gece toplantılarına yapılan davetlerden hiçbiri bunlarsız olmaz.

Bu devirde Mısır'da birçok edip tabip bulunduğu gibi, Şam, Bağdat ve Mağrib'de de durum aynıdır. Fakat dikkat çeken husus şudur ki, Şam'daki profesyonel tabiplerin çoğu Hıristiyanlardan, bazıları da Yahudilerdendi. Ancak Mısır'daki uzman doktorların çoğunluğu Yahudilerden, bir kısmı ise Hıristiyanlardan meydana gelmekteydi. Bunun sebebi, Şam'daki Hıristiyan tabiplerin tıp eğitimini, Urfa, Kınnesrîn, Nusaybin medreseleri veya daha doğru bir ifadeyle tıp eğitimi verilen Süryani tıp okullarından birinden almalarıydı. İskenderiye'deki Grek ve Roma medreselerinden aktarımda bulunmuşlardır. Nastûrî'lerin Konstantiniye'den İskenderiye'ye kaçışlarından itibaren, takipçileri doğudaki muhtelif beldelere dağılmış ve Antakya, Suriye, Cündişâbur ve Fars diyarlarına Hipokrat ve Galen'in eserlerini götürmüşlerdi. Mısır'a gelen muhacir Yahudi tabiplere gelince, bunların çoğu Endülüs'ten gelmeydi. Bir de Mağrip bölgelerinden gelerek tıp mesleğini seçen ve bu alanda sivrilen Yahudi muhacirler de vardı. Bunlar, hükümdarların ve yöneticilerin saraylarına girmişler, pek çok mal ve büyük servetler edinmişlerdi.

Tıp ve edebiyat, biri diğeri'nin mütemmim cüzü olarak devam etmiştir. Bunlardan biri muteber olduğunda diğeri de muteber olmuştur, bunun aksi de böyledir. Bu sebeple her iki bilim de Arap imparatorluğunun başına gelen sıkınlar ve felaketselere paralel olarak gerilemeye başladı. Bağdat'ın sükûtundan evvel çeşitli alanlardaki bozulmalar ve küçük devletçiklere ayrılma yavaş yavaş devam ediyordu. Cengiz Han'ın torunu Hülâgü'nün 656/1258 senesindeki işgali devleti ortadan kaldırmasının yanında burada filizlenen medeniyeti de beraberinde yok etti. Moğollar ve Tatarlar gasp etmede birbirleriyle yarışıyordu. Bu yüzden özellikle Irak'ta güvenlik kordonu kopmuş, küçük devletler yönetimi birbiri ardına takip etmeye başlamış ve o parlak asırlar mazi olmuştur.

680 senesinde Ahmed ismini alan Hülâgü'nün oğlu Teküdar Han zamanında yönetici sınıf İslâm dinini benimsemesine rağmen, 682 senesinde kardeşinin oğlu onu öldürerek yerine geçmiştir. Hülâgü'nün torunları Irakeyn'de ard arda hâkim olmuşlardır. İşte bu İlhanlı devleti, parçalanarak küçük devletçiklere bölünmüştür. Böylece Irakeyn, İslâm'ı kabul eden Gazan b. Argun'un hakimiyeti altına girmiştir. Onu takip edenler de Müslüman olmuştur.

Kendisinden sonra oğlu Muhammed Harbende hâkim olmuştur. Onun zamanında İlhanlı devleti gerilemeye ve çökmeye başlamıştır. Seyyah İbn Battûta Sultan Ebû Saîd'in zamanında H. 722 senesinde Bağdat'ı ziyaret etmiştir. Orada gördüğü yerlerle bazı alimler ve yöneticiler hakkında yazılar kaleme almıştır. Ebû Saîd'in vefatıyla birlikte, 80 yıllık bir hakimiyetin ardından İlhanlı devleti sona erdi. Halifelik devam devam etti ve çekişmeler yeniden başladı. Bunun neticesinde Celâyirîliler Devleti kuruldu. Mercan Medresesi Sultan Üveys'in saltanatı zamanında kölesi Mercan'ın emriyle inşa edilmiştir. Mercan Medresesi'nin kalıntıları günümüzde de halen mevcuttur. Sultan Uveys H. 776 senesinde vefat etmiştir. Celâyir devletinin çökmesinin ardında Irakeyn'de yeniden küçük devletçikler ortaya çıktı. Irak birçok sıkıntılara düşer oldu. 795 senesinde Timurleng Bağdat'ı işgal etmiş, yürüyüşüne devam ederek Şam bölgelerine kadar girmiştir. Bağdat ahalisine yaptığı gibi Şam ve ahalisini kılıçtan geçirmiştir. 905 senesinde Fars, Azerbaycan, Kürdistan, Horasan ve Diyar-ı Bekr bölgelerinde hakimiyet kuran, Şah İsmail es-Safevî'nin öncülük ettiği Safevî Devleti ortaya çıktı ve Irak'a saldırdı. Irak'taki bir askeri kendisini davet edince oğlu İbrahim Han'ı oraya vali tayin etti. Osmanlı sultanı Kanûnî Sultan Süleyman devrine kadar Irak, güvenlik bakımından muzdarip ve açgözlü hükümdarların çekişmelerine sahne oldu. Sultan Süleyman, Vezir-i Azam İbrahim Paşa komutasında İstanbul'da bir ordu hazırladı ve ordu 941 senesinde Bağdat'a girdi. Hemen ardından Sultan'ın bizzat kendisi gelerek bir müddet burada kaldı. Bu tarihten itibaren Osmanlı hakimiyeti istikrar bulana kadar Bağdat birkaç kez el değiştirdi. Bağdat kısa bir süreliğine ikinci kez Farsların eline geçti fakat çok geçmeden 1022 senesinde Sultan IV. Murad'ın cülûsunun ilk yıllarında yeniden Osmanlıların eline geçti. Bu zamandan beri 600 yıl boyunca Irak Osmanlı hakimiyeti altında kaldı. Bu çağlarda Irak'ta, ilim, edebiyat ve tıp ilimleri yıkıma uğramıştır. Buna rağmen beldelerdeki toplumsal meselelerde Arapça hakimiyetini sürdürmüştür. Tıp ve edebiyat önceki kuvvetiyle coşkulu yıllarına nispetle yavaş bir ilerleme kaydetmiştir. Fakat özellikle de ortaçağların sonunda Rönesans'la birlikte batı ülkelerindeki göstergeler tersine dönmüştü. Osmanlı hakimiyeti boyunca Arap ülkeleri yarı kısır bir halde kalmıştır. Arap ülkelerinin içinde bulunduğu açmazdan onları kurtaracak hiçbir kimse çıkmadığı gibi Bağdat, Şam, Kahire, Mağrib ve Endülüs'teki bimaristanların hiçbirinde meşhur simalar yetişmemiştir. Bazı mescit ve camilerin mahfilleriyle birkaç medrese dışında eğitim bulunmamaktaydı. Arap beldelerinin tümünde insanlar, altın çağdaki yani el-Mansûr, er-Reşîd ve Me'mûn devirlerindeki alimler, edipler ve tabiplerin tıp ve edebiyat alanında

yazdıkları kitaplara güveniyordu. Böyle tabiplerden birisi “*Tezķiretü’l-ûlâ el-elbâb ve’l-câmi’ li’l-acebi’l-ucâb*” kitabıyla meşhur Şam diyarından tabip, bilge ve edip olan Dâvud el-Antâkî’dir (950/1544-1008/1599). Antakya’da doğmuş ve Fârisî bir üstattan mantık, tıp, doğa bilimleri, matematik ve Yunanca’yı öğrenerek bu ilimlerde üstün bir konum elde etmiştir. Mısır’a gelerek Zâhiriye Medresesi’nde bir müddet kalmıştır. Zikredilen kitabının en önemli muhtevalarından birisi, “ahlât-ı erbaa” nazariyesine dair (insan vücuduna ait 4 salgı) açıklama ve tarifleridir. Çeşitli hastalıklar için hazırladığı reçeteler ve muhtelif ilaçları, Arap tıbbı için nispeten karanlık olarak tabir edilebilecek seneler boyunca, tıbbın muhtelif dallarında Huneyn b. İshak’ın *el-Uyûn*’u ve er-Râzi, İbn Sîna ve el-Mecûsî’nin kitaplarından elde etmiştir. Şimdi Dâvud’un çağında yaygın olan edebi üsluptan bir örnek vereceğiz:

Dönemin tarihçilerinden Şihâbu’d-dîn Mahmud el-Hafâcî’ninkaleminden onun hakkında şöyle bir bilgi ulaşmıştır: “er-Reis Davûd el-Hakîm, körler onun sayesinde görür, hastalığı teşhis etmek için nabza bir kere dokunsa sebebini anlar, hastalığın bütün belirtilerini ortaya koyardı. Bütün ilimler hakkında bilgisi vardı. İnsanlar onun inancı konusunda farklı düşüncelere sahiptir. Zındıklığını gizlemek için gözyaşları döktüğü nakledilmektedir. Daha sonra bu mesele hakkındaki yaygaralar çoğalınca Kâbe’ye giderektam bir ihlas ve kalb-i selîm ile hac farızasını yerine getirmiş, Rabbine verdiği sözü tutarakona kavuşmuştur. Biyografisi ilk defa 1258/1838 yılında tab edilmiştir.

Arap ülkeleri Osmanlı hakimiyeti altında tıp ve edebiyat sahalarında böyle bir seyir takip etmiştir. Tıp yalnızca tabiplerle sınırlı kaldığı gibi edebiyat da üzerine karanlık çökmüş bu muhitin tesirindeki edebiyatçılara kalmıştır. Bağdat aydınlanmanın kaynağı olarak varlığıdevam ettirmiş olsa da el-Kâhire onun kaybettiği şeyi gerikazanmak vegörevini üstlenmek için Bağdat’ın yerini almıştır. Bu durum miladi 19. asrın başı, Napolyon’un işgalinin ardından gerçekleşmiştir. Çünkü o, kendileri için zayıflamış fakat inkıraz bulmamış bu medeniyetin mirasından faydalanmak için beraberinde yeni bir kültür, kendi medeniyetinin evlatlarından bilginler ve tabipler getirmiştir. Fakat Böylece ilimler ve fenler aydınlanma çağında Avrupa’ya nakledilmiştir. Avrupalı bilgin ve tarihçilerin de kabul ettiği gibi, ilimler bundan sonra gelişimine ve daha ileri yürüyüşüne devam etmiştir. Onlar bu yeni medeniyeti en başından şekillendirmişlerdi. Mısır’ı işgali sırasında Napolyon, ihtiyacı olan matbaa ve kitap gibi bazı yenilikleri beraberinde Mısır’a getirmiştir. Bu süre içerisinde dergiler ve gazetelerilk nüveyi teşkil etmiştir.Bu nüve, Napolyon’un yenilgiye uğramasından sonra Mısır’ın hâkimi

Büyük Mehmed Ali Paşa tarafından geliştirilmiş ve verimli hale getirilmiştir. Kendisinden önce bırakılanları benimsemiş, Avrupa'ya öğrenciler göndermeye başlamış ve âlim ve tabipleri Mısır'a davet etmiştir. Bunlardan en mühimi çok özel bir vakitte davet edilen Fransız doktor Clot Paşa¹⁶'dır. Çünkü 1830 senesinde taun vebası salgını Mısır'ı kasıp kavurmuş, binlerce insan ölmüştü. Hergün 2000 kişiden fazla insan ölüyordu. O ve yardımcıları işe koyulmuş, bu sayesinde vebanın etkileri engellenmiş ve kurtarılması mümkün olanlar da kurtarılmış, bu sayede Mısır harap ve viran olmaktan kurtulmuştur. Bu vebayı çiçek hastalığı şeklindeki başka bir veba hastalığı takip etti. Bu salgınla da taunla mücadele ettiği gibi mücadele etti. Çalışmadaki ciddiyeti ve ülkenin sağlığı üzerindeki sürekli ihtiyatı onu meşhur etmiştir. Nitekim çok geçmen Ebû Za'bel'de bir tıp okulu kurarak buna bir de hastane ilave etmiştir. Sonra bu iki kurumu 1832'de Kâhire'ye taşıdı ve burada bir de sağlık kurulu oluşturdu. 1858 senesine kadar Kasru'l-Ayney'deki tıp fakültesi ve hastanesinde müfettiş ve Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın özel doktoru olarak kalmıştır. Bu gelişmeler, yeni Fransız doktorların davet edilmesini ve yeni bir kaynaktan beslenmek için Mısırlı öğrencilerin batıya gönderilmesini engellemiştir. Tıp ve diğer bilimleri okuyan ilim adamlarının birçoğu ülkelerine geri dönmüş ve tıp fakültelerinde Mısırlı ve yabancı hocalar tarafından okutulacak kitaplar ve öğrencilerin okuması için de ders kitapları kaleme almışlardır.

Clot Bey, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Şam'a hücumu ve 1832 senesinde burayı fethetmesi sırasında ona eşlik etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sahip olduğu birçok toprağı istila etmeye devam etmiştir. ClotPaşa'nın maiyetinde Kasru'l-Ayney'den mezun olmuş iki tane Mısırlı doktor bulunuyordu bunlar, eş-Şeyh Ali Şûrâ ve onun oğlu eş-Şeyh Abdurrahman'dı. Bu seyahati sırasından o zamanlar Lübnan'da hüküm süren el-Emir eş-Şihâbi'nin yönetimindeki Beyrut, Sayda, Akka, Hayfa ve Cebelü'l-Kermel'e uğradı. Şam'dan Mısır'a dönerken bu kez Kasru'l-Ayney'deki tıp fakültesinden bir grup ona refakat ediyordu.

Onun Şam'da çıkışının akabindeyetkili merciler Suriye bölgesine Fransız, İngiliz ve Amerikan misyonerlerin sevk edilmesine müsamaha gösterdi. Başlangıçta tıp, misyonerlik faaliyetleri için bir alan olarak seçildi. Ülkeye miladi 17. asrın sonunda giren Fransa'nın sevkiyatı bu alanda öncü olmuştur. Bu çalışmalar görünüşte insancıl amaçlar taşıyor, fakat esasında gizliden gizliye Osmanlı hâkimiyetini yıkmayı amaçlıyordu. İnsanlar onların

---

16[Antoine-Barthélemy Clot-Bey]

getirmiş olduğu ilim, fen ve edebiyattan istifa edebilmek için onlarla iletişim kuruyorlardı. Bu gibi topluluklar tıp, edebiyat ve dil eğitimi yapmak için okullar kurulmasına önayak olmuştur. İstanbul'a yakınlığı olanların dışında Arap ülkeleri tabipler bakımından oldukça fakir durumdaydı. Arap ülkeleri de bazı Türk doktorlar veya İstanbul'daki tıp fakültelerinden mezun olmayı başarmış Arap asıllı doktorlar tarafından destekleniyordu. Bu yüzden Beyrut'ta Amerikan tıp enstitüsünün kurulması Arap ülkelerinde güzel bir yankı meydana getirmiştir. Irak, Suriye ve Mısır bölgelerinden birçok öğrenci bu fakülteye girmiştir. Fakültenin kuruluşu 19. yy.'ın ikinci yarısında 1866'da tamamlanmıştı. İstanbul'daki tıp okulunun¹⁷ açılışı da aynı yüzyılın başlarında gerçekleşmişti. Beyrut'taki tıp enstitüsü öğretime ilk açıldığında Arapça ile başlamış ve eğitim 5 yıl boyunca Arapça devam etmişti. Bu arada Arap tıbbi ve ilmine dair birçok terim de kullanılmıştır. Bu enstitüden tabipler, siyasi liderler, edipler ve alimler çıkmıştır. Suriyeli edip ve tabip aynı zamanda bir siyasi lider olan doktor Abdurrahman eş-Şâbender bunlardan biridir. Lübnanlı alim, araştırmacı, tabip, edip ve tarihçi Sâmi Haddâd, Suriyeli siyasi lider ve aynı zamanda hatip olan Doktor Abdurrahman el-Keyyâlî de bunlardandır. Fransız misyonerler, Amerikalı misyonerlerin faaliyetlerinden etkilenerek 1883'te Beyrut'ta aynı şekilde bir Fransız Tıp Enstitüsünü kurmuşlardır. Hıristiyan Tıp Enstitüsü şeklinde tanınmıştır. Iraklı, Suriyeli, Lübnanlı, Mısırlı ve Kuzey Afrikalı edebiyatçılar, siyasiler, alimlerden seçkin doktorlar mezun olmuştur. Bunların çoğunluğu ortaya koydukları terimler ve sözlüklerle Arap dili ve edebiyatına hizmet etmişlerdir. Lübnanlı Doktor Habib Sâdir ve Iraklı Doktor Hanna Hayyât'ı bunlara örnek gösterebilirim. Çok geçmeden Şam'ın rolü fark edilerek, Arap dilinin öncüleri ve sevenleri İstanbul'un ardından Şam'da da İstanbul'dakinin müfredatında ve eğitim dili Türkçe olan bir tıp fakültesinin kurulması hususunda Osmanlı Devleti'ni ikna edebilmişti. Şam'da bir tıp okulunun kurulması hususunda Sultan Abdulhamid emriyle bir ferman çıkarmıştır. İnşasına 1903 senesinde başlanmış ve Birinci Dünya Savaşının sonuna 1918' kadar devam etti. Savaş yılları boyunca okulun kapıları muvakkaten kapalı kalmıştır. Tıp okulundan 110 tabip ve ona bağlı olan eczacılık fakültesinde ise 152 eczacı öğrenci mezun olmuştur. 1919 senesinde Birinci Dünya Savaşı bittikten sonra ve Arap halkları uyandığı ve Osmanlı hakimiyetinden kurtulduğunda zaman, tıp ve eczacılık enstitüleri eğitimlerini günümüze kadar Arapça olarak vermek üzere yeniden açıldı. Şam'da bulunan üniversite çeşitli bölümleriyle, bulunduğu

---

17[Mekteb-i Tibbiye-i Şahane]

teknik terimler ve dillerin iftihar vesilesi Arap dilinde telif ettiği, ilmi, edebi ve tıbbi kitaplarıyla Arap toplumlarının bir övünç kaynağı olmuştur.

Irak'a gelince, onun kaderi de yüzyıllarca ecnebilerin hâkimiyeti altında derin bir sessizliğe gömülen diğer Arap ülkelerinininkinden farklı değildir. Fikri karanlık dönemi boyunca Irak, tabip, âlim ve edip eksikliği bakımından diğer Arap ülkelerinden farklı değildi. Bilimsel inceleme yapmak için herhangi bir fakülte bulunmamaktaydı. Bir hukuk okulu ve bizimle alakası olmayan diğer bazı enstitüler bulunmaktaydı. Çünkü tecrit edilmişti ve beklentilerini gerçekleştirme imkânsızdı. Fakat kendi işlerini yapmaktan aciz Arap ülkelerinin çoğunda artmaya başlayan kuvvetli bir uyanma idraki ve Allah'ın verdiği nimetlerin artması, kültürel bir bilincin yayılarak çoğalmasını teşvik etti. Bence Arap halklarının çocuklarını başka ülkelere göndermeleri tıp ve diğer bilimlere ait enstitülerin sayılarını artırmıştır. O vakitler hilafetin başkenti İstanbul'da tıp, edebiyat, hukuk ve diğer bazı modern ilimleri okumak için Irak'ın çeşitli topluluklarından grupların bulunması bunun delilidir. Bunlar ülkelere öğrenim gördükleri bölgelerin dili, kültürü ve bilgisiyle beraber dönmüşlerdir. Hükûmet 1927 yılında Tıp ve Eczacılık Fakültesi kuruluncaya kadar bu kişilerin kendi topraklarını dili ve edebiyatını kullanma konusunda zihinlerinden hiçbir şey geçmemiştir. 1927 senesinde İngilizce olarak tıp eğitimi yapılmak üzere tıp fakültesi kuruldu. Yüzümüzü Mağrib'e döndüğümüzde onlar için Arapçanın önünde duran problemlerdeği Arap ülkelerindeki gibi değildi.

Şimdi Arap ülkelerinin çektiği bu çile ve sıkıntılar sırasında Arap dili ve edebiyatının içinde bulunduğu duruma gelirsek, Türkçe yaygın olarak kullanılan resmi dildi. Öyle ki öğrencilere Arapçayı dahi Türkçe üzerinden öğretiyorlardı. İstanbul'daki tıp fakültesi ve diğer yabancı fakültelerden mezun olan doktorlar arasında Arapça konuşanlar az bulunur hale gelmişti. 1918'de Birinci Dünya Savaşı'nın sonu ile İngiliz ve Fransız işgalleri dönemi boyunca birçok Iraklı doktor toplu halde memleketlerine dönmüştür. Dil ve kültür bakımlarından koşullar değişmiştir. Doğusu ve batısıyla geri kalan Arap ülkeleri için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Bunlardan bir kısmına İngilizler hükmediyor, bir kısmına ise Fransızlar hükmediyordu. Arapça dili, edebiyatı ve diğer ilimleriyle tehdit altındaydı. Araplar neredeyse medeniyet dolu mazilerini unutuyorlardı. Bu büyük miras yalnız Irak'ta değil, yabancı hâkimiyetinden muzdarip olan bütün Arap ülkelerinde unutturulmuştu. Fakat böyle bir miras neden unutturulmuş ve neden Arap ülkeleri mazilerinden kopmaya zorlanmış, neden kendini yetiştirmiş doktorlar ve kültürlü insanlar şiir ve nesir gibi sahalarda edebiyatlarını ve kendi dillerini öğrenmeyi terk

etmişlerdi? Onlar buna zorlanmışlardı ve seçme hakkından mahrum edilmiş olmaları ve zorlu yaşam şartları onları bu duruma sevk etmişti. Irak'a önce Farslar sonra Türkler, onları takiben de İngilizler hükmetmiştir. Şam'a da önce Türkler ardından Fransızlar hâkim olmuş, Mısır'a ise Türkler, Memlûkler sonra Fransızlar onların ardından da İngilizler gelmiştir. Kuzey Afrika için de aynı şeyleri söyleyebilir. Arap yarımadasının diğer bölgelerine gelince, bu bölgelerde Arapça yaygın bir haldeydi. Fakat insanlar bu dili ilim için kullanmıyor, sadece konuşma ve yazışmalarda yaşayan bir sembol olarak kullanıyordu. Genç nesiller başlangıçta babalarının yaklaşımını devam ettiriyorlardı. Eğitimcilere gelince, onlar sömürgecilerin dillerini öğrenmeye meylediyorlardı. Onları yabancı dilleri öğrenmeye zorlayan şey hayatlarını kazanma düşüncesiydi. Kimi zaman dillerini ihmal etmeleri Kuzey Afrika'da (Mağribü'l-Arabî) meydana geldiği gibi zorlamayla oluyordu. Bazen de ülkesinin dışında çıkmak dilini unutmaması ve başka bir kültürü benimsemesine sebep oluyordu. Bu durum onlarda önemli, saygın ve merkezi bir konumu olan anadilleri, tarihleri ve şereflerini unutturmuştur. Arap halklarının kendi dillerini anlaşılabilir bir biçimde konuşması ve ülkelerinin dilinden uzaklaşması sömürgecileri memnun etmiştir. Bu durum onların tam da istediği şeydi. Aynı ülkenin içinde birçok lehçe ortaya çıkmış, birçok Arapça kelimelerle yabancı kelimeler birbirine girmiştir. Sömürgecilerin amacı, milli hissiyatın emarelerini ve Arap toplumlarının ilimleri ve eserlerini çok yüksek bir medeniyet üdrak etmeyi anlaşılabilir hale getirmektir. Onların esas gayesi yabancı dillerin Arapların ana dili haline gelmesi, ülkenin kendi dilinin de yabancı bir dil haline gelmesiydi. Araplar işte bu şekilde bazen baskı sebebiyle bazen de kendi ülkesinin dilinin göz ardı edilmesi saiki veya yabancılar ve onların dilleriyle karışık yok olmaya zorlanmışlardı. Bu sebeple Arapça her bir beldede özel bir dil ve karışık lehceleri olan bir yapı haline geldi. Arapça kelimeler yabancılarla karışmış veya yabancı bir kelime Arapça haline getirilmiştir. Rahmetli Hafız İbrahim'in de dediği gibi:

Sanki kirlilikten saflığa bir yol ya da Mekke'de ikinci sobbeti yok gibidir

Yetmiş yaması olan bir elbiseyle geldi, renklerin sorunu ise birbirine zıt olmalarıdır

Arapça üstünlüğünü bu şekilde kaybetmiştir. Fakat bu sendeleme çok acı bir zeminde meydana gelmedi. Yara çok derin değildi bu yüzden Osmanlı hâkimiyetinin son bulmasının ardından kırıkların tedavisi ve yaraların iyileşmesi çok sürmedi. Sömürgecilerin ortadan kaldırılmasından sonra Arap ülkeleri İngiliz ve Fransız kâbusundan kurtulmuştur. Bu karanlık yıllar boyunca zaman zaman batı ülkelerinde hürriyeti teneffüs etmiş uykudan uyanmaya hevesli bazı öncüler belirmeye başlamıştır. Arapçayı yeniden

diriltme ve onunla yükselmek için dişlerini sıkıyorlardı. Arapçadaki yabancı dillerden girmiş kelimelere karşı perde arkasından saldırdılar. İlk tohumlar o vakitler sömürgecilerin kırbacı altında olmasına rağmen, köklü miraslarına bağlı kalan Şam bölgesinde ekildi. Arapçanın tıp, diğer ilimler ve edebiyatta temel dil olması için ısrar ettiler. Müzelerindeki ve kütüphanelerinde hazineleri, Arap ülkeleri ve batı dünyasında arşiv ve kütüphaneleri keşfetmek ve Arapçayı yaşatmak için genç ve ihtiyar hevesliler hayatlarını feda etti bu sayede amaçlarına ulaştılar. Arap ülkelerinin taksim edilmesinin ardından kurulan Arap hükümetleri, 1908'den beri İstanbul'daki *Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne*'nin bir kolu olan Osmanlı tıp medresesinin 1919 senesinde Arap Tıp Enstitüsü adıyla yeniden açılmasını önerdi. Öğrencilerin isteği üzerine dersler Arapça olarak okutulacaktı. Böylece çalışmalar dengeli adımlarla ilerleme başladı. Fakat bu yollar aynı zamandaki kenarlarla doluydu. Geri dönüşü olmayan bir niyetle işe başlandığı için, okul 2 Kanûn Sâni 1919'da açıldı. Arapçanın eğitim dili olması için ısrar etmesiyle bilinen Prof. Dr. Rıza Saîd el-Kehhâl okulun hocası olarak seçilmişti. Tıp enstitüsüne ilk yılda yaklaşık 40 öğrenci kayıt yaptırmıştı. Öğretim için yine bir grup seçkin doktor hocalar getirilmiştir. Bunların başında Prof. Dr. Hamdî el-Hayyât, Prof. Dr. Mürşid Hâtır, Prof. Dr. Cemil İlhânî ve diğerleri gelmektedir. Fakat bu üç âlim önde gelenlerdendir. Bunların görevi kelimeler ortaya koymak, bu kelimeler için sözlükler hazırlamak ve kelimelerden ıstılahlar oluşturmaktır. Böylece işin en başında herhangi bir bedel ödemedi Arapça eğitim dili kabul edildi. Bu çalışmalar sayesinde onlar Arapçanın mahkûm edilemeyeceğini kanıtlamışlardı. Bundan sonra bu heyecan devam etti ve Arap ülkelerinin çeşitli bölgelerinden ilmi merkezler bu direnişi desteklemeye başladı. İlmi ıstılahlar oluşturma akımı, terim üreterek, türeterek ve tıbbın altın çağındaki kitaplara müracaat etmek suretiyle artarak devam etmiştir. Eser telifi ve üretimi artış göstermiştir. Sadece yarım yüzyıl boyunca Arap Tıp Enstitüsü, sağlam ve doğru bir Arapçayla dillerini, edebiyatlarını ve tıbbi öğrenen binlerce talebe mezun etmiştir. Bu öğrenciler ülkelere yayılarak Arapça için yeni bir şafağın doğuşunu müjdelemişlerdir. Şam'daki Arap Bilimler Akademisi ve onun ölümsüz bilim adamlarının başlangıçtan itibaren yol göstermeleri, tıbbi ve ilmi terimleri tartışmalarıyla bu ilk adımları teşvik etmişlerdir. Arap Bilimler Akademisi'nin çıkardığı eserler halen mevcuttur. Bu başarılı adımı göz önüne alarak, enstitünün diğer dallarının açılmasına karar verilmiştir. Eczacılık fakültesi ve Diş hekimliği enstitüleri böylece kuruldu. Bu iki dal için de teknik terimler konuldu, konuyla ilgili eserler kaleme alındı. Enstitünün hocaları ve Arap Bilimler Akademisinin bilim adamları bu iki

enstitüyü de mevcut veya kendi koydukları teknik terimlerle donattılar. Her iki enstitünün açılışı da 1924 senesinin başında olmuştur. Hukuk Fakültesi onun ardına Fen ve Edebiyat Fakülteleri açıldı. Bu fakülteler bir üniversitenin nüvesi olması için eklenmişti, nitekim çok geçmeden Suriye Üniversite’sinin kuruluşu ilan edildi. Bu fakültelerin tamamında dersler Arapça olarak okutuluyordu. Kelimelerden terim üretmek, terhim yani kelimenin sonundan harf düşürmek ve kelime türetmek konusunda istedikleri ve ihtiyaçları olan her şeyi yapmalarına müsamaha gösterilmiştir. Suriye Üniversitesi “*el-Ma’bedü’t-tıbbi’l-arabi*” adı verilen dergiyle taçlandırılmıştır. Bu derginin çıkarılmasındaki amaç Arapçaya hizmet etmek, onu diriltmek, eski ilimleri yenileriyle birleştirmek ve modern bilimin bulduğu sayısız adlandırmalar için yeni terimler üretmektir. Bu dergi yayınlanmasından çok geçmeden Arapça konuşan alimler tarafından sevinçle karşılandı. Mısır, Irak, Lübnan, Filistin ve Kuzey Afrika gibi muhtelif Arap ülkelerinin halklarından alimler ve tabiplerin kürsüleri haline gelmiştir. Arapça araştırmaları ve terminolojisine ömrünü adayan bazı müsteşrikler de aynı şekilde katkıda bulunmuşlardır. Suriye Üniversitesi’nin hocalarından biri olan âlim Prof. Dr. Mürşid Hâtır, vefatına kadar bu derginin idareciliğini ve yazı işleri müdürlüğünü yapmıştır. O, ta’rîbi (*Arapçalaştırma*) yaygınlaştırma projesi, Arap dilinde akademik öğretim ve Arap nesillere modern medeni toplumlar ile birlikte yürürken dillerinin imkanını öğretmede ilk tuğlalarını koyan üniversite hocalarının öncüsü olmuştur. Bu dilden etkilenen ve derin bilgi sahibi olanların başında Prof. Dr. Nazmi el-Kabbânî, eczacı Dr. Salâhu’d-dîn el-Kevâkibî, Dr. Şevket Muvaffak eş-Şattî, Dr. Memduh es-Sabbâğ, Dr. İzzet Mureyzen ve üniversitenin rektörü olduktan sonra Şam’daki Diller Akademisi’nin başkanı olan Prof. Dr. Hüsni Sebh gelmektedir. Bu alimlerin yaptıkları, terim oluşturma ve kökenlerine dayandırma düzenlemelerinden sonra, ortaya koydukları ilmi terminoloji ile sınırlı kalmamıştır. Bilakis bunları eski kitapların içinden derlemeler yapıyorlar, edebiyat, tıp, kimya ve astronominin temellerini yeniden canlandırıyorlardı. İlimlerin bütün dallarında bilgi sahibi olanlar, Allah’ın şu sözü eşliğinde yol gösteriyorlardı: “Her ilim sahibinin üstünde bir bilen vardır.” Mısır’daki el-Kasru’l-Ayney’in hocalarının vaz etmiş olduğu şeylerden de istifa ediyorlardı. Irak’tan Ab Anistas el-Kermeli, Lübnan’dan Prof. Dr. Emin el-Ma’lûf, Mısır’dan Dr. Muhammed Şeref, Fas’tan Hasan Hüsni Paşa, Suriye’de yaşayan Prof. Abdulkadir el-Mağribî, Arapça-İngilizce Tıp Sözlüğü ortaya koyan Muhammed Kürd Ali ve el-Emîr Mustafa eş-Şihâbî gibi alimlerden yardım alınmıştır. Elimizde Fransız Dr. Clarval’in ortaya koymuş olduğu Fransızca tıp sözlüğü bulunmaktadır. Bu eseri Suriye Üniversitesi’nde

hoca olan Prof. Dr. Ahmed Hamdî el-Hayyât, Prof. Dr. Mürşid Hâtır ve Prof. Dr. Salâhu'd-Dîn el-Kevâkibî Arapçaya çevirmiştir. Bu eserin ilk baskısını Fransızca, Latince, İngilizce ve Almanca olmak üzere dört dilde yaptılar. İkinci baskısı ise, yukarıda adı geçen dört dil ile Arapça, İspanyolca ve İtalyanca olarak yapılmıştır. Şam'daki tıp fakültesinin hocalarının vaz ettiği tıbbi ve ilmi terimlerin çoğu, iki kapak arasındaki bu sözlüğe eklenmiştir. Bu yüzden her bir Arap tabibin ihtiyaç duyduğu temel kaynak haline gelmiştir. İşte bunlar, Napolyon'un Mısır'ı işgalinden sonra doğuda ve batıda meydana gelen ilmi canlanmanın ardından Suriye'de 19. yy. ortasından 20. yy.'ın başlarına kadar meydana gelen gelişmelerdir.

Irak'a gelince, kardeşlerine uzak mesafede olması, ulaşım şartlarının zorluğu ve özellikle Osmanlı devri ile İngiltere mandasının ilk yıllarından 1942'ye kadarki dönemde matbuatın azlığı sebebiyle tıp ve edebiyat oldukça fakir bir haldeydi. Irak diplomalı tabiblerin başını, Birinci Dünya Savaşından sonra İstanbul'dan gelenler çekmektedir. Bir elin parmaklarının sayısı kadar olan bu doktorların tıp dilleri, Türkçe, Fransızca ve Arapça karışımı bir şeydi. Bunların başında merhum Prof. Dr. Hâşim el-Vitrî, Dr. İbrahim Âkif el-Âlûsî, Dr. İsmail es-Saffâr, Dr. Sâmi Şevket, Dr. Sâib Şevket, Dr. Fâik Şâkir, Dr. Tevfik Rüşdî, Dr. Celâl el-Azzâvî ve diğer doktorlar gelmektedir. Bunların Arap dili ve edebiyatı bakımından şansları yoktu. Fakat onlar tabiki Arap dilinin dünya dilleri arasında tıp ve diğer bilimlerin okutulduğu bir dil olmasını kalpten diliyorlardı. Bununla birlikte rüzgar her zaman gemilerin istediği şekilde esmez. Irak İngilizlerin işgaline uğramış. Onlarlar birlikte Britanya'dan doktorlar, cerrahlar ve diğer bazı hastalık ihtisas alanları gelmiştir. Arap dili böylece tıptan uzaklaşmış ve Irak'ta Arap tıp çevrelerinde yaygın olan ve anlaşılması zor yabancı kelimeler kullanılmaya başlanmıştır. Fakat, okur yazar grupların özgürlük meltemlerini koklamaları, Arap milliyetçiliği düşüncesinin yayılması ve Arap ülkelerinin diğer bölgelerinde özellikle Mısır ve Şam'da bu kültürü yeniden canlandırma adına yapılanların örnek teşkil etmesinin ehemmiyeti Arapçanın geliştirilmesi fikrini zihinlere yerleştirmiştir. Irak, Arap milliyetçiliğinin takipçisi olma yolunda devam etme çabasında hiç duraksamamıştır. Irak dışında okuyanlar da gayret göstermiş ve fikri ilerlemenin, memleketle bağlar kurmanın ve hakkı söküp alarak sahibine teslim etmenin sonucu olan bilinç ve rehberliğin kıymetinin gerçek anlamını idrak etmişlerdir. Arapçanın propagandası yapılarak Irak'ta da başka Arap ülkelerinde olduğu biçimde fakültelerin kurulması fikri yayıldı. Bu istek, faaliyet ve takipler daha ilk başta tıp ve eczacılık fakülteleri ve dış hekimliğinin kurulmasıyla artmaya başladı. Bütün bunların neticesinde istenilen amaca

ulaşıldı ve böylece bünyesinde tıp, hukuk edebiyat diğer fakülteleri barındıran Âl-i Beyt Üniversitesi olarak adlandırılan bir üniversite kurma düşüncesi temeline dayanan, tıp fakültesinin kurulmasına karar verildi. 1927 senesinde kuruluşu tamamlanarak aynı yıl eğitime başlandı. Dersleri Arapça ile anlatacak sağlam bir Arap hoca bulunmadığından okulda öğretim İngilizce yapılmaktaydı. Öğretim, İngilizlerin işgali sırasında gelen İngiliz hocalar tarafından yapılmıştır. Eğitim ve araştırmalarda onlara, karışımından nasibini almış, İngilizce öğrenmiş Iraklı bazı doktorlar, yardım ediyordu. Yabancı okullardan mezun olmuş bazı Arap doktorlar da davet edilmiştir. Fakülte güzel bir seyir takip etmiş, bir grup Iraklı doktor buradan mezun olmuştur. Bunlar özellikle batıdaki üniversitelerde ihtisaslarını tamamlamalarının ardından memleketlerine döndükten sonra meslekteki liyakatlerini ispat etmişlerdir. Arapça eğitim meselesinde yetkin birini bulmanın zorluğuna inandıkları için, özellikle de ülkenin içinde bulunduğu durum ve hala çok sayıda doktora ihtiyaç olması dolayısıyla, yöneticiler öğretim dilinin Arapça olmasını düşünmemişlerdi. Bu sebeplerden ötürü, eğitimin Arapça olarak yapılmasını dikkate almaksızın, tıp fakültesinde eğitim dili İngilizce olarak devam etmiştir. Bu yüzden eğitim, Şam dışında Mısır ve Lübnan'daki tıp fakültelerinde de olduğu gibi İngilizce olarak sürdürülmüştür. Arapçanın kelime hazinesinden modern ıstılahlar vaz etmeleri, eski Arap alimler ve tabiplerin kitaplarından ilmi dili temin etmeleri, eser telif etmeleri ve doktor yetiştirmede elde ettikleri üstün başarının bir sonucu olarak Şam'daki tıp eğitimi Arapça olarak kalmıştır. Fakat Arapça Suriye'nin haricinde unutulmuştur. Ortaokullardaki eğitimde Arapça vardı fakat hak ettiği saygı ve merak uyandırıcı önemden arındırılmış bir ders olarak kabul edilmekteydi. İngilizce eğitim de ortaokuldan mezun olan öğrenciler için bu dilde müstakbel bir tıp eğitimine imkan vermiyordu. Bu yüzden öğrenciler daha eğitimlerinin başında büyük zorluklarla karşılaşıyorlardı. Eğitimine ve çalışmalarına sürekli devam ettikten sonra ancak zorlukların üstesinden gelebiliyordu. Tıp fakültesinden mezun olanlar tıp dilini biliyor fakat tıp okuduğu yabancı dilin edebiyatı hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Ancak daha becerikli ve kabiliyetli olduğu kendi dilinin edebiyatına gelince, yalnızca onun hakkındaki her şeyi unutmakla kalmamış, hatta fiil çekimlerini bile unutmıştır. Hele bir de ihtisasını dışarda yapmışsa, konuşmalarında bariz hatalar meydana gelir, muhtemelen ana dilinde ismini unuttuğu bir şeyi yabancı bir kelimeyle ifade eder. Bu sebeple bizim öğrencilerimizin durumu başka Arap ülkelerindeki öğrencilerin durumundan başkadır. Örneğin Mısır'daki bir öğrenci dışa gönderiliyordu ve onlar ana dillerinin edebiyatını,

gamer yapısını, kelime ve cümle bilgisini biliyorlardı. Böylece edebiyatına, gramerine, kelime ve cümle bilgisine hakim olduğu bir yabancı dil ve tahsil etmesi için gönderildiği o dilin bir dalını da öğrenmiş olarak memleketine dönüyordu. Bu yüzden eğer doktor olursa tıpta, fizikte, kimyada ve matematikte kendi ana dilinde düz yazı yazmaktan aciz kalmıyordu. Zaten daha önceden ilk ve orta öğretimin bütün safhalarında okutulmak için Arapçaya tercüme edilmiş yığınla kitap vardı. Arap ülkelerinin çoğunluğu da çocuklarının okutulmasında bu eserlere dayanıyorlardı. Sağlam bir dil, doğru Arapça terimlerden oluşmaktaydı. Mısır ve Suriye'nin dışındaki öğrenciler ise, biraz önce de değindiğim gibi, dil bakımından aşağıda izah edileceği üzere eli boş dönüyordu. Dışarda okumuş biri her şeyini unutmuştur. Bu yüzden entelektüellerin ilmi veya tıbbi bakımdan kendi dilinin edebiyatından, bir hikayesinden veya kasidesinden zevk almaları, kendi milliyetine, milli zevklerine veya geleneklerine istekle bağlı az sayıdaki kişilerin dışında bir makale yazmaları veya bir kitabı tercüme etmeleri çok zor bir hale gelmiştir. Kendi değerlerine önem verenlerin çoğu doğal olarak Suriye'de, Mısır'da ve Lübnan'da ortaya çıkmıştır. Irak da aynı şekildedir fakat biz bu sahada hiçbir zaman bizim dışımızdakiler kadar olamadık. Mesela Mısır'da, günümüze göre oldukça eski olan Hidivler dönemindeki eski bir tabipten bahsedeceğim. O, dini ve edebi havanın yönelimlerine hükmeden zümrelereydi. Bu doktor İbrahim Hasan Paşa'dır. 1844 senesinde Kahire'de doğdu, Fransa'ya ve Almanya'ya gönderildi ve Berlin'de adli tıp üzerine ihtisas yaptı. Kendi sahasında ve gizli hastalıklar hakkında birçok kitap yazdı. Bütün bunların yanında sağlam bir Arapçayla edebiyat sahasında da yazılar kaleme aldı. Birçok akranı gibi onun da ilk mezuniyeti Kahire'deki Kasru'l-Ayney'den olmuştur. Bu öğrencilerin uzmanlık alanlarındaki üstün başarıları ve bütün vakitlerini ona hasretmelerinin yanında, ilim ve edebiyata da sahiptiler. Çalışma sistemleri ve öğrenim metotları Abbasiler devrinde yaşamış olan, zikrettiğimiz bazı edip tabiplerinkinden farklı değildir. Yirminci yüzyılın başlarına geldiğimizde ise, çeşitli toplumsal değerlerin değişmesi dolayısıyla ve edip tabiplerin sayıları parmakla gösterilecek kadar azalmıştı. Tıp ve edebiyata neredeyse alim ve mühendislerin iştirak ettiği kolektif bir ihtimam ortaya çıkmıştır. Mısır edebiyat, şiir ve tıpta yüksek başarı elde etmek için tercih edilen bereketli topraklardı. Kendilerini Apollo Grubu olarak adlandıran bir topluluk ortaya çıkmıştır. Bunlar, içerisinde doktor, mühendis, âlim ve üniversite hocalarının yazılar yazdığı bir şiir ve edebiyat dergisi çıkarmışlardır. Apollo dergisinin editörlüğünü ve başkanlığını, tıp kitapları ve şiir divanlarıyla bilinen kriminal doktor, edip ve tabip, âlim Ahmed Zeki Ebû Şâdî

üstlenmişti. Onun tıp eserlerinin en meşhuru “*et-Tıbbu ve'l-İlel*”dir. Bu eserin mukaddimesini sabıkan Kahire’deki Mısır Üniversitesi’nde göz hekimi profesörü olan edip alim, Doktor Muhammed Halil Abdulhalik yazmıştır. Bu eserini 911 sayfa olarak orta boyda çıkarmıştır. Şiir divanlarının en meşhuru 1926’da yazdığı “*eş-Şafaku'l-Bâkî*” ve “*Dîvânu Eşi'a ve Zilâl*”dir. Apollo dergisi 1932’de çıkmış, Mısır’da ve diğer Arap ülkelerindeki edebiyatseverlerin ortak noktası haline gelmiştir. Yine, Prof. Dr. Saîd Abduh, Prof. Dr. Mustafa ed-Dîvânî, şair doktor İbrahim Nâcî, dilci ve edip aynı zamanda “*Mu’cemu Şeref*” adıyla bilinen İngilizce-Arapça Tıp Sözlüğünün sahibi Muhammed Şeref, dil araştırmacısı tarihçi ve edebiyatçı Dr. Ahmed İsa edebiyat sahasında eser telif eden ve şiirler yazan edip tabiplerdendir. Mısır’da da edip tabipler vardı, fakat Lübnan’daki edip tabiplerinkullandıkları Arapçalarının sağlamlığı, zenginliği ve kıvraklığı bu dilde yazdıkları kitaplar ve sözlüklerde ortaya çıkmış, bu da onları isimlerinin duyulmasını sağlamıştır. Kütüphanesi, tıp ve edebiyat el yazmaları ve Arap tıp tarihi ile Arap bilim tarihi üzerine yazdıklarıyla meşhur olan âlim edebiyatçı Doktor Sami Haddâd da bunlardandır. Tıp ve edebiyat sahalarında eser verenler arasında Dr. Hanna Gasn, edebiyat ve sağlık kültürü üzerine araştırmaları olan, birçok hayır kuruluşları ve sağlık koruma kurumlarından idarecilik yapan ve rehber eserleri olan Prof. Dr. Mustafa Hâlidî, Prof. Dr. Nikola Feyyâz, İngilizce-Arapça tıp sözlüğü sahibi Prof. Dr. Yusuf Hittî, Dr. Habîb Sâdir ve diğerleri sayılabilir. Fakat bununla birlikte insanları Arapça ilmi ve tıbbi dil araştırmalarına zorlayanlar, Suriye Üniversite’sinin çeşitli fakültelerindeki hocalar olmuştur. İşte bunlar, talan edilmiş ve soyulmuş olan Arapça elyazmaları kütüphanelerinin derinliklerinden onların çıkardıkları kelimeler ve ortaya koydukları terimlerdi. Onların yanında Arap dünyasının doğu ve batısındaki muhtelif bölgelerdenalimler seri derlemeleri olmasaydı, bu bilgiler yok olacaktı. Kuzey Afrika’ya gelince, onlar geleceklelerini seyirci konumunda kalmış ve yabancı hakimiyeti altında kalmaya mecbur bırakılmışlardı. Fakat bağlarından kurtulur kurtulmaz derin bir nefes almış, esaret ve sömürgecinin bağlarından kurtulmuş hatta kendi hükümetlerini dahi kurmuşlardır. Böylece kendi gelecekleleri ve anadilleri Arapçanın geleceği için gayret etmeye başladılar. Yüzyıllarca yabancılar ve onların dillerinin hakimiyeti altında kaldığı tarihin izleri silmek adına Araplaştırma dönemi yeniden başladı. Arapçayı ve yabancı dilleri mükemmel bir biçimde bilen kardeşleri Arap alimler ve dil bilginlerinden yardım istemeleri böylece kolaylaşmıştır. Kaybedilen herşeyi aslına döndürmek ve Arapçayı ülkelerinin gerçek dili yapmak için Araplaştırma dönemi işte bu alimlerin eliyle tesis edilmiştir. Kuzey Afrika’da *Dâru’t-*

Ta'rib'de çıkarılan *Mecelletü Lisânü'l-Arabî* dergisi dağınıklığın giderilmesinde yüksek bir konumu haizdir. Ülkedeki herkes bu dergiyi tanımaktaydı. Ülke insanları bağımsızlıklarını zafer tacı ve milli onurla taçlandıran, kitaplarının ve kanunlarının Arapçalaştırılması ve çocuklarının anadilde eğitim almaları gibi yeni gelişmelerle gurur duyar oldular. Fas, Tunus, Cezayir ve Moritanya'da Arapçanın yeniden diriliş devri ve bu devrin başlangıcı asrın 60'lı yıllarında olmuştur.

Irak'a gelince tıp, edebiyat ve muhtelif ilimlerdeki medeni geçmişiyile tatlı bir su kaynağıydı. Bağdat, kütüphanelerinden, alimlerinin ilimlerinden ve tabiplerinin tecrübelerinden istifa etmek isteyen fen, edebiyat ve tıp öğrencilerinin cazibe merkeziydi. Fakat yıldızı söndü, enstitüleri ve kütüphanelerinin payandaları çöktü ve ışığını yitirdi. Bu ışığın sönmesine, ilimden hiçbir şey anlamayan yöneticiler ve yabancı sömürgecilerin tuhaf tazyikleri sebep olmuştur. Onların istedikleri şey, Arapçanın izlerini kaybetmek ve maziden kalan ışıkların şualarında söndürmektir. Fakat Allah bu mirası korudu. Şerefini ve kültürünü geri kazanmak ve medeniyet yürüyüşünde kendisinden önce olan Arap kardeşleriyle birlikte yürümek için başının üzerindeki bu tozları silmesi uzun sürmedi. Asrın başlarında 1930'lar veya bunun biraz öncesinden itibaren Irak, Hintli ve İngilizlerden müteşekkil yabancı doktorların yerini alan tıp ve fen öğrencilerini çağırarak, Arap ülkelerinin edebiyatçı ve doktorlarından başka grupları da ülkeye davet etmiştir. İstanbul'da eğitim gören, tıp, fen ve edebiyat sahalarına meyledenve bunların öncüsü Prof. Dr. Hâşim el-Vitrî de bunlardandır. 1893 senesinde Bağdat'ta doğmuş ve 1918 senesinde İstanbul [Üniversitesi] Tıp Fakültesi'nden mezun olmuştur. Bağdat'taki İngiliz doktorlarla arkadaşlık etmiş ve bu sayede İngilizce konuşmayı öğrenmiştir. Ardından Arapça öğrenimi ve tıp eserlerine yönelmiştir. Öyleki, Bağdat'taki tıp fakültesinde tıp eğitimine eğilmesi, eser telifi ve Arapçaya tercümeğe gösterdiği ihtimam dolayısıyla *Şeyhü'l-Etibba* ismini hak etmiştir. Irak'ta sıhhi tıbbın oluşturulmasında katkıda bulunmuştur. Kuruluşunda Tıp Cemiyeti'ne başkanlık etmiş, tıp fakültesinin dekanlığı ve bu fakültekteki iç hastalıkları öğretimi uhdesine verilmiştir. Irak İlimler Akademisi'nde aktif üye olarak seçilmiştir. Britanya Kraliyet Tıp Fakültesi'nin M.R.C.P.¹⁸ dostu payesini de elde etmiştir. İngilizce karşılıkları olmayan birçok Arapça tıp teriminin yayımlandığı Irak Tıp Fakültesi Dergisi'nin yazı işleri müdürlüğünü de yapmıştır. Yayımladığı ilmi tıp makaleleri sağlam bir Arapça ile yazılmıştır.

---

18 [Membership of the Royal Colleges of Physicians]

Allah rahmet eylesin 19 Kânun-ı Sâni 1961 yılında vefat etti ve Bağdat'ta defnedildi.

Tabip, alim ve edibliğiyle bilinen adli tıp sahasındaki eserleri ve yazılarında kullandığı Arapça tıp terimleriyle katkıda bulunanlardan biri de Dr. Hanna Hayyât'tır. 1921'de Irak hükümetinin ilk sağlık bakanıdır. Beyrut'taki Hıristiyan Tıp Fakültesi'nden mezun olmuştur. 1883 senesinde doğmuş ve 1922 senesinde sağlık genel müdürlüğüne tayin edilmiştir. 1934-1946 yılları arasında da tıp fakültesinin dekanlığını yapmış ve 30 Nisan 1959 tarihinde ölmüştür.

İlim ve tıp eserleri telifinde meşhur olanlardan bir diğeri de Dr. Davud el-Çelebi'dir. Kendisi tıp mirası kitapları ve Arapça tıp terimlerine önem veren birisiydi. 1879'da doğmuş ve 1909 senesinde Türkiye'deki Haydarpaşa Tıp Fakültesinden mezun olmuştur. Irak ordusunda görev alarak ordunun tıp işlerinden sorumlu müdürlüğünü yapmıştır. Arkasında tıbbi, tarihi ve ilmi birçok elyazmasını ihtiva eden kıymetli bir kütüphane miras bırakmıştır. 1960 yılında vefat etmesinin ardından bu eserlerin birçoğu kaybolmuştur. Kalanları da Musul'daki müzenin kütüphanesine yerleştirilmiştir. Bağdat, Şam ve Kahire'deki İlimler Akademilerine yardımcı üyeliği vardı.

Uzman doktor ve yazar olup Irak'ta tıp mesleği ve eğitimini icra etmiş, 1935'te Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra Irak'a gelmiştir. Çeşitli sağlık kurumlarında çalıştıktan sonra eğitim bakanlığına geçmiştir. Ardından öğretmen yüksek okulunun biyoloji bölümü başkanlığına tayin edilmiştir. Irak İlimler Akademisi'nin aktif üyesiydi. Sağlık mevzularında kitaplar telif etmiş ve bu eserlerinde yabancı dillerde herhangi bir karşılığı olmayan Arapça terimleri kullanmıştır. 1935'te vefat etmiştir. Bu kişi Dr. Şerif Useyrân'dır.

Bir diğeri, aynı şekilde tıp ve edebiyatta büyük bir yeteneği olan, 1871 senesinde Lübnan'da doğan Lübnan asıllı doktordur. Mezuniyetinin ardında tıp mesleğini icra etmiş ve Mısır ordusunda görevlendirilmiştir. Daha sonra Hicaz'a gitmiş ve burada Kral Hüseyin'in hükümeti zamanında doktor tayin edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından, Kral I. Faysal ile birlikte Şam'a gelmiş ve buradaki Suriye Üniversitesi'nin tıp enstitüsünde ders vermeye başlamıştır. Araştırma ve incelemelerde yabancı terimlerin yerine Arapça tıp terimlerinin kullanımını şart koşturmuştur. Bu yüzden Arapdili ve edebiyatında müstesna bir yeri vardır. İşinin ehli bir kimse olup Şam'daki Arap İlimler Akademisi'sine üye seçilmiştir. Hemen akabinde Akademinin dergisinde, tıp enstitüsü dergisinde ve *el-Muktatafu'l-Mısıriyye*'de yazmaya

başlamıştır. Suriye'deki krallık sona erdiğinde generallik rütbesi ile Irak ordusunda tıp işleri müdürü ihsanlarına nail olarak Kral Faysal'a eşlik etmiş ve Irak'a gelmiştir. Emekliye ayrıldıktan sonra 1943'te vefat ettiği Mısır'a dönmüştür.

Araştırmacı Prof. Dr. Nâcî el-Âsîl, 1895 senesinde Bağdat'ta dünyaya geldi. Rüşdiye ve idâdiye eğitimlerini tamamladıktan sonra tıp fakültesine girmek için İstanbul'a gitti. Tıbbı giriş derslerini orada tahsil. Buradaki eğitimini tamamlamadığı için Amerikan Üniversite'sine girmek maksadıyla Beyrut'a geldi. 1916 senesinde Beyrut'taki Tıp Fakültesinden mezun oldu. Bağdat'a döndü fakat diğer doktorlar gibi tıp mesleğini icra etmedi, bilakis Bağdat ve Irak'ın diğer kentlerindeki kütüphaneler ve arşivlerdeki yazmalar üzerine tetkik, inceleme ve araştırma yapmaya başladı. Eser telifi ve yazı işleriyle meşgul oldu, Irak Tarihi Eserler Genel Müdürlüğüne tayin edildi. *Sümer el-İrâkıyye* dergisi araştırma ve yazılarının kürsüsü olmuştur. 1963 senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir. Krallık devrinde Irak hükümetinde Dışişleri Bakanlığı görevinde bulunmuştur.

Allah rahmet eylesin Dr. İsmail Nâcî, Dr. Muammer Hâlid eş-Şâbender de çağdaş edip tabiplerendir. Bu ikisi hakkında henüz tamamladığım *Irak'ta Çağdaş Edip Tabipler* başlıklı kitabımızda bilgiler verdik.

Edip tabiplerden bahsi geçen diğer ikisi de Prof. Dr. Muhammed el-Celîlî ve Dr. Abdüllatîf el-Bedrî'dir. Bunların ilki Bağdat Üniversitesi'nde profesörlük kadrosunda hizmet etmiş, Musul Üniversitesi'nin de rektörlüğünü yapmıştır. el-Bedrî'ye de sağlık bakanlığı verilmiş sonra Bağdat Üniversitesi'nin cerrahi bölümünün başkanlığı verilmiş ve halen bu kısmın başkanıdır. Bu bilim adamlarının her ikisi de şu an Irak İlimler Akademisinin aktif üyesidir.

Edip tabiplerden bir diğeri, Arap dili ve edebiyatına ve Arap tıp tarihine âşık olan Prof. Dr. Dâvud Selmân'dır. Bağdat Üniversitesi'nin tıp fakültesinde hocalık yapmış sonra da üniversitenin rektörlüğünü üstlenmiştir.

Bu edip alimlerden bir diğeri Bağdat Üniversitesi'nde hoca olan Prof. Dr. Kemal es-Sâmerrâî'dir.

Edebiyatı önemsemeyen ve onu kolay lokma gören bazı doktorlar vardır. Fakat Arapça onların zannettikleri gibi değildir. Bu durum üniversitelerinde bilimleri yabancı dille okutan diğer Arap hükümetleri kavmiyetçiliğe yöneltmiştir. İşleri ele geçirip dizginleri kavradıktan sonra, onun her şeyinden faydalanma hürriyeti elde edilmiştir. Araplaştırma hareketi, ülke halkının diliyle yani öğeleri ve kurallarıyla bütün ilimlerin zengin bir Arapçayla öğretilmesi sayesinde canlanmıştır. Bu fikri destekleyenler ciddiyet ve itina ile hükümetlerinin yönlendirmesi, maddi ve manevi bakımdan onları

cesaretlendirmeleriyle yollarına devam etmişlerdir. Duraksama olmaksızın konular çıkardılar. Her bir devlet artık güç yetirebildiği şeyleri yapmaya başlamıştı. Arapçaya tercüme evleri kuruldu ve sömürgecilerin Arapçaya yaptıkları anlaşıldıktan sonra çeşitli Arap beldelerinde İlim Akademileri inşa edildi. Bu kıymetli yük yeniden diriliş için insanları gayretlendirmiştir. Zihinlerde, başka milletlerin bizim dilimiz gibi bir dile sahip olmadığı fikrini uyandırdı. Mesela Türkiye, İran, Çin ve Japonya kendi üniversitelerini kurarak ana dillerinde eğitim yapmışlardır. İsrail bile ilk, orta, lise, üniversite ve yükseköğretimde canlı bir dil olması için şekillendirdikleri ve konuşma dili haline getirdikleri kendi dilini kullanmıştır. Ki bu dilin kapsam ve zenginlik bakımından Arapçadan daha aşağı olduğuna şüphe yoktur. Türkçe, Farsça, İbranice ve hatta Latince’de Arapça asıllı bir kelime mutlaka bulunur. İşte İspanyolca, Fransızca ve İngilizce’de aslı Arapça olan kelimeler görürsünüz. Ve bizler, bugün şunlar İngiliz okullarının, şunlar Fransız veya şunlar Rus okullarını takipçileri denildiği gibi, işte bunlar Arap okulunun takipçileridir denilmesini bekliyoruz. Ve bu günün de çok uzak olduğunu zannetmiyoruz. Çünkü modern Arap rönesansının tan vakti olmuştur. Arapçanın şanını ilmi ve teknik bakımlardan bütün sahalarda yükseltmeyi hedefleyen yönelimler ortaya çıkmıştır. Arap üniversitelerinin ihtimam gösterdiği ve onu en öncelikli tasarı haline getirdikleri dev proje bu rönensansın müjdecilerindedir. Bu proje; Arap mirasını ihya etmek ve Arap ülkelerinin her birinde Arapçaya tercüme evleri kurmaktır. Irak, üniversiteler çapında bu projelerden nasibini alanların başında gelmiştir. Projenin yaşatılması ve başarılı olması yolunda fikir ve malzeme verme ve çoğaltmasında hiçbir sınırlamaya gitmemiştir. Bu, çeşitli ilim dallarına ait kitaplardan meydana gelen kütüphanelerindeki kitaplar ve Bağdat’ın medeniyetler ve kültürlerin anası olmasından bu yana alimlerinin ve insanların gayret ve hamiyetlerinin de bir sonucudur.

Araştırmanın Terimleri ve Kaynakları

Dilde, edebiyat ve tıp kavramları, eski ve yeni tanımları, edebiyat ve tıp tarihimizin kaynakları, Emevîler devrinde Arap Dili merkezi, ilmi nesir, Abbâsiler devrinde ilmi Arapça, ülke topraklarının genişliği ve ilmi dilin gelişmesi, yabancı dillerden tercüme eden mütercimlerin ortaya çıkması, altın çağlarda Arap bilimimizin yükselişinin tarihi kaynakları, İbnü’n-Nedîm’in Fihrist’i, el-Beyhakî, el-Kıftî, İbn Ebî Usaybia, ve diğerleri, Batılı tıp tarihçileri, Lucien Leclerc, Antoine Isaac Silvestre de Sacy, Gustav Flügel, Carl Brockelmann, Heninrich Ferdinand Wüstenfeld, Charles Victor Daremberg, Liebert, Herhberg, Otto Fritz Meyerhof, Campbell, Brown,

Müller... İslâm'ın şafağında tıp ve edebiyat, İslâm'ın doğuşunda ve Emeviler devrinde ortaya çıkan edip tabiplerden derlenen veciz sözler, el-Hâris b. Kelde'nin tabipliği ve edipliği, en-Nadr b. el-Hâris, koruyucu Tıbbü'n-nebevi, Emevîler devrinde tıp ve edebiyat, bu devrin bazı tabipleri, edebiyat haricinde tabiplerin tıbbî uzmanlık sahaları, er-Ruha (Odessa) Cündîsâbur Tıp Okulu Harran, Kinnasrîn ve Nusaybin okulları, Abbâsîler devrinde tıbbî ve edebî gelişmeler, fıkıh, hadis ve şiir divanlarının yazımı, İlim ve fen asrının edip tabipleri, edip tıp bilginleri, Abbâsîlerin doğuşundaki kültürel ortamda Süryânîlerin rolü, Bahtîşu ailesi, Yuhanna b. Masevyh, Huneyn b. İshak, iki oğlu, kız kardeşinin oğlu bunlar Grek tıbbını ve biliminin mütercimleridir, dünya filozoflarının reisi, tabip ve şâir el-Kindî, Ahmed b. et-Tayyib es-Serahsî, el-Muhtâr b. Abdûn, İbn Butlân el-Bağdâdî'nin tabipliği ve edipliği, onun çağdaşı İbn Dadvân el-Mısırî ile yatıkları ilmî, tıbbî ve edebî tartışmaları, el-Hüseyn b. Abdullah b. eş-Şibl el-Bağdâdî, Acem diyarından tabipler ve onların asılları hakkında, Araplar ve onların tıbbî, ilmî ve edebî bilgileri hakkında, Aşağıda sıralayacağımız isimleri neden Arapların edip tabipleri adlandırdığımız hakkında: Ali b. Sehl, İbnü't-Taberî, er-Râzî, Ali b. el-Hüseyn b. Hindu, eş-Şeyhu'r-Reîs İbn Sînâ, batı Araplarında ve Endülüs'teki bazı edip tabipler, Âl-i Zühr ailesi, Abdulmelik b. el-Fakîh Muhammed b. Mervân b. Zühr, el-Eyâdî el-İşbilî, İbn Rürşd'ün çağdaşı ve arkadaşı Ebû Mervân Muhammed b. Mervân, Ümeyye b. Abdulaziz b. Ebî es-Salt, mühendis, edip ve tabip, Mısır'daki edip tabipler, Yahûdî tabiplerin çokluğu ve onların uzmanlık alanlarının edebiyattan ayrı olarak yalnızca tıp olması, son nefesinde İslâm'ı kabul etmiş olduğu ortaya çıkanlardan bazıları, ilmî, tıbbî ve edebî kitapları toplamaya gösterdikleri özen ve bunları bir ticârî emtia olarak kullanmaları, Benû Şâkir ve onların muhtelif sanatlara, bilgiye ve ilime gösterdikleri ihtimam ve Mısır ve Şam'da adlarının duyulması, Bilâdü's-Şâm'ın edip tabipleri, muallim-i sâni filozof el-Fârâbî. Tıp ilmi meslek edinilmiş midir? Şam'ın edip tabiplerinden Ebu'l-Hakem Abdullah el-Bâhilî el-Endelûsî el-Murrî'nin edipliğinden, filozofluğundan ve şiirlerinden bir paça. Şam'daki edip tabiplerin çoğunluğu neden Hıristiyanlardandı? Bağdat'ın düşüşünün ardından Arap beldelerinde meydana gelen felâketler, bilim, edebiyat ve tıp ilminin seyrinin bozulması, Hülâgu'dan sonra küçük devletçiklerin yönetimi altında tıp ve edebiyat, Osmanlı işgali altında Arap beldeleri, ülkenin doğusundan batısına kadar yayılan ilmî kaos, Batı, Arab'ın mirasına önem veriyor, müsteşriklerin ve misyonerlerin faaliyetleri, Dâvud el-Antâkî gibi bazı örnek doktorların ortaya çıkışı, kendisi ve kendisinden öncekilerin hayat hikayeleri, Arap ülkelerini karmaşalar sallıyor, Kâhire, Napolyon darbesinden

sonra Bağdat'ın mazideki kaderine uyanıyor, Mısır ve Şam bölgelerinde ilmî araştırmalar ve açılımlar başlıyor, misyonelerlik faaliyetleri, ilmî ilerlemedeki rolü, Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi ve buradaki Fransız Cizvit Tıp Fakültesi, doğu ve batı Arap ülkelerinde Arapçanın ecnebî diller karşısındaki konumu, Dımaşk'taki Arap Tıp Enstitüsü, buradaki Arap Bilimler Akademisi, bu iki kuruluşun ilmî Arapça ve edebiyata yaptıkları katkı, Arap kültürünü ihya yolunda gayret sarfeden büyük âlimler, Osmanlılar, İngiliz mandası ve istiklal dönemlerinde Irak'ta tıp ve edebiyat, bu devirlerde Mısır'da, Suriye'de, Lübnan'da, Irak'ta, Mağrip'te, yaşamış edip tabipler, Arap Milliyetçiliğinin rolü ve yayılması, Arap dili ne zamanlar bir dünya dili olacak ve ne zaman dilimiz bağımsız bir dil, milli okullarımız da bağımsız birer ilim ve bilgi mercii olacak, ne zaman?

KAYNAKLAR

- FÎRÛZÂBÂDÎ, Muhammed b. Ya'kûb (1913), *el-Kâmûsu'l-Mubîd* (2 cilt), el-Mektebetü'l-Hüseyniyye el-Mısriyye: Kahire.
- ĞARBÂL, Muhammed Şefik (1965), "el-Coğrafya", *el-Mevsûatu'l-Arabiyyetü'l-Miyyessera*, el-Mektebetü'l-Asriye: Kâhire.
- RÎFÂÎ, Ahmed Ferîd (1927), *Asru'l-Me'mûn*, (C:I), Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye: Kahire.
- HAYRULLAH, Emin Es'ad (1945), *Târîhu't-Tıbbu'l-Arabî*, el-Matbaatü'l-Amerikâniyye: Beyrut.
- EL-MUNTASIR, Abdulhalim (1974), "Hasâisu'l-Luğati'l-Arabiyye fi't-Ta'bîri'l-İlmî", *Mecelletü'l-Lisâni'l-Arabî* (S: 11/1 ss. 311-322), Dâru't-Ta'rib: Ribat.
- İBN EBÎ USAYBÎA (1882), *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etîbbâ* (Haz. August Müller)¹⁹, Kahire.
- EL-KİFTÎ, Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf (1908), *İbbârü'l-Ulemâ' bi-Abbâri'l-Hukemâ'*, Matbaatu's-Saâde: Mısır.
- MAZHAR, İsmail (1938), Teessürü's-Sekâfeti'l-Arabiyye bi's-Sekâfeti'l-Yûnâniyye, *Nüvâbü'l-Mecîde mine's-Sekâfeti'l-İslâmiyye* (Ed. Zeki Muhammed Hasan, Abdulvahhâb Azzam vd.), el-Muktataf: Kâhire, ss. 29-60.

19 [İmruülkays İbnü't-Tahhân takma adıyla müsteşrik August Müller tarafından ilk defa Kâhire'de yayımlanmıştır bkz. Mahmut Kaya (1999), "İbn Ebû Usaybia", *DİA* (C: 19, ss. 445-46), TDV Yayınları: İstanbul.]

- LECLERC, Lucien (1876), *Târîhu't-Tıbbu'l-Arabî* [Hitoire de la Medecine Arabe], Libraire Des Societes Asiatiques: Paris.
- İBNÜ'N-NEDÎM (1348), *el-Fibrîst*, Matbaatu'r-Rahmâniyye: Kahire.
- EL-HUDAYRÎ, Mahmud Muhammed (Ed.) (1952), *el-Kitâbü'z-Zehabi li'l-Mebrecâni'l-Elfey Li-zikrâ İbn Sînâ 20-28 Mart 1952 Bağdat*, Câmîati'd-Düveli'l-Arabiyye: Kahire, ss. 69-463.
- Aldo Meili (1962) *el-İlmu İnde'l-Arab ve Eseruhu fi Tetavvuri'l-İlmi'l-Âlemi* (Ar. Çev. Abdullah en-Neccâr ve Muhammed Yusuf Musa), Dâru'l-Kalem: Kâhire.
- EL-ENDELÛSÎ, el-Kâdi Ebi'l-KâsımSâid b. Ahmed b. Sâid (1912), *Kitâbü Tabakâti'l-Ümem* (Haz. Louis Cheikho), el-Matbaatü'l-Katolikiyye: Beyrut.
- EL-BEYHAKÎ, Ali b. Zeyd (1946), *Târîhu Hukemâi'l-İslâm* (Haz. Muhammed Kürd Ali), Matbaatu't-Terakkî:Dımaşk.
- TAVKÂN, Kadri Hafız (1936), "el-Eseru'l-İlmî li'l-Hadâratî'l-İslâmiyye ve A'zamu Ulemâihâ", *Nevâbihu Mecâde mine's-Sekâfeti'l-İslâmiyye*, Dârül-Muktataf: el-Kâhire, ss. 61-124.
- HUNEYN B. İSHAK (1928), *Kitâbu'l-Aşri Makâlât fi'l-Ayn el-Mensûb Li-Huneyn b. İsbâk (194-264)*, (Haz. Max Mayerhof, Matbaatu'l-Emîriyye: el-Kâhire.
- EL-ALAVCÎ, Abdulhamid (1970), *Târîhu't-Tıbbi'l-İrâkî*, Matbaatu'l-Maârif: Bağdat.
- İBNU'L-KÂZERÛNÎ (1970), *Muhtasaru't-Târîh*, (Haz. Mustafa Cevad), Matbaatu'l-Hukûme: Bağdat
- A.Ş. (Müstear) (1913), "Meşâhîrû Küttâbi'l-İrâk", *Mecelletü Lügati'l-Arab*, (C: 11/1, ss. 511-515), Matbaatu'l-Edeb: Bağdat.
- AHMED, İsa (1942), *Mu'cemu'l-Etibbâ, Zeylu Uyûnu'l-Enbâ, li-İbn Ebi Usaybia*, Matbaatü Fethullah İlyas Nuri ve Evlâduhû: Mısır.
- HADDÂD, Sâmi İbrahim, (1936), *Meâsiru'l-Arab fi'l-'Ulûmi't-Tıbbiyye*, Matbaatü'r-Reyhânî: Beyrut.
- SARTON, George (1957), *Târîhu'l-İlm* (Ar. Çev. Heyet), Dâru'l-Maârif: Kahire.
- EL-MA'LÛF, General Dr. Emin Paşa (1934), "Tevhîdu'l-Mustalahât", *Mecelletü'l-Ma'bedi't-Tıbbiyyi'l-Arabî*(S. 9/1, 2, 3), Matbaatü'l-Câmîati's-Suriye: Şam, ss. 51-59; ss. 117-124; ss. 177-182.